

Arbetslivets (o)synliga murrar

Redaktör: Paulina de los Reyes

*Rapport av Utredningen om makt, integration och
strukturell diskriminering*

Stockholm 2006

SOU 2006:59

SOU och Ds kan köpas från Fritzes kundtjänst. För remissutsändningar av SOU och Ds svarar Fritzes Offentliga Publikationer på uppdrag av Regeringskansliets förvaltningsavdelning.

Beställningsadress:
Fritzes kundtjänst
106 47 Stockholm
Orderfax: 08-690 91 91
Ordertel: 08-690 91 90
E-post: order.fritzes@nj.se
Internet: www.fritzes.se

Svara på remiss. Hur och varför. Statsrådsberedningen, 2003.

– En liten broschyr som underlättar arbetet för den som skall svara på remiss.

Broschyren är gratis och kan laddas ner eller beställas på

<http://www.regeringen.se/remiss>

Tryckt av Edita Sverige AB
Stockholm 2006

ISBN 91-38-22592-1
ISSN 0375-250X

Förord

Utredningen om Makt, integration och strukturell diskriminering tillsattes efter ett regeringsbeslut den 22 april 2004 och har i uppdrag att identifiera och kartlägga mekanismer bakom strukturell/institutionell diskriminering på grund av etnisk och religiös tillhörighet. Resultaten ska redovisas successivt i syfte att ge underlag för en fördjupad diskussion om och åtgärder mot strukturella hinder för att alla medborgare ska kunna delta i samhällslivet på lika villkor och med samma möjligheter. Föreliggande rapport granskar den strukturella/institutionella diskrimineringen inom arbetslivet och är utredningens tionde publikation.

Arbetets betydelse för integration har länge diskuterats av samhällsvetare. Moderniseringens tendens till splittring och fragmentering har gjort det moderna samhällsbygget till en ständigt aktuell fråga. Tillgången till arbete är viktig för individer i arbetsför ålder både för att kunna försörja sig och för att bidra till välfärden för alla grupper i samhället. Detta förutsätter att alla samhällsmedlemmar har lika rättigheter och möjligheter till arbete. Men forskning om den svenska arbetsmarknaden visar att så är inte fallet. Vissa arbetssökande särbehandlas negativt av olika skäl. Personer med invandrabakgrund, religiösa minoriteter och kvinnor hör till dessa diskriminerade grupper på den svenska arbetsmarkanden.

Svårigheter att få ett arbete är dock inte det enda hindret för diskriminerade grupper. Diskrimineringen av personer med invandrabakgrund i arbetslivet har hamnat i skymundan och är ett eftersatt forskningsfält. De knappa satsningarna på forskning om diskriminering överlag är ytterligare ett hinder för att nå kunskap om detta.

I forskningen och debatten om ”invandrarna och arbetsmarknaden” är det förhållandevis känt att en grupp människor under benämningen ”invandrarna” tillskrivs kollektiva egenskaper vilket påverkar deras chanser på arbetsmarkanden och i arbetslivet.

”Invandrarna” associeras i mångt och mycket med negativa egenskaper som t. ex. ”arbetslöshet”, ”utanförskap” och ”bidragsberoende”. Dessa associationer förstärker den rådande etniska maktordningen på arbetsmarknaden genom att undvika att fokusera på samhällets strukturella och institutionella förhållanden som utgör hinder för tillgång till arbete och delaktighet i samhället på lika villkor.

Ofta framförs bristande kunskaper i det svenska språket som ett viktigt hinder för ”invandrarna” att få arbete i Sverige. Flera svenska och internationella studier visar att språkets betydelse är kraftigt överdriven och att det finns andra strukturella och institutionella hinder som spelar betydligt större roll för exkludering av personer med invandrabakgrund från arbetsmarknaden och arbetslivet. Utseende, hudfärg, namn, religiös tillhörighet och var i världen man är född begränsar respektive ökar individens chanser på arbetsmarknaden. Det är inte så mycket språket utan brytningen som påverkar ”invandrarnas” tillgång till arbete och deras möjligheter och hinder i arbetslivet. Bryter man på amerikanska respektive på arabiska ger individen olika status och därmed påverkar deras möjligheter på arbetsmarknaden. Dessa egenskapers sociala status bestäms inte av innehavarna själva, utan av det omgivande samhället och dess strukturella och institutionella sammanhang.

Arbetsplatserna och arbetsorganisationerna är inte isolerade från det övriga samhället och är en historiskt och kulturellt definierad plats för social interaktion, förhandling och maktutövande.

Det är inte bara tillgången till arbete som är ett påtagligt problem för många personer med invandrabakgrund, utan också deras situation i arbetslivet. Många personer med invandrabakgrund andrafieras genom att de ses som ”mångfaldsagenter” som besitter ”kulturkompetens” på grund av deras ”olikheter” från ”oss”. Stereotypiska föreställningar hos arbetsgivare och medarbetare resulterar i säruppgifter för dessa personer. Oavsett arbetsgivarens intentioner leder denna tudelning av personalen i ett ”dem - invandrarna” och ett ”vi - svenskar” till en förstärkning av den segregerade och diskriminerande arbetsmarknaden och arbetslivet. Människor som föreställs tillhöra ”de andra” inte bara tvingas mer eller mindre att utföra vissa bestämda arbetsuppgifter utan också förpassas till vissa branscher, som t.ex. städ- och restaurangbranschen. Många personer med invandrabakgrund med hög utbildning och goda meriter degraderas och tvingas till att ”köpa sina jobb” genom att ”starta eget”. Det är dock inte bara personer med hög utbildning som blir diskriminerade, utan också alla grupper som föreställs till-

höra ”de andra”. Personer med invandrabakgrund drabbas, oavsett meriter, av den strukturella/institutionella diskrimineringen på arbetsmarknaden och andra samhällsområden. Dessa mekanismer av andrafiering och diskriminering undergräver arbetsmarknadens och arbetslivets integrerande funktion. Detta är ett fält som behöver utforskas betydligt mer.

Föreliggande rapport är ett viktigt bidrag för att belysa diskrimineringens mekanismer i arbetslivet.

Masoud Kamali
Särskild utredare

Adrián Groglopo
Utredningssekreterare

Marcus Lundgren
Utredningssekreterare

Simon Andersson
Utredningssekreterare

Innehåll

1	Arbetslivets (o)synliga murar Diskriminering i arbetslivet Paulina de los Reyes.....	9
2	Den sociala exkluderingen i Sverige Migration, arbetsmarknad och välfärdsstat i förändring Carl-Ulrik Schierup.....	35
3	Välkommen till Kista Science City Om problemet att definiera en högteknologisk region, och om hur "den andre" konstrueras i denna process Ester Barinaga.....	101
4	Strategisamhälle Om, värdegrund och diskriminerande frigörelse Lena Martinsson	145
5	Antidiskrimineringens dilemma Representationer i Kommunalarbetaren 2003–2004 Monika Edgren	175
6	Integrationspraktik som arena för konstruktion och normalisering av det (in)kompetenta invandrarsubjektet Ali Osman.....	207

7	All hjälp som jag skulle ha behövt från Arbetsförmedlingen men aldrig fick Min historia som arbetslös akademiker Ernesto Gutiérrez.....	237
8	Internmigration bland invandrade familjer Ett sätt att hitta rätt på arbetsmarknaden? Saman Rashid.....	245
9	Att byta jobb En fallstudie om diskriminering Lena Söderholm.....	263
10	Den andra arbetskraften Exotisering och rasism på arbetsplatsen Paula Mulinari.....	269
11	De onämnbare Jämlikhet, "svenskhets" och privata hushållstjänster i pigdebattens Sverige Anna Gavanoas.....	305
12	Rundabordssamtal om strukturell diskriminering med arbetsmarknadens parter Text av Mats Wingborg.....	349
	Författarpresentation.....	361

1 Arbetslivets (o)synliga murar

Diskriminering i arbetslivet

Paulina de los Reyes

Inledning

När pulsen ska tas på ett samhälle och samhällstillståndet ska beskrivas är "arbete", "arbetsmarknad" och "arbetsliv" begrepp som ofta förekommer. Vad som händer (eller inte händer) inom dessa områden antas kunna ge tydliga signaler om den sociala organiseringens effektivitet och förmåga att skapa välbefinnande. Det är just genom människors arbete och dess produktiva allokering via en marknad för arbete och varor som samhällets resurser kan växa och komma alla medborgare tillgodo. Därför är dessa begrepp centrala kategorier, inte bara för ekonomiska teorier som har produktionen och dess institutioner i fokus, utan även för politiska ställningstaganden om vilka prioriteringar som är nödvändiga, om skilda samhällsaktörers ansvar och om hur samhällets resurser ska fördelas. När den svenska regeringen i sin regeringsförklaring 2002 definierade två centrala mål för hela mandatperioden var det arbetslivet och arbetsmarknaden som stod i fokus. Att minska sjukskrivningarna och att öka invandrade svenskars tillträde till arbetsmarknaden uppgavs vara avgörande för landets framtid:

Dessa två samhällsproblem de höga sjuktalen och de många invandranas utanförskap är denna mandatperiods allt annat överskuggande arbetsuppgifter. Ansvaret är gemensamt. Medverkan kommer att behövas från alla aktörer (Regeringsförklaringen 1 oktober 2002).

Arbetet är fortfarande i fokus 2005 när strukturomvandlingens krav på rörlighet hos arbetskraften påtalas i regeringsförklaringen, samtidigt som det fastläs att "alla som vill och kan arbeta ska kunna få ett jobb" (Regeringsförklaringen 13 september 2005). Beskrivningen ger onekligen en positiv bild av arbetsmarknadsläget, där uppgifter om färre sjukskrivningar och ökad sysselsättning för utlandsfödda förstärker bilden av en förbättrad situation för individer som drabbats av ohälsa och utanförskap. Hur dessa uppgifter

kan tolkas i ljuset av regeringens tidigare utfästelser är dock oklart. Avspeglar färre sjukskrivningar en förbättrad arbetshälsa? Kan ökad sysselsättning bland utlandsfödda ses som ett tecken på minskat utanförskap? Håller arbetslivets murar på att ge vika? Föreslagna insatser inom integrationsområdet, inte minst översynen av integrationspolitikens mål, inriktning och organisation, tyder emellertid på att många ansträngningar återstår innan målet om minskat utanförskap har uppnåtts.

Innan vi går vidare kan det vara illustrativt att stanna upp vid metaforen *invandrarnas utanförskap*. I regeringsförklaringen avser detta utanförskap arbetslivet. "Invandrarna", invandrade svenskar eller utlandsfödda, omtalas utifrån denna särskilda belägenhet och definieras kollektivt utifrån denna gemensamma problembild. Metaforen betecknar inte bara det som ger denna grupp en kollektiv identitet, den talar även om var denna identitet (och dess problem) uppstår. När invandrarskap associeras till en position utanför arbetsmarknaden och beskrivs med utgångspunkt i låg sysselsättning, hög arbetslöshet, rekryteringshinder, anställningsbarhet, m.m. definieras också problemets karaktär och dess eventuella lösningar. Utanförskap blir liktydigt med att ställas utanför arbetsmarknadens villkor och möjligheten till ett arbete görs till – vilket upprepas gång på gång – en nyckel till integration, utan att vare sig arbetsvillkoren eller arbetets innehåll behöver diskuteras, än mindre ifrågasättas. Det finns även andra implikationer. Metaforen gör arbetsmarknaden och arbetslivet till en plats dit invandrare inte äger tillträde; till ett åtråvärt rum vars materiella och symboliska värde förstärks av dess (etniska) exklusivitet. Att ställas utanför arbetslivets murar innebär inte bara att stängas ute från konsumtionsmöjligheter, trygghet och valmöjligheter. Det innebär också att berövas ett livssammanhang, delaktighet i samhällslivet, berättigande till samhällsresurser och förutsättningar för ett fullvärdigt medborgarskap.

Invandrarskapets betydelse på arbetsmarknaden kan knappast underskattas. Uppgifter om sysselsättningsnivåer, arbetslöshet, rekryteringspraktiker, utsortering på etnisk basis och oreglerat arbete talar alla sitt tydliga språk. I rapporten, *På tröskeln till lönearbete. Diskriminering, exkludering och underordning av personer med utländsk bakgrund* (Neergaard, 2006), visar att vägen från arbetssökande till anställning kantas av en rad hinder och svårigheter som kan tolkas i termer av strukturell diskriminering. Utanförskapet är, som rapportens olika bidrag framhåller, inte ett problem

som kan förklaras utifrån de arbetssökandes faktiska och/eller föreställda egenskaper, utan ett resultat av exkluderingsmekanismer på arbetsmarknadsnivå och diskriminerande praktiker på institutionell nivå. Utanförskapet bör således förstås och motverkas utifrån de processer som särskiljer arbetskraften i olika och hierarkiskt ordnade grupper. Metaforen om "invandrarnas utanförskap" och "invandrade svenskers tillträde till arbetsmarknaden" berör i själva verket en mycket vidare problematik, där såväl arbetslivets hierarkier som utsorteringsmekanismer på etnisk basis ständigt genererar en arbetskraft som befinner sig i arbetslivets utkanter.

Det finns emellertid en risk att fokuseringen på dem som saknar tillträde till arbetsmarknaden överskuggar det faktum att de allra flesta personer med invandrarbakgrund redan befinner sig i arbetslivet och försörjer sig genom sitt arbete. En ensidig belysning av invandrarskapets villkor på arbetsmarknadsnivå bidrar till att osynliggöra den etniska dimensionen av vissa konkreta problemområden i arbetslivet, som till exempel arbetsrelaterad ohälsa, skadlig arbetsmiljö, tillämpning av arbetsrätten, karriärmöjligheter, rörlighet och kompetensutveckling m.m.¹ Samtidigt som metaforen om invandrarnas utanförskap definierar etnicitet utanför arbetslivets murar, frikopplas arbetslivets utmaningar, svårigheter och orättvisor från sina etniska implikationer. Metaforen skapar också tystnad om hur etniska skillnader skapas och upprätthålls i arbetslivet. Avsaknaden av problematisering av arbetsvillkoren för anställda med invandrarbakgrund, eller av förekomsten av diskriminering, mobbning, osynliggörande och andra trakasserier kan därför ses som ett uttryck för invandrarskapets diskursiva frånvaro i arbetslivssammanhang.

En möjlig förklaring till denna tystnad är att etnicitet saknar betydelse i arbetslivet och att talet om arbete som nyckel till integrationen stämmer. Arbetslivet förväntas skapa likvärdiga villkor för alla och därför blir diskriminering ett problem som främst diskuteras i anslutning till en position utanför arbetslivets gemenskap och även utanför arbetsmarknadens sfär.

Det finns dock en rad omständigheter som talar för att arbetslivets förmåga att skapa likvärdiga villkor för de anställda knappast överensstämmer med de nya post-tayloristiska arbetsorganisatio-

¹ Tendensen är att arbetslivsprocesser och centrala problem diskuteras utan att etnicitetens effekter problematiseras. I de fall där etnicitet diskuteras är det som ett fall utan teoretiska eller empiriska kopplingar till övriga förändringar i arbetslivet. Ett slående uttryck för detta är talet om "invandrarnas arbetsmarknad", som antyder existensen av en separat arbetsmarknad för den grupp som definieras som "invandrare".

nerna och inte heller med rådande anställningsvillkor. Tidsbegränsade anställningar, arbetets instabilitet, oreglerade arbetsförhållanden och hegemoniska kontrollformer indikerar att nya arbetsorganisationer återskapar hierarkiska modeller som inte främst baseras på byråkratiska strukturer utan snarare kan relateras till individernas position i förhållande till kärnverksamheten och till företagets ideologiska profil (de los Reyes 2001). I det sammanhanget kan man även se framväxten av en diskurs som genom att prisa homogeniteten och framhäva de outtalade överenskommelsernas primat skapar en idealbild av ledarskap, kontroll och rationalitet där skillnader i första hand uppfattas som avvikelser från denna bild. Det är också denna idealbild som utgör basen för konstruktionen av ”den andra” inom organisationen och även för vidmakthållandet och naturaliserandet av hierarkier utifrån kategoriseringar av kön, etnicitet, ålder, funktionsduglighet, m.m.

I detta sammanhang utgör knappast diskurser som utifrån ett bejakande av olikheter postulerar mångfaldens fördelar för arbetsliv och samhälle ett alternativ till likhetsidealet. Ett grundläggande problem är att mångfaldsdiskursen förutsätter *olikhet* – etniskt, könsmässigt, kulturellt, m.m. – men ignorerar dess tillblivelse och symboliska betydelse för hierarkiska relationer i arbetsorganisatoriska sammanhang. Så länge den diskursiva konstruktionen av mångfald främst definierar olikheter som variationer förblir de maktstrukturer som ger upphov till dessa o(jäm)likheter osynliga och opåverkade. Ojämlighet i fråga om makt, inflytande och resurser är kritiska områden som inte berörs av diskursen.²

Normskapande processer i arbetslivet och framväxten av interna hierarkier ger anledning att problematisera föreställningen om arbetsorganisationen som en neutral arena där de anställdas kompetens tas tillvara oberoende av etniska eller könsmässiga kategoriseringar. Inom forskningen betonas i stället arbetsorganisationens samspel med det övriga samhället och dess betydelse som en historiskt och kulturellt definierad plats för social interaktion, förhandlingar och maktutövande (Alvesson 1998, Czarniawska 1998, Martinsson 2006). I och med att arbetsorganisationer opererar i specifika sociala sammanhang påverkas de också av samhällets maktstrukturer. Det är inom dessa ramar som organisationen skapar och reproducerar modeller för samspel och disciplinering.

² För en diskussion av mångfaldsstrategier se Ds 2000:69. För en kritisk analys se de los Reyes (2001) samt de los Reyes & Martinsson (2005).

Kopplingen mellan arbetsorganisation och samhällets maktstrukturer har undersökts utifrån ett könsperspektiv som belyser hur uppfattningar om kön bidrar till att konstruera och vidmakthålla hierarkier i arbetslivet (Sundin 1998; Alvesson & Due Billing 1999). Enligt Sundin kan den rådande könsordningen i samhället ses som en faktor som skänker legitimitet åt maktrelationerna inom organisationen. En konsekvens av detta är konformism och ett passivt accepterande av ofördelaktiga villkor på arbetsplatsen bland dem som underordnas (Sundin 1998). Sundins slutsatser kan även vara giltiga för andra individer och/eller grupper som definieras som annorlunda utifrån utseende, efternamn, nationalitet eller klädval. Schierups och Paulssons arbetsplatsundersökning från 1994 visar hur arbetsuppgifter fördelas och värderas utifrån tillskrivna kulturella drag. Undersökningen, som baseras på omfattande fältstudier, ger viktiga insikter om hur arbetskraftens skilda nationaliteter görs till grund för en etnisk uppdelning som återskapas i och genom arbetsorganisationen (Paulsson & Schierup m.fl. 1994). Som flera av bidragen i denna antologi visar, påverkar samhällets maktstrukturer inte bara de anställdas självbild inom organisationen utan även arbetsgivare, arbetsledare och kunders krav och förväntningar. Även om det finns stora variationer i hur dessa hierarkier manifesteras på arbetsplatsnivå är deras närvaro påtaglig i det sätt som arbetet organiseras.

Relationer på arbetsplatsen och inom arbetsorganisationen bör emellertid inte betraktas som en direkt återspeglning av maktstrukturerna i samhället utan snarare som en arena där föreställningar om de anställdas kulturella och könsmässiga särart spelas ut. I denna process spelar normativa föreställningar om vad som är organisationens profil en avgörande roll för individens möjligheter att påverka sina egna anställningsvillkor och organisationen i stort. En underordnad position i arbetslivet (och i samhället) är även kopplad till svårigheter att föra sin egen talan och bristande möjligheter att påverka de spelregler som gäller i den miljö man befinner sig i. Men som flera av antologins bidrag framhåller är den organisatoriska ordningen, och inte minst dess etniska och könsmässiga manifestationer, föremål för överträdelser, förhandlingar, utmaningar och motstånd. Dessa reaktioner, som i olika utsträckning syftar till att påverka den organisatoriska ordningen, involverar inte bara den organiserade arbetskraften utan även individuella handlingar och det som inom forskningen har kommit att definieras som *passivt motstånd* (se Prasad & Prasad 1998).

Antologins övergripande tema är den strukturella diskrimineringen i ett sammanhang som sätter arbetslivet och arbetsorganisatoriska processer i fokus. Utgångspunkten är arbetsorganisationens roll som identitetsskapande struktur som ger upphov till olika positioner och upprätthåller kollektiva identiteter bland de anställda. Bidragen till denna antologi undersöker förekomsten av strukturell diskriminering i ljuset av vissa centrala förändringar av arbetslivet i Sverige. En viktig premis är att den strukturella diskrimineringen finns inbäddad i historiskt specifika former att organisera arbete och försörjning på organisations- och samhällsnivå. Av detta följer att diskriminering inte kan betraktas som ett marginellt problem eller som en avvikelse i en annars välfungerande arbetssituation. Inte heller kan diskrimineringen reduceras till specifika situationer i arbetslivet eller till enstaka händelser på arbetsplatser. Begreppet strukturell diskriminering hänför sig till den ordning som gör den negativa särbehandlingen av personer med invandrarbakgrund och deras barn möjlig. Detta ska dock inte tolkas som en tvingande ordning eller en predestinerad situation. Som många rapporter inom denna utredning visar är diskrimineringens uttryck *både* godtyckliga *och* systematiska. Diskrimineringen kan förekomma i vissa situationer men vara frånvarande i andra. Såväl individuella val som institutionella beslut kan göra skillnad och därför är det viktigt att belysa de situationer där diskrimineringen kan motverkas.

Antologins bidrag visar att den etniska diskrimineringen aldrig opererar isolerad från andra maktrelationer i arbetslivet. Metodologiskt innebär detta att utsorteringsmekanismer och ojämlikhet i arbetslivet bör analyseras intersektionellt. Sett utifrån ett intersektionellt perspektiv genomsyras den strukturella diskrimineringen inte bara av etniska gränsdragningar utan även av andra relationer av över- och underordning. I kontrast till det kategoriseringstänkande som fokuserar på skilda gruppers föreställda egenskaper vänder intersektionalitetsperspektivet blicken mot dessa kategoriers tillblivelse och upprätthållande genom förgivettagna gränsdragningar och diskursiva utsagor. Detta medför i sin tur en problematisering av de processer som genom att befästa en föreställning om "etnisk olikhet" legitimerar favorisering av "svenska" individer, normer, praktiker och symboler.

Utanförskapets metafor och den grupp som definieras just utifrån denna egenskap ger anledning att rikta sökarljuset mot de diskursiva, materiella och symboliska skiljelinjer som möjliggör

uppdelningen mellan de som befinner sig innanför och de som står utanför. Uppgiften är således att identifiera de murar som hindrar och skapar skillnad, inte bara mellan olika grupper – kvinnor/män, invandrare/svenskar, äldre/unga – utan också mellan (arbets)livets olika områden, som arbetsmarknaden och arbetsplatsen. Bokens författare belyser utifrån olika perspektiv och metodologiska ansatser hur differentieringsprocesser, exkludering och särskiljande är kopplade till förekomsten av strukturell diskriminering på arbetslivets olika arenor. I fokus för analysen står genomgripande förändringar av arbetets organisering och framväxten av den nya ekonomin.

Olikhet och diskriminering: Två sidor av samma mynt?

En nödvändig utgångspunkt för diskriminerande attityder, handlingar och avsikter är en föreställning om olikhet och att denna olikhet spelar roll för hur människor agerar i olika situationer. När olikhet tas för given blir diskriminering i första hand en fråga om attityder inför det ”annorlunda” eller om individuella handlingar mellan aktörer, vilkas position och möjligheter att utsätta andra eller bli utsatta för diskriminering varken ifrågasätts eller problematiseras. En följd av detta är att maktpositioner och institutionella villkor bakom förekomsten av etnisk (och annan) diskriminering aldrig blir föremål för diskussion, inte heller vad gäller frågan om hur olikheter mellan individer uppstår, tolkas och görs till grund för diskriminerande handlingar.

När det gäller diskriminering på institutionell nivå har forskare alltmer kommit att uppmärksamma betydelsen av etablerade regelverk och normsystem. Antingen uppstår diskriminering i ett sådant sammanhang som ett resultat av slentrianmässiga handlingar, baserade på förutfattade uppfattningar om etnisk olikhet, eller så är den en följd av att regler som är grundade på normativa modeller tillämpas på individer eller grupper av individer vars behov och förutsättningar skiljer sig åt. I det förra fallet kan vi säga att den institutionella diskrimineringen bidrar till att vidmakthålla kategoriseringar på etnisk basis. I det senare kan vi säga att den skapar ojämlikhet genom att tillämpa likadana regler på grupper eller individer med ojämlika förutsättningar.

Intresset för institutionella diskrimineringsformer innebär en skiftning i fokus från individuella aktörer som diskriminerar till

regler, rutiner och praxis som resulterar i att vissa individer och grupper av individer missgynnas under det att andra favoriseras. Utgångspunkten i analysen är att avsikten att diskriminera eller inte diskriminera är av underordnad betydelse i relation till resultatet. Ytterligare en viktig aspekt i argumentationen är att ideologiska motiv och rasistiska värderingar inte är de enda anledningarna till att diskriminering förekommer. Ofta står rutinmässiga och oreflekterade handlingar för en ansenlig del av vardagsdiskrimineringen.³ Givetvis vilar dessa handlingar och värderingar till stor del på internaliserade uppfattningar om en annorlunda och underlägsen andra. Av det skälet är det viktigt att identifiera de handlingar, mekanismer och situationer som gör det möjligt att diskriminera vissa grupper och även på vilket sätt dessa är relaterade till föreställningar om den andra. Detta fordrar en forskningsstrategi som prioriterar analysen av diskrimineringens sammanhang, följder och effekter, i stället för att fokusera på aktörernas intentioner och motiv (Allen & Macey 1994).

Det går inte att förstå skapandet av ojämlikhet och förekomsten av diskriminering utan ett maktperspektiv. Ur ett institutionellt perspektiv som har arbetslivet i fokus handlar det i första hand om hegemoniska maktrelationer, det vill säga en dominans som baseras på konsensuskapande och grundas i sociala överenskommelser om vad som är rätt, normalt och verkligt (Gramsci 1998). För Gramsci är överordnade gruppers våldsmonopol och förekomsten av represiva institutioner en otillräcklig förklaring till hur makt utövas. Hegemonibegreppet betecknar dominansformer som finns i institutionaliserade uppfattningar om den sociala ordningen och som skapas kontinuerligt genom praktiker som legitimerar maktrelationer utifrån etablerade uppfattningar om sunt förnuft och moralisk överlägsenhet. Men hegemoni kan aldrig fixeras i en bestämd form. Den omskapas hela tiden i ständiga processer av dominans och motstånd. Av detta följer en förståelse av makt som rörlig och instabil och av maktutövande som relationer som upplöser dikotomin mellan materiella villkor och ideologiproduktion. Därmed kan de mekanismer som leder till att diskriminering legitimeras och görs till praxis diskuteras ur ett processperspektiv och föras bortom individuella attityder, motiv och intressen. I stället för att

³ Se vidare diskussionen i Rattansi (1992) som lyfter fram det faktum att diskriminering kan förekomma utan att direkt grundas på rasistiska ideologier. För en diskussion om institutionell rasism se även Allen & Macey (1994) samt Donald & Rattansi (1992) *Race' Culture and Difference*.

fokusera på individer som bärare av diskriminerande attityder och handlingar vänds blicken mot den diskriminerande praxis som genomsyrar samhällsorganisationers sätt att fungera. Den institutionella diskrimineringen uppstår som en oundviklig följd av hegemoniska modeller där individernas möjligheter att förhandla eller påverka regelsystemet begränsas av rådande normer och där risken att bli betraktad som avvikande är stor.

Författarna i denna bok ger exempel på arbetslivssammanhang där stigmatisering, segregering och rangordning ständigt äger rum. Det är också i dessa sammanhang som diskriminering blir möjlig och särbehandling ett sätt att organisera relationerna på arbetsplatsen. På arbetsplatsnivå kan ett sådant sammanhang utgöras av företagets profil och ledningens syn på medarbetarnas yrkeskompetens och sociala egenskaper. Som exemplen visar formuleras denna syn inte bara utifrån företagets faktiska behov av yrkeskunlig personal, den påverkas även av hegemoniska värderingar och normativa föreställningar om de anställdas kompetens och lämplighet som individer. Kundens/köparnas önskemål och krav uppges ofta ligga till grund för arbetsgivarnas val av personal. Som en följd riskerar individer som anses avvika från idealbilden att exkluderas eller förpassas till en underordnad position. Om lämplighetskraven t.ex. innebär att de anställda alltid ska sätta arbetet först kommer ett sådant synsätt att medföra en bortsortering av de individer som inte anses kunna leva upp till denna bild. Om husmanskost, kina-mat eller italiensk buffé förväntas bli serverad av personal med ett visst utseende kommer de anställda som inte överensstämmer med bilden att förpassas till disken i köket. Att göra skillnad är inte bara en fråga om att exkludera utan också om att underordna.

Begreppet *inkluderad underordning*, som Mulinari & Neergard (2004) använt för att beskriva invandrares position inom det svenska facket, har relevans även för analysen av arbetslivsvillkoren för dem som har invandrat till Sverige och för deras barn (se även Neergard 2006). Begreppet ställer maktrelationer, snarare än rumsliga metaforer om inkludering/exkludering eller innanför/utanför, i fokus. Därför är det viktigt att även sätta underordningens möjliggörande i relation till rummets föreställda slutenhet och till de gränsdragningar som exponerar den pågående kampen om rummet. Föreställningar om vem/vilka som har företräde till en plats i arbetslivet påverkar även dem som har tagit sig in i ”den

dansande ringen”⁴: risken att bli exkluderad skapar lydiga anställda. En underordnad position är också lättare att acceptera om alternativet är att ställas utanför.

Dessa processer berörs av flera författare i denna antologi. I Ester Barinagas bidrag är rummet platsen där visionen om ett högteknologiskt samhälle iscensätts av företagare, myndigheter och entreprenörer. Men som Barinaga visar i sin analys är detta en vision som förutsätter ett aktivt nertystande och osynliggörande av dem som kan tänkas störa bilden av modernitet, högteknologi, kunskap och vithet. Att vithet definierar rummet är inget tillfällighet, det appellerar till redan etablerade uppfattningar om vad som är modernt, framgångsrikt och framåtskridande. Kista Science City blir därmed en plats där skapandet av ett informationsamhälle sker parallellt med exkluderingen av den andra. Kampen om rummet kan vara mer eller mindre uttalad och utgången oviss. I Lena Martissons kapitel beskrivs ett exempel på hur rasistiska trakasserier på arbetsplatsen bemöts av den drabbade. Eftersom denna inte accepterar påhoppet befäster han därmed sin rätt till rummet. När facket agerar för den drabbade görs arbetsplatsen till ett rum för klassgemenskap där rasistiska utspel inte får plats.

Men uppfattningar om olika rum spelar också roll när erfarenheter ska värderas och kompetenser erkännas. Att flytta till ett nytt land innebär också, för många, att gå igenom en dequalificeringsprocess där tidigare erfarenheter, kunskaper, studier och kompetenser saknar värde för omgivningen. Ernesto Gutiérrez berättelse är ett exempel på detta. Men Ali Osman visar att de skillnader som skapas utifrån olika rum även kan drabba de som rör sig mellan olika miljöer i Sverige. Att få tillträde till vissa rum innebär inte per automatik att få tillträde till andra. I Fatimas fall, som beskrivs i boken, är det först när hon försöker byta jobb som hon drabbas av diskriminering.

Bortom utanförskapets metaforik visar dessa exempel hur gränser dras mellan olika (symboliska) rum i arbetslivet. De åskådliggör även rasismens centrala betydelse när det gäller att skapa skillnad, men framför allt markerar de vilka som är berättigade till en plats i arbetslivets kärnområden eller i dess utkanter. Särskiljandet och skapandet av o(jäm)likhet är ständigt pågående processer och därför är diskrimineringens rumsliga kontexter flytande och instabila. De som föreställs vara utanför är i själva verket en förutsättning för

⁴ Jag använder här Mikael Azars (2005) analys av det symboliska objektet för att illustrera hur metaforen om utanförskap är med och konstruerar arbetslivets gemenskap.

skapandet av gemenskap och idealbilder. Gränserna mellan de som står utanför och de som befinner sig inne i arbetslivet är flytande och ändras hela tiden.

Arbetslivets förändringar och strukturell diskriminering

Förändringar i arbetslivet tillhör den nya ekonomins centrala karakteristika. Teknisk utveckling, flexibla produktionssystem, decentralisering, diversifiering och kundanpassning har resulterat i nya organisationsformer och framväxten av nya sätt att knyta arbetskraften till företagen, såväl lokalt som globalt (Magnusson 1999, Ekstedt 2002). Det finns många som ser en möjlighet till plattare organisationer och icke-hierarkiska arbetsformer i dessa förändringar. Genomgången ovan visar emellertid hur nya hierarkier återskapas utifrån föreställningar om gruppidentiteter och individers inneboende olikheter. Mot den bakgrunden är forskning som analyserar relationen mellan *arbetslivets förändringar* och förekomsten av *strukturell diskriminering* ytterst relevant.

Carl-Ulrik Schierup granskar i sitt kapitel en till synes permanent social exkludering och framväxten av en ny typ av etnisk arbetsdelning, mot bakgrund av den omfattande strukturella och institutionella omvandling som den svenska arbetsmarknads- och välfärdspolitiska modellen har genomgått sedan början av 1990-talet. Parallellt med och länkat till omvandlingen av den svenska modellen diskuterar Schierup utvecklingen inom svensk migrations- och integrationspolitik. En särskild aspekt som lyfts fram i analysen är den centrala roll som policyförändringar i EU-regi spelar. Schierups analys grundas i en empirisk granskning av dessa förändringars konsekvenser. Stor uppmärksamhet ägnas åt framväxten av olika former av exkludering av grupper som befinner sig såväl inom som utanför den reglerade arbetsmarknaden. Med en jämförande blick på erfarenheter i USA diskuterar Schierup möjligheter och begränsningar när det gäller lagstiftning. Han ställer också frågan om vilka utvecklingsvägar och politiska strategier för social inkludering som kan utgöra ett alternativ till de redovisade trenderna inom social- och arbetsmarknadspolitiken i Sverige och Europa.

I detta sammanhang varnar Schierup för ett historielöst återupplivande av arbetslinjen som politisk modell. Det finns en påtaglig risk för att det blir allt mindre legitimt att inte befinna sig i lönear-

bete, att traditionella omfördelningsfrågor avförs från den politiska agendan och att samhällets ansvar för varje medborgares rätt till en skälig välfärd urholkas. En sådan politik ger också grund för stigmatisering av arbetslösa eller personer som saknar andra försörjningsmedel än samhällets understöd. I detta sammanhang menar Schierup att försök att etablera en ny "arbetslinje" genom en omdefiniering av "social exkludering" kan bereda vägen för en allmän försämring av kvalitén på sysselsättningen och arbetsbetingelserna. I den nya arbetslinjens utformning urskiljer författaren inte bara möjligheten att "skapa" arbetstillfällen och dra ner obekväma arbetslöshetssiffror, utan också en anledning att beröva människor deras historiskt erövrade medborgerliga rätt att undanhålla sin arbetskraft från arbetsmarknadens mest undermåliga arbetsvillkor.

Idén om snabba teknologiska förändringar och behovet av att anpassa arbetskraften, arbetsmiljöerna och arbetsorganisationen till en sådan utveckling är en central komponent i diskurser om tillväxt, globalisering och framväxten av en ny ekonomi. Diskursens konsekvenser för den strukturella diskrimineringen analyseras av ekonomen Ester Barinaga, som i linje med Bauman ser moderniteten som ett projekt där teknologin har kommit att användas som en strategi för att nå fram till de mer allmänna målen; ekonomiska framsteg och, i förlängningen, civilisation. Enligt Barinaga leder den ekonomiska logiken i ett teknologiintensivt samhälle till ett kategoriskapande som rangordnar människor och aktiviteter. Segregation är inte enbart ett resultat av individuella beslut, fördomar eller handlingar. I själva verket är det just den ekonomiska rationaliteten som formar det socio-ekonomiska systemet, menar författaren. Hennes kapitel behandlar den diskursiva konstruktionen av ett högteknologiskt samhälle med Kista Science City som studiefall.

Barinagas bidrag, som bygger på en etnologiskt inspirerad studie av Kistaregionen, handlar om utanförskap i informationssamhällets kölvatten. Författaren analyserar de olika processer som leder till att etnisk segregation inkorporeras i den socioekonomiska ordningen i ett högteknologiskt område. För det första etableras en ny gränsdragning som skiljer olika aktiviteter åt beroende på den grad av teknologisk expertis som behövs för att utföra dem. För det andra förlänas lägre status åt de aktiviteter som är mindre teknologiska till sin karaktär. För det tredje flätas en inre teknologisk gräns samman med en yttre, socialt internaliserad etnisk gräns. Personer med invandrarbakgrund hänvisas till lågstatusjobb, oavsett kompetens och oavsett om de skulle kunna utföra de arbeten som krä-

ver mer teknologisk expertis. Slutligen anpassas den teknologiska utvecklingen till den privilegierade gruppens behov och önskemål. Barinaga identifierar två mekanismer som gör denna omvandling möjlig; tystandet och förvandlingen av den invandrade "andre". Båda dessa mekanismer bidrar till att iscensätta den etniska gränsdragningen i Kista Science City.

De resultat som Barinaga presenterar väcker kritiska frågeställningar om det som bland politiker och forskare lyfts fram som informationsteknologins demokratiska potential. Som författaren visar är bruket av en sådan teknologi inskriven i ett socioekonomiskt och organisatoriskt sammanhang som, inte minst diskursivt, både förutsätter och skapar skillnad.

Hegemonisk kontroll, gemenskap och värdegrunder

Ett av de drag som kännetecknar den nya ekonomin är framväxten av nya kontrollsystem inom företagen. Begreppet hegemonisk kontroll beskriver hur organisationer styrs genom konsensusbaserade kontrollformer och hur denna konsensus skapas i arbetslivet (de los Reyes 2001, Martinsson 2006). I denna process är ledarens roll avgörande. Enligt Edström och Jönsson (1998) kan den svenska ledarskapsmodellen relateras till en idealbild som vilar mer på gemensamma uppfattningar om vad som är lämpligt än på direkta instruktioner om vad som ska göras. Ett sådant ledarskap förutsätter i sin tur medarbetare som antingen genom individuella erfarenheter eller genom internalisering av företagskulturen delar ledningens uppfattningar och värderingar. De implicita kraven på att de anställda ska tillgodose ledningens intentioner utan att dessa tydliggörs kan därför tolkas mer som ett inomparadigmatiskt definierat handlingsutrymme än som förutsättningslös handlingsfrihet eller tillvaratagande av de anställdas individuella kompetenser inom företaget. Denna definition av det svenska ledarskapet pekar på en modell som förutsätter homogenitet, gemensamma grunder och gemensamma värderingar.

I etnologen Lena Martinssons bidrag till denna antologi analyseras hur värdegrunder skapas i olika organisatoriska kontexter och hur de påverkar förekomsten av diskriminering i arbetslivet. I hennes kapitel är begreppet strategi centralt. Ett strategiskt tänkande eller en strategisk handling ser Martinsson i första hand som ett uttryck för en vilja att förändra och i viss mån även som en möjlig-

het att ifrågasätta maktpositioner, exkluderingar och ojämlikheter. Ett problem är dock när värdegrundstrategier formuleras utifrån en position som ifrågasätter vissa normer men befäster andra. Med exempel från näringslivet, skolvärlden och mångfaldsatsningar visar Martinsson hur dessa strategier påverkar processer av inneslutning och uteslutning i olika sammanhang.

Lena Martinsson använder ett intersektionellt perspektiv för att lyfta fram motsägelser, ambivalenser och konflikter i normskapande processer. Så kunde exempelvis hbt-personer konstrueras som avvikande i en viss strategi och lyftas fram som det yttersta beviset på modernitet i ett annat sammanhang. Diskursen om jämställdhet kunde ta avstamp i diskurser där västvärldens överlägsenhet och vithetens överhöghet togs för given. Utifrån denna analys argumenterar Lena Martinsson för behovet av att utveckla en intersektionell analys som kan synliggöra hur diskriminering och exkludering legitimeras i konstruktionen av ett gemensamt *vi*. Martinsson menar även att ett sådant perspektiv är nödvändigt för att förstå normskapande processers kontextbundenhet och föränderlighet.

Skapandet av gemenskap är inte bara en fråga om hegemonisk kontroll. Det pågår även på arenor där utgångspunkten, grunden för skapandet av en kollektiv identitet, är given utifrån en gemensam roll i arbetsprocessen och ett emancipatoriskt perspektiv. Arbetskollektivets skapande av gemenskap är temat för historiken Monika Edgrens kapitel. Edgrens bidrag problematiserar olika uttryck för symbolisk makt i arbetslivet genom en analys av representationsformer i facktidningen *Kommunalarbetaren*. Att representera subjekt i medier och därmed bidra till att skapa deras mening och innebörd är en form av symbolisk makt, menar Edgren. Exempel från tidningen utgör underlaget för en problematisering av representationer och kunskap. Materialet visar att tillhörighet skapas genom aktiva subjektsrepresentationer i förhållande till demokratiskt deltagande (fackligt deltagande) och kulturell gemenskap. Förbundstidningens strategi, att synliggöra de grupper som diskrimineringslagstiftningen pekar ut, innebär emellertid att diskrimineringsproblemen förläggs till individer, de vars fördomar skall blottläggas, medan den strukturella diskrimineringen inte erkänns. I själva verket bekräftas det tänkande, i termer av ”vi och dom”, som är grundläggande för diskriminerande handlingar. Analyserna av representationer visar emellertid också sprickor och destabiliseringar av förtryckande normer. De representationer som

förmår att gestalta starka fackliga subjekt uppfyller ett emancipatoriskt syfte medan de som går ut på att väcka medkänsla med de svaga motverkar syftet att upplösa föreställningar om skillnad. Därmed förstärks såväl en traditionell svenskhetsnorm som en heteronorm.

Monika Edgrens kapitel aktualiserar ett centralt problem i antidiskrimineringsarbetet; den goda viljans fallgropar och konsekvenserna av strategier där den andra förvägras sin subjektposition. Detta är ett tema som även behandlas i andra kapitel, där författarna granskar en rad handlingar, strategier, åtgärder och teknologier som antas kunna lösa "de andras" problem, deras utanförskap, kompetensbrister, integrationssvårigheter och avsaknad av demokrati. Den konflikt som presenteras i Edgrens kapitel, en förvägrad subjektposition och röster som tror sig kunna representera andra, förekommer även på andra områden i arbetslivet. Det är först när denna ordning förändras som en inkluderande gemenskap kan växa fram.

Att veta sin plats

I den nya ekonomin förväntas arbetskraften vara rörlig och ständigt beredd att anpassa sig till såväl nya arbetsuppgifter som nya organisatoriska sammanhang. Anpassningskraven är även stora för dem som nyligen har flyttat till Sverige. Ett problem som ofta nämns i detta sammanhang är den dequalificeringsprocess som inträffar när tidigare utbildningar, kompetenser och erfarenheter inte tas till vara i Sverige (Integrationsverket 2006). Att många invandrade med högskoleutbildning inte har ett arbete som överensstämmer med deras kvalifikationer har uppmärksammats i olika sammanhang (Berggren & Omarsson 2001, se även samtalet med arbetsmarknadens parter i denna bok). Frågan är vilka möjligheter som står till buds för dem som just har kommit till Sverige och om befintliga alternativ underlättar en etablering i landet på likvärdiga villkor.

Pedagogen Ali Osman har följt ett integrationsprojekt, Mångfald i vården, som riktade sig till läkare med en utländsk examen. Syftet med projektet är att förbättra arbetsmöjligheterna för utomeuropeiska läkare inom deras kompetensområden i den svenska hälso- och sjukvårdssektorn. Osman konstaterar emellertid att individen omvandlas till något annat under denna process; till ett inkompe-

tent subjekt. I samband med genomförandet av åtgärden görs den 'normale invandraren' till bärare av en kultur som saknar de sociala färdigheter eller kompetenser som krävs för att arbeta och fungera i Sveriges arbetsliv och organisationskultur.

Osman menar att den koppling som görs mellan de andras kulturella olikhet och deras yrkeskompetens är en viktig komponent i skapandet av en rangordning mellan "vi" och "dem". Han betonar att kontrollen och internaliseringen av en specifik uppförandekod är dold i talet om kompetens eller språkbrister hos "den andre". Föreställningen om "den andre" som avvikare från normen tolkas av Osman som ett sätt att förflytta fokus från institutionella diskriminerande praktiker, diskriminering i allmänhet och ojämlika maktförhållanden till den individuella invandrarens förmåga eller skyldighet att anpassa sig eller assimileras.

Osmans undersökning visar hur introduktionsåtgärder, inriktade på att underlätta nyanländas möjligheter på arbetsmarknaden, i praktiken fungerar som en disciplineringsinstans. Assimilationskraven och nedvärderingen av individens tidigare erfarenheter blir därmed en del i konstruktionen av ett inkompetent invandrarsubjekt. Osmans studie avser en yrkesgrupp som trots hög status och eftertraktad utbildning nedvärderas utifrån föreställningar om kulturella skillnader. Men det är inte enbart kulturen som kan uppfattas som ett problem, även den byråkratiska hanteringen av nyanlända akademiker kan skapa oöverstigliga hinder för dem som söker en plats i det svenska arbetslivet. När Ernesto Gutierrez kom till Sverige med en civilingenjörsexamen och flera års erfarenhet i en ledande ställning tvekade han inte en sekund om att han skulle få ett arbete. Han var ung, talade två världsspråk och lärde sig svenska snabbt. Fem år senare kan han berätta om sina erfarenheter som arbetslös akademiker och rundgången mellan okvalificerade jobb, praktiker och arbetslöshetsperioder i en skildring som tar fasta på hur arbetsförmedlingen *kunde* ha agerat för att underlätta hans inträde i arbetslivet. Hans berättelse är en uppmaning till arbetsförmedlingen att se de arbetssökande som individer och att visa mer empati och förståelse för deras behov.

Nationalekonomen Saman Rashids bidrag till denna antologi fokuserar också på de nyanländas möjlighet till arbete. Bakgrunden till studien i detta kapitel är inkomstgapet mellan utlandsfödda och infödda svenskar. I tidigare studier lyfter förklaringarna fram skillnader när det gäller faktorer som produktivitet och utbildning. Det finns dock förklaringar som hänvisar till de barriärer som utlands-

födda möter både vid ankomsten och under etableringsfasen. En sådan barriär kan vara bristande information till nyanlända om de regionala arbetsmarknaderna i det nya landet. En annan möjlig barriär av institutionell art, som endast rör personer som antas ha flytt av politiska skäl, är "Hela Sverige-strategin", där mer hänsyn togs till lediga bostäder i placeringsregionerna än till regionens arbetsmarknadsmöjligheter. Ur ett arbetsmarknadsperspektiv kan dessa barriärer leda till en ogynnsam boenderegion för nyanlända. Hur hanterar nyanlända denna situation och vilka är konsekvenserna för de som flyttar?

Man kan förvänta sig att utlandsfödda i allmänhet, och "flyktingar" i synnerhet, uppnår högre inkomst genom att flytta inom landet, vilket kapitlet syftar till att undersöka. Rashids undersökning har familjen som studieobjekt, eftersom flyttbeslut sällan rör enskilda individer. Undersökningens resultat visar att flyktingfamiljer som kort efter ankomsten flyttar till en annan region får en högre årlig inkomst. Andra gruppers inkomster verkar inte påverkas av huruvida de flyttar. En slutsats är att flyktingkapet innebär ett sämre utgångsläge jämfört med andra typer av invandrare.

Det är dock inte bara i etableringsfasen som personer med invandrabakgrund möter hinder. Dessa kan uppstå när människor rör sig i arbetslivet och söker sig till nya arbetsuppgifter och/eller nya arbetsmiljöer. I rapporten inkluderas en fallstudie som redovisar en sådan situation. Berättelsen om Fatima⁵ illustrerar hur diskrimineringen kan drabba en person som har befunnit i Sverige under hela sitt vuxna liv och dessutom skaffat sig utbildning och arbetslivserfarenhet i Sverige. Lena Söderholm, som har skrivit om Fatimas fall, belyser ett sammanhang där det finns olika aktörer som dels diskriminerar och dels väljer att blunda för det som pågår. Hon berättar också om personer som uppmuntrar och stöttar och ger en detaljerad bild av hur det kan se ut när någon blir diskriminerad. Även om Fatimas fall är unikt gäller inte det de omständigheter som gjort det möjligt. Därför ger fallet värdefull information om hur institutionella aktörer, individuella fördomar och rasifierande stereotyper samverkar i skapandet av den strukturella diskrimineringen.

Vägen till att hitta sin plats i det svenska arbetslivet är kantad av svårigheter, stelbent regelverk och förutfattade meningar. Fördomar, diskriminering och rasism är tillsammans med ett slentrian-

⁵ Fingerat namn.

mässigt bemötande av nyanlända några av de hinder som måste sorteras. Alla dessa faktorer har en rad negativa effekter på individernas möjligheter till försörjning, självbild och yrkeskompetens. De exempel som redovisas ovan ger dock uttryck för människors vilja och beredskap att förändra sin situation, inte minst genom att i ord och handling ifrågasätta bilden av ”den passiva invandraren”.

Onämnbart, osynligt och o(jäm)lik

Flexibla arbetstider, permanent tillfällighet, diversifierade och individualiserade arbetsuppgifter och framväxten av hegemoniska kontrollformer har kommit att invadera den privata sfären med gränslösa krav på tillgänglighet, engagemang och beredskap (Allvin, Wiklund, Härenstam och Aronsson 1999, Alvesson 1998, Martinsson 2006). I detta sammanhang blir möjligheten att köpa hushållstjänster, vilket brukar framställas som såväl en lösning på sysselsättningskrisen som en fråga om jämställdhet mellan kvinnor och män, ett sätt att upprätthålla en livsstil som är baserad på ett högt arbetstempo och en hög konsumtionsnivå. Socialantropologen Anna Gavanoas undersöker arbetsvillkoren både för dem som säljer hushållstjänster och för dem som köper dem. I hennes undersökning återfinns diametralt skilda arbetsvillkor och individer som möts i en relation präglad av ojämlikhet, osynlighet och outtalade regler.

Gavanoas, som även har undersökt marknaden för hushållstjänster i Madrid och London, menar att Sverige inte är unikt när det gäller en växande efterfrågan efter privata hushålls/omsorgstjänster. Bland de faktorer som har bidragit till detta i EU nämner Gavanoas kvinnors ökade lönearbete och avsaknad av en statligt organiserad barnomsorg som är tillgänglig för alla, samt svårigheter att ta hand om en växande åldrande befolkning. I linje med Schierups analys i denna antologi ser Gavanoas framväxten av en marknad för hushållstjänster i relation till förändringar i EU:s migrationspolitik, som skapar ett ständigt flöde av irreguljära immigranter och rationaliseringar inom välfärdstaten. Sverige utgör i dag en del av en global arbetsdelning av omsorgsarbete, så kallade globala omsorgskedjor, där billig arbetskraft från fattigare länder i större utsträckning efterfrågas av medel- och högavlönade europeiska hushåll som försöker kombinera familj och arbete.

Ambitionen att kombinera familje- och lönearbete gör att tjänsteköpare ofta åberopar jämställdhet som ett argument för att köpa hushållstjänster. Men även argument som framhåller fördelar med att skapa arbetstillfällen för immigranter hörs i diskussionen. Marknaden för hushållstjänster speglar hierarkier och maktförhållanden mellan olika sociala grupper, och nationalitet, ras och etnicitet är ofta en viktig del av den "vara" som köps. Ofta saknar migrerande kvinnor som jobbar med hushållstjänster medborgerliga och arbetsmarknadsmässiga rättigheter, och riskerar att bli exploaterade – inte minst p.g.a. att deras arbetsplatser (dvs. privatpersoners hem) förhindrar insyn från omvärlden.

Villkoren inom tjänstesektorn förkroppsligar många av de kännetecknande dragen i den nya ekonomin. Instabila arbetsvillkor, den permanenta tillfälligheten, deltidsarbete, oreglerade arbetsförhållanden förekommer inte bara i oreglerade marknader för hushållsarbete utan även inom andra sektorer (se t.ex. Integrationsverket 2004, LO 2004). I ekonomhistorikern Paula Mulinaris bidrag till denna bok ges exempel från hotell- och restaurangbranschen som visar att arbetsgivare fördelar arbetsuppgifter utifrån kriterier som har mer att göra med de anställdas köns- och etniska tillhörighet än med deras kompetens. I den mån som vissa individuella egenskaper knyts till vissa arbetsuppgifter görs både kön, ålder och hudfärg till en del av den "kompetens" som arbetsgivare efterfrågar för vissa arbetsuppgifter och avfärdar för andra. Detta kan jämföras med Anna Gavanas resultat som visar att kön, ras och etnicitet utgör en del av den tjänst som köps, en del som förknippas med föreställningar om exotism, undergivenhet, erotism, m.m. Inom tjänstemarknaden, vare sig det handlar om hushållstjänster eller hotell och restaurang, är arbetskraftens kön, hudfärg och nationalitet en del i det utbyte som sker. Men även andra kriterier påverkar hur arbetskraften värderas; "en illegal invandrare har en röd "extrapris"-lapp på sig: 50 procent rabatt" berättade en intervjuperson för antropologen Shahram Khosravi (2006).

Den expanderande tjänstesektorn betraktas av många som en möjlighet att ta tillvara den invandrade arbetskraft som i dag saknar arbete och sysselsättning. Redan i dag finns det en överrepresentation av utlandsfödda personer inom de lägst avlönade tjänstesektorerna. Det finns många indikationer om en stor förekomst av oreglerat arbete inom dessa sektorer. Men parallellt med den utsatthet som uppstår med oreglerade arbetsvillkor visar bidragen till denna antologi hur rasistiska och sexistiska föreställningar stän-

dig skapar skillnad mellan olika arbetsuppgifter, olika anställningsvillkor, olika rum för olika sorters anställda och även olika lön för samma arbete. Det lågavlönade tjänstearbetets organisering vilar på att dessa skillnader existerar och permanentas.

De exempel som presenteras i denna bok kan ses som glimtar från en betydligt mer komplex och svårtolkad verklighet. Dessa exempel tecknar dock en bild där rasismens närvaro är svår att undgå. Arbetets organisering, diskurser om arbetslivets gemenskaper och uppfattningar om de anställdas kompetens definieras utifrån normativa kriterier och ständiga gränsdragningar i relation till en underlägsen andra. På ett övergripande plan kan det konstateras att arbetslivets omvandling har gått hand i hand med det som Schierup kallar ”*rasialiserad och till synes permanentad social exkludering*”. Men som flera av bidragen visar har denna exkludering från sociala rättigheter i många fall inneburit en inkludering som underbetald och lydig arbetskraft (se även Khosravi 2006).

Parternas syn

Sedan några år tillbaka har diskriminering och rasism en plats på den politiska agendan och i det offentliga samtalet. Det är få som öppet ifrågasätter att diskriminering förekommer i Sverige, men det finns knappast någon konsensus om vad som ska betraktas som diskriminering och hur den ska motverkas. En viktig utgångspunkt i denna utredning är att inte stanna vid akademikers tolkningar och analyser, utan även ge utrymme för andra röster och andra perspektiv av betydelse för antidiskrimineringsarbetet.

Som en del i arbetet med att undersöka förekomsten av strukturell diskriminering i arbetslivet inbjöds arbetsmarknadens parter till ett rundabordssamtal om detta. I samtalet deltog en representant för FAI (Fackligt Aktiva Invandrare), och integrationsansvariga från Svensk Näringsliv, LO, TCO, Civilingenjörskörbundet och SACO. Samtalet dokumenterades av journalisten och författaren Mats Wingborg och ingår som ett avslutande kapitel i denna bok. Några korta reflexioner från detta samtal kommer dock att tas upp här.

För det första är det värt att notera att parterna uppger att diskrimineringsfrågorna är högst prioriterade inom deras respektive organisationer. Under samtalet gavs även ett flertal exempel på det pågående integrationsarbetet och på insatser mot diskriminering. Ett mycket viktigt ställningstagande i detta sammanhang är utta-

landet om "nolltolerans" när det gäller diskriminering. Detta är av särskild betydelse med tanke på att den politiska debatten ofta handlar om att mäta diskrimineringens omfattning och hur ofta den förekommer. "Nolltolerans" uttrycker ett principiellt (och nödvändigt) avståndstagande som vänder sig mot *all* diskriminering.

För det andra uttryckte flera deltagare bekymmer inför ett begrepp som är otydligt och behöver preciseras. Vad är diskriminering? Hur kan den definieras? Alla var dock överens om behovet av en gemensam syn om detta. Fram till nu har den juridiska definitionen utgjort antidiskrimineringsarbetets utgångspunkt, men det är uppenbart att denna definition är otillräcklig. Det förekommer att medlemmar känner sig diskriminerade men att facket inte anser att det finns tillräckliga bevis för att driva fallet. Detta väcker frustration och uppgivenhet. Uppenbarligen finns det en diskrepans mellan å ena sidan lagens definitioner och dess tillämpning och å andra sidan individens upplevelser. En viktig diskussionspunkt inför det fortsatta arbetet är därför hur frågan om tolkningsföreträde ska lösas.

En tredje reflexion har att göra med nödvändigheten av en närmare dialog mellan forskare och praktiker. Kunskapsbehovet är stort, särskilt när det gäller lagens räckvidd, relationen mellan kön och etnisk diskriminering, metoder att arbeta mot diskriminering m.m. En synpunkt som framfördes var att det behövdes fler kvalitativa undersökningar som kunde komplettera och tydliggöra befintligt statistiskt material, inte minst för att problematisera slentrianmässiga indelningar mellan "svenskar" och "invandrare".

(O)synliga murar i arbetslivets alla arenor

Den etniska uppdelningen i arbetslivet kan inte reduceras till ett problem om utanförskap. De resultat som redovisas i denna antologi visar att ojämlika anställningsvillkor, fördomar och rasism på arbetsplatsen, utestängning, inlåsning, föreställningar om bristande kompetens, osynliggörande, stigmatisering och nedvärdering alla är komponenter i ett skillnadsskapande system som möjliggör diskriminering, underordning och exkludering. Utanförskapets metafor sätter fokus på arbetslöshet och avsaknad av sysselsättning, men ignorerar hur detta är kopplat till instabilitet, utsatthet och underordning för dem som redan har en anställning. Så länge

politiken insisterar på att åtgärda "invandrarnas utanförskap" kan det o(jäm)likhetsskapande arbetslivet förbli osynlig. På samma sätt kommer den strukturella diskrimineringen att effektivt erodera legitimitet hos arbetslivets institutioner.

Bidragen i denna antologi visar att den strukturella diskrimineringen är en central komponent i arbetslivet och möjliggörs i och genom organisatoriska modeller som särskiljer och rangordnar de anställda. Denna rangordning legitimeras av en diskurs som placerar invandrade personer och deras barn i en underordnad position. Maktutövandets komplexitet och dess legitimering, genom den systematiska konstruktionen av människor, platser och relationer som "olika" och därmed möjliga att inordna i en hierarkisk skala, kan inte enbart problematiseras utifrån etniska skiljelinjer: Därför föreslår många författare i denna bok att det bör analyseras intersektionellt. Ett intersektionellt perspektiv utmanar tidens och rummets gränser, samtidigt som det erbjuder en möjlighet att överskrida de analytiska gränserna hos kategorierna klass, sexualitet, kön och ras/etnicitet.

Gränserna mellan de som står utanför och innanför arbetslivet är, lika lite som de mellan svenskhet och invandrarskap, fundamentala eller fixerade. Det behövs handlingar, idéer och föreställningar för att hålla dem vid liv. Att göra skillnad är också en fråga om makt. Om man utgår från att det är skillnadsskapandet i sig, snarare än "faktiska" skillnader, som ligger till grund för diskrimineringen, är det också möjligt att utmana de maktrelationer som bygger på uppdelningen i "vi" och "dom". Den strukturella diskrimineringen handlar därför inte om att beskriva en tvingande och predestinerad ordning bortom människors handlingar. Det handlar om att lyfta fram hur samhällets hierarkier upprätthålls genom särskiljande handlingar som gör exkludering och underordning möjliga.

Bidragen i denna bok tecknar en bild av diskrimineringen som går bortom den juridiska definitionen och lagstiftningens räckvidd. Det visar på nödvändigheten av en vidare förståelse av diskrimineringens uttryckssätt, men även av åtgärder på institutionell nivå som behandlar förekomsten av rasism och diskriminering. Kunskapsläget när det gäller diskrimineringsfrågor är fortfarande fragmentariskt. Effektiva åtgärder förutsätter därför även särskilda forskningsinsatser. Det behövs fördjupade kunskaper om hur arbetsorganisatoriska förändringar påverkar förekomsten av diskriminering och vidare om hur drabbade individer reagerar och

handlar utifrån dessa erfarenheter. Kunskaps- och metodutvecklingen inom detta område bör ges hög prioritet.

En röd tråd i arbetet med denna utredning har varit att lyfta fram människors erfarenheter av diskriminering, osynliggörande eller särbehandling. Detta är ett metodologiskt ställningstagande som även har politiska implikationer. Om människors erfarenheter accepteras som kunskapsbärande, i bemärkelsen att de ger viktig information om samhällets organisering och dess diskriminerande effekter på människors levnadsvillkor, ger detta bättre möjligheter att påbörja arbetet mot diskriminering. Att erkänna de diskriminerades tolkningsföreträde, är också ett sätt att desarmera förnekandet och göra diskrimineringen synlig. Viktigast är dock att denna forskningsstrategi gör det möjligt att vända på den ordning som hittills har förvägrat diskriminerade personer att definiera den situation de befinner sig i och föra sin egen talan. Det är här arbetet mot diskrimineringen ska ha sin utgångspunkt.

Referenser

- Allvin, Michael, Wiklund, Per, Härenstam, Annika & Aronsson, Gunnar (1999) *Frikopplad eller fränkopplad Om innebörder och konsekvenser av gränslösa arbeten*. Arbetsliv i omvandling 1999:2, Arbetslivsinstitutet. Stockholm.
- Allen, Sheila, & Macey, Marion (1994) "Some issues of race, ethnicity and nationalism in the new Europe: Rethinking Sociological Paradigms", i Brown, P., & Crompton red. *Economic Restructuring and Social Exclusion* UCL Press. London.
- Alvesson, Mats (1998) "Kritisk organisationsteori" i Czarniawska, B. (red.) *Organisationsteori på svenska*. Malmö. Liber.
- Alvesson, Michael & Due Billing, Yvonne (1999) *Kön och organisation*. Lund. Studentlitteratur.
- Azar, Michael (2005) Det symboliska objektet. Delen, delandet och den nationella gemenskapen i Paulina de los Reyes & Masoud Kamali red *Bortom vi och dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*. SOU 2005:41. Stockholm. Fritzes.
- Berggren, Katarina & Omarsson Abukar (2001) *Rätt man på rätt plats – en studie av arbetsmarknaden för utlandsfödda akademiker som invandrat under 1990-talet*. Ura 2001: AMS.
- Czarniawska, Barbara (red.) *Organisationsteori på svenska*. Malmö. Liber.
- de los Reyes, Paulina (2001) *Mångfald och differentiering. Diskurs, olikhet och normbildning inom svensk forskning och samhällsdebatt*. SALTSA/Arbetslivsinstitutet, Stockholm. de los Reyes Paulina & Martinsson Lena (red.) (2005) *Olikhetens paradigm. Intersektionella perspektiv på o(jäm)likhetsskapande*. Studentlitteratur. Lund.
- Donald James & Rattansi Ali (1992) 'Race' *Culture and Difference*. London. Sage.
- Ds 2000:69 *Alla är lika olika – mångfald i arbetslivet*. Näringsdepartementet. Stockholm. Fritzes.
- Edström, Anders Jönsson, Sten (1998) "Svenskt ledarskap" i Czarniawska, B. (red.) *Organisationsteori på svenska*. Liber. Malmö
- Ehrenreich, Barbara and Hochschild, Arlie (eds) *Global woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan Books.

- Ekstedt, Eskil (2002) "Arbetskontrakt i den neo-industriella ekonomin" i Isacson, Maths, och Morell, Mats, *Industrialismens tid. Ekonomisk historiska perspektiv på svensk industriell omvandling under 2000 år*, Stockholm, SNS.
- Gramsci Antonio (1998) *Cuadernos de la Carcel. Mexico*. Juan Pablo editor.
- Integrationsverket (2004) *Statistik rapport 2004- statistisk uppföljning av Rapport integration 2003*. Norrköping. Integrationsverket.
- Integrationsverket (2006) *Rapport Integration 2005*. Norköping. Integrationsverket.
- Khosravi, Shahram (2006) Territorialiserad mänsklighet. Irreguljära immigranter och det nakna livet i de los Reyes Paulina red (2006) *Om välfärdens gränser och det villkorade medborgarskapet*. SOU 2006:37. Fritzes. Stockholm.
- LO (2004) *Andelen medlemmar i facket med utländsk bakgrund*. Landorganisationen i Sverige.
- Magnusson, Lars (1999) *Den tredje industriella revolutionen*. Stockholm. Prisma/Arbetslivsinstitutet.
- Martinsson, Lena (2006) *Jakten på konsensus. Intersektionalitet och marknadsekonomisk vardag*. Malmö. Liber.
- Mulinari, Diana & Neergaard, Anders (2004) *Den nya svenska arbetarklassen*. Umeå. Borea.
- Neergaard, Anders (2006) *På tröskeln till lönearbete. Diskriminering, exkludering och underordning av personer med utländsk bakgrund*. SOU 2006:60.
- Prasad, Anshuman, & Prasad, Phushkala,(1998) "Everyday Struggles at the Workplace: The Nature and Implications of Routine Resistance in Contemporary Organizations" i *Research in the Sociology of Organizations*, volume 15, JAI Press, Stamford Connecticut.
- Paulsson, Sven & Schierup, Carl Ulrik (red.) *Arbetets etniska delning*. Carlssons bokförlag. Stockholm.
- Shierup, Carl Ulrik, Hansen Per och Castles Stephen (2006) *Migration, citizenship and the European Welfare State. A European Dilemma*. Oxford University Press. Oxford.
- Sundin, Elisabeth (1998) *Män passar alltid?: nivå- och organisations specifika processer med exempel frånhandeln*. Rapport till utredningen om fördelningen av ekonomisk makt och ekonomiska resurser mellan kvinnor och män (SOU 1998:04). Stockholm. Fritzes.

2 Den sociala exkluderingen i Sverige

Migration, arbetsmarknad och välfärdsstat i förändring

Carl-Ulrik Schierup

En av samtidens största politiska utmaningar har beskrivits som uppgiften att förena välfärdsstatens omfattande ramverk av civila, politiska och sociala medborgerliga rättigheter med ett politiskt program för tillhörighet och identitet, fritt från snäva etniska och nationalistiska anspelningar (Ryner 2000). De nordiska välfärdsstaterna framhålls ofta som en möjlig framtidsmodell för den Europeiska Unionen härvidlag. I praxis har emellertid denna utmaning mötts på högst olika sätt i olika nordiska länder.¹ Sverige intar här en särställning. Den svenska modellen har beskrivits som den "universalistiska social-demokratiska välfärdsregimen" (Esping-Ander- sen 1990) och lyfts fram som exempel på en framsynt integrations- politik.

Grunddragen för svensk integrationspolitik formulerades under 1960- och 1970-talen och har sedan vid upprepade tillfällen grans- kats och reformerats. Uppkomsten av nya rasistisk-populistiska politiska rörelser under sent 1980-tal och den ekonomiska reces- sionen och sociala krisen under början av 1990-talet följdes av en kritisk omvärdering av invandrings- och invandrapolitiken (se till exempel Proposition 1997a; Proposition 1998; se också den pro- grammatiska plattformen i Näringsdepartementet 2002). Detta re- sulterade under 1990-talets andra hälft, bland annat i återupprä- tandet av ett brett vänster-höger konsensus kring en ny "integra- tions- och mångfaldspolitik" samt nödvändigheten av att motverka rasism och etnisk diskriminering. På trots av sprickor i hegemonins fasad är detta politiska samförstånd unikt i dagens EU där populis- tiska och rasialiserande argument med invandringen i fokus har bli- vit vapen i de etablerade partiernas strid om inflytande i nationella parlament och i kommunalpolitiken (Schierup, Hansen och Castles 2006; se även Schierup 1993).

¹ Se, till exempel, Schierups (1993) kritiska analys av exemplet Danmark, där utvecklingen länge har stått bjärt i kontrast till Sverige.

Trots uppenbara problem framhålls Sverige fortfarande som en förebild i ett internationellt perspektiv. Svensk integrationspolitisk praxis lyftes till exempel fram som en efterföljansvärd modell i samband med upprорот i de socialt missgynnade franska förörterna 2005. Det gäller också de genomgripande förändringar som skett i den svenska välfärdsmodellen på tröskeln till det nya millenniet. Även om EU-kommissionen (CEC 2004: 83) är starkt kritisk till Sveriges höga skattenivå och finner välfärdsstaten för generös, prisar den Sverige för investeringar i "den nya kunskapsekonomin" med nivåer "jämförbara med eller på nivå med dem i USA". Men just på grund av att Sverige således fortfarande beskrivs som något av en modell är en kritisk granskning viktig.

I det följande fokuserar jag härvid på en transformerad svensk modells iögonfallande paradoxer: kontrasten mellan ambitiösa politiska utfästelser om "välfärd för alla" och ett samhälle präglad av "mångfald" och lika möjligheter, å den ena sidan, och en fördjupad etniskt präglad klassdelning samt en *rasialiserad och tillsynes permanentad social exkludering*, å den andra. Denna paradox (Ålund och Schierup 1991) har följt svensk politik under decennier, men har sedan början av 1990-talet antagit en allt mer uppenbar och kontroversiell karaktär.

Jag belyser – med särskilt fokus på arbetsmarknaden – olika aspekter av denna svenska paradox i en vidare samhällelig och nutidshistorisk kontext: en strukturell och institutionell omvandling vilken – jämsides med Storbritannien – har framhållits (Pontusson 1997) som en av den framskridna kapitalismens mest genomgripande regimförändringar. Således skrinlades under 1980- och 1990-talen nyckelkomponenter av den modell för ekonomi och arbetsmarknadsrelationer som hade utgjort själva basen för den svenska välfärdsstatens uppbyggnad efter Andra världskriget. Frågan har ställts om denna omvandlings konsekvenser i form av ökande sociala klyftor kan beskrivas som ett *Paradise Lost?* (Marklund 1988).

Artikeln börjar med en begreppsgenomgång med fokus på *social exkludering* och medborgarskap. Därefter diskuterar jag den svenska välfärdsstatliga modellen, dess utveckling och kris från slutet av 1970-talet samt dess genomgripande omvandling efter 1990 och de politisk-ideologiska perspektivskiften inom den ekonomiska politiken och arbetsmarknadspolitiken. I ett särskilt avsnitt som följer på detta diskuteras svensk migrations- och integrationspolitik under motsvarande period, med fokus på de stora förändringar som parallellt med, och länkat till, omvandlingen av den

svenska modellen också ägde rum på detta område. En särskild aspekt som lyfts fram i dessa två avsnitt är den centrala roll som policyförändringar inom EU och anpassningen till EU-integrationen haft för dessa omvandlingar.

Det därpå följande avsnittet är en empirisk redovisning av konsekvenserna av dessa förändringar för svensk arbetsmarknad, inom arbetsmarknadspolitiken och integrationspolitiken, även här med en blick för EU-integrationens inverkan. Ett centralt begrepp i sammanhanget är *rasialiserad exkludering* som jag utvecklar nedan. Jag berör problemen kring så kallad ”strukturell diskriminering”; ett begrepp som har använts för att analysera konsekvenserna av diskriminerande institutionella praktiker vars effekter förstärks i samspel med underliggande ojämlikhetsstrukturer i form av etnicitet, klass och kön (se vidare Patel 2006; se även de los Reyes och Mulinari 2005). I det därpå följande avsnittet skiftar jag delvis perspektiv och reser frågan om möjligheter och begränsningar för lagstiftning och policy mot etnisk diskriminering i relation till vad jag kallar *exkluderingens politiska ekonomi* (se vidare Schierup 2001; Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 4). På lagstiftningsområdet föreligger en positiv utveckling i fråga om synen på diskriminering inom EU och, efterhand i Sverige. Jag anlägger en jämförande blick på USA:s erfarenheter av att gå lagstiftningsvägen i kampen mot diskriminering.²

Avslutningsvis summeras diskussionen och frågan reses om vilka alternativa utvecklingsvägar som kan tänkas i stället för de redovisade trenderna inom social och arbetsmarknadspolitiken i Sverige och Europa. I det sammanhanget diskuterar jag även den övergripande politiska vision som med konceptet ”den tredje vägen” har framställts som ett vinnande recept för ekonomisk utveckling och social välfärd inom den Europeiska Unionen och som även anammats på svensk mark som en strategi för social inkludering bortom den svenska modellen.

² Jämför även med begreppet ”det villkorade medborgarskapet”, som används i de los Reyes (2006), men här syftande snarare på det ifrågasättande/undantagande/särskiljande som personer med invandrabakgrund kan utsättas för utan att nödvändigtvis befinna sig i en situation av ekonomisk marginalitet. Begreppet beskriver en situation som kan uppstå i skilda sammanhang såväl på institutionell nivå som i mellanmänniska relationer.

Social exkludering och det ”beskurna medborgarskapet”

En permanent arbetslös del av befolkningen vars inkomster krymper i takt med att arbetslöshetsersättning och socialunderstöd skärs ned; de hemlösa; feminiseringen av fattigdomen till följd av ensamstående föräldrars levnadsvillkor; arbetslösheten och fattigdomen bland ungdomar; koncentrationen av de förfördelade i socialt och kulturellt avskilda bostadsområden – detta är bara några aspekter av den så kallade ”nyfattigdom” som fortsatt öka snarare än minska inom ett av världens ekonomiskt starkaste block (Room, Lawson och Laczko 1989; Teekens 1990; Room 1992) under 1900-talets sista tjugofem år och vidare in i det tredje millenniet. Som framgår av det officiella politiska idiom som utvecklats kring begreppet ”social exkludering” eller ”social uteslutning” har denna mångfacetterade *misère du monde*³ blivit en gemensam politisk angelägenhet inom den Europeiska Unionen, från Kiruna i norr till Malaga i söder. Det är former för uteslutning som tilltagit parallellt med att ”yrkesgetton” (Feuchtwang 1982), präglade av låga löner och yrkesmässig inlåsning har vuxit fram, utom räckvidd för nationella arbetsmarknadsregleringar och socialförsäkringssystem. Samtidigt har den sociala oron i Europas polariserade och segmenterade städer ökat.

I enlighet med EU:s fattigdomsprogram från början av 1990-talet definierar jag (se vidare Schierup 2002, 2003a, 2003b; Schierup, Hansen och Castles 2006) innebörden av *social exkludering* – eller *social uteslutning* – som ett *beskuret medborgarskap* (Cross 1998). Det vill säga ett tillstånd som kännetecknas av att vissa grupper systematiskt och mer eller mindre permanent förnekas det minimum av ekonomiska, politiska och sociokulturella resurser och möjligheter som är nödvändiga för att upprätthålla en socialt acceptabel tillvaro i ett samhälle och att delta som en ”fullvärdig medlem av samhället” (Marshall 1950). Med ett fullvärdigt medlemskap avses medborgarskapet i det slags ”sociala kontrakt” som den liberala välfärdsstaten typiskt sett vilar på (Dahrendorf 1985).

Den definition av social exkludering som den Europeiska Gemenskapen antog under sent 1980-tal och tidigt 1990-tal uttryckte i detta sammanhang en viktig principiell ståndpunkt i medborgarskapsfrågan (CEC 1991; Room 1992) när den under-

³ *Misère du monde* syftar på titeln till en antologi redigerad av Pierre Bourdieu (1993) som visar på mångfalden av former för social uteslutning och fattigdom i Frankrike.

strök vikten av att försvara och ytterligare utveckla välfärdsstaten och dess historiskt etablerade medborgerliga rättigheter på en överstatlig nivå. Social utestängning eller exkludering kom därmed att analyseras i termer av avsaknad av *sociala rättigheter* och Kommissionen kunde utforma en politik enligt dessa linjer.

Fattigdomsprogrammet Observatorium för social exkludering, som grundades av EU-kommissionen i början av 1990-talet tog härmed explicit avstamp i den brittiska sociologen, T.H. Marshalls (Marshall 1950) teori om välfärdsstatens uppkomst och medborgarskapets utveckling och innebörd, mest känd från den vida lästa och kommenterade essän *Citizenship and Social Class* från 1950 (se t.ex. Giddens 1982; Bottomore 1996; Turner 1990). Marshall såg en utbyggd välfärdsstat med ett starkt *socialt medborgarskap* som lösningen på en ständigt återkommande motsättning mellan kapitalism och demokrati. Enbart genom etablerandet av universella sociala rättigheter som garanterar varje medborgare ett visst minimum av välfärd skulle de civila och politiska medborgarskapsrättigheterna som tidigare lagstadgats kunna realiseras fullt ut. Genom rätten till arbete, försäkring mot inkomstbortfall vid exempelvis arbetsskada eller ålderdom och tillgång till sjukvård garanteras medborgarna ett mått av social välfärd. Tillsammans med utbildning, enligt Marshall en av de fundamentala sociala rättigheter som den moderna välfärdsstaten skulle ställa till förhögande för medborgarna, var dessa rättigheter avgörande för att tillförsäkra arbetarklassen genuin delaktighet i samhället som aktiva, jämställda medborgare och politiska aktörer.

Olika kritiker har, möjligen med viss rätt, hävdade att Marshall undervärderade betydelsen av den politiska organisering och kamp, i synnerhet arbetarrörelsens, som ledde till etableringen av välfärdsstaten och det sociala medborgarskapets rättigheter. Tiden efter 1980 har dessutom visat på att utvecklingen av det moderna medborgarskap som Marshall pekade på i hög grad är *reversibel* om de politiska styrkeförhållanden ändras. I takt med att grupp efter grupp lämnades utanför medborgarskapets rättighetssystem hade redan vid 1980-talets mitt, hävdar Ralph Dahrendorf (1985), det reellt existerande nationella medborgarskapet i den Europeiska Unionens medlemsländer fått karaktär av en exkluderande snarare än en inkluderande princip.

I likhet med den franska sociologen Lööc Wacquant (1996a) vill jag därför betona att social exkludering, som jag här använder det, är uttryck för en *avancerad marginalitet*. Det vill säga att de

exkluderades livsbetingelser inte primärt är någon kvarleva från ett gammalt uttjänt samhällssystem, utan snarare en produkt av processer som betingas av framskridna politisk-ekonomiska maktförhållanden. De nya fattiga är socialt uteslutna men samtidigt centrala kugghjul för den typ av ”flexibilitet” som kännetecknar tidens nyliberalt influerade ekonomiska omstrukturering och omvandling av arbetslivet (Sassen 1991; 1998; Castells 1996; Spoonley 1992; Lash 1994; Schierup, Hansen och Castles 2006, kapiteln 4 och 9).

Samtidens sociala uteslutningsprocesser har ett framträdande drag av *rasifiering* eller *etnifiering*⁴ i och med att de särskilt drabbar migranter och nya etniska minoriteter⁵ och legitimeras i termer av etnicitet, ras och/eller kultur; en *rasifierad uteslutning* (Schierup 2000). Detta bidrar över hela den Europeiska Unionen till att skapa etnisk och klassmässig skiktning och uteslutning av befolkningsgrupper under mer eller mindre stigmatiserande benämningar som ”invandrare”, ”utlänningar”, ”underklass”, ”svartskallar”, ”blattar” eller ”etniska minoriteter”.

Det är de europeiska ”Andra” som lever på krympande socialbidrag i etniskt segregerade städer. Det är de oproportionerligt många med invandrar- eller etnisk minoritetsbakgrund som fastnat i yrkesgetton (Feuchtwang 1982; Schierup och Paulson 1994) präglade av osäkra arbeten i den postfordistiska tjänsteindustrin och i den allt mer avreglerade kommunala sektorn; ofta oavsett faktisk kvalifikation och utbildningsbakgrund. Här ingår olika kategorier av arbetande fattiga, allt från dem som omfattas av *workfare* till arbetare i etniska småindustrier (*sweatshops*) som uppstått till följd av *outsourcing* och slimmade produktionsstrategier i det nya ”nätverkssamhället” (Schierup 2005). Vidare handlar det om den,

⁴ Begreppet ”rasifiering” har i nyare tid utvecklats av, bland annat, Robert Miles (1993). Begreppet ”etnifiering” har använts som en benämning på institutionella praktiker som – beroende på politiska, ekonomiska och kulturella anspråk och maktförhållanden – leder till en systematisk uteslutning av etniska minoriteter (Ålund och Schierup 1991). Rasifiering är ett begrepp som faller sig naturligt i en brittisk kontext, givet den särskilda historiska och etymologiska förankring och betydelsen av begreppet ”ras” i engelskan och dess användning i den offentliga debatten. Men i och med den mer specifika och begränsade innebörd begreppen ”ras” och ”rasism” har utanför Storbritannien, såväl historiskt som i aktuell allmän och vetenskaplig debatt, är rasifiering en term som möjligen är mindre användbar på kontinenten.

⁵ *Nya etniska minoriter* är grupper –med invandrarbakgrund med nya identiteter, samt särskilda nätverk, institutioner och organisationer. Fortkomsten av nya etniska minoriteter är uttryck för migranternas och dessas barns reaktion och försvar mot rasism och diskriminering i samhället, i politiken, inom utbildningssystemet, inom rättsväsendet och på arbetsmarknaden, snarare än ett utslag av ett ”traditionellt”, från de såkallade ”hemländerna” importerat, såkallat ”kulturellt bagage” (se vidare Castles, Booth och Wallace 1984; Schierup och Ålund 1987; 1991a; Ålund 2003).

offentligt hyllade, kategorin av "etniska entreprenörer", ofta med långa arbetsdagar, dålig lönsamhet och utan adekvata sociala trygghetssystem som överlever på familjemedlemmars obetalda arbete. Denna grupp småföretagare har med en term som ställer de postfordistiska strukturella förändringarnas dynamik på huvudet, kallats för "ett nytt proletariat" (bel Habib 2001). Särskilt sårbara är de utan tillgång till de mest grundläggande medborgerliga, politiska eller sociala rättigheter: de *illegaliserade migrantarbetare* på Europas byggarbetsplatser och jordbruk, (Baldwin-Edwards 1999; Calavita 2005), de "svarta" städskorna och barnflickorna i medelklasshemmen (Andall 2000) och de nya *kontraktsarbetarna*; en postindustriell variant av gästarbetaren (Martin 1997). De *nya asylsökande* som tvingas in i hyperexploaterande svartjobb när "värdländerna" gör det omöjligt för dem att försörja sig på annat sätt har nu även kommit att uppmärksammas i den svenska debatten om allmän amnesti (hösten 2005). Ett särskilt uppmärksammat fall av utanförskap och hyperexploatering är kvinnorna som bjuds ut i metropolernas sexkvarter samt andra offer för "trafficking" och nya migrantslavarbetarsystem (se till exempel Campani 1999).

Ett växande antal migranter och nya etniska minoriteter har utestutits från den formella arbetsmarknadens kärnområden. Detta har kommit att omfatta en mångfald av sociala grupper. Beroende på det nationella politiska landskapets etablerade migrations- och integrationspolitiska modeller, välfärdsmodellernas politiska bas och institutionella ramverk, samt ekonomins och arbetsmarknadernas grundläggande struktur, är dessa olika kategorier av utestängda olika stora och av skiftande betydelse för ekonomin och den sociala ordningen i skilda länder. Men sammantaget har de kommit att bli en gemensam politisk angelägenhet och ett av de tydligaste och mest synliga manifestationerna av ett alltmer påträngande "europeiskt dilemma" (se vidare Schierup 1995, 2003a; Schierup, Hansen och Castles 2006).

Som Silver (1994) skriver i sin jämförande översikt över diskurser om social utestutning är valet av vilken aspekt av den nya fattigdomen och den sociala exkluderingen man vill lyfta fram avgörande i kampen för att vinna politiskt stöd för eller mot de exkluderades intressen. Men i stället för att fokusera på någon särskild undergrupp kan vi sträva efter en helhetssyn på de olika formerna av social utestutning och deras samspel med allmänna strukturella särdrag i den pågående övergripande omvandlingen (Silver 1994: 136).

Dessa olika grupper av exkluderade är vidare inbäddade i en komplex samhällslig arbetsdelning. De tvingas ofta konkurrera med varandra och därmed förstärka varandras utsatthet inom ett territorium där den fria marknaden härskar (Baldwin-Edwards 1999; Schierup 2001). I detta samspel fungerar de delar av samhället som präglas av kronisk arbetslöshet, därav följande fattigdom och bidragsberoende som ”inkubatorer” för näringslivets försörjning med arbeten som är riskfyllda, tillfälliga, underbetalda och som utförs av kvinnor, migranter eller nya etniska minoriteter (Mingione 1996: 382). Men utbredningen av underbetalda, tillfälliga, och riskfyllda jobb lägger press på välfärdsinstitutionerna, vilket i sin tur riskerar att utnyttjas av politiska program för nedmontering av det sociala medborgarskapet – de mest utsattas försvar mot marknadskrafterna.

Den svenska modellen: från nationell välfärdsstat till post-nationell workfare-regim

Grunden för det sociala medborgarskapets och de nordatlantiska välfärdsstaternas framväxt under 1900-talet var *arbetets dekommodifiering* (Offe 1984; Esping-Andersen 1985, 1990);⁶ närmare bestämt en politiskt betingad ”process som i allt större utsträckning befriar vanliga medborgare från tvånget att *direkt* koppla sin välfärd till deras arbetens marknadsvärde” (Slavnic 2005: 47, min kursivering). Befrielsen från att sälja sitt arbete till det till varje tid gällande priset på marknaden genom den relativa trygghet som olika välfärdsordningar och försäkringssystem erbjöd – och med detta även en reell frihet att refusera arbetsmarknadens mest undermåliga jobb och arbetsförhållanden – var ett viktigt led i fackföreningsrörelsernas konsolidering som kollektiva förhandlingspartners gentemot kapitalet och utveckling till en inflytelserik politisk kraft.

Dekommodifiering och den parallella institutionaliseringen av ett socialt medborgarskap växte fram på basis av olika institutionella arrangemang och med stöd i olika typer av allianser mellan sociala klasser och statusgrupper (Mann 1987). De skandinaviska länderna är unika med hänsyn till den starka betydelsen av folkrö-

⁶ Detta perspektiv knyter bland annat an till Marshalls (1950) ovan nämnda medborgarskapsteori samt till Polanyis (1944) diskussion av marknadsekonomi kontra social integration i *The Great Transformation*.

relser, speciellt fackföreringarnas, organiserade formulering av politiska krav "underifrån". Det gäller också deras centrala roll i den faktiska institutionaliseringen av ett socialt medborgarskap (Mann 1987) och en välfärdsstat som kom att vila på en markerad fördelningsspolitik med generella välfärdslösningar för hela befolkningen (så kallad "universalism"). Härmed dekommodifierades också arbetet i hög grad jämfört med de "konservativa" välfärdsstaterna på den europeiska kontinenten och inte minst jämfört med de "liberala" anglosaxiska välfärdsstaterna, USA och Storbritannien (se vidare Esping-Andersen 1990; samt Mann 1987). De nordiska länderna skiljer sig också åt inbördes med hänsyn till styrkan och karaktären hos de politiska rörelser som bar fram kraven om sociala rättigheter och med hänsyn till den konkreta utformningen av välfärdsstatens institutioner efter andra världskriget. Det handlar bland annat om den relativa betydelsen som regleringen av själva arbetsmarknaden fick för arbetets dekommodifiering jämfört med välfärdsinstitutioner utanför arbetslivet och arbetsmarknaden i de enskilda nordiska länderna.

De teoribildningar (se särskilt Offe 1984; Esping-Andersen 1985; 1990) som – inspirerade av T.H. Marshall och Karl Polanyis (1944) banbrytande arbeten om marknadsekonomins historiska framväxt och inneboende paradoxer – fört fram tesen om arbetets dekommodifiering som en grundläggande betingelse för de moderna välfärdsstaternas konstituering är dock, som Theo Papadopoulos (2005) påvisar, otillräckliga. De har en benägenhet att ensidigt fokusera på socialpolitiska strategier och medborgerliga rättigheter som är institutionellt förankrade utanför själva arbetsmarknaden och arbetslivet. Det gäller till exempel Esping-Andersen's (1990) komparativa analyser av olika välfärdsregimer med Sverige som ett av de främsta fallen. Det är emellertid viktigt, menar Papadopoulos, att se på strategier och institutionella ramar för *dekommodifiering såväl innanför som utanför arbetslivet*, och samspelet mellan dessa, om vi skall nå en djupare förståelse av de europeiska välfärdsstaternas konstituering och aktuella omvandling. I detta avseende intar den traditionella svenska modellen en särställning, även i förhållande till de andra nordiska länderna. Det gäller den centrala betydelse som modellen fäst på regleringar av själva arbetsmarknaden och av arbetslivet som sådant för arbetets dekommodifiering jämfört med de välfärdsstatliga institutionerna utanför arbetsmarknaden.

Ser vi tillbaka till 1950-, 60- och 70-talen åtnjöt den svenska modellen internationell ryktbarhet för en lyckad kombination av ekonomisk tillväxt och industriell expansion med full sysselsättning samt en, jämfört med de flesta andra avancerade industriländer, egalitär inkomstfördelning. *Modellens politisk-ekonomiska grundpelare* var det Rehn-Meidnerska programmet för makroekonomisk styrning (se till exempel Weiss 1998; Erixon 2005).⁷ Det gick i uppbyggnaden av en koordinerad välfärdskapitalism längre än någon annanstans i Europa (se till exempel Pontusson 1992). Rehn-Meidner programmets tonvikt på en *solidarisk lönepolitik*, i syfte att utjämna lönerna på tvärs av ekonomiska sektorer och företag, var förankrat i världens mest centraliserade system för kollektiv löneförhandling mellan fack och arbetsgivare, med LO och SAF som huvudaktörer. Den solidariska lönepolitiken framtvingade den högsta graden av inkomstutjämning inom OECD-området och fick arbetsgivarna att acceptera målet om *full sysselsättning* (se vidare Swenson och Pontusson 2000). Men politiken siktade samtidigt mot att skapa en ekonomisk dynamik med kontinuerlig modernisering i fokus. Att höja lönerna i ekonomiskt svaga sektorer och företag skulle driva på företagsstängningar eller reorganiseringar medan en restriktiv löneutveckling inom framgångsrika sektorer skulle understödja lönsamhet och expansion inom internationellt konkurrenskraftiga exportföretag. Övertalighet eller arbetslöshet på bakgrund av företagsnedläggningar, omlokaliseringar eller nya kvalifikationskrav matchades av *den aktiva arbetsmarknadspolitiken* som siktade mot omskolning och kontinuerlig uppgradering av arbetskraftens kvalifikationer. Den aktiva arbetsmarknadspolitiken skulle systematiskt återföra friställda och personer vars kvalifikationer hade kommit att bli föråldrade till ekonomins mest dynamiska sektorer och främja arbetskraftens regionala rörlighet. Systemet var avsett att hålla arbetslösheten på ett minimum och garantera full sysselsättning. Den solidariska lönepolitiken och den aktiva arbetsmarknadspolitiken skulle vila på en *återhållsam finanspolitik*.

Den andra pelaren för Den svenska modellen var *socialdemokratiens (SAP) politiska hegemoni* och långvariga regeringsställning. Historiskt sett vilade denna hegemoni på klassbaserade sociala rörel-

⁷ Begreppet "den svenska modellen" används ofta synonymt med den Rehn-Meidnerska modellen. I artikeln följer jag dock en konvention, som använder "den svenska modellen" för att beteckna den samlade svenska välfärdsstatliga politiken efter Andra världskriget med Rehn-Meidner programmet som bas. Min beskrivning av den svenska välfärdsstatliga modellens "tre pelare" följer i sina huvuddrag Weiss (1998).

ser med starka fackföreningar i centrum. SAP kom att bli politisk garant för centraliserade löneförhandlingar och full sysselsättning och beredde vägen för omfattande reglering av anställnings- och arbetsförhållanden och medbestämmande.

SAP var även den politiska huvudkraften vad avser den svenska modellens *tredje pelare*: den starka *välferdsstaten* med dess *generella välfärdspolitik* samt den *stora offentliga sektorn*. Den offentliga sektorn kom att absorbera en stor del av alla välfärdspolitiska kostnader och en stor del av de anställda inom den svenska arbetsmarknaden som helhet. 1985 arbetade en av tre anställda i Sverige inom offentlig sektor jämfört med, till exempel, enbart en av sex anställda i den tyska förbundsrepubliken. Detta bidrog starkt till Sveriges höga sysselsättningsgrad jämfört med Tyskland och andra OECD-länder (utanför Skandinavien). Den fulla sysselsättningspolitiken samt den aktiva arbetsmarknadspolitiken var i sin tur centrala för upprätthållandet av den starka välfärdsstaten. Däremot hade arbetslöshetsförsäkring och transfereringar genom behovsprövade socialbidrag givits en jämförelsevis marginell betydelse. Arbetslöshetsersättning betalas ut under relativt korta perioder och arbetslöshet har hanterats som en integrerad del av arbetslinjen och den aktiva arbetsmarknadspolitiken snarare än som en socialpolitisk fråga (Junestav 2004).

Det är nära förbundet med välfärdsregimens särskilda karaktär att Sverige har haft och fortfarande har den högsta andelen av arbetsmarknadsaktiva i förhållande till inaktiva inom den Europeiska Unionen (Vogel 2000: 6). Produktion av högkvalitativa välfärdstjänster är arbetsintensiv och ett kostnadskrävande välfärdsystem fordrar en omfattande skattebas och härmed en hög grad av aktivt lönearbete. Samtidigt medförde, eller förutsatte, uppbyggnaden av den svenska välfärdsstatliga modellen radikala förändringar i samhällets genusordning och arbetets könsmässiga delning. Modellen har förutsatt en hög kvinnlig sysselsättning och kvinnorna har dominerat den offentliga sektorn. Två av tre sysselsatta kvinnor kom att arbeta inom offentlig sektor, ofta på ”lång deltid”. Därigenom blev också den svenska arbetsmarknaden en av Europas mest könssegregerade. Och samtidigt med att den offentliga sektorn kompenserade för en del av det traditionella kvinnliga hem- och omsorgsarbetet och därmed gjorde kvinnors multipla roller som hemarbetande, mödrar och lönearbetande mera hanterlig, bidrog den särskilda karaktären av kvinnornas indragning på

arbetsmarknaden (deltid inom offentlig sektor) även till att skapa en ny typ av ojämlig könsmaktsordning.

Den nyliberala vändningen

Under 1980-talets generellt utvecklingsoptimistiska yta hade emellertid allt större strukturproblem ackumulerats (se till exempel Pontusson 1992; Pontusson 1997; Weiss 1998, kap. 4; samt diskussionen i Schierup, Hansen och Castles 2006: 200ff). En skenande ekonomisk politik (markant avvikande i förhållande till Rehn-Meidner modellens grundsats om en återhållsam finanspolitik) kulminerade med kronans kollaps 1992 (se Martin 2000).⁸ En kraftig recession följdes av företagskonkurser och djupgående omstrukturering av näringslivet. Arbetslösheten steg till nivåer som inte hade funnits sedan 1930-talet, vilket fick konsekvenser även för sysselsättningen i offentlig sektor.

Det finns ingen allmänt vedertagen förklaring till den tidigare så hyllade svenska modellens växande problem från sent 1970-tal eller till dess veritabla konkurs i 1992. Vissa analytiker pekar på en förvuxen offentlig sektor som problemets kärna (Henrekson, Jonung och Stymme 1993). Andra understryker att en modell byggd på solidarisk lönepolitik och centraliserade partsförhandlingar inte var i stånd till att dra till sig investeringar när globaliseringen gav kapitalet nya möjligheter att dra sig ur det korporativa samarbetet (Kurzer 1993: 20). Det pekas på problem med anpassning till en globaliserad post-fordistisk ekonomisk krav om flexibla arbetsmarknader och löneförhandlingssystem (Pontusson 1992; Swenson och Pontusson 2000) och på systembetingade svårigheter att anpassa ett stramt reglerat valuta- och kreditsystem till en globaliserad politisk ekonomi (Martin 2000).

De flesta analyser är alltså variationer på ett mer generellt globaliseringstema, som understryker nationalstatens oförmåga att upprätthålla en reglerad ekonomi, en strikt reglerad arbetsmarknad och en stark välfärdsstat i konfrontation med ekonomisk globalisering och de transnationella företagens växande handlingsutrymme. Men det är inte rimligt att se detta som en enkel fråga om internationellt ekonomiskt tryck som underminerar nationella institutionella

⁸ En hyperstimulering av ekonomin och inbjudan till spekulering, genom en drastisk devaluering av kronan, samt illa planerade och tajmade reformer av skattesystem och valuta-reglering.

regimer, påpekar Weiss (1998) i sin analys av den traditionella svenska modellens debacle. Det är minst lika viktigt att uppmärksamma att det sker en generell kvalitativ förändring från kostnadsdriven till en i högre grad *innovationsdriven konkurrens* inom och mellan de avancerade post-fordistiska ekonomierna. Här har förmåga till produktförnyelse och industriell planering kommit att bli central (Weiss 1998: 102ff; se även Crouch 1993; och Jessop 2002a, kapitel 3).

Den svenska modellen saknade kapacitet att ställa om från en kostnadsdriven makroekonomisk strategi till en mer komplex innovationsdriven utvecklingsstrategi, hävdar Weiss (1998: 103ff). Vid 1970-talets mitt hade dess politisk-ekonomiska fundament, den Rehn-Meidnerska modellen, i själva verket redan "underminerats inifrån". Problemet var knappast storleken på välfärdsstaten som sådan eller den reglerade arbetsmarknaden, utan snarare Rehn-Meidner modellens ensidiga förhållningssätt till industriell omvandling, med fokus på att säkra full sysselsättning men utan att lämna staten adekvata samhällliga styrmedel för att systematiskt påverka näringslivsutvecklingen (Weiss 1998: 109).

Detta läge kom att ändras radikalt efter det nya socialdemokratiska maktövertagande som följde på den kortlivade borgerliga regeringens mellanspel 1991-1994. Men kursändringen mot en differentierad näringslivspolitik kom att ta en nyliberalt influerad riktning som bär prägel av den så kallade "*tredje vägen*". Detta kom att i väsentliga avseenden stöpa om grundarna för den svenska arbetsmarknaden och det svenska samhället.

De ideologiska grunderna för den typ av *tredje vägens politik*, som i dag på olika sätt har influerat inte bara svensk socialdemokrati, men de flesta socialdemokratiska rörelser och partier i Europa, har formulerats av framstående amerikanska och brittiska intellektuella (Schierup, Hansen och Castles 2006; Hansen 2005a). Amitai Etzioni (1995 [1993]; 2000), politisk rådgivare till Bill Clinton, beskriver "den tredje vägen" som ett nytt samhällskontrakt som balanserar stat, marknad och civilsamhälle mot varandra i syfte att odla ett harmoniskt partnerskap. Det är grunden för *a good society* som undviker såväl den byråkratiserade välfärdsstatens Scilla som den nyliberala marknadsfundamentalismens Karybdis. Sociologen Anthony Giddens, politisk rådgivare till Tony Blair och *New Labour*, har fört fram "den tredje vägen" som en reformerad socialdemokratis svar på globaliseringens utmaningar (Giddens 1998: 26). Här skall nya former för decentraliserad medborgarinflytande

och lokala partnerskap mellan stat, näringsliv och civilsamhälle utformas på ett sätt som ökar effektivitet och konkurrenskraft, stimulerar individuell arbetsmotivation och entreprenörskap, och samtidigt fungerar som instrument för social integration. Men solidariteten i det nya goda medborgarsamhället vilar mindre på rättigheter och mera på plikter än medborgarskapet i den traditionella välfärdsstaten; härunder individens personliga plikt att hålla sig anställningsbar genom att investera i sitt humankapital, söka de jobb som finns och att inte ligga staten och samhället till last (till exempel Giddens 1998:27).

USA och Storbritannien har knappast utvecklats till den typ av harmoniska samhällen som Etzioni föreskriver (se diskussionen i Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 4 och 5). Men på EU nivå har "den tredje vägens" tankegods anammats som en generell modell för gemenskapens social- och sysselsättningspolitik under 1990-talet och i Lissabonprocessen formulerats som en strävan att förena nya strategier för "social inkludering" med målet att göra den europeiska ekonomin till världens mest konkurrenskraftiga (se vidare Hansen 2005a). Skeptiker har dock föredragit att beskriva Lissabonprocessen och EU:s reellt existerande pragmatiska social- och sysselsättningspolitik som en *inbäddad nyliberalism* (van Apeldoorn 2003; se vidare Hansen 2005a; och Schierup, Hansen och Castles 2006). Politiken är nyliberal i den mening att den ger företräde för globala marknadskrafter och det transnationala kapitalets fria rörlighet varigenom marknaderna kommer att bli allt mera fränkopplade nationalstaternas institutionella regleringar – och utan att motsvarande regleringar överförs till Unionens övernationella nivå. Marknaden är dock institutionellt "inbäddad" såtillvida att det erkänns att det finns gränser för *laissez-faire*. Således anses fortfarande en viss välfärdspolitik behövlig, åtminstone i den grad som den bidrar till att upprätthålla det europeiska kapitalets konkurrenskraft och skapar en god cirkel av flera jobb och "social inkludering". Välfärdspolitiken bör fungera som en produktionsfaktor, som upprätthåller budgetdisciplinen, lever upp till företagens krav om flexibilitet på arbetsmarknaden, som mobiliserar civilsamhället under marknadens baner och säkrar en stadig ström av disciplinerad och välanpassad arbetskraft genom offentligt subventionerade utbildningsprogram och arbetsmarknadsåtgärder.⁹

⁹ Analyser av EU:s ekonomiska politik, "den sociala dimensionens" utveckling och karaktär, samt Unionens integrations- och migrationspolitiska befogenheter och betydelse finns bland annat i Peo Hansen (Hansen 2005a, 2005b, 2005c).

Det nya Sverige som tonar fram från 1990-talets mitt kan, med bakgrund i denna vidare kontext, beskrivas som en särskild variant av kapitalismens allmänna omvandling från den *nationella välfärdsstaten* som ram kring regleringen av ekonomi och politisk styrning till en nyliberalt anpassad så kallad *post-nationell workfare-regim* (se vidare Jessop 2002a). Syftet är en differentierad och aktiv näringslivspolitik som mobiliserar humankapital, stimulerar entreprenöranda och maximerar regionala och lokala komparativa fördelar. Men en övergripande systemomvandling markeras även av grundläggande förskjutningar i synen på förhållandet mellan arbete och välfärd – en utveckling som Sverige delar med de övriga Nordatlantiska välfärdsstaterna:

- ”Full sysselsättning” omdefinieras till ”full anställningsbarhet” och arbetslöshet framställs som i första hand knuten till individens (förmodat bristande) kvalifikationer .
- Den ekonomiska politikens dominans över socialpolitiken framhävs i syfte att skapa mer flexibla arbetsmarknader. Sociala kostnader betraktas därmed som en produktionskostnad snarare än som ett medel för fördelning.
- Socialpolitiska åtgärder definieras allt mindre som ett medel att skydda samhället och medborgarna mot en oreglerad marknadsekonomi otillräcklighet och destruktiva krafter.
- Social- och sysselsättningspolitiken har blivit ett redskap för att styra individers beteende i syfte att göra individen anpassningsbar till vad regeringar uppfattar som marknadsekonomiska behov (Papadopoulos 2005).
- Transfereringar för att upprätthålla inkomstnivåer begränsas till ett minimum i syfte att få människor i arbete och skapa ”entreprenörskapsanda”.

Parallellt med detta ideologisk-politiska perspektivbyte utmanas politikens nationella förankring till fördel för en *post-nationell marknads- och näringslivsinriktad styrning* med genomslag lokalt, regionalt och transnationellt, i Europa med EU-kommissionen som främsta aktör. Ett så kallat *neo-kommunitaristiskt* styrsystem växer fram som premierar decentraliserad organisering i lokala, regionala och transnationella utvecklingspartnerskap. Detta utgör, i det nya *Nätverkssamhällets* (Castells 1996) namn, en viktig social bas för den *inbäddade nyliberalismens* strategi där avreglerade marknadens tillkortakommande kompenseras genom solidariska partnerskap

mellan privat och offentlig sektor, anställda och företag, frivilligorganisationer, social ekonomi och ett mobiliserat civilsamhälle.

Precis som de traditionella välfärdsstaterna efter Andra Världskriget antog skilda former (Esping-Andersen 1990; Mann 1987) har det tredje millenniets förändrade ekonomiska och sociala ordning fått olika karaktär i olika länder (Jessop 2002b; Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 5–9). I Sverige har denna djupgående regimförändring lett *bortom den svenska modellens* grundläggande ekonomiska och sociala orientering. Det har skett parallellt med och påverkats av Sveriges EU-integration och har fått sin konkreta utformning genom det sätt som EU:s regelverk och politiska direktiv har institutionaliserats i och implementerats genom den nationella politiska processen (se vidare Schierup, Hansen och Castles 2006, särskilt kap. 3).

Dessa processer har blivit avgörande för hur frågor om social välfärd, social exkludering, samt integration och migration hanteras i dag. Medan efterkrigstidens solidariska lönepolitik hanterade social utjämning som en motor för ekonomisk konkurrenskraft och ekonomisk växt och modernisering, har fokus numera förskjutits till en stark prioritering av näringslivspolitik och forcerad ekonomisk tillväxt som föreställt instrument för social inkludering av dem som lämnats i bakvattnet. Denna kursändring från en centraliserad makroekonomiskt funderad arbetsmarknadspolitik mot en decentraliserad näringslivspolitik, som stakats ut sedan mitten av 1990-talet, har bland annat markerats av inrättandet av Näringsdepartementet, NUTEK, VINNOVA, ESF och andra statliga och överstatliga myndigheter som organiserar, finansierar, koordinerar och integrerar utbildning, forskning och innovation, stimulerar entreprenörskap och småföretagsutveckling, organiserar ”inkubatorer” samt monitorerar lokala, regionala och transnationella tillväxtprogram och ”utvecklingspartnerskap”. Statens förpliktelse har på motsvarande sätt förskjutits från ett ansvar för full sysselsättning och fördelningspolitik och social utjämning mot tillhandahållandet av en omfattande marknad för utbildning i syfte att höja humankapitalets allmänna nivå och människors individuella konkurrensförmåga. Högskoleutbildningen har breddats och regionaliserats i syfte att bidra till uppgradering av perifera regioners och utsatta stadsdelars humankapital och konkurrenskraft.

Men jämlikhetssträvan och fördelningspolitik har hamnat i bakgrunden och fortsatta utfästelser om att återupprätta den fulla sysselsättningen underordnats en monetaristisk anti-inflationspolitik.

Detta har parats med snabbt växande inkomstklyfter. Jämsides med USA och Storbritannien var Sverige vid millennieskiftet det land inom OECD med den snabbaste växten av ojämlikhet avseende inkomst; dock från en jämförelsevis låg utgångsnivå (Vogel 2003: 446ff). Detta innebar ett radikalt brott med årtionden av inkomstutjämning och 1990-talets snabbt stigande arbetslöshet och växande beroende av socialbidrag ledde till ett växande antal fattiga hushåll (Vogel 2000: 34).

Väsentliga element av den ursprungliga svenska modellen finns dock kvar, om än i något ändrade former. Det gäller särskilt den stora offentligt finansierade välfärdssektorn. Välfärdssystemet bygger fortfarande principiellt på en idé om generella åtgärder för hela befolkningen (se Vogel 2000: 9). Men det offentliga servicesystemet har undergått omfattande omorganisering, ofta med "outsourcing" till privata företag. Ersättningsnivåerna har också krympt och kvalitén på offentlig välfärdsproduktion har i många fall äventyrats. Graden av täckning, när det gäller offentlig omsorg för unga och gamla är dock fortfarande relativt hög jämfört med Storbritannien och med Central- och Sydeuropa. Social exkludering beror därmed mindre på förändringar i det dekommodifierande välfärdssystemet *utanför* arbetsmarknaden och i högre grad på förändringar i den *arbetslinje* som var den Rehn-Meidnerska modellens främsta välfärdspolitiska instrument. Här har facken och SAP en nyckelställning.

Graden av facklig organisering har förblivit långt den största inom hela EU-området och – med en växt från 69 procent av arbetsstyrkan i 1969 till 81 procent i 2003 (LO 2004) – i själva verket betydligt högre vid millennieskiftet än under den svenska modellens glansdagar. Facken har försvarat viktiga institutionella landvinningar som erövrades i efterkrigstidens kamp för bättre betingelser: reglerade arbetsförhållanden, medbestämmande, säkerhetsbestämmelser och sjukförsäkring. Sysselsättningen förblev, även vid lägsta nivån under 1990-talets mitt, på en högre nivå än i resten av Europa, om man bortser ifrån de skandinaviska grannländerna. Samtidigt ökar dock klyftorna mellan de som befinner sig inom arbetslivets primära reglerade delar och den växande andel av befolkningen som återfinns i en sekundär sektor präglad av "atypiska jobb" samt de som är beroende av försämrade arbetslöshetsersättningar eller socialbidrag eller befinner sig inom en ny typ av oreglerad informell arbetsmarknad. Det är, som utvecklas längre

fram, trender som särskilt drabbar invandrade och nya etniska minoriteter.

När det gäller samspelet mellan ideologisk-politisk omorientering och social exkludering är radikala förändringar i arbetsmarknadspolitiken särskilt viktiga. Dagens marginaliseringsprocesser och sociala uteslutning betyder inte att "arbetslinjen" har getts upp som den främsta socialpolitiska grunden för det svenska välfärds-samhället. Men, som Malin Junestav (2004) visar i sin avhandling om den svenska arbetslinjen, så har arbetsmarknadspolitiken ideologiska och politiska premisser ändrats grundläggande sedan början av 1990-talet. Medan den svenska modellens aktiva arbetsmarknadspolitik främst var grundad i ett *rättighetsbegrepp* och en föreställning om (arbetarklassens) *självhjälp*, promoveras "numera en ideologi och en diskurs allt mer fokuserad på *kontroll* och *disciplin*" (Junestav 2004: 21ff and 180ff). Detta påminner om disciplinerande och degraderande *workfare*-åtgärder i USA och Storbritannien (Myles 1996; King 1999; Fox Piven och Cloward 1993; Katz 1989, 1996; Schierup, Hansen och Castles 2006, kapitlen 4–5; samt Junestav 2004: 180ff). I stället för att kanalisera arbetslösa och bidragsberoende in i mer kvalificerade jobb har arbetsmarknadspolitiken funktion allt mer blivit en fråga om att hålla presumtiva välfärds-klienter "aktiva" och "anställningsbara" för arbetsmarknadens lägstbjudande. Fokus ligger på individuellt beteende och individens personliga ansvar för sin sociala och ekonomiska situation (Junestav 2004: 190ff). Denna förskjutning i ideologi, lagstiftning och institutionell praxis rör sig alltså i motsatt riktning av den starka *dekommodifieringstrend* som präglade den traditionella svenska välfärdsstatliga modellen. I likhet med den politiska utvecklingen och institutionell praxis i EU som helhet (Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 3) handlar utvecklingen sedan början av 1990-talet i själva verket om en kraftfull tendens mot arbetets *rekommodifiering*. Det vill säga, avregleringar och nya institutionella styrformer som (*åter-*)*kopplar människors välfärd mer direkt till deras arbetsmarknadsvärde*.

Arbetsmarknadspolitiken omvandling visar härvidlag på hur den ideologiska kärnan i begreppet "solidaritet" gradvist har skiftat karaktär på ett sätt som är analogt med vad vi kan observera i den Europeiska Unionens dominerande politiska diskurs sedan Maastricht Fördraget (1992) (se Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 3). Det vill säga från att handla om *fördelning* och social *rättvisa*, till en föreställning om den enskilda "aktörens", "intressen-

tens” eller ”partnerns” ansvar att bidra till ekonomins konkurrensförmåga och till en begränsning av samhällets sociala kostnader (Levitas 1998: 25). Till detta hör särskilt individens ansvar att kontinuerligt upprätthålla sin personliga ”anställningsbarhet” genom ”livslångt lärande”.

Invandrings- och integrationspolitik i förändring

Parallellt med den svenska välfärds- och arbetsmarknadsmodellens ackumulerade problem under 1980-talet råkade även den tidens ”invandringspolitik” och ”invandrapolitik” i djup kris (se vidare Ålund och Schierup 1991). Svensk invandrings- och invandrapolitik hade utvecklats som en integrerad del av den svenska modellen. Det tidiga 1990-talets recession lämnade det i internationell jämförelse jämlika och inkluderande Sverige i ett tillstånd som plötsligt minde om den skiktning på arbetsmarknaden som länge varit legio på kontinenten och i Storbritannien. De invandrade fick bära den tyngsta bördan av omvandlingen. Medan andelen arbetslösa i arbetskraften bland inrikes födda ökade från 1,3 procent i 1989 till 7,6 procent i 1993, ökade den dramatiskt från 2,9 procent till 15,4 procent bland utlandsfödda under samma period (Integrationsverket 2005: 21) och bland utländska medborgare från 3,5 procent till 24 procent. För att förstå förändringarna som blev manifesta under 1990-talet krävs därför en historisk tillbakablick också på den svenska invandringspolitiken och invandrapolitiken.

Samtidigt med att kvinnor vann växande insteg på arbetsmarknaden nådde efterkrigstidens organiserade rekrytering av migrantarbetare till svenska företag sin kulmen under sent 1960-tal och tidigt 1970-tal. Invandringen bidrog till att kyla ner en het arbetsmarknad. Den gynnade de stora exportföretagen och den fortsatta expansionen av ett tayloristiskt industriellt system med det löpande bandet i centrum (se till exempel Ohlsson 1978). Importen av arbetskraft underlättade även för svenskfödda arbetare att byta sina jobb mot mer attraktiva tjänstemannayrken (Persson 1972). Samtidigt var invandringen redan på 1960-talet knuten till en invandrapolitik som var framsynt jämfört med de flesta andra invandringsländer i Europa. Politiken, som hade brett stöd i riksdagen och hos arbetsmarknadens parter, syftade till att infoga alla sociala grupper, inklusive migrantarbetarna, i det generella välfärdssystemet samt inkludera de invandrade i den reglerade arbetsmarknaden. Utlands-

födda fick samma formella rättigheter inom välfärdssystemet som infödda svenskar (Schierup, Hansen och Castles 2006, kapitel 8).

Styrningen av invandringen underlades således arbetsmarknads- och välfärdspolitikens övergripande mål och politiska ramverk (Öberg 1994).¹⁰ Facken insisterade på att invandringen aldrig, som var fallet i det stora invandringslandet USA (se till exempel Schierup, Hansen och Castles 2006), skulle bli instrument för löne- och välfärdsdumping. Detta motsvarade väl – åtminstone i princip – den dominerande svenska korporativa strategin som fokuserade på en fortskridande uppgradering av löner, kvalifikationer, teknologi och produktivitet i ekonomins arbetsintensiva och mindre produktiva segment. Samtidigt syftade reformer under 1970-talet, som stärkte politiska och kulturella rättigheter, till att ge migranterna reell tillgång till ett aktivt medborgarskap (Proposition 1975; se även Öberg 1994; Borevi 2004; Sojininen 1999). Detta skulle, tillsammans med växande integration av de invandrade i de politiska partierna och fackföreningarna, stärka deras möjligheter att faktiskt realisera de sociala rättigheter som de formellt hade del i (Borevi 2004: 43ff).

Migrantarbetarnas situation under 1970-talet kom dock i realiteten snarast att få karaktär av vad som med en kritisk not har kallats för *underordnad inkludering* (Mulinari och Neergaard 2004). Således kom det svenska samhällets klass- och könsmässiga delning att även anta en etniskt segmenterad karaktär. En etniskt delad arbetsmarknad uppstod med arbetare invandrade från Finland, Syd-europa, Jugoslavien och Turkiet i de minst attraktiva delarna av industrin och i serviceyrken som städning och på restaurang. En svensk ”vertikal mosaik” tonade fram (Ålund 1985; Schierup, 1987 #484, som parafraiserar Porter 1968). Det vill säga ett samhälle och en arbetsmarknad präglad av social ojämlikhet strukturerad efter klass-, köns- och etnicitetskategoriseringar som i varierande grad och på olika sätt överlappade, betingade och stärkte varandra. Diskriminering på arbetsmarknaden och i företagen blockerade yrkesmässig rörlighet och hindrade ofta de invandrade att få jobb som motsvarade deras kvalifikationer och utbildning (till exempel Schierup och Paulson 1994). De invandrade kom även att enrolleras som obligatoriska medlemmar av facket men med marginellt inflytande på facklig politik (Knocke 1982; 1986; Ålund 1985; Mulinari och Neergaard 2004).

¹⁰ Min beskrivning av invandrings- och invandrapolitikens utveckling från 60-talet och fram till tidigt 90-tal bygger främst på Nils Öbergs (1994) framställning.

Trots koncentrationen inom arbetsmarknadens sämsta och mest konkurrensutsatta delar var migrantarbetarna och deras familjer inkluderade i det sociala trygghetssystemet, inom såväl som utanför arbetslivet. Den svenska modellens solidariska lönepolitik och den fulla sysselsättningen, i kombination med en högre grad av fulltidsanställningar (inom industrin) bland utlandsfödda kvinnor än bland svenskfödda, betydde dessutom att inkomstskillnaderna mellan utlandsfödda och infödda som helhet var förhållandevis små (Wadensjö 1994; Lundh et al. 2002). Även med den traditionella svenska modellens uppenbara och växande strukturproblem från senare delen av 1970-talet (Pontusson 1992; Weiss 1998) fortsatte de invandrade att ha en hög sysselsättning och en låg grad av arbetslöshet. Dock började under 1980-talet utlandsfödda – särskilt personer som kommit till Sverige som flyktingar från länder utanför Norden, EU och Nordamerika – få svårare att komma in på arbetsmarknaden och uppvisade en avsevärt högre arbetslöshet och lägre sysselsättningsgrad än infödda.

Den nya integrationspolitiken: en rättvis spelplan

Vid slutet av 1980-talet stod invandringspolitiken och invandrarpolitiken vid en avgörande korsväg (Ålund och Schierup 1991). Redan vid 1980-talets mitt hade växande arbetslöshet och bidragsberoende blivit en tacksam grogrund för politiska diskurser som fokuserade på asyl- och invandrarfrågor som ett "socialt problem" och som en börda för välfärdsstaten. Olika välfärds- och arbetsmarknadsinstitutioners dagliga praxis hade kommit att präglas av en stigmatiserande och diskriminerande "kulturalism" (se vidare Ålund och Schierup 1991). I ett skede när Sverige stod inför det tidiga 1990-talets ekonomiska och sociala kris hade det populistiska *Ny Demokrati* fått ett betydande inflytande på den offentliga debatten parallellt med ett uppsving för nynazistiska gräsrotsrörelser. Diskrimineringsombudsmannens varningar för konsekvenserna av en strukturellt grundad institutionell diskriminering på arbetsmarknaden och av en fortsatt rasialisering av det svenska samhället fick mot denna bakgrund en ödesmättad ton (se till exempel Nobel 1990).

Samtidigt som delar av dess migrationspolitiska program i själva verket kooperades av det politiska etablissemangen, inom ramen för EU-anpassningens rationalitet, pressades den svenska populis-

tiska inbrytningen tillbaka under 1990-talet av ett brett vänster-höger samförstånd om en integrationspolitisk nyorientering (se vidare Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 8). Propositionen *Sverige, framtiden och mångfalden* (Proposition 1998), som presenterades för Riksdagen 1997, var baserad på en kritisk granskning av invandrarpolitiken och dess institutionella praktiker vilket resulterade i formuleringen av dagens *integrationspolitik*.

Den nya integrationspolitiken avsågs att bli en politik för hela befolkningen grundad på den kontinuerliga utvecklingen av samhällets institutioner: arbetsmarknaden, utbildningssystemet, boendet, vård och omsorg, kulturlivet, och så vidare. Integrationspolitiken skulle utgå ifrån "befolkningens faktiska sammansättning och bakgrund och ta [. . .] till vara alla de kompetenser och erfarenheter som finns inom landet" (Proposition 1997b: 20). Samhällets "etniska och kulturella mångfald" skulle således "tas som utgångspunkt för den generella politikens utformning och genomförande på alla samhällsområden och nivåer" (Proposition 1997b: 19). Men integrationspolitiken skulle ta särskild hänsyn till alla som förfördelats på bakgrund av sin etniska eller kulturella bakgrund. Kampen mot diskriminering, främlingsfientlighet och rasism skulle prioriteras (Proposition 1997b: 19–22). Alla medborgare, framför propositionen, är ansvariga för denna integration, vilken alltså inte bör förstås primärt som en fråga för invandrare, utan ha utvecklingen av ett integrerat mångetniskt samhälle som mål. Propositionen poängterar att detta innebär byggandet av en *ny svensk identitet och en omförhandlad nationell gemenskap*, där uppslutningen kring gemensamma grundläggande demokratiska värderingar har "större betydelse för integrationen än ett gemensamt historiskt ursprung" (Proposition 1997b: 23). Till dessa värderingar hör även "rätten att vara olik". Men i motsättning till den korporativa andan i 1970-talets invandrarpolitiska reformer (se vidare Soininen 1999; Schierup 1991b; och Schierup, Hansen och Castles 2006, kap 8) anses det nu att frågan om etnisk och kulturell identitet först och främst måste vara en fråga för individen (Proposition 1997b: 23).

Såväl höger som vänster, fack och näringsliv har bejakat den nya integrationspolitiska reformens intentioner och, retoriskt, nyckelorden "integration" och "mångfald". Även om det i själva verket finns betydande skiljaktigheter vad avser problemanalys och i fråga om vilka åtgärder som anses mest lämpliga för att främja mångfald och integration (se vidare Schierup, Hansen och Castles 2006) vill jag hävda att millenieskiftets integrationspolitiska agenda i praxis

konvergerar med den nyliberala politiska vändningen i Sverige i allmänhet och, i förlängning, även med den typ av åtgärder för social inkludering och integration som är utmärkande för EU:s Lisabonprocess (Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 3). Integrationspolitikens paralleller med näringslivspolitikerna framgår bland annat av en rad offentliga utredningar (till exempel SOU 1996a; 1996b; 1996c; 1996d; Departementsserien 2000), som producerats sedan mitten av 1990-talet, och som har lagt grunden för dagens svenska integrationsåtgärder (se Soininen 1999; se även Hertzberg 2003).

Honnörsorden är även här livslångt lärande, anställningsbarhet, entreprenörskap och etnisk driven småföretagsamhet, invandrare som en flexibel resurs för regional ekonomisk växt, samt en förmodat tillväxtstimulerande ”mångfaldshantering” inom företagen. Detta har även påverkat synen på föreningar bildade på etnisk grund (Ålund och Reichel 2005). Medan tonvikten i 1970-talets invandrapolitiska reformer och statliga stödåtgärder principiellt låg på invandrarorganisationernas demokratiska deltagande och inflytande fokuserar den offentliga bidragsverksamheten i dag på projektstöd för föreningar med ”integrationsfrämjande” aktiviteter riktade mot ”anställningsbarhet”. Den idémässiga grunden för stödet till invandrarorganisationerna har således ändrats från en föreställning, vid 1970-talets mitt, om potentiellt autonoma korporativa aktörer i det civila samhället (Borevi 2002, 2004; Soininen 1999) mot en föreskriven roll som marknadsorienterade intressenter i sysselsättningsprojekt och lokala och regionala ”utvecklingspartnerskap” (se vidare Andersson 2004; Ålund och Reichel 2005).

Den svenska modellens politiska praxis, driven av en fördelningspolitisk ideologi och strävan mot ett *jämlikt utfall* har även inom integrationspolitikens domän fått ge vika för en ideologi och praxis driven av marknadsekonomiska incitament och som fokuserar på *lika möjligheter*. Det vill säga att skapa en *rättvis spelplan* (som det yttrycks i liberal anglosaxisk terminologi) för individernas aktörskap. Ett betydande mått av social ojämlikhet anses utifrån detta synsätt vara ett sunt incitament för innovation, entreprenörskap och individuell karriärsmotivation. Men det måste skapas institutionella och strukturella betingelser för *fair play* även för dem som av historiska och strukturella orsaker har kommit att ”exkluderas” från spelplanen. Det vill säga reella möjligheter för individen att inkluderas i spelet och därmed öka sitt kulturella och sociala ”kapital”.

Statens roll blir i detta sammanhang att bidra till att eliminera historiskt ackumulerade hinder för att marginaliserade grupper skall kunna fungera som aktörer och entreprenörer i ett marknadsstyrt samhälle. Vissa åtgärder har under det senaste decenniet haft en påtaglig strukturomvandlande inriktning. Det gäller till exempel lokalisering av nya högskolor till Malmö, samt till Södertörn och Kista i Stockholm med inriktning på att motverka "utsatta" stadsdelars segregering, etnisk marginalisering och social exkludering. Det gäller valfrihetsreformen i skolan med syfte att ge unga ett vidare fält för att individuellt förvalta och ackumulera sitt utbildningskapital. Det ambitiösa *Kunskapslyftet* (Kunskapslyftet 2002) lanserades efter millennieskiftet som en mer tidsbegränsad åtgärd i syfte att uppgradera utbildningsnivån på bred front, inklusive åtgärder riktade mot invandrade vars utbildning eller kvalifikationer hade blivit föråldrade bland annat som följd av långa perioder av uteslutning från arbetsmarknaden. Statliga direktiv som gett regionala och lokala tillväxtprogram ett bindande ansvar för att främja jämställdhet, mångfald och integration kan ses som en strävan att öppna den postnationella workfare-regimens partnerskapsdrivna utvecklingsmodell och institutionella och organisatoriska ramar för nya aktörer, inklusive till exempel invandrarorganisationer och så kallade "etnicitetsdrivna företag" (se för exempel Andersson 2004).

Arbetets etniska delning och den rasialiserade exkluderingen: några trender

Hitintills har integrationspolitiken och dess programmatiska koppling till den nya näringslivspolitikens normer och institutionella praktiker dock inte kunnat bryta marginaliseringen i förhållande till arbetsmarknaden som framstått som ett av det svenska samhällets mest kontroversiella sociala problem sedan början av 1990-talet. Tvärtom tyder ett antal trender under de senaste 15 åren på permanentandet av en *rasialiserad exkludering* av ett omfång och en karaktär som skiljer sig markant från den etniskt delade arbetsmarknaden under den svenska modellens glansdagar (se vidare i Schierup, Hansen och Castles 2006, kapitel 8). I det följande sammanfattar jag några av dessa tendenser.

Arbetslöshet och sysselsättning

Högre arbetslöshet och lägre sysselsättning bland invandrade är de indikatorer på den svenska arbetsmarknadens etniska delning som är bäst belysta, åtminstone till sina allmänna drag. Dock är det fortfarande ont om djupgående undersökningar som diskuterar *orsakerna* bakom de växande klyftorna i form av strukturell och institutionell förändring.

Även om utlandsföddas arbetslöshet har sjunkit något i takt med den minskade arbetslösheten sedan mitten av 1990-talet så har snedfördelningen mellan infödda och utländskt födda inte blivit mindre iögonfallande. Således var andelen arbetslösa i arbetskraften bland inrikes födda 4.3 procent i 2004, men 10.6 procent bland utlandsfödda (Integrationsverket 2005: 21). Detta ger dock enbart en genomsnittlig bild. Det är i själva verket främst invandrade och medborgare med bakgrund utanför OECD-området som drabbas. Till exempel, vid millennieskiftet var sannolikheten för arbetslöshet bland utlandsfödda "afrikaner" och "asiater" som varit i Sverige mellan fem och nio år fyra gånger större än för infödda. Även när man konstanthåller en rad egenskaper som individernas utbildning, ålder, civilstånd och kön är risken att bli arbetslös dubbelt så stor – efter 20 års vistelse för denna grupp (Integrationsverket 2005: 21). Kontrasten mellan utrikes och inrikes födda, blir emellertid extra tydlig när man beaktar den markerade minskningen av sysselsättningen under samma period. Även här finns det stora skillnader mellan olika grupper av utlandsfödda med personer födda i Afrika, Asien eller europeiska länder utanför EU-15 som särskilt utsatta.¹¹

I likhet med i andra gamla invandringsländer i Europa, som Tyskland, Frankrike och Holland har, sedan 1980-talet, de växande sysselsättningsproblemen för invandrade i Sverige åtminstone delvis hängt samman med utflyttningen av jobb till nya industrizoner globalt. Detta har, i likhet med rationalisering och teknologisk utveckling, särskilt drabbat jobb inom traditionella basindustrier som sysselsatt flest invandrade. Det är viktigt att beakta etnisk diskriminering i detta sammanhang. Diskriminering avseende tillgång till internutbildningar samt diskriminering i samband med rekrytering till arbetsorganisationer med attraktiva arbetsförhållanden kan leda till varaktig inlåsning av anställda med utländsk bakgrund i anställningar i konkurrensutsatta "yrkesghetton" med fysiskt och

¹¹ För detaljerade uppgifter se till exempel Integrationsverkets årsböcker och för en mera detaljerad analys Schierup (2006, kap. 8).

psykiskt påfrestande arbetsbetingelser (Schierup och Paulson 1994). Flyktingar som fick uppehållstillstånd under 1980- och 1990-talen hade en särskilt problematisk situation och upplevde växande svårigheter att etablera sig på den reglerade, och alltmer exkluderande, formella svenska arbetsmarknaden. Detta hänger sannolikt ihop med ändrade institutionella ramar för flyktingmottagandet (se till exempel diskussionen i Schierup 1991c). Men det handlar även om diskriminerande praktiker i samband med införslsen av arbetsorganisationer som genererar etniskt homogena arbetsgrupper (Augustsson 1996). Detta leder mot en fördjupning av den ojämna etniska arbetsdelningen inom och mellan arbetsgrupper och företag (Schierup och Paulson 1994; för ett alternativt perspektiv se Bevelander 2000; Scott 1999; Lundh *et al.* 2002).

Företagsledare verkar ofta bortse från kompetens och kvalifikationer hos utlandsfödda från icke EU-länder (Integrationsverket 2002: 41ff). Detaljerade registerstudier visar att det inte går att förklara låg sysselsättning och hög arbetslöshet bland utländskt födda med graden av utbildning. Visserligen har utbildning betydelse men i mycket mindre grad när det gäller utlandsfödda än infödda, och vissa kategorier av utlandsfödda är klart mer utsatta än andra (se vidare till exempel Berggren och Omarsson 2001; Riksrevisionsverket 1992; Spalloni 1994; Schierup och Paulson 1994; Ekberg och Gustafsson 1995; Bevelander 2000; Hjerm 2002a). Lägsta formella utbildningsnivån finner man bland utländskt födda från andra nordiska länder, som dock har en stark position på den svenska arbetsmarknaden. Däremot är till exempel män födda i Afrika och Asien markant missgynnade när det gäller sysselsättning, trots att de har en utbildningsnivå som motsvarar svenskfödda mäns. Kvinnor med samma icke-europeiska ursprung har en utbildningsnivå som motsvarar den för kvinnor från andra nordiska länder men en mycket sämre arbetsmarknadsposition (Integrationsverket 2002: 41ff).

Vidare tycks LAS (Lagen om anställningsskydd) i praktiken bidra till en form av indirekt institutionell etnisk diskriminering (Integrationsverket 2002: 40ff). Vid företagsnedläggningar eller nedskärningar drabbas särskilt anställda med invandrarbakgrund då de ofta har kortare anställningsperioder än infödda. Personer som kom till Sverige som flyktingar under 1980- och 1990-talen är särskilt utsatta för denna indirekta diskriminering. Utlandsfödda som har bott i landet kortare tid används som en flytande reservarbetskraft eller buffert på arbetsmarknaden. Men flera undersökningar

visar också att invandrades funktion som reservarbetskraft även drabbar individer med långa anställningstider. Mera direkt diskriminering är därför viktig att uppmärksamma (Integrationsverket 2002: 44ff; Hjerm 2002a). Multivariata analyser som eliminerar effekterna av invandrades överrepresentation i "tillfälliga anställningar", generellt kortare tid i arbetsmarknaden, och dessutom kontrollerar för ålder, kön, vistelsetid i Sverige, bransch, utbildning samt facklig hemvist visar att uppsägningsmönster under lågkonjunktur, allt annat lika, ändå drabbar utlandsfödda hårdare än infödda (Arai och Vilhelmsson 2002; Integrationsverket 2002: 45). Detta kan inte förklaras med att de skulle tala sämre svenska (Arai, Regnér och Schröder 1999; Vilhelmsson 2002; Integrationsverket 2002: 49).

En särskild kategori med en marginaliserad position på arbetsmarknaden är utlandsfödda med långa anställningstider och lång vistelse i Sverige som förtidspensioneras på grund av effekterna av dålig hälsa och lång tid i arbetsmarknadens mest påfrestande jobb (Paulson 1994). Men även detta, framför Schierup, Paulson och Ålund (1994) kan delvis förklaras med tidigare diskriminering avseende tillgång till internutbildning och möjligheterna att avancera till mindre påfrestande och mera stimulerande och självständiga arbetsuppgifter.

Etnisk arbetsdelning och yrkesghetton

Befintliga statistiska undersökningar visar alltså på en markant etniskt skiktad arbetsmarknad avseende arbetslöshet och sysselsättningsgrad. En rimlig bild av den etniska arbetsdelningens och ojämlikhetens faktiska komplexitet fordrar emellertid detaljerade bransch- och företagsspecifika studier samt studier av skiktning och reorganisering av olika branscher (se dock Ohlsson 1978; Schierup och Paulson 1994). Sådana studier, särskilt av nyare datum är dock sällsynta i Sverige. Rimligtvis kan avsaknaden av studier relateras till en överfokusering som har funnits på sysselsättningsproblem och arbetsmarknadsdeltagande. Detta kan i sin tur ha sin förklaring i den invandrade arbetskraftens roll som reservarbetskraft (de los Reyes 2001).

Rapport Integration 2002 (Integrationsverket 2002: 55-60) ger en översiktlig bild av sysselsättningens fördelning på branscher och yrkeskategorier samt en grov bild av anställningens karaktär för grupper med olika bakgrund. Anställda utrikes födda finns således

främst i branscher med en hög andel okvalificerade yrken. Det vill säga där många arbetsuppgifter inte kräver några studierelaterade kvalifikationer: delar av industrisektorn, hotell och restaurang samt övrig privat service. Chansen att ha ett "kvalificerat jobb" är avsevärt lägre för utrikes födda i länder utanför EU (15) och EES än för inrikes födda med *samma utbildningsnivå, ålder kön och civilstånd*; till exempel 60% lägre för personer födda i Afrika, som har vistats minst fyra år i Sverige. *Rapport Integration 2003* konkluderar dessutom, på basis av befintliga undersökningar (se Berggren och Omarsson 2001; Ekberg och Rooth 2003), att många anställda akademiker från länder utanför Västeuropa har fastnat i okvalificerade arbeten, trots att de varit i Sverige i så lång tid som mellan 16 och 25 år (Integrationsverket 2003: 101).

Missförhållanden mellan utbildning och chansen att få ett kvalificerat arbetet kan reproduceras och fördjupas på bakgrund av ett diskriminerande valideringssystem för utländska utbildningar. Personer födda utanför EU- och EES-området utsätts således för en mer rigorös bedömning än personer födda i ett EU-land (se vidare Integrationsverket 2003: 139–56). En jämförande undersökning av invandrades arbetsförhållanden (Hjerm 2002a), på basis av ULF (1995–2000), lägger fram ytterligare dimensioner av arbetsmarknadens etniska delning avseende förhållandet mellan kvalifikation, arbetets karaktär och födelseland. Således uppfattar anställda med eftergymnasial utbildning födda i "Mellersta Östern" och före detta Jugoslavien mellan tre och fyra gånger så ofta som anställda med samma utbildningsbakgrund födda i Sverige att de befinner sig i anställningar präglade av "jäktigt och enformigt arbete" (Hjerm 2002b: 110). Dessa mönster bekräftas bland annat av en rapport från Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering som visar på en kraftig ökning av den etniska segregeringen på arbetsmarknaden sedan mitten av 1980-talet (Norström Skans och Åslund 2005) och att denna segregering sammanfaller med markerade inkomstklyfter (Hjerm 2001a).

Atypiska jobb, bidragsberoende och fattigdom: från arbetslöshet till "hyperkasualisering"

En viktig indikator på kvalitén på sysselsättningen för utlandsfödda är deras överrepresentation i så kallade "atypiska jobb" (Jonsson och Walette 2001). Det innebär närmare bestämt korta deltidsjobb

och tillfälliga tidsbegränsade jobb, osäkra projektrelaterade jobb utan anställningstrygghet och härunder även jobb förbundna med mer eller mindre påtvingade offentliga sysselsättningsåtgärder. Detta medför sammantaget en lägre arbetslöshetsförsäkrings- och socialförsäkringsstandard, samt lägre och osäkra pensioner. Såväl inrikes- som utrikesfödda, kvinnor som män, är allt oftare anställda i tidsbegränsade jobb, men ökningen är mycket snabbare för utrikes än för inrikes födda. Det gäller både utlandsfödda män och utlandsfödda kvinnor. Trenden för utlandsfödda män börjar dock från en statistiskt sett betydligt lägre nivå än för utlandsfödda kvinnor – som numera i särklass oftast är tidsbegränsat anställda. Utlandsfödda män har numera ungefär samma andel tidsbegränsade anställningar som inrikes födda kvinnor (Integrationsverket 2005: 22ff). Men även här beror bilden på var personerna är födda. Det ovan nämnda ULF-materialet, som redovisar ett tvärsnitt av 1990-talet, pekar på att sysselsatta födda i före detta Jugoslavien nästan tre gånger oftare än svenskfödda, och personer födda i mellanöstern nästan fyra gånger oftare än svenskfödda, var sysselsatta i tidsbegränsade jobb (Hjerm 2002a: 91 och 99). Denna markerat ojämna fördelningen gäller även efter längre tids vistelse (över 10 år) i Sverige.

Ett större antal utlandsfödda har dessutom uteslutits helt från den formella arbetsmarknaden och arbetslöshetsförsäkringssystemet. Ett tecken på detta är ett växande beroende av socialbidrag sedan början av 1990-talet (se till exempel Lundh *et al.* 2002: 58ff). Under 1970-talet motsvarade andelen av utländskt föddas hushåll som var beroende av socialbidrag ungefär det svenska genomsnittet. På 1990-talet sköt siffran i höjden (Franzén 2001; Vogel 2002: 54). Detta har, liksom långtidsarbetslöshet och brist på sysselsättning, främst drabbat invandrade med bakgrund utanför EU-15 och EES. Av enkätmaterial från ULF framgår också att, under perioden 1993–2000, personer födda i det tidigare Jugoslavien samt i Mellanöstern och Afrika löpte över tio gånger så stor risk att vara beroende av socialbidrag som svenskfödda.

Hög arbetslöshet, sjunkande sysselsättning samt exkludering från arbetsmarknaden och beroende av krympande överföringsinkomster från ett mer restriktivt bidragssystem har, i kontrast till 1970- och 1980-talen, otvivelaktigt kommit att bli en av de viktigaste orsakerna till snabbt växande inkomstskillnader mellan svenskfödda och utlandsfödda (Vogel 2002). ULF-data (Vogel 2002: 37–8) från 1993–2000 visar att personer födda i Turkiet, det

tidigare Jugoslavien, samt Afrika och ”Mellanöstern” hade inkomster under socialbidragsnormen fem till sex gånger oftare än svenskfödda, vilket tycktes hålla i sig även efter många år (tio eller fler) i Sverige. Slavnic (2000; 2002) visar på situationer där dessa nya fattiga hamnar i en gråzon mellan ett allt mera restriktivt bidragssystem och de mest konkurrensutsatta och osäkra delarna av en växande informell sektor av arbetsmarknaden. Detta tycks bädda för ett tillstånd som den brittiske forskaren Bill Jordan (1996), med ett svåröversatt begrepp, har kallat för *hyper-casualisation*. Det vill säga en osäker existens på marginalen av ett sviktande och alltmera disciplinerande offentligt välfärdssystem kombinerat med osäkra och otrygga arbeten inom en växande informell sektor av ekonomin och arbetsmarknaden (se även Slavnic 2005).

Dessa marginaliseringsprocesser har systematiskt drabbat invandrade och deras barn med bakgrund i länder utan för OECD-området. De koncentreras till de segregerade storstädernas mång-etniska förorter – de så kallade utsatta stadsdelarna dit årtionden av selektiv bostadspolitik och en kärv och etniskt segmenterad urban arbetsmarknad hänvisat invandrade och deras barn, tillsammans med förtidspensionerade, sjukpensionärer, lågt avlönade ensamförsörjare och andra socialt utsatta grupper. Här finns samband mellan etnisk segregation, bidragsberoende, fattigdom (till exempel Socialstyrelsen 2006: 186–239) och en osäker och marginell koppling till den mindre reglerade delen av arbetsmarknaden, inklusive den gråa eller informella sektorn – samband som fortfarande är bristfälligt utredda, trots en omfattande forskning och utredningsverksamhet om storstadsfrågor sedan mitten av 1990-talet.

Arbetsmarknadens gråzon

Enligt olika internationella jämförelser har den informella eller ”gråa” ekonomins andel i Sverige länge varit försumbar i jämförelse med den omfattande informella ekonomin i Sydeuropa, men även mindre utbredd än i Tyskland och de flesta andra länder i Nordvästeuropa. Ett relativt generöst svenskt välfärdssystem har gjort den informella sektorns mestadels lågavlönade servicejobb föga attraktiva för en växande grupp bidragsberoende med invandrarbakgrund, precis som för andra invånare i landet. Härmed var sannolikt den ”irreguljära” eller ”informella” (svarta eller gråa) arbetsmarknaden i Sverige i huvudsak begränsad till ”månkensarbete” utfört av

personer som redan hade jobb inom arbetsmarknadens formella, reglerade sektor. Men en lika viktig faktor är den höga graden av facklig organisering (se Hjarnø 2003). I stora delar av det övriga Europa har "regleringen" av den informella sektorn och den irreguljära migrationen präglats av ineffektiv statlig kontroll och återkommande polisrazzior (se till exempel Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 7). Men i Sverige och Skandinavien har en oreglerad arbetsmarknad och odokumenterad invandring av tradition blockerats genom fackets närvaro även på små arbetsplatser med kollektivavtal.

I dag, särskilt efter EU-utvidgningen 2004, håller situationen på att ändras radikalt. Det finns knappast någon samlad facklig beredskap för att handskas med nya typer av migration och den sociala situation som konfronterar migrantarbetare och gömda flyktingar i den gråzon av arbetsmarknaden som faller utanför det etablerade samarbetet mellan facken och företagarorganisationerna. Aktuellt i detta sammanhang är den gråzon som börjat växa fram på den svenska arbetsmarknaden på grundval av EU:s så kallade "tjänstedirektiv". Företagare från de nya medlemsländerna tolkar detta direktiv som en rätt att operera i Sverige i det löneläge som gäller i det land där de är registrerade. De utländskt registrerade företagen fungerar vanligtvis som underentreprenörer till stora svenska företag. I många fall är det i själva verket utländskt registrerade enskilda "företagare" som förmedlas av särskilda rekryteringsbyråer. Men detta är ofta en täckmantel under vilken företagen dels utnyttjar invandrade arbetare till löner som ligger långt under nivåerna i svenska kollektivavtal och dels negligerar arbetstidsregleringar och säkerhetsföreskrifter, vilket i sin tur orsakar ett stort antal arbetsolyckor bland dessa nya "gästarbetare" (Pettersson, Mårtensson och Bardh 2004). Denna typ av arrangemang har blivit särskilt utbredd inom byggsektorn, traditionellt ett av de mest reglerade segmenten inom den svenska arbetsmarknaden. Rekryteringsbyråer har specialiserat sig på att förmedla billig arbetskraft även till jordbruket, till industriföretag, städ- och restaurangnäringen samt hushållstjänster.

Samtidigt förekommer även en ökad oreglerad eller "illegal" invandring av så kallade "papperslösa" varav de flesta är hyperexploaterade med extremt låga löner och dåliga arbetsförhållanden (Johansson, Johansson och Rahman 2005). Fall har börjat dokumenteras av den undersökande journalistiken (till exempel Ernsjö Rappe och Strannegaard 2004) och ett fåtal fackliga

rapporter har publicerats (till exempel Pettersson, Mårtensson och Bardh 2004). Det är bland annat frågan om det växande antal flyktingar som, till följd av en hårdnande svensk asylpraxis, tvingas gömma sig från polis och myndigheter och som blivit den hårdast exploaterade kategorin inom den oreglerade arbetsmarknaden.

Frågan om "illegal" eller "odokumenterad" invandring är dock ett område som ännu är föga belyst i Sverige (se vidare Johansson, Johansson och Rahman 2005). I detta avseende skiljer sig Sverige från andra delar av Europa, särskilt Sydeuropa (se vidare i Schierup, Hansen och Castles 2006, kapitel 4, 7 och 9), där forskningen varit intensiv. Bland annat har man funnit hur den formella och den informella ekonomiska sektorn flätats samman när det gäller den oreglerade invandringens funktion. Ett antal europeiska studier (t.ex. Veiga 1999; Malheiros 1999; Fakiolas 2000) visar till exempel hur nätverk av stora affärsbanker, handelshus, byggföretag, industrigrupper och olika statliga intressen systematiskt skjuter över risker och kostnader på underentreprenörer med invandrarbakgrund som opererar inom olika nischer av arbetsmarknaden. Dessa underentreprenörer anlitar i sin tur arbetskraft inom socialt marginaliserade etniska minoritetsnätverk (till exempel Mitter 1986; för Sveriges del, se även Slavnic 2005) eller bland mer eller mindre rätts- och rättighetslösa odokumenterade (och illegaliserade) migrantarbetare. Det är alltså i huvudsak osäkra låglönejobb i mindre företag som besätts med odokumenterade invandrade arbetare. Större företag finner det svårt att direkt anlita icke dokumenterad arbetskraft på grund av "strängare statlig kontroll, interna byråkratiska procedurer, fackligt motstånd och prestigehänsyn" (Fakiolas 2000: 64). Men när mindre firmor inom den informella sektorn utför legoarbete åt större företag i den formella sektorn förs det ackumulerade värdet från överexploatering av odokumenterade arbetare uppåt i företagshierarkierna. Just de odokumenterades dolda existens är en förutsättning för den grad av "flexibilitet" som oreglerad invandring erbjuder. Samtidigt bibehålls denna funktion för företagen av ett kontinuerligt förtryck i samhället utanför arbetsplatsen, i form av polisrazzior och utvisningar som förhindrar organisering och förvärvande av sociala, civila och politiska rättigheter. Denna regim bidrar till att upprätthålla de dolda invandrade arbetarnas underordnade position inom hierarkin av bolag och deras underentreprenörer.

I Sverige – liksom inom EU i övrigt – utgörs den vidare kontexten för exploateringen av gömda flyktingar av en långdragen poli-

tisk *patt-position* i förhållandet mellan helt eller delvis motstridande intressen (se vidare Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 3 och 10). Parallellt med ett markerat uppsving för svensk ekonomi från senare hälften av 1990-talet har nyliberalt orienterade politiker, intellektuella och företrädare för näringslivet med jämna mellanrum propagerat för en liberal kosmopolitism med historisk precedens i den tidiga efterkrigstidens honnörsord om ”fritt folkutbyte”. Man har deklarerat en generell öppenhet för en ekonomiskt betingad invandring, men numera med en *de facto* havererad Genèvekonvention i barlasten. Således presenterar *Svenskt Näringsliv* (se till exempel Fahimi 2001) ett öppnande mot den globala arbetsmarknaden och en förnyad import av arbetskraft som en förutsättning för fortsatt ekonomisk växt och social välfärd, men även som en mänsklig rättighet för prospektiva arbetsmigranter. Detta framhålls som motmedel mot en diskriminerande kontrollpolitik, en hyperreglerad arbetsmarknad och fackliga monopol. Nyliberalt-nykonservativt orienterade politiker argumenterar för en förnyad arbetsmarknadsrelaterad invandring till Sverige. Men i dag, menar man, innebär inte detta nödvändigtvis den inkludering under det generella välfärdssystemets paraply som har varit ett fundament för svensk invandrings- och invandrar-/integrationspolitik sedan Andra världskriget (se till exempel Erikson 2005).

Facken, som kämpar för att kontrollera konsekvenserna av en EU-relaterad avreglering av arbetsmarknaden, fortsätter på sin kant att understryka det övergripande målet att försvara etablerade normer för välfärd och arbetsmarknadsreglering och vikten av att hantera arbetslösa och bidragsberoende invandrade med permanent uppehåll i Sverige innan någon form av förnyad arbetskraftsimport i större skala kan övervägas. I sammanhanget uppmärksammar man även ett behov att prioritera lika möjligheter för infödda och utlandsfödda inom arbetsmarknaden och välfärdssystemet före eventuell förnyad arbetskraftsimport i större skala från länder utanför EU. I motsättning till vad som gäller i ett flertal andra EU-länder motsätter sig facket konsekvent – än så länge – introduktionen av ett gästarbetarsystem (till exempel LO 2001).

Samtidigt har den svenska asylpolitikens veritabla haveri blockerat för flyktinginvandringen som i praktiken sedan mitten av 1970-talet, tillsammans med anhörighetsinvandring, har fungerat som Sveriges försörjning av arbetskraft från det internationella migrationsystemet. Bakgrunden är harmoniseringen av svensk politik och lagstiftning (Proposition 1997a; se även SOU 1995) med

Schengenfördragen samt efterföljande inkorporering i EU:s övernationella regulativ (Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 3 och 10). Genom en *de facto* utsuddning av distinktionerna mellan asylsökande och så kallade ”illegala”, migrantarbetare, samt en stigmatisering och kriminalisering av de senare, har det bäddats för en exploatering av gömda flyktingar inom den informella ekonomin och ett hotande debacle för de övergripande principer som efterkrigstidens svenska migrations-/integrationspolitik har vilat på (Öberg 1994; Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 3 och 10). Det är denna utveckling som lett fram till 2005 års inflammerade politiska debatt om ”allmänt amnesti”.

De egna företagarna

Program som siktar mot att öka eget företagande har förts fram som en angelägen strategi för inkludering i arbetslivet (SOU 1996c, 1999; Ds 2000).¹² Statliga åtgärder har härvidlag bidragit till att ytterligare öka överrepresentationen av utlandsfödda från icke-OECD länder och deras barn i kategorin egna företagare (Hammarstedt 2001; Scott 1999).

Med en låg utbildningsnivå ökar sannolikheten att någon är egen företagare, vilket förmodligen betyder att lågutbildade ser eget företagande som en möjlighet att komma bort från arbetslöshet och bidragsberoende (Lundh *et al.* 2002: 35–6). Eget företagande är nischer för personer med invandrabakgrund med marginella positioner på arbetsmarknaden, men det ger inte de karriärmöjligheter och den inkomstutveckling som gäller för tillsvidareanställda ”majoritetssvenskar” (se till exempel Hjerm 2001b). Således tycks den positiva effekten på inkomsten, som framgår till exempel av ett antal studier från USA (till exempel Light och Rosenstein 1995; Waldinger 1996), utebli av eget företagande för grupper med invandrabakgrund i Sverige (Hjerm 2001b). Många små företag med kläna ekonomiska marginaler, social osäkerhet, mycket långa arbetstider och brist på arbetslöshetsförsäkring har svårt att köpa in sig i det svenska sociala säkerhetssystemet (se Levin och Weström 2001).

¹² ”Gamla invandringsländer” hänvisar i detta sammanhang till de (då) ledande industriländerna i Norvästeuropa som i likhet med Sverige började importera arbetskraft kort efter Andra världskrigets slut.

Levin och Weström (2001) pekar på att olika former av institutionell diskriminering även påverkar möjligheten att starta och driva framgångsrika företag. Brist på finansiering medverkar till en koncentration av småföretag, drivna av personer med invandrarbakgrund, inom mindre investeringsintensiva – men även mindre attraktiva och lönsamma – delar av servicesektorn. Det kan i sin tur bero på oförmåga eller ovilja bland banker och andra finansärer att värdera faktiska erfarenheter och kvalifikationer bland lånsökande. Diskriminering kan tvinga entreprenörer med invandrarbakgrund att bli beroende av informella finansieringskanaler genom etniska nätverk (Lundqvist 2005), även om ett flertal företagare med invandrarbakgrund verkar se just finansiering från låneinstitut som den mest centrala förutsättningen för att driva en verksamhet (se vidare i Levin och Weström 2001).

Invandrarnas barn

Barn till invandrade som är födda i Sverige eller barn till utlandsfödda som har kommit till Sverige som anhöriga i förskola eller i grundskoleåldern – den så kallade andra generationen – tycks, med undantag för dem med nordisk bakgrund, möta liknande hinder på arbetsmarknaden som sina föräldrar (Integrationsverket 2002: 48ff). Unga utlandsfödda som invandrat som anhöriga efter sjuårsålder löper tre gånger högre risk att bli arbetslösa än unga som fötts i Sverige. Även födda i Sverige till (två) utlandsfödda föräldrar löper 40 procent högre risk att vara arbetslösa än barn födda till två svenskfödda föräldrar.

Unga människor med bakgrund utanför Europa är, liksom sina utlandsfödda föräldrar, särskilt utsatta (Ålund 1997; Behtoui 2004; Lundh *et al.* 2002), med nästan fyra gånger så stor risk att vara arbetslösa jämfört med personer med två svenskfödda föräldrar (Lundh *et al.* 2002: 74). Barn till anställda utlandsfödda personer har också lägre inkomst än barn till svenskfödda föräldrar, och barn till arbetslösa eller anställda i låglöneyrken har särskilt hög risk att bli marginaliserade (Vilhelmsson 2002). Detta kan skapa en utsatthet som förstärks generation för generation. Men vad som är särskilt oroande och som pekar på diskriminering som viktig även i ett längre perspektiv, är att barn till utlandsfödda tycks vara markant missgynnade även om man konstanthåller för faktorer som hur bra de talar svenska samt föräldrars utbildning och arbetsmarknadspo-

sition. Barn till utrikesfödda med bättre betyg än barn till svenskfödda föräldrar löper dubbelt så hög risk att hamna i arbetslöshet (Lundh *et al.* 2002: 74). Det är sannolikt, hävdar Behtoui (2004), att dessa mönster bland annat återskapas på grund av att utlandsfödda och deras barn inte har tillgång till kontaktnät som gynnar den personliga karriären i ett samhälle och på en arbetsmarknad där företagen föredrar att använda sig av informella rekryteringskanaler.

Vad som beskrivits som särskilt oroväckande (SOU 2003) är den kategori av så kallade ”unga utanför” som blivit en tillsynes permanent del av den svenska ”vertikala mosaiken” sedan början av 1990-talet. Det vill säga unga människor mellan 16 och 24 som vare sig studerar, är registrerade som arbetslösa eller får socialbidrag. Det handlar ofta om unga med enbart förgymnasial utbildning. Unga med invandrarbakgrund är klart överrepresenterade i kategorin ”unga utanför” och bland unga som får socialbidrag (Olofsson 2005a).

Samtidigt visar det sig, när man undersöker utvecklingen sedan 1990-talet, att allt fler ungdomar med invandrarbakgrund hoppar av gymnasieskolan (Olofsson 2005a). Detta kan, förklarar Reza Eyrumlü (1992) i boken *Turkar möter Sverige*, handla om en sorts självuppfyllande profetia, där ungdomar med invandrar- och arbetarklassbakgrund, på bakgrund av ”första generationens” negativa erfarenheter, drar den logiska slutsatsen att utbildning och strävan mot en professionell karriär i alla fall inte lönar sig. Detta är begripligt givet det relativt mindre värde som utbildning tycks ha för att erhålla en rimlig värdering av ens kompetens och därigenom kunna få ett kvalificerat jobb för dem som är födda utanför EU-15 eller EES-området jämfört med om man är svenskfödd. Det blir än mer förståeligt om man även tar hänsyn till den tydliga tendensen till överföring av denna belastning till nästa generation. I detta sammanhang tycks många unga med invandrarbakgrund se eget företagande eller den grå arbetsmarknaden som en väg ut ur social marginalisering och även på en diskriminerande och etniskt delad arbetsmarknad som ett alternativ till utbildning (Lundqvist 2005; Eyrumlü 1992).

Exkluderingens politiska pris

Under 1970- och 1980-talen hejdade de starka fackföreningarna och välfärdsstatens institutioner åtminstone till dels exkluderande konsekvenser av den skiktade etniska arbetsdelningen och diskrimineringen och de invandrade och deras barn kunde ta del av en relativt hög grad av social trygghet. (Nära) full sysselsättning, den solidariska lönepolitiken, den aktiva arbetsmarknadspolitikerna och den generella välfärdspolitikens rättighetsbaserade sociala medborgarskap motverkade social utestängning och fattigdom. I motsättning till detta tecknar de senaste 15 årens tendenser mot rasialisering på arbetsmarknaden och i välfärdssystemet ett scenario där situationen för ett antal sociala grupper har kommit att motsvara Fattigdomsprogrammet och den Europeiska kommissionens ursprungliga bestämning av begreppet *social exkludering*. Det vill säga "exkludering från ett fullvärdigt medborgarskap", med allt vad det innebär av rättigheter, och möjligheter för ett jämbördigt deltagande på arbetsmarknaden, i välfärdssystemet, i utbildningssystemet, i politiken och i kulturlivet.

Marginaliseringen från arbetsmarknaden och i växande grad från det allmänna välfärdssystemet motsvaras av en brist på reell tillgång till politiska kanaler och inflytande genom det demokratiska systemets institutioner (Dahlstedt 2004). Detta handlar knappast om "brist på information" om det demokratiska systemets spelregler. Sett ifrån samhällets rasialiserade "bakgårdar" (Dahlstedt 2004) tycks det snarare uttrycka en osäkerhet om huruvida man faktiskt kan se sig, eller, rättare sagt, har möjlighet att betrakta sig själv som medborgare med reella sociala och politiska rättigheter (Dahlstedt 2004). Detta läge motsvarar väl tesen (se Ryner 2000) att en fördjupad marginalisering förstärker en latent ambivalent position i välfärdsstaten. Migranter och nya etniska minoriteter är, å den ena sidan, starkt beroende av välfärdsstaten på grund av deras sårbara position på arbetsmarknaden och utsattheten för diskriminering. Men de kan, å den andra sidan, även skapa eller tvingas utnyttja särskilda ekonomiska möjligheter eller nischer beroende på just denna marginaliserade position (Ryner 2000: 53): att acceptera lägre löner och sämre arbetsbetingelser, samt nya inkomstmöjligheter som genereras i samband med ekonomins och arbetsmarknadens växande informalisering. I detta perspektiv kan – givet ekonomins, arbetsmarknadens och välfärdsstatens aktuella utvecklingstendenser – reella inkomstmöjligheter och levnadsförhållanden paradoxalt

komma att bero på den växande sociala ojämlikheten och arbetsmarknadens polarisering, snarare än på social utjämning och inkludering i medborgarskapets rättighetskomplex. Denna ambivalenta position underblåses av brist på solidaritet från fackförbundens sida (Mulinari och Neergaard 2004) och exploateras av populistiska rörelser. Den starka välfärdsstatens politiska bas fragmenteras parallellt med att olika grupper av migranter och nya etniska minoriteter konfronteras med varandra inom de mest konkurrensutsatta delarna av arbetsmarknaden liksom med olika grupper tillhörande välfärdsstatens traditionella politiska anhängare bland majoriteten.

Kampen mot diskriminering i EUropa – en vidgad spelplan?

Trots den dystra bild av utvecklingen som förmedlades i föregående avsnitt finns element även i det samtida, delvis EU-drivna, politiska förändringsarbetet som ger anledning till hopp.

För parallellt med en fördjupad exkludering, social och politisk fragmentering och ambivalens bland invandrade och deras barn har vi även sett en mycket markant politisk vändning sedan senare hälften av 1990-talet. Omvärderingen av invandrapolitiken och samförståndet kring en ny integrationspolitik kom bland annat att skapa en ideologisk grund för uppluckring av en sluten etniskt fokuserad uppfattning av den nationella gemenskapen (se diskussionen i Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 8). Jämfört med exkluderande diskurser som dominerade den svenska politiska scenen under sent 1980-tal har nya handlingsmöjligheter skapats; en vidgad spelplan med möjligheter för omförhandling av premisserna för samhällelig tillhörighet. Migranter och deras barn, med bakgrund utanför EU och OECD-ländernas klubb, har i allt högre grad lyckats få tillträde till politikens och kulturlivets eliter och intagit administrativa positioner som tjänstemän inom de statliga institutionerna, lokalt och nationellt. Nya former för etnisk och transetnisk organisering (Ålund och Reichel 2005) har manifesterat sig på den offentliga scenen. Antirasistiska nätverk och institutioner bidrar till att mobilisera invandrade och senare generationer till försvar av medborgerliga rättigheter och mot diskriminering och social exkludering. Vidare så har en betydande kritisk forskning och samhällsdebatt etablerat sig som ifrågasätter rasialiserande och diskriminerande diskurser inom medierna, politiken och myndigheters och företags verksamhetsplaner – samt inom forskningens eget

professionella och offentliga verksamhetsfält. Kritisk forskning har även medverkat till att uppmärksamma glappet mellan den välvilliga inkluderande retoriken i statliga direktiv om ”integration och mångfald” och ”mångfaldshanteringens” vardagliga, ofta exkluderande, institutionella praktik.

Möjligheterna för förändring i invandrades och i etniska minoriteters samhälleliga status och position har inte minst gynnats av att den nya integrationspolitiken på allvar började sätta *frågan om etnisk diskriminering* på dagordningen. Den svenska modellen prioriterade under decennier *korporativa lösningar* på den sociala exkluderingens problem (Graham och Soininen 1998; Soininen 1999) framför tvingande juridiska åtgärder mot *diskriminering som fokuserar på lika rättigheter för individen*. Den skärpta EU-harmoniserade lagstiftning mot diskriminering som introducerades vid millennieskiftet representerar härvid ett avgörande brott med tidigare svensk praxis som tagit form i den korporativa partssamverkansmodellens reglering av arbetsmarknadsrelationerna.

Den svenska modellens undangömda fråga

Men utveckling av politik och lagstiftning mot etnisk diskriminering är knappast ett resultat av en radikal mental och ideologisk omvändning hos den svenska arbetsmarknadens parter. Den är snarare förbunden med europeiska och inhemska politiska elitors stigande oro inför växande segregering, social exkludering och den sociala och politiska ”turbulensen” i storstädernas utsatta stadsdelar. Det finns en pragmatisk medvetenhet om dessa frågor på europeisk nivå vilket har kommit till uttryck i utvecklingen av nya riktlinjer, direktiv och institutioner inom den Europeiska Unionen sedan mitten av 1990-talet (se vidare Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 3). Fördjupad integration i den Europeiska Unionen – vilket även innebär en harmonisering i förhållande till Kommissionens principförklaringar, direktiv och utvecklingsprogram med fokus på rasism och diskriminering samt dess skärpta krav om lika behandling inom arbetsmarknad och samhälle – är alltså en viktig faktor för den markanta vändning som under det senaste årtiondet har skett i politisk hållning och lagstiftning om etnisk diskriminering i Sverige: den korporativa svenska modellens mest och längst undangömda fråga (se vidare Soininen 2002; och Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 8).

Samförstånds lösningar med arbetsmarknadens parter som centrala aktörer dominerade under de första fyra decennierna efter Andra världskriget utformning och implementering av såväl invandrarpolitiken som invandringspolitiken (Öberg 1994; Graham och Soininen 1998; Soininen 2002; se även Schierup, Hansen och Castles 2006). Liksom när det gäller den svenska välfärdsmodellen i allmänhet har SAP:s hegemoni främjat politisk kontinuitet och övergripande konsensusbildande processer. Samförståndet mellan fack och företag, vänster och höger har dock blockerat för utvecklingen av bindande, juridiskt sanktionerad lagstiftning mot diskriminering. Enligt svensk praxis skulle diskriminering på etniska grunder i huvudsak regleras genom den generella arbetsmarknads- och välfärdspolitik och genom informationsåtgärder, övertalning och kulturellt medvetandegörande, administrerat av arbetsmarknadens parter eller relevanta sektorsorgan; en såkallad *soft-law* approach (Soininen 2002). Näringsliv och fack uppfattade utvidgad och tvingande juridiskt sanktionerad lagstiftning mot etnisk diskriminering som stridande mot det etablerade svenska arbetsmarknads-systemets partsrelationer och kollektivavtalsprincip (Soininen 2002).

Med Ombudsmansinstitutionen i 1986, vars verksamhet reglerades av lagen mot etnisk diskriminering av samma år (SFS 1986), fick Sverige sitt första organ speciellt inriktat mot etnisk diskriminering. Ombudsmansinstitutionen kom till under en tid som präglades av invandrades växande marginalisering på arbetsmarknaden. Men lagstiftningsåtgärder mottogs fortfarande utan entusiasm av näringsliv och fack. Även Ombudsmansinstitutionen inriktades också främst på ”mjuka” åtgärder (*soft law measures*), men fick även en vidare betydelse genom sitt insisterande på fortsatt lagstiftning (se vidare Soininen 2002). Först med Lagen mot etnisk diskriminering i arbetslivet av 1999 (SFS 1999) introduceras bindande lagstiftning mot bevisad diskriminering. Fokus skiftade samtidigt från direkt diskriminering och uppenbara former av rasism till indirekt institutionell diskriminering och rasism. Till skillnad från den tidigare lagstiftningen, betonade lagen 1999 års lag även betydelsen av att ändra faktiskt *beteende* och inte bara hållningar (Soininen 2002).

Principer hämtade från bindande lagstiftning mot etnisk diskriminering och rasism i USA, Storbritannien, Nederländerna och Canada, som inkluderats i EU-lagstiftningen, var härmed inkorporerade i svensk lagstiftning (se vidare SOU 1997; Soininen och

Graham 2000).¹³ Lagen införde även, i linje med millennieskiftets EU direktiv, en ny moralpolitisk standard för positiva åtgärder som vilar på arbetsgivarna (Soininen och Graham 2000). Det handlar om åtgärder för att förändra arbetsorganisationen genom att öka arbetsstyrkans så kallade *mångfald*.¹⁴ Denna indirekta och *proaktiva* strategi för att motverka diskriminering tycks harmoniera bättre med traditionell svensk praxis och parternas pragmatiska intressen än direkta och juridiskt bindande påbud. Därför är det inte förvånande att detta politiska Mångfaldskoncept – som först lanserades med propositionen av 1997 (Proposition 1997b) och därefter som en väsentlig del i lagstiftningen mot diskriminering på arbetsmarknaden – har kommit att dominera den offentliga diskursen och, till dels den institutionella praktiken. Mångfaldsprogram och mångfaldsplaner har (liksom jämställdhetsplaner) blivit obligatoriska för offentlig sektor. Såväl fack som det privata näringslivet har kommit att utsättas för moralpolitiska påtryckningar att initiera och understödja en förväntat inkluderande mångfaldshantering.

Erfarenheterna från USA

Sammanfattningsvis motsvarar Sveriges EU-relaterade anti-diskrimineringspolitik och sanktionerade mångfaldshanteringspraxis i sina grunddrag en sedan länge etablerad antirasistisk regim och det lagstadgade regelverket i liberala stater som USA och Storbritannien; länder med en lång invandringshistoria och etablerad praxis för hantering av relationer och konflikter i ett mångkulturellt samhälle. Samtidigt opererar – givet de senaste 15 årens utveckling inom arbetsmarknaden och i samhället – lagstiftningen de facto under samhällliga förutsättningar som i en rad avseenden påmin-

¹³ Lagen av 2003 (SFS 2003) kom att ytterligare fördjupa denna integration av svensk lagstiftning mot diskriminering med EU-lagstiftningen och internationell lagstiftning i övrigt.

¹⁴ Mångfaldspolitikens grundar och betydelse har ifrågasatts av flera forskare. *Mångfald*, är ett både kontroversiellt och mångtydigt begrepp. Utan koppling till en djupare förståelse av sociala strukturer, organisationer samt institutionella regelsystem och rutiner, och utan en ingående analys av komplexa olikhetsrelationer, dessas bakgrund och förutsättningar, kan begreppets förändringspotential betvivlas (se vidare de los Reyes 2001). Om "mångfald" ensidigt knuts till lönsamhet kan det komma att markera avstånd till normer om social rättvisa, varnar de los Reyes (de los Reyes 2001), och kan härvid i sina konsekvenser medföra bakslag för kvinnors och de nya etniska minoriteternas ställning i arbetslivet. Soininen (2002: 11) ser en fara för att mångfaldshantering, i form av en marknadsstyrd human-kapitalpolicy, kan komma att undantränga det övergripande rättighetsperspektiv som bindande, juridisk sanktionerad anti-diskriminerings lagstiftning bygger på.

ner om dessa marknadsliberala staters typiska samhälls- och arbetsmarknadsförhållanden: växande etnisk fragmentering samt olika former för strukturellt grundad nyfattigdom bland socialt exkluderade utanför såväl som inom arbetslivet (Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 4).

Därför blir det allt viktigare att studera och dra lärdom av de rika erfarenheterna från, framför allt, USA vad gäller politik och åtgärder mot diskriminering och social exkludering. Som den amerikanska sociologen William Julius Wilson (till exempel 1987) framhållit i sina studier av svarta fattiga "ghetton" i USA:s storstäder så förmår en liberal anti-diskrimineringspolitik *i sig själv* i bästa fall att skapa möjligheter för att förhållandevis resursstarka, men relativt begränsade, skikt bland rasialiserade befolkningsgrupper kan göra karriär inom ekonomi, administration, utbildningsväsen, kulturliv eller politik. Visserligen är USA:s erfarenhet obestridligt en historia präglad av extrem rasism och diskriminering som har lett till ackumulering av ett djupt politiskt och ekonomiskt underläge för USA:s svarta befolkning. Men den extrema fattigdom och exkludering som från mitten av 1970-talet präglar afrikansk-amerikanska urbana ghetton kan inte förklaras utan att beakta omfattande globala ekonomiska förändringar samt en djupgående omstrukturering av ekonomi och arbetsmarknad i USA (Wilson 1999). Det är, hävdar Wilson, frågan om en strukturell ekonomisk omvandling av en karaktär, som drabbar ett stort antal grupper i samhället, men som fått speciellt svåra konsekvenser för USA:s svarta befolkning på grund av dess strukturellt sett utsatta situation i USA:s rasialiserade klassamhälle. Men just på grund av att exkluderingen av dessa, de "mest utsatta" (*the truly disadvantaged*) (Wilson 1987), är betingad av en övergripande ekonomisk omvandling och av omstruktureringsprocesser av mera generell karaktär så kan en politik som *ensidigt* eller uteslutande fokuserar på åtgärder mot rasism och diskriminering och positiv särbehandling av minoriteter på basis av rasmässig eller etnisk kategorisering, få oavsiktliga konsekvenser (Wilson 1999).

I ett USA där välfärdspolitiken och visionen om "good jobs" har kapitulerat (Aronowitz 2001), framför Wilson (1987), utnyttjas attraktiva utbildningsmöjligheter och jobb som öronmärks för särskilda minoritetsgrupper främst av de resursstarka med effektiva sociala nätverk. Lagstiftning mot diskriminering och "affirmative action" har förvisso bidragit starkt till att fler afrikansk-amerikaner har vunnit tillträde till USA:s ekonomiska, politiska och kulturella

eliter. Men snarare än att leda till en omfattande positiv kumulativ process har detta samtidigt dränerat svarta kvarter i storstäderna på resursstarka individer, familjer och nätverk som burit upp ekonomisk infrastruktur, politisk mobilisering och sociala och kulturella institutioner. Följdriktig brist på förväntade resultat av lagstiftning mot rasdiskriminering och "affirmativ action" i "kriget mot fattigdomen" ledde till att besvikelse och resignation spred sig bland USA:s liberala medborgarrättsaktivister under 1980-talet. Detta lämnade i sin tur fältet öppet för konservativa och nyliberala disciplinära strategier (Wilson 1987). Således tvingade en auktoritär *workfare*-politik som institutionaliserades under 1990-talet fattiga afrikansk-amerikaner att konkurrera med grupper av nyinvandrade från Latinamerika och Asien på en växande, osäker, konkurrensutsatt och informaliserad låglönearbetsmarknad. Liknande effekt, i form av ökad konkurrens mellan arbetande fattiga inom samhällets bottenkikt (se vidare Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 4), fick – för att återge Löic Wacquants (2000) sardoniska ordval – den dramatiska omvandlingen av det etnorasiala ghettots ekonomiskt exkluderade och socialt segregerade urbana "fängelse" till ett "rättsligt surrogatghetto" inom en ekonomiskt framgångsrik amerikansk fängelseindustri (se Parenti 2000); ett lönsamt post-modernt substitut för en fallerad välfärdspolitik.¹⁵

De amerikanska erfarenheterna visar i själva verket, hävdar Wilson (1999), att ett långsiktigt alternativ till en auktoritär och synnerligen "illiberal" (King 1999) nyliberal-konservativ politik kräver en *kombination* av kraftfulla åtgärder mot institutionell och strukturell diskriminering och generella strukturomvandlande socialpolitiska och arbetsmarknadspolitiska reformer där det sociala medborgarskapet och ett omfattande rättighetskomplex står i fokus. En politisk bas för ett sådant komplext reformprogram måste bygga på breda allianser mellan "de mest utsatta" och andra grupper som drabbas av den globala ekonomiska omvandlingens konsekvenser (se vidare Wilson 1999). En radikal antirasistisk politik och ensidiga satsningar på positiv särbehandling utan koppling till strukturomvandlande sociala reformer som kan mobilisera bredare

¹⁵ Här i fängelsets "surrogatghetto" (Wacquant 2002) fanns, vid millennieskiftet, fattiga svarta ghettoinvånare dramatiskt överrepresenterade bland över 2 miljoner interner (Office for National Statistics 2004; Shane 2003).

politiska allianser leder i sina konsekvenser mot fragmentering, isolering och maktlöshet.¹⁶

Internationell forskning visar att marginaliserade mångetniska stadsdelar i Europa och Sverige, till vilka inflyttningen av invandrade har koncentrerats under senare årtionden, (ännu) knappast kan jämföras med USA:s fattiga ghetton (Wacquant 1996b; Bunar 2000; Schierup, Hansen och Castles 2006, kap. 4). De formella välfärdstatliga och politiska institutionernas närvaro i fattiga lokalsamhällen är långt mera påtaglig i Sverige och Europa än i USA. Men det finns ändå viktiga generella tendenser i Sverige som motsvarar den amerikanska "ras"/klass dynamiken. Under det senaste 15 åren har ett växande antal invandrade från länder utanför det privilegierade EU-15 – eller kanske oftare deras barn – inkluderats i kvalificerade jobb inom den formella arbetsmarknaden och i det svenska samhällets eliter inom ekonomi, politik och kulturliv; men detta tillsynas utan att samtidigt bromsa utvecklingen mot en koncentrerad av ett växande antal "utsatta" rasialiserade Andra till segregerade stadsdelar och till arbetsmarknadens sämsta yrkesghetton.

Slutsatser

Exkluderingens politiska ekonomi – alternativa vägar?

Finns det då något nytt stort samhällsbyggnadsprojekt i dagens Sverige? Ett projekt som kan lyfta den komplexa uppgift som Wilson pekar på: att kombinera en framsynt integrationspolitik och ett långsiktigt anti-diskrimineringsprojekt med en övergripande politik för social, ekonomisk och politisk reform och rekonstruktion? Frågan motiverar en kort återblick på den svenska modellen, dess kris och omvandling.

Ett av modellens grundläggande drag var en kombination av *arbetslinjen* som övergripande socialpolitisk strategi (Junestav 2004) med ett *arbetsliv kännetecknat av en hög grad av fackligt inflytande, anställningstrygghet och arbetarskydd*. Detta var under modellens glansdagar grunden för en hög grad av *dekommodifiering*. Framväxten av låglöneghetton blockerades genom gardering av de anställda mot de mest negativa effekterna av tvära konjunktur-

¹⁶ En liknande argumentation förs av Martin Luther King (1967) i hans sista bok, *Where do We Go from Here? Chaos or Community*, där King polemiserar mot olika svarta ledare för nya radikala anti-rasistiska rörelser.

svängningar. Normer för ett reglerat och humaniserat arbetsliv som motor för rationalisering var avsett att långsiktigt optimera konkurrenskraft på den globala marknaden i motsättning till att låta den globala marknads kortsiktiga krav och svängningar bestämma struktureringen av den nationella arbetsmarknaden. Den svenska modellen var världsledande i fråga om att satsa resurser på den aktiva arbetsmarknadspolitiken och detta matchades av en motsvarande restriktivitet avseende inkomstkompenenserande arbetslöshetsunderstöd. I själva verket representerade den svenska *arbetslinjen* en radikal och genomgripande *workfare-strategi* och verkade därmed som ett alternativ till ett klientskapande beroende av arbetslöshetsstöd och socialbidrag. Men om *workfare* i sin anglosaxiska och nyliberala form under 1990-talet kom att, i vid bemärkelse, bli synonymt med en disciplinerande anpassning av marginaliserade befolkningsgrupper till det polariserade arbetslivets otrygga och undermåliga marknadsexponerade låglöneghetton (Myles 1996; Katz 1996; King 1999; Schierup, Hansen och Castles 2006, kapitlen 4–5) så syftade arbetslinjen som grundbult i svensk socialpolitik, enligt Rehn-Meidner programmets grundpremiss, till att tvärtom eliminera dessa. På längre sikt var syftet att konsolidera och stärka lönarbetarnas förhandlingsposition gentemot kapitalet.

Men utan sin strukturella förutsättning, den fulla sysselsättningen, eller de politiska maktmedlen för att upprätthålla den, och givet arbetslinjens förändrade karaktär, har visionen om Den svenska modellen som ramen kring social rättvisa och ”välfärd för alla” i dag antagit en alltmer fiktiv karaktär.¹⁷ Uteslutningsprocesserna tycks rymma en dynamik i vilken en urartad välfärds-korporatism kombineras med en hyperexploatering inom en mångfald av oreglerade delarbetsmarknader. En fortfarande starkt reglerad och skyddad primär arbetsmarknad ändrar, steg för steg, karaktär från den sociala dimensionens kugghjul och garant till en sorts *gated community*. Visserligen hjälper en selektiv och betingad rekrytering under ”mångfaldens” baner ett mindre eller större antal etnifierade Andra att ta sig över denna skyddade arbetsmarknads barriärer. Men en växande och oproportionerlig del av dem som står utanför är människor med invandrarbakgrund, ofta oavsett faktisk utbildning, kvalifikationer och tidigare arbetserfarenheter. För dessa hotar den radikala förändringen av arbetslinjen att punktera det sociala medborgarskapet, eller att sätta det på undantag.

¹⁷ Se till exempel det kritiska perspektivet i Slavnić (2000; 2002).

En reaktion på den traditionella aktiva arbetsmarknadspolitikens iögonfallande socialpolitiska debacle (Junestav 2004) har varit att, som nyligen gjorts i den svenska debatten, efterlysa en decentraliserad *tredje arbetslinje* (Olofsson 2005b). Detta har presenterats som en offensiv efterföljare till det centraliserade Rehn-Meidnerska politiskt-ekonomiska programmet och den traditionella svenska modellen, men som inkorporerar flexibla lokala och regionala utvecklingsåtgärder, småföretagskluster, nätverksbaserade styrsystem och decentraliserade samverkansformer eller "partnerskap" mellan privat näringsliv och offentlig sektor, mobilisering av "det civila samhället" i näringslivsutvecklingen; sammanhang där fackliga organisationer ingår som en av flera olika kategorier av "intressenter".

Problemet är bara att detta nya decentraliserade utvecklingspaket i själva verket redan är här. Det utgör i *Den tredje vägens* ideologiska anda – jämför diskussionen ovan – själva stommen i EU:s utvecklingsstrategi och har även införlivats i Sveriges nya näringslivspolitik och socialpolitiska koncept. Här ingår också ett markerat integrations- och mångfaldsperspektiv, bindande direktiv för åtgärder mot rasism och diskriminering, samt ambitiösa transnationella och translokala utvecklingsprogram för inkludering av de "mest uteslutna". Det handlar med andra ord om ett integrerat program som kombinerar en generell politik för strukturell omvandling med en agenda mot institutionell diskriminering. Vi skulle således kunna se dagens antirasistiska direktiv och program från EU, knutna till dess övergripande social- och sysselsättningspolitiska målsättningar, som en del av en pågående omförhandling av det övergripande samförstånd och "sociala kontrakt" kring medborgarskapet som sedan andra världskrigets slut funnits mellan den moderna staten och dess medborgare samt som en länk i skapandet av en ny öppen europeisk politisk kultur och identitet.

Det är emellertid viktigt att inse att denna nya "arbetslinje" inte kan jämföras med arbetslinjen i den svenska modellens traditionella nationella samförståndspakt: vi befinner oss redan *bortom den svenska modellen* (parafraiserad av Olofsson 2005b). Vad som beskrivs som *den tredje arbetslinjen* tycks nu utgöra själva grundbulsten i en *post-nationell workfare-regim* vars huvudstrategi, motsatt efterkrigstidens dekommodifierande välfärdsstatliga regim, bygger på en radikal *rekommodifiering* av arbetet. Samtidigt är det viktigt att uppmärksamma att den aktuella europeiska och svenska diskursen om partnerskapssamhället vilar på ett begrepp om social exklu-

dering, som noggrant undviker varje analys av politisk-ekonomiska maktförhållanden som producerar och reproducerar segmentering i termer av etnicitet/ras, genus och klass (se vidare Schierup 2003b; jämför Geddes 2000: 797). Visserligen ställer "partnerskapssamhället" problem förbundna med den korporativa välfärdsstatens byråkratisering och förmynderi i perspektiv och anvisar mera flexibla styrformer för utveckling och reglering av ett mera kulturellt heterogent post-nationellt samhälle och dess etniskt differentierade nischekonomi. Men om ingen övergripande analys av den pågående politisk-ekonomiska omstruktureringens maktförhållanden, ingen social vision och ingen bred demokratisk bas vägleder och leder denna process, kan den avgörande funktionen för alla nya integrationsprojekt och program för social inkludering sannolikt bli att bidra till den pågående omvandlingen, från rätten till välfärd, till en ovillkorlig plikt att arbeta. I förlängningen kan detta medföra att exkluderingens politiska ekonomi skärps snarare än hejdas.

Viktigt i detta sammanhang är *EU:s omdefiniering av begreppen social exkludering/inkludering* sedan Maastricht-fördraget (1992) (Schierup, Hansen och Castles 2006; Hansen 2005a), vilken även kommer till uttryck i den svenska realpolitiken. Den ursprungliga EU-diskursen om social exkludering/inkludering som uteslutning/delaktighet i medborgarskapets rättighetskomplex har, i linje med den allmänna nyliberala ideologiska vändningen, fått ge vika för ett snävt begrepp om *exkludering, som exkludering från lönearbete, och inkludering som anställningsbarhet och jobbaktivering* (se vidare Schierup 2003a, 2003b). Frågan om hur man skall bekämpa social exkludering, fattigdom och etnisk diskriminering diskuteras i dag parallellt med att man påtalar nödvändigheten av ökad ekonomisk effektivitet, tillväxt och avreglering på arbetsmarknaden. Trots en fortsatt bekännelse till värdet av solidaritet och jämlikhet uppfattas problemet social exkludering/inkludering alltmer ensidigt som exkludering från eller inkludering i lönearbete, det vill säga hur medlemsländerna bemästrar arbetslöshet och bidragsberoende. Detta betraktas som en förutsättning för "social sammanhållning" och "social ordning" snarare än som ett medel för fördelning och jämlikhetssträvande.

Dessa politiska tongångar som dominerat inom EU under 1990-talet kan beskrivas som en version av en konservativ, eller kristdemokratisk, välfärdsideologi.¹⁸ Denna har dock under senare år sam-

¹⁸ Enligt Esping-Andersens (1990) numera klassiska kategorisering av de moderna välfärdsregimerna i *The Three Worlds of Welfare Capitalism*.

mankopplats med en angloamerikansk, nyliberal ideologi inriktad på ekonomisk effektivitet, statlig reträtt från ekonomin och låga välfärdsutgifter (Levitas 1998). Det är en ideologisk vändning som förutom i Tony Blairs Storbritannien även har anammats av socialdemokratiska regeringar i till exempel Tyskland och Sverige. Vändningen bort från tidigare fördelningspolitiska ambitioner blev, enligt forskaren Ruth Levitas (1998), en inbyggd del av EU:s juridiska och finansiella ramverk när dess medlemsstater satte som högsta politiska prioritet att kvalificera sig för EMU genom en åtstramning av de offentliga utgifterna. Denna prioritering ligger även till grund för många av de projekt för att integrera marginaliserade befolkningsgrupper och skapa mer jämlika förutsättningar på arbetsmarknaden som initierats av EU:s strukturfonder. Strukturfonderna finansierar uteslutande projekt som är inriktade på arbetsmarknaden.

Att låta innebörden av "social exkludering" vara liktydig med "utestängd från lönearbete" kan verka som en fördel, genom att det avsevärt förenklar problemställningen. Men det är viktigt att vara medveten om att en sådan definition flyttar fokus från värdet att alla ska ha "fullvärdig delaktighet i samhället", dvs. grunden i den tidigare politiska pläderingen för ett socialt medborgarskap byggt på jämlikhet, omfördelning och politisk delaktighet. En inneboende risk är att det blir allt mindre legitimt att befinna sig utanför lönearbete, att traditionella omfördelningsfrågor avfärdas från den politiska agendan och att samhällets ansvar för varje medborgares rätt till en skälig välfärd urholkas. Det kan genom denna politik också skapas en legitim grund för att i synnerhet stigmatisera arbetslösa eller bidragsberoende invånare med invandrabakgrund, vars uteslutning från arbetsmarknaden ofta har orsakats eller influerats av rasism och etnisk diskriminering.

Om den nya "arbetslinjen" förs fram som universallösning på en rad sociala problem, men med markerad grad av kollektiv minnesförlost när det gäller det lidande som arbete under usla förhållanden har tillfogat människor genom historien, kan omdefinieringen av "social exkludering" bereda vägen för en allmän försämring av kvalitén på sysselsättning och arbetsbetingelser. För den nya arbetslinjens arbetstvång "skapar" inte bara arbetstillfällen och drar ner politiskt inopportuna arbetslöshetssiffror; den berövar även människor deras historiskt vunna medborgerliga rätt att undanhålla sin arbetskraft från arbetsmarknadens mest undermåliga jobb.

Om arbetets dekommodifiering var ett viktigt krav för den traditionella arbetarrörelsen, såväl som en viktig förutsättning för lönearbetarnas politiska styrka och det tjugonde århundradets stora välfärdsreformer, undergräver arbetets radikala rekommodifiering i dag inte bara de sociala rättigheterna, utan även de civila och politiska. Detta drabbar särskilt invandrade och deras barn. Ensidig tonvikt på lönearbete som redskap för social inkludering eller ”integration” ökar pressen att acceptera vilka arbets- och anställningsförhållanden som helst och stärker den aktuella trenden mot en etnisk delning av arbetsmarknaden. De allra mest utsatta är de odokumenterade inom arbetsmarknadens informella sektor, och i synnerhet asylsökande som har drivits under jorden av den restriktiva EU-harmoniserade flyktingpolitiken. Det är också här sammanhangen mellan ekonomisk omstrukturering, migration, rasialisering och bristen på rättigheter blir som tydligast.

Behovet av en integrerad politisk agenda

Liksom under tiden för den stora sociala krisen på 1930-talet och under efterkrigstidens sociala rekonstruktion befinner sig Europa och Sverige i dag i en situation präglad av en omfattande omvandling av ekonomi och samhälle, något som bland annat tagit sig uttryck i form av ökad social exkludering. Mycket är dock annorlunda. Massindustrialiseringens tidevarv kom efter andra världskriget att lägga grunden för den svenska modellens politiska koalition som gynnade central makroekonomisk styrning samt långtgående sociala och politiska reformer. Välfärdsstatens framväxt kunde ske i ett samhälle som var mer etniskt och kulturellt homogent än dagens, och med en politisk ordning som var mer centralstyrd. Detta kom även att prägla migrantarbetarnas inkorporering under 1950-, 1960- och 1970-talen. Vår tids etnifierade arbetande fattiga är socialt marginaliserade i en mer radikal mening. Men för ekonomin har de fortfarande – kanske mer än någonsin – en betydelse som källa till billig arbetskraft, möjlig att utnyttja genom den så högt prisade flexibiliseringen av produktion och anställningsformer som kännetecknar den pågående ekonomiska omstrukturingsprocessen.

Talet om ”mångfald” har blivit en politisk retorik som döljer en växande oreglerad arbetsmarknad och nya former av arbetets etniska delning. Samtidigt har de breda klassbaserade organisationer som växte fram under massindustrialiseringens epok förlorat

mycket av sin socialt och ekonomiskt integrerande förmåga och utestänger nu i praktiken många av dem som drabbas mest negativt av den nya ”flexibla” arbetsmarknadens rekommifiering.

De uteslutningsprocesser som släppts lös sedan det tidiga 1990-talet kommer att fortsätta pressa många migranter och deras barn längre bort från den reglerade arbetsmarknaden och välfärdssystemet samt alienera dem från de nationella politiska institutionerna och det offentligt kanoniserade civilsamhället. Fler utmanas eller tvingas söka sina ideal, lojaliteter och allianser på annat håll med rötter i lokala etniska och religiösa såväl som transnationella diasporiska gemenskaper. Men vi befinner oss även, som det har visat sig i andra delar av Europa, i en situation där brist på sociala visioner och mångetniskt inneslutande gemenskaper kan förväntas bidra till en nationalistisk backlash bland ”majoriteten”. För att motverka denna fragmentering och den sociala exkluderingen krävs en politik som kombinerar åtgärder mot etnisk diskriminering med en ny övergripande och generell välfärdspolitisk dagordning. Sammanfattningsvis måste en solidarisk politik mot etnisk diskriminering överskrida den moralpolitiska agenda som präglar dagens Sverige. En kritisk granskning av exkluderingen och den strukturella diskrimineringens politiska ekonomi bör utgöra en utgångspunkt för samtal om hur vi kan återskapa ett solidariskt projekt för rekonstruktion och vidareutveckling av välfärd och arbetsmarknad som överskrider ramarna för den numera dominerande post-nationella realpolitiken.

Tack

Tack till Erik Berggren för hans noggranna språkgranskning av manuskriptet och viktiga förslag till förbättring av strukturen.

Referenser

- Andall, Jacqueline (2000) *Gender, Migration and Domestic Service. The Politics of Black Women in Italy*, Aldershot: Ashgate
- Andersson, Ragnar (2004) *Invandrare, integration och regional tillväxt*, Integrationsverkets stencilserie 2004:01, Norrköping: Integrationsverket
- Arai, Mahmood och Roger Vilhelmsson (2002) "Unemployment risk differentials between immigrant and native workers in Sweden", i Vilhelmsson, Roger (red.) *Wages and Unemployment of Immigrants and Native Workers in Sweden*, Avhandlingsserien, Stockholm: Institutet för Social Forskning
- Arai, Mahmood, Håkan Regnéer och Lena Schröder (1999) *Är Arbetsmarknaden Öppen för Alla?* Bliaga 6 till Långtidsutredningen, Stockholm: Finansdepartementet
- Aronowitz, Stanley (2001) *The Last Good Job in America. work and Education in the New Global Technoculture*, Lanham, Boulder, New York and Oxford: Rowman & Littlefield
- Augustsson, Gunnar (1996) *Etniska relationer i arbetslivet : teknik, arbetsorganisation och etnisk diskriminering i svensk bilindustri*, Department of Sociology, Umeå: Umeå University
- Baldwin-Edwards, Martin (1999) "Where free markets reign: Aliens in the twilight zone", i Baldwin-Edwards och Joaquin Arango (red.) *Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe*, London and Portland: Frank Cass: 1–15
- Behtoui, Alireza (2004) "Unequal Opportunities for Young People with Immigrant Backgrounds in the Swedish Labour Market", *Labour*, 18 (4): 633–60
- bel Habib, Hedi (2001) "Mångfald döljer proletariat" Dagens Nyheter, Stockholm Wednesday 21 February: A4
- Berggren, Katarina och Abukar Omarsson (2001) *Rätt man på Fel Plats – En studie av Arbetsmarknaden för Utlandsfödda Akademiker som Invandrat under 1990 talet*, URA2001:5, Stockholm.: AMS
- Bevelander, Pieter (2000) *Immigrant employment integration and structural change in Sweden*, Södertälje: Almqvist & Wiksell
- Borevi, Karin (2002) *Välfärdsstaten i det mångkulturella samhället*, Uppsala: Uppsala University
- Borevi, Karin (2004) "Den svenska diskursen om staten, integrationen och föreningslivet", i Bengtsson, Bo (red.) *Föreningsliv*,

- makt och integration*, Ds 2004:49, Stockholm: Regeringskansliet: 31–64
- Bottomore, Tom (1996) "Citizenship and social class, forty years on", *Citizenship and Social Class*, London: Pluto Press: 55–96
- Bourdieu, Pierre (red. 1993) *La misère du monde*, Paris: Seuil
- Bunar, Nihad (2000) *Black belt, red belt, invandrartäta områden*, 2000:2, Umeå: Department of Sociology
- Calavita, Kitty (2005) *Immigrants at the Margins. Law, Race, and Exclusion in Southern Europe*, Cambridge Studies in Law and Society, Cambridge: Cambridge University Press
- Campani, Giovanna (1999) "Trafficking for sexual exploitation and the sex business in the new context of international migration: the case of Italy", i Baldwin-Edwards och Joaquin Arango (red.) *Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe*, London and Portland: Frank Cass
- Castells, Manuel (1996) *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell
- Castles, S., H. Booth och T. Wallace (1984) *Here for Good: Western Europe's New Ethnic Minorities*, London: Pluto Press
- CEC (1991) *Background Report: The European Poverty Programme*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities
- CEC (2004) *Progress towards the Common Objectives in Education and Training. Indicators and Benchmarks*. Commission Staff Working Paper, SEC (2004) 73, Brussels: Commission of the European Communities
- Cross, Malcolm (1998) *Migrants and the Generational Transition in European Cities. The Interaction of Economic, Spatial and Social Factors in the Generation of Social Exclusion, with Particular Reference to Young People*, Application to the Fourth Framework Programme of the European Union (TSER), TSER II.3/II.4SC, Utrecht: ERCOMER, Utrecht University
- Crouch, Colin (1993) *Industrial Relations and European State Traditions*, Oxford: Clarendon Press.
- Dahlstedt, Magnus (2004) *Reserverad demokrati. Kampen om representationen i ett mångetniskt Sverige*, Doctoral thesis, Department of Ethnic Studies, Norrköping: University of Linköping
- Dahrendorf, Ralph (1985) *Law and Order*, Boulder, Colorado: Westview Press

- de los Reyes, Paulina (2001) *Mångfald och differentiering. Diskurs, olikhet och normbildning inom svensk forskning och samhällsdebatt*, SALTSA, Stockholm: Arbetslivsinstitutet
- de los Reyes, Paulina och Diana Mulinari (2005) *Intersektionalitet: kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*, Malmö: Liber
- de los Reyes, Paulina (red. 2006) *Om välfärdens gränser och det villkorade medborgarskapet*, Stockholm: Statens offentliga utredningar SOU 2006:37. Stockholm. Fritzes
- Departementsserien (2000) *Alla lika olika*, Ds 2000:69, Stockholm: Näringsdepartementet
- Ds (2000) *Alla lika olika – mångfald i arbetslivet*, Departementsserien, Ds 2000:69, Stockholm: Näringsdepartementet
- Ekberg, Jan och Björn Gustafsson (1995) *Invandrare på arbetsmarknaden*, Stockholm: SNS
- Ekberg, Jan och Dan-Olof Rooth (2003) *Yrke och utbildning på 2000-talets arbetsmarknad – skillnader mellan inrikes och utrikes födda personer*, Bilaga till Integrationsverkets Rapport Integration 2003, Norrköping: Integrationsverket
- Erikson, Göran (2005) ”Reinfeldt vill öppna gränserna” Svenska Dagbladet, Stockholm 20 November: 8, (Nyheter)
- Erixon, Lennart (2005) ”Rehn-Meidnermodellen”, i Olofsson, Jonas (red.) *Den tredje arbetslinjen. Bortom den svenska modellen och marknadsliberalismen*, Stockholm: Agora
- Ernsjö Rappe, Tinni och Lars Strannegaard (2004) *Rent hus. slaget om den svenska dammråttan*, Stockholm: Norstedts
- Esping-Andersen, Gøsta (1985) ”Power and distributional regimes”, *Politics and Society*, 14 (2): 223–56
- Esping-Andersen, Gøsta (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Oxford: Polity Press
- Etzioni, Amitai (1995 [1993]) *Spirit of community : rights, responsibilities and the communitarian agenda*, London: Fontana
- Etzioni, Amitai (2000) *The Third Way to a Good Society*, London: Demos
- Eyrumlü, Reza (1992) *Turkar möter Sverige*, Stockholm: Carlssons
- Fahimi, Bijan (2001) *Globalisering och arbetsmarknad. Öppna den svenska arbetsmarknaden*, Stockholm: Svenskt Näringsliv
- Fakiolas, Rossetos (2000) ”Migration and unregistered labour in the greek economy”, i King, Russell, Gabriella Lazaridis och Charalambos Tsardanidis (red.) *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, Houndmills and London: Macmillan

- Feuchtwang, Stephan (1982) "Occupational Ghettos", *Economy and Society*, 11 (3): 251–91
- Fox Piven, Frances och Richard A. Cloward (1993) *Regulating the Poor. The Functions of Public Welfare*, New York: Vintage Books
- Franzén, Elsie (2001) "Socialbidrag bland invandrare: erfarenheter från Sverige", *Sociologisk Forskning* (3–4)
- Geddes, Mike (2000) "Tackling social exclusion in the European Union? The limits to the new orthodoxy of local partnership", *International Journal of Urban and Regional Research*, 24 (4): 782–800
- Giddens, Anthony (1982) *Profiles and Critiques in Social Theory*, London: Macmillan
- Giddens, Anthony (1998) *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*, Oxford: Polity Press
- Graham, Mark och Maritta Soininen (1998) "A model for immigrants? The Swedish corporate model and the prevention of ethnic discrimination", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 24 (3): 523–40
- Hammarstedt, M. (2001) "An empirical analysis of immigrant self-employment in Sweden", i Hammarstedt, M. (red.) *Making a Living in a New Country*, Växjö: Växjö University Press
- Hansen, Peo (2005a) *Still a European Social Model? From a Vision of a "Social Europe" to the European Reality of Embedded Neoliberalism*, Norrköping: CEUS (Department of Ethnic Studies and the National Institute for Working Life)
- Hansen, Peo (2005b) *A Common Market, a Common "Problem": Migration and European Integration Before and After the Launching of the Single Market*, Norrköping: CEUS (Linköping University and the National Institute for Working Life)
- Hansen, Peo (2005c) *A Superabundance of Contradictions: The European Union's Post-Amsterdam Policies on Migrant 'Integration', Labour Immigration, Asylum, and Illegal Immigration*, Norrköping: CEUS (Linköping University and the National Institute for Working Life)
- Henrekson, Magnus, Lars Jonung och Joakim Stymme (1993) *Economic Growth and the Swedish Model*, Working Paper No. 118, Stockholm: Trade Union Institute for Economic Research (FIEF)
- Hertzberg, Fredrik (2003) "Att vandra in och arbeta på en marknad", Unpublished working paper, Stockholm: Arbetslivsinstitutet

- Hjarnø, Jan (2003) *Illegal Immigrants and Developments in Employment in the Labour Markets of the EU*, Aldersho: Ashgate
- Hjerm, Mikael (2001a) *Ett förlorat 1990-tal. Invandrares situation på den svenska arbetsmarknaden under perioden 1990–1996*, Norrköping: Integrationsverket
- Hjerm, Mikael (2001b) ”Företagande, vägen till fattigdom eller frälsning för invandrare?” i Rosing, Annika, Christian Råberg och Elisabeth Sundin (red.) *Marginalisering eller integration? Invandares företagande i svensk retorik och praktik. En Forskningsrapport*, Stockholm: NUTEK
- Hjerm, Mikael (2002a) ”Sysselsättning”, i Vogel, Joachim, Mikael Hjerm och Sven-Erik Johansson (red.) *Integration till svensk välfärd? Om invandras välfärd på 1990-talet*, Stockholm: Statistics Sweden and the National Institute for Working Life: 87–100
- Hjerm, Mikael (2002b) ”Arbetsmiljö”, i Vogel, Joachim, Mikael Hjerm och Sven-Erik Johansson (red.) *Integration till svensk välfärd? Om invandras välfärd på 1990-talet*, Rapport 96, Stockholm: Statistiska Centralbyrån och Arbetslivsinstitutet: 101–12
- Integrationsverket (2002) *Rapport Integration 2002*, Norrköping: Integrationsverket
- Integrationsverket (2003) *Rapport integration 2003*, Norrköping: Integrationsverket
- Integrationsverket (2005) *Statistiskrapport 2004 – Statistisk uppföljning av Rapport integration 2003*, Norrköping: Integrationsverket
- Jessop, Bob (2002a) *The Future of the Capitalist State*, Cambridge: Polity Press
- Jessop, Bob (2002b) ”Liberalism, neoliberalism, and urban governance: A state-theoretical perspective”, i Brenner, Neil och Nik Theodore (red.) *Spaces of Neoliberalism. Urban Restructuring in North America and Western Europe*, Oxford: Blackwell
- Johansson, Rune, Christina Johansson och Tania Rahman (2005) *Illegally Resident Third Country Nationals in the EU member States: State approaches towards them and their profile and social situation*. Report for the Swedish Migration Board, Norrköping: Department of Ethnic Studies, Linköping University

- Jonsson, A. och M. Walleto (2001) "Är utländska medborgare segmenterade mot atypiska arbeten?" *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, 7 (3)
- Jordan, Bill (1996) *A Theory of Poverty and Social Exclusion*, Oxford: Polity Press
- Junestav, Malin (2004) *Arbetslinjer i svensk socialpolitisk debatt och lagstiftning 1930–2001*, doctoral dissertation, Department of Economic History, Uppsala: Uppsala University
- Katz, Michael B. (1989) *The Undeserving Poor: from the War on Poverty to the War on Welfare*, New York: Pantheon Books
- Katz, Michael B. (1996) *In the Shadow of the Poorhouse. A Social History of Welfare in America*, New York: Basic Books
- King, Desmond (1999) *In the Name of Liberalism. Illiberal Social Policy in the United States and Britain*, Oxford: Oxford University Press
- Knocke, Wuokko (1982) *Invandrare Möter Facket: Betydelse av Hemlandsbakgrund och Hemvist i Arbetslivet*, Stockholm: Arbetslivscentrum
- Knocke, Wuokko (1986) *Invandrade kvinnor i lönearbete och fack*, Stockholm: Arbetslivscentrum
- Kunskapslyftet (2002) "Special Build-up of Adult Education", Swedish National Agency for Education, C:\E-Library\Education\Sweden\Kunskapslyftet\Special Build-up of Adult Education (Kunskapslyftet) – Sweden.htm
- Kurzer, Paulette (1993) *Business and Banking: Political change and Economic Integration in Western Europe*, Ithaca NY: Cornell University Press
- Lash, Scott (1994) "The making of an underclass: neo-liberalism versus corporatism", i Brown, Phillip och Rosemary Crompton (red.) *A New Europe? Economic Restructuring and Social Exclusion*, London: UCL Press
- Levin, Henrik och Anders Weström (2001) "Finansieringssvårigheter som hinder för tillväxt. En studie av skillnader mellan företagare med och utan invandrarbakgrund", i Rosing, Annika, Christian Råberg och Elisabeth Sundin (red.) *Marginalisering eller integration? Invandares företagande i svensk retorik och praktik. En Forskningsrapport*, Stockholm: NUTEK
- Levitas, Ruth (1998) *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*, London: Macmillan
- Light, Ivan och C. Rosenstein (1995) *Race, Ethnicity, and Entrepreneurship in Urban America*, New York: Aldine de Gruyter

- LO (2001) LOs yttrande över "Förslag till direktiv om villkor för tredjelandsmedborgares inresa och vistelse i syfte att bedriva verksamhet som anställd eller egenföretagare",
- LO (2004) *Facket som folkrörelse*, Stockholm: Bilda idé
- Lundh, Christer, et al. (2002) *Arbete? Var god dröj! Invandrare in välfärdssambället*, Stockholm: SNS
- Lundqvist, Catarina (2005) "Informal and formal resources and strategies for self-employment – family and institutional support for young entrepreneurs with foreign background", International Conference on Irregular Migration, Informal Labour and Community in Europe, Istanbul, 1–2 December 2005
- Luther King, Martin (1967) *Where Do We Go From Here: Chaos or Community?*,
- Malheiros, Jorge Macaísta (1999) "Immigration, clandestine work and labour market strategies: The construction sector in the metropolitan region of Lisbon", i Baldwin-Edwards och Joaquin Arango (red.) *Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe*, London and Portland: Frank Cass: 169–85
- Mann, Michael (1987) "Ruling class strategies and citizenship", *Sociology*, 21 (3): 339–54
- Marklund, Staffan (1988) *Paradise Lost?*, Lund: Arkiv
- Marshall, T.H. (1950) *Citizenship and Social Class*, Cambridge: Cambridge University Press
- Martin, Andrew (2000) "The politics of macroeconomic policy and wage negotiations in Sweden", i Iversen, Torben, Jonas Pontusson och David Soskice (red.) *Unions, Employers, and Central Banks*, Cambridge: Cambridge University Press: 232–66
- Martin, Philip (1997) "Guest worker policies for the twenty-first century", *New Community*, 23 (4): 483–94
- Miles, Robert (1993) *Racism after Race Relations*, London: Routledge
- Mingione, Enzo (1996) "Conclusion", i Mingione, Enzo (red.) *Urban Poverty and the Underclass. A reader*, Oxford: Blackwells: 372–83
- Mitter, Swasti (1986) "Industrial restructuring and manufacturing homework: Immigrant women in the UK clothing industry", *Capital and Class* (27): 37–80
- Mulinari, Diana och Anders Neergaard (2004) *Den nya svenska arbetarklassen*, Umeå: Borea

- Myles, John (1996) "When markets fail: social welfare in Canada and the United States", i Esping-Andersen, Gøsta (red.) *Welfare States in Transition. National Adaptations in Global Economies*, London: Sage: 116–40
- Nobel, Peter (1990) "Mycket har gått snett" Dagens Nyheter, Stockholm 8 September: 4,(A)
- Norström Skans, Oskar och Olof Åslund (2005) "Ses vi på jobbet? Etnisk segregation mellan arbetsplatser 1985–2002", IFAU, <http://www.ifau.se/upload/pdf/se/2005/r05-17.pdf>
- Näringsdepartementet (2002) "Swedish Integration Policy for the 21st Century", Regeringskansliet, www.naring.regeringen.se/fragor/integration/index.htm
- Offe, Claus (1984) *Contradictions of the Welfare State*, London: Hutchinson Education
- Office for National Statistics (2004) "Prison population, 1990–2002: Social Trends 33", Office for National Statistics, www.statistics.gov.uk/StatBase/ssdataset
- Ohlsson, Rolf (1978) *Ekonomisk strukturförändring och invandring*, Lund: CWK Gleerup, LiberLäromedel
- Olofsson, Jonas (2005a) *Svensk yrkesutbildning. Vägval i internationell belysning*, Stockholm: SNS
- Olofsson, Jonas (red. 2005b) *Den tredje arbetslinjen. Bortom den svenska modellen och marknadsliberalismen*, Stockholm: Agora
- Papadopoulos, Theo (2005) "The Recommodification of European Labour: Theoretical and Empirical Explorations", The University of Bath, The European Research Institute (ERI), <http://www.bath.ac.uk/eri/ERI-working-papers/ERI-working-paper-05-03-final.pdf>
- Parenti, Christian (2000) *Lockdown America. Police and Prisons in the Age of Crisis*: Verso
- Patel, Pragna (2006) "Notes on Gender and Racial Discrimination: An urgent need to integrate an intersectional perspective to the examination and development of policies, strategies and remedies for gender and racial equality", United Nations, <http://www.un.org/womenwatch/daw/csw/Patel45.htm>
- Paulson, Sven (1994) "Långtidssjukfrånvaro och arbetsmiljö", i Schierup, Carl-Ulrik och Sven Paulson (red.) *Arbetets etniska delning*, Stockholm: Carlssons: 169–81
- Persson, Gunnar (1972) "Invandrarna och arbetarklassen i Sverige", *Zenit*, 27

- Pettersson, Thord, Kristina Mårtensson och Per Bardh (2004) "Arbetskraft till salu – sex månader med öppna gränser", LO, [http://www.lo.se/home/lo/home.nsf/unidView/08AD9D6C451CE06CC1256F3C002BC86E/\\$file/arbetskraft2.pdf](http://www.lo.se/home/lo/home.nsf/unidView/08AD9D6C451CE06CC1256F3C002BC86E/$file/arbetskraft2.pdf)
- Polanyi, Karl (1944) *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, New York: Farrar and Rinehart
- Pontusson, Jonas (1992) "At the end of the Third Road: Swedish social democracy in Crisis", *Politics and Society*, 20 (3): 305–32
- Pontusson, Jonas (1997) "Between neo-liberalism and the German Model: Swedish Capitalism in Transition", i Crouch, Colin och Wolfgang Streeck (red.) *Political Economy of Modern Capitalism*, London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage: 55–70
- Porter, John (1968) *The Vertical Mosaic: Analysis of Social Class and Power in Canada*, Toronto: University of Toronto Press
- Proposition (1975) *Riktlinjer för invandrar- och minoritetspolitiken*, Regeringens Proposition 1975:26, Stockholm: Sveriges Riksdag
- Proposition (1997a) *Svensk migrationspolitik i globalt perspektiv*, Proposition 1996/97:25, Stockholm: Utrikesdepartementet
- Proposition (1997b) *Sverige, framtiden och mångfalden. Från invandrarpolitik till integrationspolitik*, SOU 1997/98:16, Stockholm: Inrikesdepartementet
- Proposition (1998) *Sverige, framtiden och mångfalden – från invandrarpolitik till integrationspolitik*, Regeringens proposition 1997/98:16, Stockholm: Riksdagen
- Riksrevisionsverket (1992) *Utländsk kompetens – Ett resurstillskott till arbetsmarknaden*, 1992:11, Stockholm: RRV
- Room, Graham, Roger Lawson och Frank Laczko (1989) "New poverty" in the European Community", *Policy and Politics*, 17 (2): 165–76
- Room, Graham et al. (1992) *Observatory on National Policies to Combat Social Exclusion*, Second Annual Report, Brussels: Directorate General for Employment, Social Affairs and Industrial Relations, Commission of the European Communities
- Ryner, Magnus (2000) "European welfare state transformation and migration", i Bommers, Michael och Andrew Geddes (red.) *Immigration and Welfare. Challenging the Borders of the Welfare State*, London and New York: Routledge

- Sassen, Saskia (1991) *The Global City*. New York, London, Tokyo, Princeton, New Jersey: Princeton University Press
- Sassen, Saskia (1998) *Globalisation and its Discontents. Essays on the New Mobility of People and Money*, New York: The New Press
- Schierup, C.-U. (1991a) "The puzzle of trans-ethnic society", i Ålund, A. och C.-U. Schierup (red.) *Paradoxes of Multiculturalism*, Aldershot: Avebury
- Schierup, Carl-Ulrik (1991b) "The ethnic tower of Babel. Political marginality and beyond", i Ålund, Aleksandra och Carl-Ulrik Schierup (red.) *Paradoxes of Multiculturalism. Essays on Swedish Society*, Aldershot: Avebury
- Schierup, Carl-Ulrik (1991c) "The duty to work. The theory and practice of Swedish refugee policy", i Ålund, Aleksandra och Carl-Ulrik Schierup (red.) *Paradoxes of Multiculturalism. Essays on Swedish Society*, Aldershot: Avebury
- Schierup, Carl-Ulrik (1993) *På kulturens slagmark: mindretal og størretal taler om Danmark*, Esbjerg: Southern Jutland University Press
- Schierup, Carl-Ulrik (1995) "A European Dilemma: Myrdal, The American Creed, and EU Europe", *International Sociology*, 10 (4): 347–67
- Schierup, Carl-Ulrik (2000) "Multipoverty Europe: Perspectives on Migration, Citizenship, and Social Exclusion in the European Union and the United States", i Gundara, Jagdish och Sidney Jacobs (red.) *Interculturalism in Europe: Cultural Diversity and Social Policy in the European Union*, Aldershot: Arena
- Schierup, Carl-Ulrik (2001) "Uteslutningens politiska ekonomi: Mot en transatlantisk konvergens?" *Sociologisk Forskning* (3–4): 71–114
- Schierup, Carl-Ulrik (2002) "Vart tog den sociala dimensionen vägen?" i Molina, Irene, Diana Mulinari och Paulina de los Reyes (red.) *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass och etnicitet i det postkoloniala Sverige*, Stockholm: Atlas
- Schierup, Carl-Ulrik (2003a) "What Creed in Europe? Social Exclusion, Citizenship, and a Changing EU Policy Agenda", i Brochman, Grete (red.) *Comparative Social Research, Special issue on The Multicultural Challenge*, 22, Amsterdam: Elsevier Science, JAI: 205–44

- Schierup, Carl-Ulrik (2003b) "Social exkludering och medborgarskap i Sverige och EU", i Blomqvist, Paula (red.) *Den gränslösa välfärdsstaten. Svensk socialpolitik i det nya Europa*. Agoras Årsbok 2003, Stockholm: Agora
- Schierup, Carl-Ulrik (2005) "Nätverkssamhällets 'blodiga outsourcing'. Migration och postfordistisk omvandling", *Rasism i Europa – arbetsmarknadens flexibla förtryck*, Stockholm: Agora
- Schierup, Carl-Ulrik och Aleksandra Ålund (1987) *Will They Still Be Dancing? Integration and Ethnic Transformation among Yugoslav Immigrants in Scandinavian*, Stockholm: Almqvist and Wiksell International
- Schierup, Carl-Ulrik och Sven Paulson (1994) *Arbetets etniska delning. Studier från en svensk bilfabrik*, Stockholm: Carlssons
- Schierup, Carl-Ulrik, Sven Paulson och Aleksandra Ålund (1994) "Den interna arbetsmarknaden – etniska skiktningar och devalificering", i Schierup, Carl-Ulrik och Sven Paulson (red.) *Arbetets etniska delning*, Stockholm: Carlssons: 25–80
- Schierup, Carl-Ulrik, Peo Hansen och Stephen Castles (2006) *Migration, Citizenship and the European Welfare State. A European Dilemma*, Oxford: Oxford University Press
- Scott, K. (1999) *The Immigrant Experience: Changing Employment and Income Patterns in Sweden, 1970-1993*, Lund: Lund University Press
- SFS (1986) *Lag mot etnisk diskriminering*, SFS 1986:442, Stockholm: Sveriges Riksdag
- SFS (1999) *Lag om åtgärder mot diskriminering i arbetslivet på grund av etnisk tillhörighet, religion eller annan trosuppfattning*, SFS 1999:130, Stockholm: Sveriges Riksdag
- SFS (2003) *Lag om förbud mot diskriminering*, Lag SFS 2003:307, Stockholm: Sveriges Riksdag
- Shane, Scott (2003) "Locked up in land of the free", *Voina v Irak*, http://www.iraqwar.ru/iraq-read_article.php?articleId=7835&lang=en
- Silver, Hilary (1994) "Social exclusion and social solidarity: Three Paradigms", *International Labour Review*, 133 (5–6): 531–78
- Slavnic, Zoran (2000) *Existens och temporalitet. Om det samtida flyktingskapets komplexitet*, Ph.D. Thesis, Akademiska avhandlingar vid Sociologiska institutionen, Umeå universitet, No. No 19 2000, Umeå: Umeå University
- Slavnic, Zoran (2002) "Informell ekonomi och välfärdssamhället", i Rosing, Annika, Elisabeth Sundin och Christian Råberg (red.)

- Marginalisering eller integration. Invandrarens företagande i svensk retorik och praktik. En forskningsrapport*, Stockholm: NUTEK
- Slavnic, Zoran (2005) "Värdet på ditt arbete", *Invandrare & Minoriteter* (5–6): 45–48
- Socialstyrelsen (2006) "Social rapport 2006", Socialstyrelsen, <http://www.socialstyrelsen.se/NR/rdonlyres/6BA28164-0E48-4F40-951B-181A84A2E74A/0/20061111.pdf>
- Soininen, Maritta (1999) "The "Swedish model" as an institutional framework for immigrant membership rights", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 25 (4): 685–702
- Soininen, Maritta (2002) "Exploring EU ethnic diversity and anti-discrimination: A Swedish perspective", *Immigration Politics: Between Centre and Periphery. National States and the EU*, Turin, Italy, 22–27 March
- Soininen, Maritta och Mark Graham (2000) "Positive action in Sweden: from central solutions to local responsibility for combating ethnic discrimination", i Appelt, Erna och Monika Jarosch (red.) *Combating Ethnic Discrimination: Affirmative Action as a Model for Europe*, Oxford: Berg
- SOU (1995) *Svensk flyktingpolitik i globalt perspektiv*. Betänkande från Flyktingpolitiska kommittén, SOU 1995:75, Stockholm: Arbetsmarknadsdepartementet
- SOU (1996a) *Sverige, framtiden och mångfalden*. Slutbetänkande från Invandrapolitiska kommittén, Statens offentliga utredningar, SOU-1996/55, Stockholm: Arbetsmarknadsdepartementet
- SOU (1996b) *Bidrag genom arbete – en antologi*. Betänkande av Storstadskommittén, Statens offentliga utredningar, SOU-1996/151, Stockholm: Socialdepartementet
- SOU (1996c) *På väg mot egenföretagande*, Statens offentliga utredningar, SOU 1996:55, Stockholm: Arbetsdepartementet
- SOU (1996d) *En strategi för kunskapslyft och livslångt lärande*, SOU 1996:27, Stockholm: Fritzes
- SOU (1997) *Räkna med mångfald!* Förslag till lag mot etnisk diskriminering i arbetslivet m.m., SOU 1997:174, Stockholm: Inrikesdepartementet
- SOU (1999) *Invandrare som företagare. För lika möjligheter och ökad tillväxt*, Statens offentliga utredningar, 1999:49, Stockholm: Norstedts

- SOU (2003) *Unga utanför*. Slutbetänkande av Utredningen om unga utanför, SOU 2003:92, Stockholm: Näringsdepartementet
- Spalloni, Bernarda Cocke (1994) "Akademikers arbetsvillkor", *Invandrare och minoriteter*, 21 (3): 8–11
- Spoonley, Paul (1992) "Economic transformation and the racialisation of labour", *ANZJ*, 28 (2): 157–74
- Swenson, Peter och Jonas Pontusson (2000) "The Swedish employer offensive against centralized wage bargaining", i Iversen, Torben, Jonas Pontusson och David Soskice (red.) *Unions, Employers, and Central Banks*, Cambridge: Cambridge University Press: 77–106
- Teekens, Rudolf and Bernard M. S. Van Praag (1990) *Analysing Poverty in the European Community: Policy Issues, Research Options and Data Sources*, Eurostat News, Special edition 1–1990, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities
- Turner, Bryan (1990) "Outline of a theory of citizenship", *Sociology*, 14 (2): 189–217
- Wacquant, Loïc (2000) "The new "peculiar institution". On the prison as surrogate ghetto", *Theoretical Criminology*, 4 (3): 377–89
- Wacquant, Loïc (2002) "From slavery to mass incarceration. Rethinking the "race question" in the US", *New Left Review*, 13: 41–53
- Wacquant, Loïc J.D. (1996a) "The rise of advanced marginality: notes on its nature and implications", *Acta Sociologica*, 39 (2): 121–39
- Wacquant, Loïc J. D. (1996b) "Red Belt, Black Belt: Racial Division, Class Inequality and the State in the French Urban Periphery and the American Ghetto", i Mingione, Enzo (red.) *Urban Poverty and the Underclass*, Oxford: Blackwell: 234–74
- Wadensjö, Eskil (1994) "The earnings of immigrants in Sweden", paper presented at the sixth EALE Conference in Warsaw, September 22–25
- Waldinger, Roger (1996) *Still the Promised City? African-Americans and New Immigrants in Postindustrial*, New York, Cambridge, Massachusetts and London: Harvard University Press
- van Apeldoorn, Bastiaan (2003) "The Struggle over European Order: Transnational Class Agency in the Making of "Embedded Neo-Liberalism", i Brenner, Neil, et al. (red.) *State/Space: A Reader*, Oxford: Blackwell

- Veiga, Ubaldo Martinez (1999) "Immigrants in the Spanish labour market", i Baldwin-Edwards och Joaquin Arango (red.) *Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe*, London and Portland: Frank Cass: 105–29
- Weiss, Linda (1998) *The Myth of the Powerless State. Governing the Economy in a Global Era*, Oxford: Polity Press
- Vilhelmsson, Roger (2002) "Ethnic Differences in the Swedish Youth Labor Market", i Vilhelmsson, Roger (red.) *Wages and Unemployment of Immigrants and natives in Sweden*, Dissertation Series, Stockholm: Swedish Institute for Social Research
- Wilson, William Julius (1987) *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*, The University of Chicago Press
- Wilson, William Julius (1999) *The Bridge over the Racial Divide*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press
- Vogel, Joachim (2000) "Inequality in Material Living Standards in Europe: A Lesson for Developing Countries? Institutional Configuration and Distributive Outcome in the European Union", North-South Relationships in the World Economy in the XXI Century: Inequalities, Well-Being, Opportunities, L'Aquila, Abruzzo, Italy, September 6–8 2000
- Vogel, Joachim (2002) "Inkomst och fattigdom", i Vogel, Joachim, Mikael Hjerm och Sven-Erik Johansson (red.) *Integration till svensk välfärd? Om invandrarers välfärd på 1990-talet*, Stockholm: Statistics Sweden and the National Institute for Working Life: 35–56
- Vogel, Joachim (2003) "Income and material living standards", i Vogel, Joachim (red.) *European Welfare Production. Institutional Configuration and Distributional Outcome*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers: 113–48
- Ålund, Aleksandra (1985) *Skyddsmurar. Etnicitet och klass in invandrarsammanhang*, Stockholm: Liber
- Ålund, Aleksandra (1997) *Multikultiungdom. Kön, Etnicitet, identitet*, Lund: Studentlitteratur
- Ålund, Aleksandra (2003) "Etnicity, social subordination and cultural resistance", i Brochman, Grete (red.) *Comparative Social Research, Special issue on The Multicultural Challenge, Comparative Social Research*, 22, Amsterdam: Elsevier, JAI: 245–63
- Ålund, Aleksandra och Carl-Ulrik Schierup (1991) *Paradoxes of Multiculturalism. Essays on Swedish Society*, Aldershot: Avebury

- Ålund, Aleksandra och Isak Reichel (2005) "Medborgerlig agens för social inkludering. Reflektioner om svenska medborgarsammanslutningar bildade på etnisk grund", i Dahlstedt, Magnus och Fredrik Hertzberg (red.) *Demokrati på svenska? Om strukturell diskriminering och politiskt deltagande*. Rapport av Utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering, Statens offentliga utredningar, SOU 2005:112, Stockholm: Fritzes
- Öberg, Nils (1994) *Gränslös rättvisa eller rättvisa inom gränser? Om moraliska dilemman in välfärdsstaters invandrings- och invandrarpolitik*, Uppsala: Skytteanum

3 Välkommen till Kista Science City

Om problemet att definiera en högteknologisk region, och om hur "den andre" konstrueras i denna process

Ester Barinaga

Their [IT developments] nature is shaped by what is expected to sell, not by what is expected to help produce a utopia or egalitarian society.
(R. Thomas, 1995, s. 91)

...med vilket (den etniska) könssegregeringen och de normer som är associerade med den är inbäddade i det ekonomiska systemet – de är i själva verket så djupt inbäddade att det egentligen inte behövs någon medveten diskrimineringshandling för att bevara ojämlikheten mellan könen.

(parafra av Milkman och Townsley, i C. Tilly, 2000, s. 42)

Ögonblicksbild 1

Kistas shoppingcentrum har genomgått en omfattande renovering. Tiderna för öppethållande har också förändrats. Ledningen bakom den nya Kista Galleria skryter med att ha "stans läääääängsta öppettider", från 10 till 22. Detta ska svara mot IT-arbetarnas livsstil. Arbete till sen eftermiddag (och ofta till tidig kväll) förutsätter att restaurangerna håller öppet till sen eftermiddag.

Däremot svarar det inte mot servicepersonalens livsstil. Iranska Tara är mor till två tonåringar. Det förlängda öppethållandet i butiken där hon arbetar har gjort hennes kvällar med barnen kortare. Maria, en ung polsk kvinna som arbetar i ett av kaféerna, har också fått se sina kvällar bli kortare.

¹ Tack till Erik Piñeiro, Paulina de los Reyes, Ingalill Holmberg, Lars Strannegård, May-Britt Öhman och David Renemark, som genom att de kommenterat olika versioner av föreliggande text hjälpt mig att förbättra och renodla huvudinnehållet samt föra analysen av det empiriska materialet vidare. Ett stort tack till er alla.

Ögonblicksbild 2

Det är gott och väl efter 19. Jag ska precis lämna mitt kontor, som jag delar med två kollegor, på IT-universitetet. När jag kastar en blick över axeln ser jag det skräp och den oordning som vi tre lämnar efter oss när dagen är slut. Ändå tänker jag inte mer på det.

Nästa morgon är kontoret rent och prydligt. Någon har tömt papperskorgen, svabbat golvet och torkat av borden.

Ögonblicksbild 3

Ett par med en dotter, fyra år gammal. Han har ett managementarbete i ett av de teknologiska multinationella företagen som finns i Kista. Hon äger en affär för barnkläder. De bor på andra sidan stan i ett nyuppfört medelklassområde. Tid verkar vara något som de har ont om i sina liv.

Ana är en ung boliviansk kvinna som vistas illegalt i Sverige. Hon hämtar parets dotter från dagis, leker med henne, och städar familjens lägenhet.

Ögonblicksbild 4

Bibi är en somalisk kvinna som bor i Kista och arbetar som vårdbiträde på ett av Stockholms största sjukhus. I sitt dagliga arbete lyfter och tvättar hon äldre vars familjer vare sig har tid eller kraft att ta hand om dem.

Zygmunt Bauman har argumenterat övertygande för att avfall ("waste"), mänskligt och icke-mänskligt, är en väsentlig del av moderniteten (Bauman, 2004). Avfall, menar han, är ett resultat av modernitetens ordningsskapande ("order-building") men också av ekonomiska framsteg.

I modernitetens projekt ersatte det mänskliga förståndet spontaniteten i konstruktionen av samhället. Moderniteten förutsatte en tanke om framsteg – ekonomiska, teknologiska, sociala och kulturella framsteg – en tanke om att världen kunde förändras i enlighet med en förutbestämd form. En vision om ordning, om en samhällsplan, var (och är fortfarande) typisk för moderniteten.

Men med ordning följer alltid avfall. På samma sätt som en skulptör gör sig av med det överflödiga materialet i ett marmorblock anser Bauman att design kan beskrivas som en klyvning av handlingens fysiska konsekvenser – en klyvning i “det som räknas” och “det som inte räknas”, och i “det användbara” och “restprodukter”. Han fortsätter:

[w]here is design, there is waste. No house is really finished before the building site has been swept clean of unwanted leftovers. When it comes to designing the forms of human togetherness, the waste is human beings. Some human beings who do not fit into the designed form nor can be fitted into it (s. 30)

Globaliseringen är modernitetens projekt utsträckt över hela världen, eller med andra ord: utsträckningen av teknologiska och ekonomiska framsteg, av ordningens ideal och av medlen som används för att åstadkomma dessa framsteg och nå fram till detta ideal. Den ekonomiska utvecklingen har medfört att försörjningsvägar som en gång utgjorde framgångsrika sätt att överleva upphört att fungera. Ett resultat av globaliseringen och avsaknaden av kulturella och sociala alternativ är att alla platser måste bära bördan av modernitetens konsekvenser – människor som gjorts överflödiga av det ekonomiska systemet (läs: arbetslöshet), mänskligt avfall, bortslösade liv, asylsökande och ekonomiska flyktingar. Användbara och överflödiga människor är egentligen inte olika varandra. Skillnaden ligger istället i förhållandet till den ekonomiska och sociala ordningen, i individens position i systemet. Eller, som Bauman uttrycker det:

it is not the difference between useful products and waste that begs and plies the boundary. Quite the contrary, it is the boundary that divides, literally conjures up, the difference between them – the difference between the admitted and the rejected, the included and the excluded (s. 28).

Både i den offentliga debatten och i akademiska sammanhang behandlas flyktingar som ett externt problem, utan relation till något lands specifika ekonomiska system. Kallat “informationssamhällets svarta hål” skildras uppdelningen som en av teknologiseringens gradskillnader, ett ländernas ekonomiska eftersläntrande (Castells, 1998), snarare än som en uppdelning i privilegierade kontra oprilegierade positioner inom modernitetens projekt. När invandringspolitik diskuteras i västerländska nationer handlar åtgärderna om

hur öppna "våra" dörrar ska vara² snarare än om att jämnt fördela fördelarna med ett projekt som sträcker sig över hela världen. Vad gäller arbetslöshet och integrationspolitik formuleras ofta problemet som att det beror på en trögrörlig arbetsmarknad snarare än på ett ekonomiskt system vars logik leder till en delning i de som är inne och de som ställs utanför. Styrkan i Baumans analys ligger i konstaterandet att förekomsten av flyktingläger och getton, asylsökande och ekonomiska flyktingar, arbetslösa och socialbidragstagare inte är ett problem som kan betraktas oberoende av det moderniseringsprojekt som pågår i utvecklade (och underutvecklade) länder. Baumans huvudsakliga poäng är att han ser in- och utvandrare och långtidsarbetslösa som ett resultat av ordningsskapandet och ekonomiska framsteg. Modernitet och migration är inte två av varandra oberoende processer, utan snarare två sidor av samma mynt.

Charles Tillys diskussion om beständig ojämlikhet passar väl in i detta sammanhang (Tilly, 2000). Han ser på ojämlikhet ur ett organisatoriskt perspektiv, där specifika sociala strukturella förhållanden utgör lösningar på problem som skapas inom sociala system. Tilly fokuserar på en grundläggande organisatorisk konfiguration: kategoriella par.

En kategori består av en grupp aktörer som delar en gränslinje genom vilken de skiljs från och förbinds med åtminstone en annan grupp aktörer, som tydligt stängs ute genom denna gräns. En kategori förenar aktörer som bedöms vara lika, skiljer ut aktörer som anses vara olika och definierar relationerna mellan de båda grupperna (ibid, s. 74).

Således centreras kategorier kring socialt igenkännbara gränser där ojämlikhet medför asymmetriska relationer över just dessa gränser.

Baumans diskussion om modernitetens ordningsskapande och Tillys organisatoriska perspektiv är självklart provocativa då de inte tar hänsyn till ofta förekommande individualistiska förklaringsmodeller kring ojämlikhet. Genetiska kännetecken, individuella ansträngningar, utbildning, rekryteringsdiskriminering, språkbrister, trosuppfattningar och attityder – alla dessa faktorer är var och en för sig otillräckliga som förklaring för den beständiga ojämlikheten (för att använda Tillys begrepp) eller mänskligt avfall (för att använda

² Under våren 2005 mobiliserades en omfattande opinion i Sverige för gömda flyktingars, och särskilt för gömda flyktingfamiljers, rätt att få uppehållstillstånd. Detta är en av endast få liknande rörelser i stor skala under senare år. Den svenska regeringens ovilja att driva en generös flyktingpolitik avslöjar den strukturella diskriminering som idag genomsyrar de politiska sfärerna: "invandraren" ses inte som en del av väljarkåren.

Baumans). I värsta fall kan de bidra till att stabilisera ojämlikheten. Men de är mindre viktiga för en förklaring av ojämlikhet än de organisatoriska strukturer/gränsdragningar som går hand i hand med ojämlikheten.

Betydelsen av denna insikt kan inte överdrivas. Beständig ojämlikhet, segregation, skillnaden mellan användbar och avfall, förhåller sig nästan alltid till gränser, till kategoriella skillnader mellan människor snarare än till individuella attribut. Med hjälp av Tillys och Baumans analytiska verktyg – och genom att använda Kista som en fallstudie – kommer det här kapitlet att ge en empirisk redogörelse för den socio-ekonomiska processen som leder till stabilisering och befastande av ojämlikhet. Uppsatsens mål är att erbjuda en analys av den process som modernitetens ordningsbyggande projekt innebär.

Följande bör också sägas. Materialet som redovisas här är en del av ett större forskningsprojekt som fokuserar på olika aspekter av strukturell diskriminering i det så kallade informationssamhället. Vissa kommer kanske att läsa in ett djupare medkännande eller en förmyndarmentalitet gentemot personer med invandrarbakgrund i uppsatsen. Än värre: vissa kanske kommer att tolka det som att uppsatsen presenterar en bild av "invandraren" som en passiviserad individ, någon som berövats möjligheten att reagera på sin omgivning, som har bundits fast i något slags institutionell tvångströja. Detta är ett resultat av rapportens begränsade omfång. Det finns i själva verket en motreaktion bland personer med invandrarbakgrund som motsäger den ensidiga bild av Kista som läggs fram på dessa sidor. Liksom i de flesta definitionsprocesser kommer olika röster till tals som försvarar olika positioner och olika tolkningar om hur den slutgiltiga definitionen ska se ut. "Den Andres" röst hörs tydligt i Kista. Men jag har inte tillräckligt med utrymme för att utveckla denna aspekt här, och måste därför nöja mig med att visa på den officiella och mäktigaste rösten.³

Bakgrunden till Kistastudien

När Sverige hålls fram som ett högteknologiskt samhälle presenteras Kista ofta som det främsta exemplet. Utnämnt av tidskriften *Wired* till "den Trådlösa Dalen" ("the Wireless Valley"), och med förhoppningar om ett rykte liknande Silicon Valleys, betraktas

³ För fortsatta metodologiska överväganden se Appendix.

Kista – i Sverige – som regionen där den högteknologiska industrins framtid avgörs. Men precis som i fallet Silicon Valley hade Kista etablerats långt innan det kallades den Trådlösa Dalen.

Allt började i mitten av 1970-talet. Vad som tidigare hade varit ett militärt övningsfält förvandlades till en förort helt enligt ABC-stadens koncept: A stod för "arbete", B stod för "bostäder" och C stod för "centrum". Tanken bakom konceptet var att skapa en förort som var oberoende av Stockholms stad, en satellitstad där invånarna kunde leva utan att behöva pendla mellan hem, arbete och affärer (Brattberg, 1977). I praktiken åstadkoms detta genom att arbetsplatser, centrum och bostäder placerades sida vid sida (Johansson, 1991).

Som en konsekvens av detta är Kista arkitektoniskt delat, tydligast genom tunnelbanan som skiljer bostäderna från arbetsplatserna. Under tunnelbanan, och som en bro mellan de bägge områdena, ligger ett stort shoppingcentrum, Kista Galleria, där man kan hitta allt från mataffärer till apotek, från juvelerarbetiker och modebutiker till kommunala tjänster.

Kista kommun ligger ungefär 15 kilometer nordväst om Stockholms stad. Tunnelbanan och ett pendeltåg knyter kommunen till Stockholms stad medan E4 binder samman den både med Stockholm och – åt norr – med Arlanda, Sveriges internationella flygplats, och med Bromma inrikesflygplats. Sydväst om Kista ligger ett naturreservat, Järvafältet, som det allmänna är mycket angeläget om att bevara. I söder gränsar två andra kommuner till Kista, Tensta-Spånga och Rinkeby, planlagda enligt samma ABC-koncept och byggda bara ett par år före Kista (Brattberg, 1977).

Cirka 30.000 människor bor i Kista kommun. 49 procent av kommunens invånare har utländsk bakgrund, huvudsakligen från Asien⁴ och Afrika⁵. Under åren 2002-2003, som kännetecknades av en högkonjunktur, ökade den öppna arbetslösheten bland Kistas invånare från 3.7 procent till 5.1 procent. Detta är den mest negativa utvecklingen under perioden för hela Stockholms stad (S 2004:13, USK, 2004, s.17). Trots detta ökade antalet anställda i Kista under samma period med 5.3 procent,⁶ något som gör den negativa utvecklingen ännu mer drastisk. 65.5 procent av befolkningen har arbete (jfr 75.3 procent för hela Stockholms stad); 82 procent

⁴ 50 procent av befolkningen med utländsk bakgrund kommer från Asien. Statistiken hämtad från USK – Utrednings- och Statistikkontoret – www.stockholm.se/usk.

⁵ 17 procent av befolkningen med utländsk bakgrund kommer från Afrika. Statistiken hämtad från USK – www.stockholm.se/usk.

⁶ CFAR (Centrala Företags- och Arbetsställeregistret), SCB. Se www.kista.com.

pendlar till andra orter för sina arbetens skull⁷. Anställningstalen går ner till 54.4 procent om endast invånare med utländsk bakgrund räknas (USK, 2004). Ekonomiskt bistånd är också vanligare i gruppen med utländskt medborgarskap jämfört med den som har svenskt ursprung – 32.8 procent jämfört med 6.6 procent.⁸

Intressant nog är det också cirka 30.000 människor som har sina arbeten i Kista. Men dessa är endast undantagsvis boende i kommunen. De som arbetar i Kista dagspendlar från Stockholm eller andra förorter. Endast 9 procent av de som arbetar i området bor där. 33 procent av Kistas arbetskraft bor i andra delar av Stockholm, 48 procent bor i andra kommuner, och 10 procent bor i ett annat regionområde (USK, 2003, s.12).

För att sammanfatta: statistiskt sett är Kista jämförbart med Rinkeby och Skärholmen – två kommuner i Stockholm som är kända både för att ha en hög befolkningsandel av personer med invandrarbakgrund men också för att ha stora arbetslöshetsproblem. Arbetslöshet och socialt bistånd är vanligare i befolkningsgrupperna med utländsk bakgrund. Arkitekturen och tunnelbanan är de fysiska motsvarigheterna till den djupare sociala och ekonomiska klyfta som delar Kista, för sida vid sida med denna ofta betraktad som ”typisk invandrarförort” finns det också ett växande affärsliv. Det allmänna och den privata sektorn samarbetar för att förvandla Kista till ett världsledande IT-kluster. Det här kapitlet visar hur dessa ansträngningar bidrar till att fördjupa den etniska segregationen i regionens socio-ekonomiska system.

Välkommen till Kista Science City – ett organisatoriskt problem

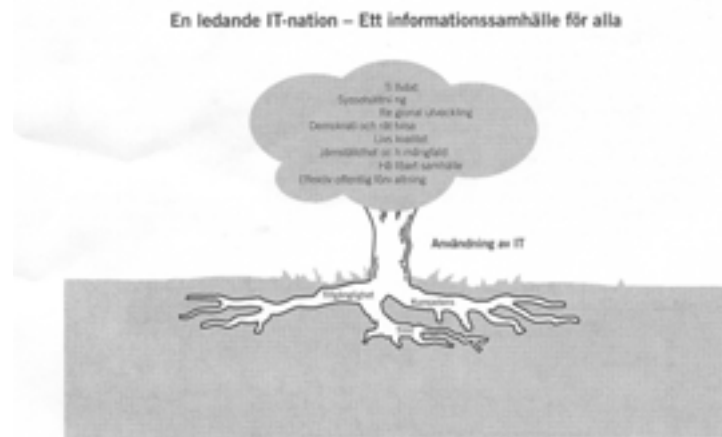
“Sverige ska som första land bli ett informationssamhälle tillgängligt för alla”. Det IT-politiska målet blev klart uttryckt av den svenska riksdagen i mars 2000 (prop. 1999/2000:86) och bekräftades så sent som i juli 2005 (prop. 2004/05:175). Den bakomliggande motivationen var en övertygelse om att “[e]n effektivare IT-användning skapar en bättre grogrund för tillväxt och nationell utveckling” (IT-politiska strategigrupp, 2004, s. 5). Två aspekter kan sägas vara centrala i detta.

⁷ Siffrorna avser 2002. USK.

⁸ USK – www.stockholm.se/usk.

Först: "Sverige ska bli ett informationssamhälle tillgängligt för alla." Den 18 juni 2003 utsågs en IT-politisk strategigrupp. "Utöver att agera i en rådgivande roll gentemot regeringen ska gruppen också spela en aktiv roll i ansträngningarna att nå det IT-politiska målet om ett informationssamhälle för alla." Gruppen ska alltså se till att fördelarna med det svenska informationssamhället kommer alla till del, oavsett kön, ras, etnicitet eller religion. Social bakgrund eller ursprung ska inte påverka vilken position en människa får i detta nya samhälle. Man skulle kunna säga att ett traditionellt folkhemsideal ligger till grund för detta politiska mål.

Propositionens långsiktiga mål är att uppnå "ekonomisk tillväxt, arbeten, regional tillväxt, demokrati, rättvisa, livskvalitet, jämställdhet, mångfald, ett hållbart samhälle, samt effektiv offentlig förvaltning." Då "IT påverkar oss alla och förändrar våra livsvillkor" menar den svenska riksdagen att den uttalade strategin att uppnå ett demokratiskt och jämlikt samhälle bör fokusera på infrastrukturen inom IT och dess användande (se bild nedan).

En allmän tillgång till IT och en allmänt spridd kunskap om hur IT fungerar bör leda till att demokrati, jämlikhet och social rättvisa genomsyrar samhället. Således placeras IT-industrin och forskningen i centrum av Sveriges ekonomiska tillväxt och sociala utveckling.

"Sverige ska bli det första landet som blir ett informationssamhälle för alla." Den andra aspekten av det politiska målet är emfasen som läggs på "det första landet". En av den IT-politiska

strategigruppens viktigaste uppgifter är att konsolidera "Sveriges ledande ställning inom IT-utveckling". Ett informationsamhälle som gynnar alla är inte nog. Sverige ska också leda den internationella teknologiska utvecklingen.

Om den första delen av det politiska målet har en social dimension så har den andra delen en mer teknologisk karaktär. Den första har att göra med hur fördelarna som teknologin för med sig ska fördelas i samhället, medan den andra är en direkt uppmaning till en teknologisk tävlan; alltså nationell solidaritet och internationell konkurrens. Sammanfogandet av dessa båda sfärer – den sociala och den tekno-ekonomiska – är i linje med Sveriges socialdemokratiska tradition där ekonomisk tillväxt ställs sida vid sida med social trygghet (Andersson, 2005).

Förvandlingen av Kista till en Science City bör ses mot denna bakgrund. Under våren 2000 utvecklade Stockholms stad, i nära samarbete med industri och universitet, en framtidsvision för ett geografiskt område som omfattar Järfälla, Kista, Södra Järva, Sollentuna och Sundbyberg.

Namnet på denna vision: "Kista Science City". Dess mål: att "utveckla Kista till en levande och växande Science City, med företag och ett universitet på en internationell nivå, i en omgivning som drar till sig kompetenta och utbildade människor". Och vidare, som ett eko av det politiska målets teknologiska aspekt: "Kista Science City ska bli känt som världsledande i tre specifika tillväxtområden: mobila tjänster, trådlösa system och bredbandssystem".

För att nå detta mål fokuserar strategin på tre huvudsakliga områden:

1. Att stimulera utvecklingen av forskning och högre utbildning
2. Att dra till sig världsledande företag
3. Att utveckla en levande tätort.

Ansvar för att förverkliga visionen ligger på Kista Science City AB, ett dotterbolag till Stiftelsen Electrum. Stiftelsen startades under 1980-talet av Stockholms stad, Ericsson och ABB som ett försök att förbättra IT-kompetensen i Sverige. Stiftelsen Electrum kan ses som en lobbygrupp som arbetar för regionens intressen. Kista Science City AB är dess verkställande gren som marknadsför och utvecklar Kista "till att bli det mest attraktiva området för ICT-företag att etablera sig i".⁹

Mycket har onekligen åstadkommit sedan Kista Science City AB grundades år 2000: IT-universitetet, ett samarbete mellan Stockholms universitet och KTH, har satts igång i Kista och dragit till sig mer än 2.500 studenter; Kungliga Musikhögskolan och Karolinska Institutet har flyttat sina IT-relaterade utbildningsprogram till Kista; olika forskningscentra har etablerats (Wireless@KTH, IMIT, Kista Photonics Research Center, Kista Integralen); Kista gymnasium har förvandlats till IT-gymnasium; ett företags stödsystem, Kista Innovation & Growth, och ett riskkapitalbolag, KTH Seed Capital, har satts igång; Ericssons huvudkontor har flyttats till Kista; Kista Galleria har genomgått en omfattande upprustning; Kista Science Tower och Kista Entré har byggts; vägnätet har förbättrats; två nya busslinjer har tillkommit, en mellan Vällingby, Kista och Sollentuna C, och den andra mellan Barkaby, Kista och Danderyd; två ytterligare vagnar har lagts till den blå tunnelbanelinjen; studentbostäder har byggts.

Kista Science City AB har tveklöst varit framgångsrikt i sin ambition att förvandla Kista industriområde till ett högteknologiskt kluster, eller en "vetenskapsstad" som människorna bakom Kista Science City AB föredrar att kalla det. Men det är mer tveksamt om man har kommit närmare det IT-politiska målet att skapa "ett informationssamhälle för alla". I själva verket visar fallet Kista hur just ansträngningarna att placera Kista på den internationella IT-scenen har bidragit till att förstärka de skillnader som finns mellan

⁹ Kistas medvetna strategi för tätortsutveckling är helt i linje med den tendens som Jordi Borja och Manuel Castells pekat på vad gäller städernas förmåga att konkurrera i den globala ekonomin (Borja och Castells, 1997).

de som arbetar men inte bor i området och de som bor men inte arbetar där.

Att sätta upp gränser för att skilja två grupper av människor i området från varandra löser ett organisatoriskt problem.¹⁰ Det visar sig att inte alla inblandade var positiva inför beteckningen "science city". Där några försvarade en mer holistisk vision som omfattade också socialt och kulturellt liv verkade andra föredra en mer stram definition av området och aktiviteterna där. De förra talade för en "science city", de senare för en "science park". De förra ville ha en ny vision som satte igång nya initiativ; de senare tycktes nöjda med den befintliga etiketten "Kista Science Park" och det som denna redan åstadkommit. De förra anlade ett regionalt perspektiv; de senare betonade betydelsen av ett företagskluster. De förra la vikt vid de socio-demokratiska idealen som styrde de IT-politiska målen, alltså förhållandet mellan teknologisk utveckling, ekonomisk tillväxt och social rättvisa; de senare fokuserade på den teknologiska utvecklingen i sig. Som *bn*, verkställande direktör i Stiftelsen Electrum och Kista Science Park AB fram till 2000, berättar:

Med Kista Science City vill man marknadsföra en region. Men det är mycket svårare att sälja en region än att sälja ett företagsområde. Det är Kista Science Park som har satt Kista på kartan. Mina efterträdare slarvar bort Kista Science Park. (*bn*)

Olika uppfattningar om hur Kistas framtid skulle te sig fanns. "Science park"-projektet siktade på att ge området en identitet, på att placera Kista på den internationella kartan över vetenskapsparker. Det fokuserade på företagsklustret. "Science city"-projektet inriktades istället på regional utveckling. Det avsåg att koordinera olika kommuners ansträngningar vad gällde exempelvis vägnät och bostäder. Som *pah*, vid tiden för intervjun verkställande direktör för Kista Science City AB, uttrycker det:

¹⁰ Jag använder genomgående termen "organisation" i den betydelse som Tilly lägger i ordet. Med denna term avses inte företag, regeringar, skolor eller liknande formella och hierarkiska strukturer. Med organisation menar jag "alla möjliga välvgränsade anhopningar av sociala relationer, där innehavare av åtminstone en position har rätt att engagera kollektiva resurser i aktiviteter som sträcker sig över organisationsgränsen" (Tilly, s. 20). Tilly nämner släktgrupper, hushåll, religiösa sekter, gäng av legoknektar och lokala samhällen som exempel på organisationer.

Det som är viktigt är att det räckte inte med att fundera över det här området väl om man skulle göra nåt bra. Utan människor som var här, de tyckte det här var ett tråkigt ställe att vara på. Och kommunikationer, bostäder och så där förutsätter att man på nåt sätt samlar sin omgivning på nån vettigt sätt. Och då började vi istället prata om att det här skulle utvecklas till en stad istället för bara ett företagsområde eller Science Park. Och då vidgade man begreppet. [Vänder kartan och pekar igen]: där är parken, företagsområdet, och där är E4n, e18, Rinkeby, Tensta, Hjulsta, och här är bostadsområdet. Men även del av Sundbyberg, del av Sollentuna, Järfälla drog liksom in i det här samarbetet. (*pah*)

Förvirringen om vad Kista skulle vara var tydlig när denna studie genomfördes. Många av de som var inblandade i att förverkliga visionen hade faktiskt svårt att svara på frågan om vad som var skillnaden mellan en vetenskapspark och en vetenskapsstad. *Mb*, som vid tillfället var marknadsföringschef för Kista Science City AB, och *uk*, *mbs* arbetskollega, sa så här:

eb: Vad innebär Kista Science Park och vad innebär Kista Science City?
uk: Försök att svara på den!
mb: Ja, det var en bra fråga.

Kista Science City är en regional vision. Om man gillar att sätta ord på allt så kan man säga att Kista är "downtown" och allt annat är förort. Kista Galleria är centrala Kista Science City. [...] Kista Science Park är bara Kista. Kista är ju trots allt en Science Park! Men Kista Science Park AB eller Kista Science Park, som ett begrepp, finns inte längre. Namnbytet var också till för att man i de andra områdena skulle känna att man var delaktig. Vi är ju ändå mycket mer än en Science Park! (*mb*)

Det organisatoriska problem som Kista Science City AB har att lösa kan uttryckas genom frågorna: vad är en "vetenskapsstad"? Vad gör egentligen en "vetenskapsstad"? Vad är det som skiljer det från en "science park" eller ett högteknologiskt kluster? Hur kan en "vetenskapsstad" bidra till den regionala utvecklingen och, i förlängningen, till de IT-politiska målen kring ekonomisk tillväxt och social rättvisa?

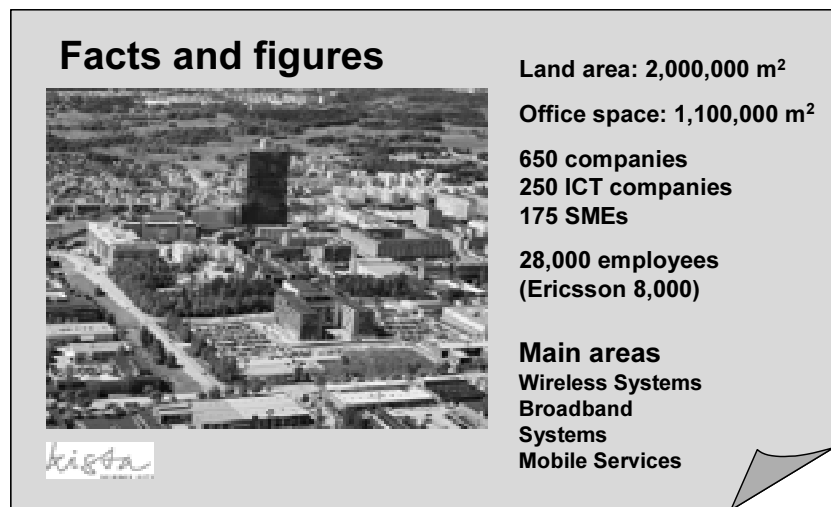
Kista Science City AB möter en extra svårighet då man ska definiera "vetenskapsstad", för "stad" för ofrånkomligen med sig bilden av en befolkning, ett lokalt samhälle. Som vi såg i föregående avsnitt är en stor del av befolkningen i Kista invandrad, arbetslös och lever på bidrag, saker som stämmer dåligt överens med den höga status och de höga inkomster som man traditionellt förknip-

par med en teknologiintensiv region. Men riksdagens mål är ju trots allt att låta fördelarna med IT komma hela befolkningen till godo. *La*, stadsdelsdirektör för Kista mellan 1996 och 2001, såg Kistas företagsområde som en möjlig väg för att nå det målet i hela kommunen. Hans vision var att "alla skall ha någonstans att ta vägen klockan 8 varje morgon". Problemet med att definiera en "vetenskapsstad" måste således nyanseras genom det som kännetecknar Kista lokalt och genom det bredare politiska försöket att nå fram till "ett informationssamhälle för alla".

I de nästkommande två avsnitten visar jag hur Kista Science City AB försöker att möta sådana frågor och lösa det organisatoriska problemet. I deras försök att definiera vad "Kista Science City" faktiskt är har ett av de första stegen som Kista Science City AB tagit varit att definiera vilka "vi" är och vad "vi" gör. Men ett "vi" förutsätter ett "dem", och därmed också början till en uteslutningsprocess. Det är därför intressant att analysera hur de som står bakom Kista Science City ser på sig själva, vilka de uppfattar som annorlunda, och hur relationerna mellan de två grupperna av aktörer ser ut. Två mekanismer förde definitionsprocessen framåt: tystande, samt en kameleontisk förvandling av den andre.

Tystande (installerandet av ett nytt kategoriellt par)

Kista Science City AB:s formella presentation¹¹ av Kista Science City börjar med regionens "Fakta och statistik" (se figur nedan).

Siffrorna berättar om kontorsutrymme, antal anställda, samt antal företag. Av de 650 företag som finns i Kista är de som arbetar speciellt med IT markerade. Den teknologiska utvecklingen sker vidare mestadels kring trådlös teknologi, bredbandssystem och mobila tjänster. Alla 400 företag arbetar inte med IKT (Information- och Kommunikationsteknologi), men läsaren är fortsatt nyfiken på deras aktivitetsområde. Vid sidan av IT är ett annat industriellt särdrag att så många av företagen är små företag. Besynnerligt nog nämns inte Ericsson, vare sig i den första OH-bilden eller i de nästkommande. Trots detta är Ericsson den största arbetsgivaren i området, med mer än 8 000 anställda av de sammanlagt 27 000 som arbetar i Kista. Att döma av de officiella fakta och siffror som finns verkar det finnas en önskan om att betona Kista som en företagssam, dynamisk, teknologisk region.

En andra aspekt bör nämnas. All information som presenteras i den första OH-bilden har att göra med Kistas företagssida. Detta är huvudspåret genom hela presentationen. Det Kista som de

¹¹ Denna presentation är tillgänglig på www.kista.com. Jag har haft möjlighet att se den användas när en delegation utländska forskare besökte Kista den 7 oktober 2002.

beskriver som företagsamt och teknologiskt är ett begränsat Kista – det täcker 2 000 000 m². Kistas andra delar – Akalla, Husby och Kistas bostadsområden, och, inte att förglömma, de andra områden som omfattas av det större Kista Science City (det vill säga Sundbyberg, Rinkeby, Spånga-Tensta, Järfälla och Sollentuna) – tystas. Med ett enda penndrag har den teknologiska definitionen krympt Kista Science City.

I försöket att definiera Kista genom dess teknologiska gränser gör man också något ytterligare. Kista Science City AB presenterar Kistas historia. Som alla historiska berättelser är också denna skriven från en särskild synvinkel.

Some milestones in Kista's history

- 1905 Military training ground**
- 1972 Construction of houses gets underway**
- 1975 First to move in: Ericsson – SRA och Rifa**
- 1976 The last farmer leaves**
- 1980 IBM moves in**
- 1985 The City of Stockholm takes an initiative to build an electronics centre**
- 2000 The work to create a joint vision starts**
- 2001 The building of Kista Science City starts**

Från att tidigare ha varit ett jordbruksområde, och senare ett militärt övningsområde, har Kista förvandlats till en högteknologisk region. Den historia som berättas följer en tydlig tråd, från det ögonblick som Stockholms stad beslutade att avsluta den militära träningen på fältet söder om Kista (Järvafältet), och fram till våra dagar. Berättelsen handlar om en gradvis "teknologisering" av området. Under 1970-talet flyttade SRA, Rifa¹² och IBM:s svenska gren till Kista. Under 1980-talet kom Stockholms stad, tillsammans med Ericsson och Kungliga Tekniska Högskolan (KTH), att gemensamt ta initiativet till planerna kring ett elektronikcentrum i Kista. Electrum (Stiftelsen Elektronikcentrum) drogs därmed igång

¹² SRA och Rifa är föregångare till Ericsson.

1986. Vid 1990-talets början arbetade cirka 20.000 människor på mer än 200 olika platser i Kista; ledande internationella IT- och telekomföretag hade huvudkontor i området, och många institut utförde sin forskning i nära samarbete med industrin. Under de första åren av det nya milleniumet görs ansträngningar för att inkludera också andra områden kring Järva (Sundbyberg, Rinkeby, Spånga-Tensta, Järfälla och Sollentuna). Företagssamhället, universitetet och lokala myndigheter utvecklar visionen kring Kista Science City och grundar Kista Science City AB för att förverkliga visionen. Arbetet börjar med att renovera Kista Galleria och med byggnationen av Kista Science Tower och Kista Entré.

Det är en framgångshistoria om hur ett högteknologiskt kluster skapas ur tomma intet. Kistas historia skrivs fram genom en teknologiutveckling, vilket skapar intrycket av att teknologi är själva ryggmärken i Kistas historia. Återigen tystas allt som inte har med teknologi att göra. Den enda händelse som nämns som inte är direkt relaterad till teknologi har att göra med att det gamla ekonomiska systemet tillhör det förflutna: "den sista bonden lämnar" Kista 1976 – men också här ges informationen som en del i berättelsen om den fortsatta teknologiseringen.

Båda figurerna ovan symboliserar det modernitetens projekt som går ut på att skapa den mänskliga samvarons former, ett projekt som betonar och binder samman de värden som har att göra med ekonomisk tillväxt och teknologi med tanken om social utveckling. Vidare berättas inget om det som *inte* passar in i det modernitetsprojekt som bedrivs i Kista – en ledtråd till de uteslutningspraktiker som regionen påtvingats.

Just de två aspekter som kännetecknade valet av fakta och statistik vid introduktionen av Kista strukturerar också den historiska redogörelsen. Ett: fokus på teknologi. Två: begränsa det geografiska området till att gälla endast Kistas företagsområde. Dessa två aspekter är inte oberoende av varandra. De är sammanflätade genom det som tystnaden betecknar: icke-teknologiska aktiviteter, icke-högteknologiska platser, icke-tekniska människor. Låt mig utveckla resonemanget.

Tystnaden blir som tydligast när man jämför den officiella historieskrivningen med Kistas egna invånares historieskrivning. Istället för att strukturera sina berättelser kring den teknologiska gränsdragningen formerar sig invånarnas historiska berättelse längs med etniska och kulturella linjer.

I början av 1980-talet, de som flyttade till området var såna som bodde trångt mitt i stan och de som hade sålt sitt hus. ... I mitten av 1980-talet var det hela familjer, främst från Latinamerika, som flyttade från Tensta och Rinkeby till Kista. Att flytta från Tensta och Rinkeby till Kista var att flytta upp socialt och ekonomiskt. Men de som redan bodde här, framför allt svenskar, började känna att det fanns alldeles för många invandrare. Man får inte säga så, men det är rena rasismen!" ... Invandrare fortsatte att flytta in, men vid slutet av 1980-talet kom de från andra delar i världen: Grekland, Jugoslavien, Finland och Iran. Iranier ville verkligen anpassa sig, de ville och kunde ge. Dagens stora grupp av Somalier, framför allt i Husby, har kommit bara under de senaste fem åren. (*gw*)

Gw är en 76-årig svensk kvinna. Hon flyttade till Kista redan 1974. Hennes berättelse, liksom många andra jag har hört i Kistas bostadsområden, betonar sociala aspekter – konflikt och vänskap mellan "invandrare" och "svenskar", arbetslöshet, svåra ekonomiska villkor, lågstatusjobb, segregation och marginalisering. *Ss*, en ung svensk kvinna som arbetar i en av de lokala skolorna, säger:

Det är få svenska elever [i Ärvingeskolan]. Under de tolv åren som jag har varit här har mycket förändrats. I början var det många svenskar. Det räcker med att titta på skolkatalogerna! Men de flyttade ut så småningom. Kista blev förort, inget bra ställe att bo på. Som Rinkeby eller Spånga-Tensta. Invandrartäta områden. Kista håll på att bli ett slumområde, en ghetto. Ericsson, de hade bussar för sina anställda, usch! De var rädda för att det skulle hända dom något i tunnelbanan! (ss, ungdomsledare)

Det kategoriella paret "svensk/invandrare" är tydligt i Kistas bostadsområden. Den historiska berättelsen är strukturerad jäms med en tydlig etnisk kategoriell linje – från att ha varit ett medelklassområde med mest svenskar har det kommit att bli ett "typiskt" invandrarområde. Med "typiskt" följer alla bibetydelser som vanligtvis följer med kategorin "invandrare" – låg ekonomisk och social status, integrationsproblem, och konflikter. Dessa bibetydelser fick många av Kistas svenska grannar att flytta till andra platser därför att, som gw säger, "många kände att det var alldeles för många invandrare".

Inga av mina svenska vänner bor här längre. Alla har flyttat ut." (gw)

Jag var inte den enda invandraren. Det fanns en polsk tjej och en annan finsk tjej. Men jag var det enda muslimska barnet, och jag äter inte fläsk, vet du. De visste inte hur de skulle göra, de visste inte vad de skulle ge mig till lunch. Idag har de inte bara fläsk i skolmatsalen; det finns väldigt många muslimer och de är vana vid den sortens saker." (ia)

Ia är en 30-årig man, född i Sverige av turkiska föräldrar, och uppväxt i Kista. Hans berättelse bekräftar gw's. Att "svenskar" flyttade ut när "invandrare" flyttade in har bidragit till att forma Kistas bostadsområden som invandrarområden. Således följer inte endast invånarnas historiska berättelse den kategoriella linjen "svensk/invandrare". Trots Kista Science City AB:s ansträngningar för motsatsen så ger det kategoriella paret området en särskild identitet.

Det organisatoriska problem som Kista Science City måste lösa handlar om att definiera vilka de är och vad de gör. Detta görs genom att använda teknologi som det huvudsakliga och enda definierande attributet. Eftersom Kistas bostadsområden är så starkt förknippade med kategorin "invandrare", är det bästa sättet att röra sig mot en teknologisk definition av Kista helt enkelt att koncentrera sig helt och hållet på teknologi. "Vi" är en högteknologisk region. "Vi" gör trådlöst, bredband och mobil teknologi. "Vår"

historia handlar om kontinuerlig teknologisering. Allt det som inte bekräftar de teknologiska identitetsmarkörerna lämnas åt sidan, tystas ner: det blir till ett "dem". Således reduceras det stora Kista Science City till att omfatta endast Kistas företagsområde. Vilket för oss till den officiella historiska berättelsens andra aspekt.

Kista Science City är en vision som täcker in hela det utvidgade Järvaområdet. Men när man läser den officiella historiska berättelsen är det bara möjligt att få ta del av Kistas industriområde, så till den grad att en karta mot slutet av presentationen av Kista Science City begränsar Kistas omgivningar:

Kartan slutar vid tunnelbanan, och utesluter därmed det större Science City och, mest flagrant, Kistas bostadsområden. Genom att definiera Kista som en högteknologisk region tystas allt som inte bekräftar områdets tekniska karaktär ned. Och tystnad innebär i förlängningen att försvinna från kartan. Den kategoriella linjen mellan teknologisk/icke-teknologisk särskiljer platser, delar på människor, och skriver om historiska berättelser.

Tystnad hjälper således till när *en* definierande gräns ska flyttas – den etniska kategoriella gränsen. Tystnaden hjälper till med att installera en *ny* kategoriell linje – den teknologiska. Tystnaden omskapar Kistas geografi – krymper ytan – och ger regionen en identitet som “Sveriges Silicon Valley”. Tystnaden förstärker själva logiken i kategoriella gränsdragningar: två grupper med aktörer utkristalliseras, delas upp och rangordnas. Den grupp som det är tyst om är ofta den minst privilegierade av de bägge.

Ett retoriskt knep hjälper Kista Science City AB i förvandlingen av ett så kallat ”invandrarförort” till en högteknologisk region. “Högteknologisk” kopplas ofta samman med begrepp som “international”, “högstatus”, eller “ekonomiskt stark”, vilka alla står i motsats till de associationer som kategorin “invandrare” brukar ge upphov till. Genom att beskriva Kista som högteknologiskt kan man helt och hållet undvika problemet; “invandrare” finns därmed i ett “annat” Kista som är tystat eller överhuvudtaget inte representerat.

En sak måste poängteras. *Retorisk* tystnad är inte oviktigt för de människor som omgärdas av tystnad. Retorik brukar väl allmänt ses som prat, ett tal som är åtskilt från verkligheten och oviktigt för sociala relationer. Denna allmänna uppfattning härrör från sofisternas verksamhet i antikens Grekland; där kunde samma talare försvara en ståndpunkt den ena dagen för att nästa dag försvara den rakt motsatta. Men det som tystas ner och det som uttalas får viktiga konsekvenser. Ekonomiska och sociala politiska mål, till exempel, är utformade så att de svarar mot lobbygruppers krav eller anpassade efter dominerande sociala berättelser. Om dessa sociala berättelser är vinklade – som verkar vara fallet i Kista – kommer de ekonomiska och sociala politiska målen att negligera den verklighet som de lever i vilka tystats av lobbygrupper och segrande sociala berättelser.

Genom att tita om alla andra aktiviteter som inte är IT-relaterade drar Kista Science City i själva verket en gränslinje mellan teknologi och icke-teknologi. Gränslinjen skiljer företag åt och kategoriserar människor efter hur teknologiskt intensiva deras aktiviteter är. Det är inte bara ord som åstadkommer saker (Austin, 1975), tystnaden gör det också. Tystnaden *skiljer* mellan teknologiska och icke-teknologiska aktiviteter. Det som tystats degraderas, och där-

igenom *rangordnar* tystnaden olika sorters aktiviteter. Teknologintensiva företag och människor som arbetar med IT hör till den privilegierade "tekno"-kategorin. De andra, de "icke-teknologiska", är underordnade.

Men att skilja åt och att rangordna är en grundläggande del av att organisera (och av att utöva makt). Och genom att definiera Kista som en teknologiintensiv region organiserar man den också efter linjen teknologisk/icke-teknologisk.

Det kan sägas att jag endast har studerat officiella presentationer, och de är naturligtvis avsedda att ge en fin bild av det som ska presenteras. Men officiella presentationer berättar också om den kontext som människor lever i, om det handlingsutrymme som bereds åt individen, och om de mål som rättfärdigar ojämlika förhållanden mellan olika människogrupper. I vilket fall som helst så kommer jag i de två följande avsnitten att analysera intervjuer och andra empiriska material. Vi kommer också att kunna urskilja en andra mekanism som bidrar till att förstärka segregationen i det socioekonomiska systemet: förvandlingen av "invandraren".

Att förvandla den andre (att koppla samman distinkta kategoriella par)

Den kategoriella gränsdragningen mellan "invandrare/svensk" tycks inte alltid ner. Många är medvetna om den kategoriella uppdelningen som genomkorsar Kista. Men vid ett flertal tillfällen när detta diskuteras tycks uppdelningen ändra karaktär. I ett utdrag ur en intervju med *pab*, som vid tillfället var verkställande direktör för Kista Science City AB, låter det exempelvis så här:

Och det som är kul är att Kista, Husby och Akalla har en stor befolkning som kommer från andra delar av världen. Kista arbetsområde och inte minst IT-universitetet, har ju nästan lika stor andel som kommer från andra delar av världen. Här är det aldrig nån som tänker på det och ser det som ett problem över huvud taget. Det är alldeles självklart! Det är jätteviktigt att vi får hit människor som är intresserade och som kan vara med och hjälpa de här företagen att växa. Så att nåstans måste det finnas nåt att lära av varandra, tycker jag, på andra sidan av vägen. (*pab*)

Pab är helt medveten om den linje som delar Kista. "[Den] andra sidan av vägen", som han uttrycker det, bebos av en större andel personer med invandrarbakgrund och arbetslösa som lever på

bidrag. Tunnelbanan är den fysiska motsvarigheten till den symboliska, ekonomiska och sociala gränsdragningen mellan "invandrare/svensk".

Men att omdefiniera Kista längs med den teknologiska gränsdragningen innebär också att man framställer den etniska klyftan som något positivt. "[D]et som är kul" med Kista blir således att befolkningen är så internationell. Utan någon annan information jämför *pab* det antal människor med utländsk bakgrund som bor i Kista med det antal människor med utländsk bakgrund som arbetar i dess industrier. Genom att ställa dessa sida vid sida uttraderas det faktum att dessa två gruppers förhållande till regionen skiljer sig kraftigt åt i status. De förra, de som bor i Kista (och som positioneras längs med den etniska gränslinjen) är underordnade sina svenska motsvarigheter. De tillhör kategorin "invandrare". De senare, de som arbetar i Kista (och som positioneras längs med den teknologiska gränslinjen) är inte underordnade i det socio-ekonomiska systemet. De sägs helt enkelt vara "utlandsanställda", de är "teknologiska experter", "techies". Det finns många bland "invandrare" som skulle kunna passa in som "techies" när det gäller hög utbildning, förmåga att behärska främmande språk (framförallt engelska), och arbetslivserfarenhet. Men olika gränsdragningar bestämmer deras identiteter. De "utlandsanställda" värderas högt för sin höga utbildningsnivå, professionella erfarenhet och teknologiska expertis; "invandrare" jämföras med lågstatusarbeten eller till och med arbetslöshet, och teknologisk inkompetens.

Genom att föra samman två vitt skilda fakta (ett: utländsk befolkning – två: utländsk arbetskraft) drar *pab* uppmärksamheten till det som bägge har gemensamt: främmandeskap. Detta ord har två olika betydelser beroende på om det används i samband med den teknologiska eller med den etniska gränsdragningen. Men eftersom Kista helt och hållet omdefinieras efter den teknologiska linjen kommer ordet endast att betyda det som just denna teknologiska anknytning antyder: internationalism. Således uppskattas invandrarna för den internationella krydda som de skänker regionen.

Pab fortsätter att betona betydelsen av "att vi *får hit* människor som är intresserade och som kan vara med och hjälpa de här företagen att växa". "[F]år hit". Alltså, utlandsanställda. Inte konstigt att ingen "ser *det* som ett problem över huvud taget". "Det" – utlandsanställda. I själva verket ser både Kistas stadsdelsnämnd, offentliga myndigheter, invandrarföreningar och andra aktörer den etniska segregationen som ett problem. Och *pab* är inte omedveten om den

här debatten. Min gissning är därför att han menar att "ingen ser utlandsanställda som ett problem".¹³

Som en påminnelse om den karta som visade upp det högteknologiska Kista är, för att parafrasera *pab*, de "människor som är intresserade och som kan vara med och hjälpa [IT-]företagen att växa" på "den här sidan av vägen". Vägen och tunnelbanan som går över den är de fysiska gränser som skiljer "oss", de högteknologiska, från "dem", invandrarna. *pab*'s sista mening, "nånstans måste det finnas nåt att lära av varandra, tycker jag, på andra sidan av vägen", är ett erkännande av den här klyftan.

En intressant sak har skett här. Två symboliska gränser – teknologi och etnicitet – delar samma fysiska gräns. Som en följd av detta paras de kategorier ihop som de symboliska gränserna åtskiljer, och de skänker också mening åt varandra. Den högteknologiska region som bestäms av den teknologiska gränsdragningen är belägen norr om tunnelbanelinjen. Invandrarkategorin som bestäms av den etniska gränsdragningen bebor platserna söder om tunnelbanelinjen. Motsatsernas logik, som är grundläggande för gränsdragningar och kategoriella par ("vi" är vad "de" inte är, och "de" är vad "vi" inte är), bidrar till att låta den fysiska gränsen också symboliskt skilja invandrarna från det högteknologiska. Om norr upptas av högteknologi så måste söder, invandrarnas söder, vara icke-teknologiskt, eller åtminstone teknologiskt okunnigt. Med andra ord resulterar fysiska gränser och samexistensen av två kategoriella gränser i att man jämför "invandrare" med teknologisk omedvetenhet.

Pab's retoriska skicklighet måste berömmas. I endast ett fåtal meningar har han lyckats förvandla det kategoriella paret "invandrare/svensk", knutit det till teknologisk/icke-teknologisk, och i samma andetag förlänat området en internationell prägel. Men förvandlingen är inte fullständig, och den låga status som förknippas med "invandraren" kvarstår. Att ställa samman de båda kategoriella

¹³ *Aep*, en spansk forskare som arbetar vid IT-universitetet, höll inte med *pab*. Från mina fältanteckningar:

Jag får ett e-brev som uppmanar forskare vid IT-universitetet att kommersialisera sin forskning. Jag minns den starkt negativa reaktion som Alberto några månader tidigare gav uttryck för när forskningskommersialisering kom på tal och frågar honom om han har sett e-brevet. Ännu en stark reaktion, men inte på innehållet utan på utformandet av e-brevet. "Jag har inte läst det. Det är inte på engelska. Jag är dödstrött på den här institutionens lingvistiska kaos. De vill verka internationella och skickar vissa saker på engelska, men så fort det handlar om stora beslut, politik och makt så skickar de det på svenska". (*aep*)

Jag har fått liknande reaktioner från andra utlandsanställda. Språk är en tydlig barriär som hindrar utlandsanställda från att fullt ut medverka i förvandlingen av Kista till en högteknologisk region.

paren resulterar således i ett utvidgande av de associationer som rör "invandraren" till att inbegripa också icke-teknologisk.

Pab är inte ensam om att ställa olika fakta sida vid sida och få dem att verka som om de hängde ihop.

Det bor nästan 30 000 personer i stadsdelen. Ungefär lika många personer arbetar i Kista som har ett starkt och expanderande näringsliv. Kista är en internationell stadsdel med många invånare med rötter i andra länder och kulturer och många företag med verksamhet över hela världen.

*(Kista – En framtidsinriktad stadsdelsnämnd i en dynamisk stadsdel)*¹⁴

Om man läser det här stycket och inte känner till den socio-ekonomiska segregationen i Kista så är det fullt möjligt att tro att de 30 000 människor som bor i regionen också arbetar där. Men så är det inte. Som vi såg tidigare i uppsatsen så bor 91 procent av de som arbetar i Kista på annan ort, och hela 82 procent av de invånare som har arbete pendlar till arbeten utanför Kista.

När "invandraren" nämns sker det i samband med att man framhåller bilden av Kista som en internationell plats. "Kista är en internationell stadsdel". De många länder som utgör Kistas befolknings ursprung, och förekomsten av företag som arbetar med hela världen som marknad, blir till bevis för Kistas internationella atmosfär. På något sätt läggs saker som arbetslöshet och segregation åt sidan till förmån för bilden av en mångkulturell befolkning som en exotisk krydda.

Värt att notera är här hur en managementretorik kring mångkultur har tagit sig in i officiella redogörelser för regional utveckling. Managementargumentet att människor från olika kulturer bidrar till att förbättra ett företags produktivitet används här framgångsrikt för att betona regionens teknologiska bedrifter.

Den kameleontiska förvandlingen av "invandraren" är ytterligare ett sätt att tysta de som bor i Kista men som inte kan arbeta i de högstatusjobb som industrisektorn har att erbjuda. Ett särdrag (främmandeskap) väljs ut, förvandlas (till internationalism), passas in i och paras samman med den tekniska sidans intressen (en högteknologisk region av internationellt snitt). De ekonomiska svårigheter, de sociala problem och den rädsla som de på andra sidan vägen plågas av lämnas utanför definitionen av vad Kista är. De beslut som rör Kista fattas således mot en bakgrund av en bild av regionen

¹⁴ Det fanns att läsa på www.stockholm.se/kista.

som helt och hållet baseras på en enda grupps perspektiv: IT-människornas.

Konsekvenserna av att koppla samman de etniska och teknologiska gränsdragningarna

Tystnad bidrar till att etablera en teknologisk gräns och omdefinierar Kista i enlighet med denna gräns. Att förvandla "invandraren" till en internationell individ är en annan retorisk strategi som den här gången används för att jämställa de teknologiska och de etniska gränsdragningarna. Det organisatoriska problemet med hur man ska definiera Kista löses genom att man erbjuder en ensidig bild av regionen. Den bild som erbjuds är en som föreställer ett internationellt område med hög utbildningsnivå, en bild som ignorerar den etniska segregationen i området.

Men jag tror att denna strategi för med sig fler konsekvenser än att den åsidosätter en social verklighet. Genom att ställa etnicitet (ett av många accepterat kategoriellt par) jämsides teknologi i beskrivningen av ett område och dess ekonomiska industri bestäms riktningen på den teknologiska utvecklingen. Detta leder i sin tur till att befästa den etniska segregationen genom just den teknologi som var avsedd att bryta den.

Konsekvenser – segregerade (tekno-)ekonomiska relationer

En av de omedelbara konsekvenserna med att teckna en ensidig bild av en hel region är att en sådan bild styr den teknologiska utvecklingen i en viss riktning. Beskrivningen av Kista som en exklusivt högteknologisk region bebodd av "högt utbildade människor" får de som har makt att påverka inriktningen på den teknologiska utvecklingen att ignorera alternativa vägar. Låt mig ge ett par exempel.

Det första exemplet kommer från en intervju med en forskare som arbetar för ett forskningsinstitut i Kista. Institutet utvecklar en navigationstjänst för mobiltelefoni. Tjänsten går bara att använda i de telefoner som har GPS-teknologi. Forskaren håller vid tidpunkten för vårt möte på att testa tjänsten på besökare i Kistas shoppingcenter. När hon beskriver testgruppen så säger hon:

Vi fokuserar bara på de som jobbar i Kista. Weekendmänniskor har inte en sån utrustning, eller det kan vi anta. (år)

Forskaren använder en eufemism för att beskriva Kistas invånare. Under vardagarna besöks shoppingcentret av både de som bor i området och av de som arbetar i dess industrier. Under lunchtid är restaurangerna fulla med IT-arbetare som äter en snabb måltid och shoppingcentret är fullt med människor som gör sina ärenden. Men under helgerna besöks shoppingcentret huvudsakligen av de som bor i området. "Weekendmänniskor" är en eufemism för att beskriva dessa – invandrarna.

Eufemismen är både ett tecken på och en rot till den sociala och ekonomiska segregationen i Kista. Den berättar om en redan befintlig delning mellan grupperna vad gäller deras dagliga aktiviteter. "Vardagsmänniskorna", menar forskaren, arbetar i området, handlar i shoppingcentret och är intresserade av teknologi. "Weekendmänniskor", å andra sidan, tillbringar sina helger med att vandra omkring, har färre ekonomiska möjligheter och anses vara likgiltiga inför teknologi. Forskaren använder sig av dagaktiviteter för att peka på det som skiljer de två grupperna i Kista åt. Eftersom hon dessutom använder sig av just denna skillnad för att testa den nya teknologin så bidrar hon till att aktivt reproducera den ekonomiska segregationen. Eftersom teknologin endast testas på "vardagsmänniskor" kommer den tjänst som utvecklas att bli helt och hållet anpassad till deras behov och deras vardagsrutiner. De som har en annan livsstil, men som också besöker shoppingcentret, ignoreras. Det är självklart att det då blir svårare för dem att ta till sig den nya teknologin.

Det andra exemplet ägde rum sommaren 2003. En internationell konferens arrangerades på KTH:s campusområde i stan. Deltagare kom från många västerländska länder – Frankrike, England, Sverige, USA. Konferensens tema var digitala samhällen. Därför hade också ett studiebesök till Kista lagts in i schemat. Detta började med en promenad genom bostadsområdena, från områdena i Husby till områdena i Kista. Jag hade möjligheten att vara guide under promenaden och berättade bland annat om den sociala och ekonomiska segregationen i Kista.

Efter lunch i Kista Galleria fortsatte vi med ett besök på ett av forskningsinstitutet i Kista. Forskningsinstitutets chef tog emot oss. Medan han presenterade de olika forskningsprojekt som insti-

tutet bedrev, och de olika trådlösa produkter som togs fram, utspelade sig följande meningsutbyte.

Konferensdeltagare: Hur blir det med trådlöst i Husby?

Institutets chef: Låt mig vara uppriktig. De där människorna är inte helt svenska. De är invandrare ... våra produkter är inte till för dem. De har vare sig utbildningen eller inkomsten för det.

Chefens svar är ekonomiskt rationellt. Högteknologiska företag bekostar forskningsinstitutets verksamhet och de, i sin tur, vill naturligtvis ha utdelning på sina investeringar. Nyutvecklade teknologiska produkter är ofta dyra och således inte aktuella för de med små ekonomiska resurser. Att utveckla billig teknologi är kanske inte det bästa alternativet för de som finansierar forskningsinstitutet. Ur dessa överväganden kommer chefens vägran att tänka sig invandrargruppen som en nischgrupp för teknologisk utveckling. Som Ray Thomas (1995) har konstaterat är utvecklingen av IT ett resultat av en kapitalistisk praktik: "Their nature is shaped by what is expected to sell, not by what is expected to help produce a utopia or egalitarian society" (s. 91).

Men jag tror att många med mig skulle vara frestade att karaktärisera det föregående meningsutbytet som ett exempel på öppen diskriminering. Felet med chefens argumentation är att han gör sina ekonomiska beräkningar längs med gränsen mellan "svensk/invandrare". "De där människorna är inte helt svenska. De är invandrare". Han skiljer på två olika kundgrupper, inte baserat på ekonomiska aspekter utan på ursprung. Han fortsätter sedan med att säga att invandrargruppen kännetecknas av brist på utbildning och inkomst. Genom detta tycks chefen antyda att våra produkter utvecklas för en annan grupp – det vill säga svenskar – som har både den utbildning och inkomst som krävs.

Vad chefen tycks glömma i sina ekonomiska beräkningar är att invandrargruppen kan utvecklas till en viktig ekonomisk nischmarknad. Valerie Frissen (1995) visar hur stora teleoperatörer i telefonens barndom aldrig tänkte sig kvinnor som en möjlig användargrupp. I mer än tjugo år negligerades kvinnors sociala användning av telefonen (i motsats till det affärsmässiga/funktionella användandet som förknippades med männen), och därigenom gick man miste om ett viktigt marknadssegment. Men genom att använda telefonen som ett verktyg i det sociala livet tvingade kvinnor telefonindustrin att acceptera sällskapsanvändning som en central aspekt av telefonen och förvandlade det också till en lönsam

strategi. Med andra ord visar Frissen hur “[the] uses of the telephone are embedded in a set of ideas, values, beliefs and practices, expressing what it means to be a man or a woman” (Frissen, 1995, s. 87). På samma sätt pekar chefens ord på ett helt komplex av tankegångar, uppfattningar och praxis som uttrycker en mer generell kulturell tanke som har att göra med etniska sociala arrangemang. De ekonomiska argumenten ger utrymme, och i viss mån legitimitet, åt ett organiserande av samhället längs med rasgränser. Inte nog med att chefen förkastar personer med invandrarbakgrund som en möjlig kundkrets. Han reproducerar också i själva teknologin en social segregation och en kulturell uppfattning om “vi” mot “dem”.

Kategoriella gränsdragningar är beroende av att man uttrycker sig generaliserande om breda folkgrupper. Hur bristfällig en sådan analys än är så påverkar den beslutsfattandet och, i det här fallet, den teknologiska utvecklingens inriktning. Detta gör i sin tur att den ekonomiska segregationen befästs ytterligare. Istället för att dra fördel av informationsteknologins så ofta hyllade demokratiska potential blir den teknologiska utvecklingen till en praxis som förstärker gränsdragningarna.

Konsekvenser – Känslo uttryck

Vi har sett hur etniska och teknologiska gränsdragningar har ställts samman i ett försök att skissera en bild av Kista som en högteknologisk region av internationella mått. Detta fick direkt till följd att den teknologiska utvecklingen inriktades på den grupp som måste ses som den privilegierade i sammanställningen. I följande avsnitt kommer vi att se hur detta får till följd att personer med invandrarbakgrund uttrycker ett förkastande av det högteknologiska Kista, hur de uttrycker känslor av utanförskap, och hur de ger uttryck för vrede gentemot det svenska samhället.

Förkastandet av ett högteknologiskt Kista

När jag introducerade forskningsprojektet för en svensk medelålders kvinna som har bott i Kista de senaste tjugo åren utspann sig följande ordväxling:

eb: Vi är en grupp forskare som studerar informationssamhället inifrån. Och jag studerar Kista för man pratar ofta om det som Sveriges

främsta informationssamhälle.

m: [skrattar] Men det finns mera folk som bor här som inte är svenska än som är det. Runt 50 procent är svenskar och 50 procent icke svenskar.

Meningsutbytet ägde rum inom fem minuter från det att intervjun påbörjats. Jag håller fortfarande på att presentera forskningsprojektets bakgrund och skälen för varför man speciellt studerar Kista. Jag berättar för henne om hur Kista ofta presenteras som det främsta exemplet på informationssamhället i Sverige. Jag har ännu inte rört vid den sociala och ekonomiska uppdelningen av området. Hennes svar är däremot mycket tydligt då det ger en etnisk bakgrund till tanken om informationssamhället. Kommentaren att "det finns mera folk som bor här [i Kista] som inte är svenska än som är det" knyter klart och tydligt tanken om informationssamhället till svenskar. Eftersom det finns så många icke-svenskar i området, tycks hon mena, kan det heller inte – på något sätt – vara ett informationssamhälle.

Andra människor uttrycker denna association genom att acceptera beskrivningen av Kista som en högteknologisk region, och betraktar därmed inte alls bostadsområdena som en del av Kista.

Vi som bor här vet inte så mycket om det som händer i Kista. Vi vet bara vad man läser i tidningarna. Att Ericsson drar ner ganska mycket folk, att det finns inga jobb och sånt. Nu, för bara några veckor sen, så kom det att Ericsson skulle varsla ytterligare 800 personer! Men det är inte så många som läser tidningarna. Så man vet inte så mycket om företagen och sånt. (*sr*)

För den här tjugooåriga kvinnan med iransk bakgrund är Kista identiskt med den industriella sidan. Kista är Ericsson, högteknologiska företag, det man läser om i tidningarna. Kista verkar inte alls vara en bostadsförort till Stockholm. Det är dessutom talande för den tekno-etniska klyftan att upplevelsen av Kistas industriella sida inte kommer genom direkta erfarenheter utan förmedlas genom tidningar.

Eller för att ta ett annat exempel. Den här gången är det en dryga fyrtio år gammal man från Somalia:

Jag vet inte om jag är en så intressant person att prata med. Jag vet inget om Kista. Jag är aldrig där. Jag åker därifrån på morgonen och kommer till jobbet vid nio-tiden och sen åker hem på kvällen. Du kanske borde prata med någon som är arbetslös och som bor där. (*ib*)

Genom att godta den officiella definitionen av Kista accepterar i själva verket både *sr* och *ib* en marginaliserad ställning i Kista. Det innebär i praktiken att man "döper om" bostadsområdet i Kista, för de tycks tydligt uppleva det som att bostadsområdet är något helt annat än det högteknologiska området och att endast det senare är att jämföra med Kista.

Kistas bostadsområden jämförs med Rinkeby, med alla de associationer som det för med sig av ett invandrarområde med svåra sociala integrationsproblem.

Känslor av utanförskap

Oberoende av etnisk bakgrund klagar de som bor i bostadsområdena på att de lämnats utanför hela det projekt som Kista Science City står för. *Su*, en svensk kvinna som bor på annan ort och som arbetar i en av de lokala skolorna, säger:

Förvaltningen vill göra saker, men de gör det med den andra sidan. De bygger ut gatu och fastigheter. Men vem gör de det för? Vem behöver bättre gator? De vill göra området mer attraktivt, att de som jobbar också ska flytta in men det gör ingen skillnad om det finns blommor på gatorna. Om skolorna är bra, om de har pengar för nya böcker, om det finns bra lärare, då skulle de tänka 'jag vill att mina barn ska gå till den här skolan' och flytta hit. Men som det är så satsar de inget på samhällssidan. (*su*)

Alla investeringar, också de som den lokala förvaltningen står för, riktar sig till de som arbetar i området, inte de som bor där. Hon konstaterar – med den insikt som praktiskt arbete med tonåringar och deras föräldrar under tolv år kan ge – att om man vill få IT-människorna att vilja bosätta sig i området så måste det till ett annat slags investering. En som fokuserar mindre på fysisk infrastruktur och mer på social utveckling.

Jag vill bara säga när man inte tycker att Kista är fint, jag menar, vad betyder Kista för Sverige?' [eb. Och vad betyder det?] Om det har all forskning och viktiga data industri ligger där, så är det en mycket viktig del av Sverige, och Stockholm. Det är ofrånkomligt det fast man då ... man kanske bara satsar på det. Resten av Kista kanske förslummas. För de som arbetar där, de går allmänt inte ut hit eller ... bostadsområdena, de vet inte hur den ser ut eller vilka som bor här. (rm)

Rm är en svensk kvinna som bott i området mer än tjugo år. Hon ger röst både åt en känsla av att stå utanför de försök till investeringar som görs i Kista och av att ignoreras av de som istället drar fördel av investeringarna.

Invånarna tar ofta upp Kista Galleria som ett exempel på det utanförskap de känner. Det lokala shoppingcentret genomgick en omfattande renovering under 2002, något som förvandlade det till en mer modern men också dyrare shoppinggalleria.

Den där sidan, som jag säger, de är rika och köpstarka. Vem bygger man kg för? Inte för de fattiga här som inte ens har ett jobb. Gallerian är stor, och fin och glansig. De som bor här har inte råd med det." (su)

Att det renoveras är på grund av alla arbetsplatser, och de har ju Kista Science Tower och det här. De skulle inte bygga det för invånarna i Kista, ett sånt centrum. Jag menar, vad säljer de där? (rm)

De flesta personer med invandrarbakgrund i området känner sig lurade. De menar att de blev lovade arbeten, men att de endast fick byggnader.

Det är det som är roligt med det hela. Innan man satt igång de här insatserna för Kista, även från förvaltningen åkte man till USA på studiebesök, därför att det är precis samma sak som händer det. Det där med Silicon Valley och runt omkring finns förorterna, massa arbetslösheten och det där köret. Och så skulle man lära sig att det ska inte upprepas här. Jag tror inte på att byggnader ska göra folk lyckligare. Jag tror att man skulle ha satsat pengarna på människorna. Om de behövde det så skulle de själva bygga huset. Det är människorna som är viktiga tycker jag. (fa)

Men det hjälper inte för att det finns [Kista Galleria] de flesta ungdomar som har gått till skolan, som har studerat och kan, de får inte jobb. När la [förrre stadsdelsdirektören] började, han sa att man ska bygga, att man ska få jobb, boende, och att det ska vara Husbyborna de första som får jobbet. Nej. Jag tycker det är orättvis. Och ungdomar som bor här, de har sökt. De fick inget. (sa)

Ett argument som ofta hörs i den offentliga debatten om personer med invandrarbakgrund (och kvinnor) är att de har fel sorts utbildning och att det är därför de inte får jobb. *Rg* och *vc* bemöter den sortens resonemang så här:

rg: Jag tycker det är skandalös!! Vi som bor här får inga jobb där. Fast det är inte bara ingenjörer som behövs; det behövs mycket annat ...

vc: Det är inte bara ingenjörer. Det behövs mycket service jobb också, och ändå ...

En viktig del av den här uppsatsens argumentation är att själva den ekonomiska logiken i ett teknologiintensivt samhälle skapar kategorier som rangordnar människor och aktiviteter. Segregation är inte enbart ett resultat av individuella beslut, fördomar eller handlingar. I själva verket är det just det ekonomiskt rationella som formar det socio-ekonomiska systemet. *Rg* och *vc* förstår den här arbetsfördelningen, de förstår att en högteknologisk region behöver annat än bara högteknologiska jobb (något som många av informationssamhällets utövare och teoretiker inte vill kännas vid – se exempelvis English-Lueck, 2002). De uttrycker sin frustration inför att ha lurats att tro på chansen till arbete, inför ouppfyllda löften. Och, som så ofta annars, leder känslan av att ha blivit lurad till vrede.

Vrede och frustration

Vreden riktar sig bland annat mot den likgiltighet gränsande till nonchalans som de offentliga myndigheterna visar för invandrarnas situation. *Aö*, en svensk man som närmar sig 40 och som flyttade från Tensta ett år innan intervjun ägde rum, klagar:

Jag vet inte hur många grupper har jag sett komma till Tensta, titta runt och hoppa in i bussen igen. Arkitekter och politiker med Ytterstads Satsning. De kommer, tittar runt, säger 'allt är mycket fint här' och 15 minuter senare åker därifrån. Det värsta är att det är de som sen fattar beslut! Och ingen har pratat med dem som bor där. Vi tycker mycket om invandrare; det är något exotiskt. Som om invandrarna inte

vore människor men exotiska varelser man ska studera. Vet du när de bryr sig om dem? Bara när det är tid för val. Då letar de efter någon invandrare som de kan sätta fram och dra röster med. (aö)

Aö ger uttryck för en känsla som många har. Utan att lyssna på de åsikter och erfarenheter som de boende i invandrarområdena har fattar man beslut och drar igång projekt som påverkar alla som bor där. “[I]ngen har pratat med dem som bor där”. Aö (och många andra invånare med honom) är mycket medveten om den tystnad som omringar invandrarna. Han ser dessutom tydligt det dubbelspel som invandrarna utsätts för. Tystnad när de är oönskade, “exotiska varelser” när det passar. Han syftar på de två mekanismer som vi har sett bidrar till att fördjupa segregationen i det ekonomiska systemet.

Aö har en egen förklaring till den kompakta tystnad som omger invandrarna.

eb: Det är som om de [stadsdelsnämnden] har anammat IT sidans argument ...

aö: Vet du varför? Det är på grund av det här [och pekar på ett ex av DN]. Det är DN Ekonomi sidor.

eb: Vad menar du?

aö: Hör man namn som Rinkeby eller Tensta, får man en bild av förlorare. Att bo där är lik med att vara en förlorare, en sopa. Är man där så är man dum. Det är bara förlorare som bor där. Jag är så trött på det. När jag flyttade till Tensta från Uppsala var det ingen som frågade mig om jag flyttade dit för att jag var trött på svenskarna. När jag åtta år senare flyttade därifrån till innerstaden, var det många som frågade om jag flyttade därifrån för jag var trött på invandrare. Och då vill politiker och stadsdelsnämnderna arbeta mot den bilden, de ska få bort den. Man ska prata om vad mycket som görs där och allt som händer där. Man vill ändra den bilden och då gör man saker som man ska prata om.”

Fördomar om “invandrare” – saker som man vanligtvis förknippar med invandrarområden – samt en önskan från de offentliga myndigheternas sida att motverka dem. Aö bodde i Tensta i 6 år och fick som svensk en inblick i attitydskillnaden gentemot svensktäta eller invandrantäta områden. Ingen reflekterade över hans beslut att flytta från ett traditionellt svensktätt område i Uppsala till ett traditionellt invandrantätt område i Stockholm. Men de flesta såg dolda skäl till hans beslut att flytta på nytt, denna gång till ett icke-invandrantätt område i Stockholm. Vrede och frustration över attityder som många svenskar tycks dela präglar hans ord.

Sr, en ung invandrarkvinna som växt upp i Kista, har en alldeles egen strategi för att handskas med sin vrede.

Det är inte bara invandrare som är jobbiga. Svenska kärringar kan vara så jobbiga, så jobbiga. Jag säger åt mina arbetskamrater när någon jobbig svensk kommer. 'Det där var en jobbig svensk kvinna' Jag säger till dem. Det är inte bara invandrare, så jag säger också om svenskarna. Jag är ganska öppen, och det är bra både för mig och för dem. Skulle jag inte säga någonting, så skulle de också tycka att det är jobbigt. Men jag säger och så får jag lite respekt. (*sr*)

Hon arbetar deltid i en av affärerna i Kista Galleria. Hennes arbetskamrater är alla unga svenska kvinnor. Under intervjun berättar hon om flera olika tillfällen då arbetskamraterna behandlat invandrarkunder mer respektlöst än om de hade varit svenska. Hennes strategi för att handskas med detta är att tydligt markera när någon *svensk* kund är jobbig. På detta sätt syngliggör hon hennes arbetskamraters fördomar, men hon ger samtidigt röst åt sig själv som "invandrare".

Ett sista exempel. *Mr* är en iransk kvinna som invandrade till Sverige tillsammans med sina tre barn för 16 år sedan. Hon har bott i Kista sedan 1998 och hennes dotter bor i Husby tillsammans med sin pojkvän. Kvinnan berättar för mig om hur värmesystemet i hennes dotters lägenhet gick sönder förra vintern och att hennes hyresvärd vägrade laga det. Men samma vinter hade hyresvärden investerat i en bredbandsinstallation i fastigheten. Dottern och hennes pojkvän fick köpa ett elektriskt element för att överleva vintern. Hon avslutar sin berättelse:

Det är inget särskilt med bredband. Det är bara bredbandsbolaget som tjänar pengar på det. De får massor med kunder och väldigt många månadsavgifter. De tror att de åstadkommit mycket när det de gör i själva verket är oansvarigt. (*mr*)

Här symboliserar teknologin vreden och frustrationen som *mr* känner inför att bli nonchalerad. Investeringar görs på högteknologi men, menar hon, de är samtidigt oansvariga då de inte tänker på våra behov.

Att inte se sig själv som en del i den nya bilden av det högteknologiska Kista leder till känslor av utanförskap, vilka i sin tur lätt leder till vrede och frustration.

Diskussion

Den här uppsatsen tar avstamp i den diskussion som förs av bland andra Bauman om modernitetens projekt och dess konsekvenser för den sociala ordningen. Moderniteten är ett projekt där teknologin har kommit att användas som en strategi för att nå fram till det mer allmänna målet *ekonomiska framsteg* och, i förlängningen, civilisation. Fallet som presenteras här, som utspelas mot en fond av socio-demokratiska ideal som har att göra med ekonomisk tillväxt och social utveckling, tjänar som ett exempel på föresatser som präglats av modernitetstankar. Men vad händer när sådana tankar översätts i handling? Analysen som förs fram i uppsatsen berättar om diametralt motsatta konsekvenser mot de som avsågs.

Det hela börjar med insikten om att regeringens mål att förvandla Sverige till "det första informationssamhället för alla" i själva verket består av två tydliga mål: det teknologiska målet att befinna sig i forskningsfronten, och det sociala målet att nå alla. Sammansmältningen av de teknologiska och de sociala aspekterna i ett enda mål passar väl in med Sveriges socio-demokratiska tankegångar där ekonomisk tillväxt är vägen till social utveckling (Andersson, 2005).

Den socio-teknologiska sammansmältningen blev i Kista till ett organisatoriskt problem. Å ena sidan ska Kista utvecklas till ett högteknologiskt kluster, ett framstående internationellt teknologiskt centrum, en plats där den teknologiska utvecklingen är det viktiga. Målet att bli "det första informationssamhället" utvecklas till en vision – dess namn: "Kista Science City". Å andra sidan är Kistas moderna historia och nuvarande sociala situation intimt förknippad med segregation och marginalisering. Detta rimmar illa med målet om att bli "ett informationssamhälle för alla".

Det första som Kista Science City AB gjorde för att komma till tals med det organisatoriska problemet att förvandla ett invandrarsområde till en "science city" var att skapa en ny kategoriell gränsdragning och använda denna för att omdefiniera vad regionen var. Kista har sedan länge beskrivits efter den etniska kategoriella linjen "invandrare/svensk". Denna gränsdragning tystas ner och i dess plats ställs en annan som ska strukturera Kista: teknologiintensiv/icke-teknologisk. Som Tilly påpekar antar kategorier relationella former. "Ett *kategoriellt par* består av en socialt betydelsefull gränslinje och åtminstone en förbindelse mellan positioner på vardera sidan om den." (Tilly, 2000, s. 59). Det är gränsen som

definierar aktörerna och strukturerar deras förbindelser. Den teknologiska gränsen definierar Kista som en högteknologisk region, urskiljer två grupper ("teknisk"/"icke-teknisk"), och organiserar förbindelserna mellan grupperna (hierarkiskt: den icke-teknologiske är underställd den teknologiske).

Det andra som gjordes för att bemästra Kistas organisatoriska problem var att sammanställa två distinkta kategoriella par. Den teknologiska gränsen förvandlar "invandraren" till en värdefull internationell tillgång och bidrar till intrycket av öppenhet och tolerans; den gör "invandraren" till en del av den nya beskrivningen av Kista som en "högteknologisk region av internationellt snitt". Alla andra attribut som traditionellt förknippas med kategorin "invandrare" lämnas orörda, tystas ner – de har ingen plats i det nya Kista. Kista är högteknologiskt, och högteknologiskt innebär hög status. Men "invandraren" stannar på lågstatusidan av den etniska gränsdragningen. Och genom en motsatsernas logik som är typisk för kategoriella par skrivs ytterligare ett attribut på "invandrarens" konto: teknologisk likgiltighet.

Omdefinitionen av Kista

Vi har sett *en* lösning på det organisatoriska problemet med att förvandla ett invandrartätt område till en högteknologisk region. Man omdefinierar regionen, och överger tidigare kategorier samtidigt som man uppfinner nya. Men i och med att de gamla gränsdragningarna har organiserat regionen under en längre tid och lämnat fysiska spår är det inte en enkel sak att komma ifrån dem. De finns lagrade i regionens arkitektur, och de finns också fast förankrade i människors tankar. Klyftan "invandrare/svensk" är självklar och tydlig, och sträcker sig längre än till den geografiska uppdelningen av området. Den formar den teknologi som utvecklas.

På detta sätt används modernitetsprojektet kring ekonomisk tillväxt och ordningsskapande som ett argument för att rättfärdiga

införandet av de nya gränserna (teknologi), och tystandet av de redan existerande sociala uppdelningarna. Således ignorerar modernitetsprojektet befintliga sociala verkligheter och reproducerar den sociala uppdelningen genom sin ordningsskapande praktik.

Processen som leder fram till permanentandet av den etniska segregationen i en högteknologisk region kan sammanfattas så här:

1. en ny gränsdragning etableras som skiljer olika aktiviteter åt beroende på den grad av teknologisk expertis som behövs för att utföra dem
2. lägre status ges åt de aktiviteter som är mindre teknologiska till sin karaktär
3. en inre teknologisk gräns ställs samman med en yttre, vida accepterad etnisk gräns
4. personer med invandrarbakgrund slussas till lågstatusjobb oavsett om de skulle kunna utföra de arbeten som kräver mer teknologisk expertis eller inte
5. teknologin utvecklas för att passa den prioriterade socialgruppens behov och önskemål

Steg ett och två innefattar själva definitionen av en högteknologisk region. Steg tre och fyra utgör ett sätt att kringgå motsägelserna i modernitetsprojektet. Segregationen är så långt helt enkelt en fråga om var man bor. Steg fem, å andra sidan, cementerar segregationen och gör den till en del av teknologin i sig.

Föga förvånande uttrycker den nertystade befolkningen starka känslor av utanförskap. De reagerar dels genom att vägra att acceptera det "nya" Kista, och dels med vrede mot de attityder och beteenden som de ser spår av hos vissa svenskar. Att man försöker hitta individuella syndabockar – vare sig det är svenska arbetskamrater, vänner, hyresvärdar eller media – är antagligen skälet till att man tror att strukturell diskriminering är en fråga om individuella attityder. Den här uppsatsens slutsatser motsäger en sådan tankegång. Segregation och diskriminering är en del av det ekonomiskt rationella i en högteknologisk region, inte något som har att göra med individuella attityder och handlingar. Fördomar hämtar istället näring ur ett segregerat socio-ekonomiskt system.

Charles Tilly delar upp frågan om kategoriellt ojämlika ersättningar i två delar. Ett: "Varför och hur bygger sådana organisationer in ojämlika kategorier i sin dagliga verksamhet?" Två: "Varför och hur kommer sådana inre kategorier att införliva vissa allmänt etablerade yttre kategorier: kön, ras, etnicitet, utbildningsbakgrund?" (Tilly, 2000, s. 120). Målet för Tillys analys är så långt den organisatoriska enheten. Den här uppsatsen väljer ett annat mål och försöker besvara frågan på en regional nivå. Därför är den ursprungliga frågan och de två frågor vilka denna sedan delas upp i något omformulerade. I enlighet med detta är också uppsatsens fokus frågan om ojämlika levnadsmöjligheter inom informationssamhällets ramar. Till att börja med: varför införlivar en region ojämlika kategorier i dess socio-ekonomiska system? Och hur kommer det sig att sådana inre kategorier omfattar också den allmänt etablerade yttre kategorin etnicitet?

Så varför införlivar en region ojämlika kategorier i dess socio-ekonomiska system? IT-politiska mål i ett land med en starkt socialdemokratisk tradition formar sig till en socio-teknologisk sammansmältning. Å ena sidan finns det ett mål där man vill låta teknologins fördelar komma alla till godo. Å andra sidan finns det ett uttalat mål att skapa ett samhälle som representerar det främsta inom den teknologiska utvecklingen. Nationell (social) solidaritet och internationell (teknologisk) tävlan. Genom det IT-politiska målet löper en underförstådd tanke om att teknologi alltid leder till ekonomisk tillväxt och social utveckling – en tanke som är helt i linje med modernitetsprojektet kring ekonomiska framsteg och sociala system.

Men då större målsättningar ska genomföras i specifika regionala strategier blir den socio-tekniska sammansmältningen ett organisatoriskt problem. I Kista tar sig problemet uttryck i en förvandling av ett invandrarsområde till ett högteknologiskt område. Den strategi som man valde att följa i Kista för att möta det här problemet bestod i att man etablerade kategoriella gränser mellan aktiviteter som krävde olika grader av teknologiska kunskaper, och man gav dessutom en lägre status åt de aktiviteter som var mindre teknologiska. Vi kunde se att informationsteknologin medvetet användes för att definiera regionen; trådlöst, bredband och mobila teknologier ges högsta prioritet. Aktiviteter som har att göra med dessa teknologier ges högre status och människor som arbetar med dem får större belöningar. På det stora hela organiseras en högteknologisk region för att passa den teknologiska expertisen.

Så till den andra frågan – hur kommer det sig att sådana inre kategorier omfattar också den allmänt etablerade yttre kategorin etnicitet? Jag pekade på två mekanismer som bidrog till att iscensätta den etniska gränsdragningen i Kista Science City och dessutom lägga den över regionens teknologiska organisation: tystandet och förvandlingen av den invandrade “andre”. Bägge förvägrar Kistas invånare rätten att påverka själva och lämnar beskrivningen av en hel region i händerna på de som befinner sig på *ena* sidan av den kategoriella gränsen. Tystnad och förvandlingen av den andre är således gränsförstärkande verktyg.

Dessutom vilar inte ojämlika livschanser på individuella initiativ eller attribut, utan på organiserade sociala relationer: i fallet Kista kom dessa organiserade sociala relationer att manifesteras sig i själva teknologin. Enligt svenska riksdagen är informationsteknologi en teknologi med en stor demokratisk potential, något som också intygas av ett antal forskare (Castells, 1998; Toffler, 1980). Med tillgång och utbildning skulle alla kunna dra fördel av den. På något sätt ses teknologi som neutral, som om den hörde till det renodlat materiella, utan avsikter, och således utan någon möjlighet att segregera. Men som vi har sett är teknologin indränkt i ett språkbruk som tvingar den teknologiska utvecklingen i en riktning bort från Kistas invånares önskemål och behov, något som gör det jämlika samhället till en ännu mer avlägsen verklighet. Det är i denna mening som Bruno Latour säger att vi aldrig har varit moderna (Latour, 1993). Modernitetsprojektets ordning, där natur och materialitet läggs i en låda och människor och kultur i en annan, är endast en berättelse, ett sätt att beskriva verkligheten som inte passar med de socio-tekniska hybriderna som omger oss. Teknologi är allt annat än neutral.

Appendix (några metodiska överväganden)

Det material som presenteras i föreliggande uppsats är en del av ett bredare forskningsprojekt vars syfte är att studera nätverkssamhället från insidan. Projektet har fokuserat på Kista och forskningsmetoden har varit etnografiskt inspirerad. Från september 2002 till maj 2003 genomförde jag mer än 80 djupintervjuer, allt från fyrtio minuter upp till två och en halv timme långa, med människor som arbetar, bor eller representerar kommunförvaltningen i Kista. Jag deltog också i många arrangemang, såsom forskningsluncher, prisutdelningar, workshops och konferenser om Kistas framtid, och grillfester i bostadsområdena. Slutligen samlade jag in ett oerhört omfattande skriftligt material från bland annat officiella internet-hemsidor, konferenssupprop, officiella presentationer, lokala tidningar och pressreleaser.

När man bedriver etnografisk forskning kommer forskaren ofrånkomligen att föra med sig sina personliga idiosynkrasier och förutfattade meningar in i projektet; dessutom tillskrivs forskaren en uppsättning sociala kategorier av de som denne avser att studera. Problemet är inte att forskaren har förutfattade meningar, eller att forskaren förhåller sig subjektivt till sitt forskningsprojekt. Det är oundvikligt. Man träder inte in på ett fält som en passiv observatör av objektiva data. Det finns en kulturell och personlig bakgrund som tjänar som det grundläggande ramverk mot vilket likheter och skillnader bedöms (Agar, 1996).

Problemet består istället av vilken typ av förutfattade meningar, idiosynkrasier och tillskrivna kategorier som forskaren för med sig. Det är en fråga om att vara medveten om vad den egna bakgrunden får för konsekvenser för forskningssituationen. Jag är en ung kvinna som talar svenska med en tydlig spansk brytning. Även om jag ser mig själv mer som en "äventyrare" än som en "invandrare" var det tydligt att många av de jag intervjuade pratade med mig som om jag var en av dem, en "invandrare". De gratulerade mig till att "ha lyckats", till att ha tagit mig över till den andra sidan. Denna igenkänning visade sig fördelaktig då den gav mig tillgång till information och betydelser som annars skulle ha varit svåra att komma åt. Intervjuerna blev ofta mycket personliga, och de jag intervjuade berättade för mig om de känslor av ångest och frustration de kände då de inte välkomnades i samhället.

Å andra sidan visade det sig, att det som var fördelaktigt på ena sidan av tunnelbanelinjen var en potentiell belastning på den andra,

företagssidan. Dessutom, och trots att jag presenterade mig själv som en forskare från KTH, förde jag mina intervjuer på bruten svenska, inte på engelska, och kunde därför ses som en "invandrare". Jag är inte helt säker på hur mycket detta påverkade intervjuprocessen. En sak är däremot säker. Intervjuerna med män som arbetade i Kistas företagsområde blev aldrig lika personliga som intervjuerna med personer med invandrarbakgrund som bodde i bostadsområdena, och inte heller lika personliga som intervjuerna med kvinnor som arbetade på den högteknologiska sidan. Det första kan bero på att vi inte delade någon enda social kategori.

I denna mening kan tystnad som en mekanism för att grundlägga nya kategoriella gränser ses, inte så mycket som en mekanism som leder till förvandlingen av en region, utan mer som ett resultat av att man inte delar de intervjuades personliga bakgrunder. Med andra ord handlar det inte om att de som står bakom Kista Science City AB tystade "den andre". Det handlar snarare om att intervjuerna aldrig blev såpass djuplodande så att de jag intervjuade kände att de kunde dela med sig till mig av sina uppfattningar om "den andre".

Men hade de gjort det hade det sannolikt ändå bekräftat den här rapportens slutsatser. För om åsikterna var positiva hade de väl knappast behövt hålla tyst om dem? I vilket fall så bekräftar det skriftliga materialet tystnaden och stärker min övertygelse om de slutsatser som den här uppsatsen når fram till.

Referenser

- Agar, Michael H. 1996. *The professional stranger – An informal introduction to ethnography*. San Diego, CA: Academic Press.
- Andersson, Jenny. 2005. Mellan tillväxt och (o)trygghet: idéer om tillväxt och socialpolitik i socialdemokratisk ideology. I Andersson, J., Björkman, J., och Humlesjö, I. (red.) *Välfärdsstatens skräpvind: historiska spår i dagens välfärds politik*, ss. 97-119. Lund: Studentlitteratur.
- Austin, J.L. 1975. *How to do things with words*. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955. Urmsom, J.O., & Sbisà, M. (red.). Oxford: Oxford University Press.
- Borja, Jordi & Castells, Manuel. 1997. *Local and Global: Management of Cities in the Information Age*. London: Earthscan.
- Brattberg, Lars. 1977. *Järvastaden - en kommunal satsning*. Sankt Erik Årsbok. Stockholm: Samfundet S:t Erik.
- Bauman, Zygmunt. 2004. *Wasted lives: modernity and its outcasts*. Cambridge: Polity.
- Castells, Manuel. 1998. *End of Millenium - The Infomation Age: Economy, Society and Culture*, vol. 3. Malden, Mass.: Blackwell.
- English-Lueck. 2002. *Cultures@siliconvalley*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Frissen, Valerie. 1995. Gender is calling: some reflections on past, present and future uses of the telephone. I Gill, R., och Gring, K. (red.) *The Gender-Technology relation*. London: Taylor & Francis.
- IT-politiska strategigrupp. 2004. *Verksamhetsplan - Regeringens IT-politiska strategigrupp*. Stockholm: Näringsdepartementet.
- Johansson, Ingemard. 1991. *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria - Markpolitik, planering och byggande under sju sekler*. Stockholm: Gidlunds.
- Latour, Bruno. 1993. *We have never been modern*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Näringsdepartementet. 2005. *Från IT-politik för samhället till politik för IT-samhället – Sammanfattning av Regeringens proposition 2004/05:175*. Stockholm: Näringsdepartementet.
- Näringsdepartementet. 2000. *Regeringens proposition 1999/2000:86 – Ett informationssamhälle för alla*. Stockholm: Näringsdepartementet.
- Thomas, Ray. 1995. Access and Inequality. I Heap, N., Thomas,

- R., Einon, G., Mason, R. and Mackay, H. (red.) *Information Technology and Society*. London: Sage in association with the Open University.
- Tilly, Charles. 2000. *Beständig ojämlikhet*. Lund: Arkiv förlag.
- Toffler, Alvin. 1980. *The third wave*. New York: Morrow.
- USK (Utrednings- och statistikkontor). 2005. *Statistisk Årsbok 2004*. Stockholm: USK.
- USK. 2004. *Befolkningsstatistik 2003*. Stockholm: USK.
- USK. 2003. *Arbetandes och boendes uppfattning om trafiksituationen i Kista*. Stockholm: USK.

4 Strategisamhälle

Om, värdegrund och diskriminerande frigörelse

Lena Martinsson

I sin bok *We, the People of Europe?* (2004) skriver Etienne Balibar om en europeisk apartheid. Uttrycket står för motsägelsefulla rörelser av både inkludering och exkludering i det europeiska unionsskapandet. I artikeln "Ett europeiskt dilemma" återkommer också Masoud Kamali till denna ambivalens. Han menar att det finns ett europeiskt dilemma där idéer om universalism, lika behandling och jämlikhet inte gäller alla som bor i Europa (2005:30). I det här kapitlet ska jag uppehålla mig vid ett liknande fenomen. Jag har genom ett antal forskningsprojekt haft möjlighet att studera och analysera olika former av europeiska såväl som svenska antidiskriminerings- och värdegrundsstrategier. Det har handlat om jämställdhets- och mångfaldsstrategier men också strategier som syftar till att utmana heteronormativitet i arbetsliv och skola. Skälet till att jag en gång började intressera mig för dessa metoder för förändring var att jag i dem uppmärksammade en liknande paradox som den Balibar och Kamali registrerat. Med strategier som talade för integrering eller jämställdhet upprepades normativa principer som både hierarkiserade och exkluderade (se Martinsson 2000, 2006b). Syftet med det här kapitlet är därför att utifrån ett intersektionellt perspektiv studera värdegrundsstrategiers betydelse för strukturell diskriminering.

Med ett intersektionellt perspektiv menar jag en problematisering av hur föreställningar – som skapar kategorier som exempelvis kön, sexualitet eller ras – formas tillsammans eller i kontrast till varandra. Att dekonstruera dessa sammanhang för att förstå mer om hur det skapas hegemoniska eller dominanta förståelser som möjliggör och naturaliserar ojämlikheter, är en central uppgift i intersektionella studier.

Ett intersektionellt perspektiv är emellertid också betydelsefullt för att det visar på motsatta rörelser och inkonsekvenser när normer konfronteras och får betydelse för varandra. Perspektivet är

därför viktigt för att förstå förändring och möjligheter för ifrågasättande av de villkor som möjliggör maktpositioner, exkluderingar och ojämlikheter. Makt förstås alltså inte som något som är eller något somliga har utan något som blir till, möjliggörs och undergrävs på ett multipelt sätt (de los Reyes 2005, de los Reyes & Martinsson 2005, Martinsson 2006a).

Strukturell diskriminering förstås här som institutionalisering alternativt som en återkommande effekt av hierarkiserande och exkluderande normer och föreställningar. Den strukturella diskrimineringen återfinns exempelvis i organisationer, lagar, skola, läroplaner, myndighetsutövanden och regler på arbetsmarknaden. Det är föreställningar som vunnit viss stabilitet och kraft (Foucault 2002). Den strukturella diskrimineringen är dock inte huggen i sten utan utmanas, är motsägelsefull och kräver ett återkommande legitimerande av skilda normativa processer.¹

Materialet kapitlet baseras på hämtas från tre olika forskningsprojekt jag arbetat med.² Ett av dessa projekt utgörs av en diskursanalys av material insamlat vid en deltagarstudie på en industriell koncern samt av mångfaldsretorik från näringslivet. Det andra bygger på en genomgång av värdegrundsstrategier riktade till eller upprepade på skolor och närliggande verksamheter. Ett tredje projekt handlar om makt och underlydandeskap och är fokuserat på fackliga utbildningar i ledarskap.

Artikeln är disponerad så att jag börjar med en diskussion om hur värdegrundsstrategier kan begripas teoretiskt. Vilken samhälls- eller betydelse kan de tänkas ha? Vad vore ett samhälle utan strategier? Därefter analyserar jag en rad exempel från min ”strategisamling”. Vem innesluts och utesluts? Vad skapas det för förväntan på agentskap med de olika strategierna och vem är det som förväntas agera? Exempelen kommer från såväl regering, myndigheter, näringslivsledare, från olika enskilda organisationer, så kallade NGO:s, det vill säga att de inte hör till statlig byråkrati, som från enskilda individer. Min tanke med detta spretiga material är att följa en princip om inne- och uteslutningar i skilda sammanhang. Föreställningar blir hegemoniska genom att upprepas ofta och vid skilda

¹ För vidare diskussioner om och definitioner av strukturell diskriminering se SOU 2005:41, SOU 2005:56.

² Mångfald i teori och praktik. Näringsliv och kyrka som samhälls- eller normproducenter (FAS), Den självklara heteronormativiteten – skolan som plats för sexualitets och könskonstruktion (Vetenskapsrådet), Makt och underlydandeskap – diskursiva paradoxer i dagens arbetsliv (FAS).

sammanhang. Avslutningsvis diskuteras möjligheter för alternativa agenskaper och handlingsstrategier.

Strategiska upprepningar

I begreppet strategi ligger att vara emot något, att vilja åstadkomma förändring. Strategi är, som Ernesto Laclau skriver, hjärtat i varje aktion som kan kallas politisk (1996:66). Den kan förstås som ett uttryck för eller del av en motdiskurs. Det vill säga att strategin är del i ett kontrasterande tänkesätt, praktik eller materialitet, ett uttryck för en motmakt. En strategi skiljer ut och fogar samman dimensioner till ett avgränsbart problem. Det nutida uttrycket ”könsmaktsordning” alternativt det något äldre ”patriarkal struktur” kan ses som sådana konstruktioner. Rasism och heteronormativitet är andra som med strategiskt tänkande blivit till sammanhängande fenomen. Det samhälleliga förstås på ett alternativt sätt genom att något skiljs ut, fogas samman, benämns och blir ett objekt möjligt att agera emot och förhålla sig till (jfr Foucault 2002). Därtill följer med en strategi också en alternativ praktik, ett handlande som ska komma åt problemet.

För att en strategi ska vara begriplig och trovärdig måste den också appellera till eller upprepa en rad andra föreställningar som i någon mening kan uppfattas som universella eller hegemoniska, som delade av många (Laclau 2000a). Det innebär att varje politik, varje strategi inte bara är begränsad av att vara emot vissa föreställningar och materialiteter. Den måste också upprepa ett med andra delat tänkande, verbaliserande och materialiserande för att kunna vara begriplig. En diskurs av stor betydelse för de strategier jag ska se närmare på handlar om förändring, utveckling och upplysning. Det är, med andra ord, modernitetens hegemoni som upprepas. Det är principer som är så delade att de framstår som nästintill självklara. I de här strategierna upprepas även andra och till viss del besläktade diskurser. Det kan exempelvis handla om ”rätten att vara sig själv”, eller om förväntningar på vad som uppfattas vara ett normalt och accepterat beteende. Men det kan även handla om ett upprepande av ett till synes givet ekonomiskt tillväxtmål.³ Det för-

³ För kritik av tillväxtnormaliteten se ex Lagergren m.fl (red) 2001, Friman, Eva, 2002, *No Limits. The 20th Century Discourse of conomic Growth*. Umeå: Skrifter från institutionen för historiska studier. Umeå Universitet.

väntade och delade blir villkoret för strävan efter något annorlunda.⁴

Att tänka i strategier genomsyrar enskilda NGO:s. Det finns en mängd antirasistiska, antikapitalistiska, feministiska, /gay & lesbian och queera rörelser. Men strategier är också ett utmärkande drag för regeringsarbete och myndighetsutövanden. Lagstiftning och styrdokument, som exempelvis läroplaner, är exempel på strategier. Strategier kan därför inte skiljas från strukturell diskriminering, utan måste ses som del av denna. Makten kan inte heller förstås som något som kommer ovanifrån, från exempelvis staten eller näringslivet för att sedan – genom strategier – motsägas av olika rörelser. Lika gärna kan man se statens och näringslivets agerande som upprepane av och reaktioner på normer och normomvandlingar.⁵

Jämställdhet, Heterosexualitet, Tillväxt och Nationalitet

Mitt äldsta exempel är daterat den 8 september 1999. Dåvarande jämställdhetsministern Margareta Winberg skrev en debattartikel i Göteborgs Posten tillsammans med industrialisten och kapitalisten Carl Bennet. Den senare satt med i ministerns jämställdhetsgrupp och syftet med artikeln var att få människor i allmänhet och företagare i synnerhet att förstå att de måste arbeta med jämställdhet. De båda slog fast att: ”inte ta vara på kvinnors kompetens och erfarenheter är ett slöseri såväl i företags- som nationalekonomiskt perspektiv”. Artikelförfattarna anspelade därmed på ett föreställt nationellt såväl som företagligt konsensus. Här finns en gemensam ekonomi och en gemensam ekonomisk strävan. Kvinnorna behövs för att denna ekonomi ska bli lyckad:

Produktutveckling visar också att nya insikter nu sprids inom näringslivet, till exempel IT-sektorn, som innan kvinnorna kom som produktutvecklare, var extremt teknikfixerad. Nu, när kvinnorna gör entré, kommer användarvänlighet och funktion i fokus, vilket gör produkterna mer tillgängliga för en större marknad. I Sverige har vi ett försprång när det gäller jämställdhet, detta kan bli en konkurrensfördel. Det kräver dock att näringslivet tar vara på denna möjlighet och ökar tempot i jämställdhetsarbetet. (Margareta Winberg & Carl Bennet, Göteborgs Posten 8 september 1999).

⁴ För en viktig diskussion om universalism och partikularism se Butler, Laclau & Zizek 2000, Azar 2005.

⁵ Tanken är central hos Foucault, se även en liknande och besläktad version av det här tänkandet se Hardt & Negri.

Det finns en tidsaspekt i argumentationen. En manlig IT-sektor har varit teknikfixerad. Nu, när kvinnorna gör entré förändras den. Något händer, hoppas man, när kvinnorna kommer in. *De* för med sig något annorlunda. *De* gör produkterna användarvänliga medan männen får representera teknik. Tillsammans och jämställt kommer män och kvinnor att vinna i konkurrensen. *Hennes* egenskaper kommer att vara ett viktigt tillskott. Arbetsmodellen kan därmed sägas utgöras av ett heterosexuellt komplementärt par.

Men det är inte bara för det enskilda företaget som denna modell ska gå hem utan för hela nationen. Sverige görs heterosexuellt, ett samhällsäktenskap tar form. När *han* och *hon* arbetar tillsammans vinner Sverige konkurrensfördelar. Sverige blir ett äktenskap.

I båda fallen formas och naturaliseras det heterosexuella paret. Stereotypa föreställningar om kön upprepas där kvinnan genom att relateras till det användarvänliga återigen knyts till det jordnära medan den teknikfixerade mannen knyts till det abstrakta och logiska. En ytterligare tolkning är att genom att förenas så kommer de båda att bli mer moderna. Mannen förstås som allt för statisk och fixerad. När kvinnan kommer in i bilden kommer en förändring att ske. Hon kommer att göra honom mer modern, eller kanske snarare mer postmodernt rörlig och flexibel. Återskapandet och naturaliserandet av det heterosexuella paret gör annan sexualitet till något annorlunda och udda, och kommer med budskapet om att kvinnor ska fortsätta att vara annorlunda männen och vice versa.

Det finns ytterligare en tidsfaktor i den här artikeln. Sverige anses nämligen ha "ett försprång". "Vi" anses ha kommit längre än "andra" när det gäller jämställdhet och därmed har vi en konkurrensfördel. Här upprepas en modern diskurs om en linjär utveckling, man ska framåt och det finns en väg att gå och Sverige har kommit först. De andra länderna kan avundas "oss". Den här betoningen på jämställd nationalitet, på att ha kommit längst har kommit att bli del av en nationell modernistisk självförståelse (se de los Reyes 2001). Att vara jämställd är att vara svensk. Att göra jämställdhet till något typiskt svenskt har troligen borgat för vissa framgångar men det har också återkommande inneburit exkluderande och underordnande av de andra, av andra nationer, av människor som inte är födda i Sverige (se Bredström 2002:184).

I artikeln av Winberg och Bennet naturaliseras en ekonomisk konkurrensprincip genom att relateras till kön och ett modernt utvecklingsparadigm. Jämställdhet är något alla tycks vara eniga om

är bra och jämställdhet är bra för ekonomin. Ekonomin mår bra av jämställdhet och det gör också marknadsekonomin till något genuint gott. Här skapas kedjor av bekräftande innebörder. Debattartikeln är därmed ett exempel på hur mening skapas intersektionellt, hur tillväxt, könsåtskillnad (han och hon är olika och ska göra olika saker), heterosexuallitet och nation formas och naturaliseras genom att relateras till varandra. Det nationella görs till en familj, till ett gemensamt projekt och det finns ett självklart sätt att hantera det ekonomiska.

Ekonomisk naturalisering och vi-skapande

Ett ännu tydligare exempel på artikulationen mellan en värdegrundsfråga och en ekonomisk diskurs, än den hos Bennet och Winberg, återfinns i det så kallade mångfaldsarbetet. I mars 2002 publicerade Svenskt näringsliv en annonsbilaga till Dagens Industri med namnet:

MÅNGFALD i svenskt arbetsliv en förutsättning för tillväxt.

Rubriken på bilagan är ett exempel på hur två strategier vävs samman. Det handlar dels om ett normaliserande av ett olikhetstänkande som bär på en slags integrationsidé. Det svenska arbetslivet ska bli mångfaldigt, det ska fånga upp människor som är olika varandra. Dels syftar rubriken på vikten av att skapa nya konkurrenskraftiga organisationsmodeller som ska bidra till tillväxt. Den här artikulationen är inte minst intressant eftersom den kommit att formas i en rad olika samhällsliga sfärer. Den återfinns exempelvis i näringslivet, hos svenska myndigheter och i utbildningsväsende (se ex Runfors 2003, Åberg 2004). Den har kommit att upprepas i många sammanhang, vilket också gör den allt mer självklar. Så här skriver integrationsverkets generaldirektör Andreas Carlgren i skriften *Mångfald som verksamhetsstrategi*:

Med en åldrande befolkning och låga födelsetal är det svenska arbetslivet i behov av arbetskraft. Vi har inte råd att bortse från den potential och kompetens som människor med bakgrund från något annat land har. Dessutom: möten mellan människor med olika bakgrund ger upphov till en rikedom av tankar, idéer och skapande. Samspelet mellan olikheter utvecklar. Mångfalden blir en kraft, i arbetslivet och i samhället. (Integrationsverket 2001:5).

I citatet återskapas, precis som i talet om jämställdhet, ett nationellt vi, ett Sverige med ett arbetsliv och en åldrande befolkning.

Detta ”vi” ska dra nytta av, ta till sig arbetande från andra länder. En tänkt ledning eller normalitet, ska kunna ordna med *de andra*, så att *de* kommer till nytta (Lundstedt 2005).

Även här finns en föreställning om en stark ekonomisk drivkraft. Det handlar dels om att det behövs arbetskraft – vilket är en återkommande tes i mångfaldsresonemanget i stort (se ex. ovanstående annonsbilaga där detta skäl betonas). Dels handlar det om föreställningen att det är ekonomiskt kreativt när olika sorters människor kommer samman. De olika perspektiven bidrar, hävdas det, till att något nytt föds. Nya banor att tänka i antas skapas. I en intervju med en informant på *Ledarna Sveriges chefsorganisation* fick jag höra att det inte längre räcker att effektivisera verksamheten genom rationaliseringar. Skulle man klara konkurrensen måste man finna sätt att vara mer explosiv och ha mer av förnyelse. Man kan inte lita på den uttänkta planeringen utan måste ställa hopp till det oplanerade och till oförutsägbara effekter som kommer sig av kreativitet och entusiasm. Eller, som man hävdar i inledningen till regeringens riktlinjer för rekryteringsdelegationen för högskolan: ”Ökad mångfald kan förväntas medföra högre kvalitet och ökad kreativitet i utbildningarna”.⁶

Det resonemang som tillsammans med tal om tillväxt och samhällelig välfärd upprepas i ovanstående citat och som efterfrågas av regeringen är exempel på en postmodern organisationsfilosofi som går under namnet *performance management*. Mångfaldsarbete ingår i denna filosofi som utgör en stark kontrast till tidigare former av organisationsmodeller i vilka målet var att kontrollera arbetstagare och där likhet eftersträvades. Denna arbetsmodell har diskuterats och analyserats av flera forskare (se ex. McKenzie 2000, de los Reyes 2001, Petersson 2003). Mångfaldsretorik präglas nästan alltid av ekonomiska incitament och nytta.

Det finns också många paradoxer i mångfaldsresonemanget. Samtidigt som man talar om det föränderliga som norm och om det explosiva och oväntade finns en tilltro till människors förmåga att vara genuina, att vara i sin olikhet. Det är en förväntan som i sig bidrar till ett återskapande av en rad positioner som exempelvis ”kvinna”, ”arbetare”, ”invandrare” eller ”homosexuell”. De framstår som givna kategorier. Kategorin kvinna ska fortsätta vara kvinnlig, en man manlig, de som identifieras med positionen invandrare ska vara ett uttryck för en föreställd annorlunda kultur och på så sätt

⁶ Bilaga till regeringsbeslut (2001-11-08). Delegationens verksamhet regleras av SFS nr 2001:935.

skild från det svenska. En "arbetare" på klassresa förväntas se sin uppväxt som resurs och ständigt påminna sig och andra medelklassare om sin förmodade annorlundahet. Det antas finnas en identiteternas essens och stabilitet i en värld av omvandling och av ständiga förflyttningar. Genom att vara denna sin identitet så kommer arbetsplatserna att bli kreativa. Det innebär att det aldrig går att bli riktig svensk inte heller riktig medelklass och riktigt som en man eftersom man då riskerar att mista sitt existensberättigande som annorlunda (jfr. hook 1999). Det inkluderande mångfaldsresonemanget bär därmed på en betydande exkluderande princip. Existensberättigandet, delaktigheten i gemenskapen, bygger på en utanförposition från början (jfr. Mulinari & Neergaard 2004, Martinsson 2006). Föreställningar som skapar det ekonomiska formas här intersektionellt med föreställningar som skapar kön, invandrarskap och svenskhet. Trots att mångfaldsresonemanget skapar olikheter tycks det samtidigt givet att det finns en gemensam ekonomisk strävan. Alla ska vara beredda att satsa sig själva på att forma kreativa arbetsplatser (Martinsson 2006b).

Med strategin följer också en idé om ett mål för ekonomisk tillväxt och att ständigt skapa förnyelse, förändring. Denna ekonomiska princip blir legitimerad samtidigt som den ekonomiska anspelningen legitimerar arbetet mot exkludering. Inte bara olikheter naturaliseras i den här retoriken, ses som opolitiska och självklara, också förändringsnormaliteten gör paradoxalt nog det. Får var och en "vara som de är" och satsa sitt allt så blir *tillväxten* bättre och förändringar givna. I ett samhälle där autenticitetskravet eller idén om att "vara sig själv" är stark liksom normen om ständig tillväxt innebär kopplingen mellan att vara sig själv och tillväxt ett ömsesidigt bekräftande. Föreställningar om mångfald som något gott bärs upp av tanken att tillväxten är något givet och självklart. Våra olikheter är bra för det ekonomiska och bra för det föränderliga – det är därmed fint att vara olik, att vara annorlunda!⁷ De intersektionella kopplingarna här kan komma att bidra till en hegemonisk förståelse av tillväxtekonomi som något genuint gott.

⁷ För en kritik av detta tänkande se de los Reyes & Martinsson 2005.

Klass och mångfald

I en rad mångfaldsstrategier framstår klassamhället som väldigt stabilt. Det kan exempelvis handla om att skapa strategier för att möjliggöra klassresor snarare än att utmana ekonomiska principer och uppdelningsprocesser. I dag finns flera projekt som riktar sig till skolor i de förorter som genom en postkolonial retorik pågående görs till, som Irene Molina uttrycker det, platser som i sig förstås som "de andra" (Molina 2005: 100). De unga ska söka sig bort från dessa platser in i städerna och läsa vidare på universitet. En likartad satsning handlar om att få unga – var de än bor – att söka sig från en studieovan miljö.⁸ Det är visioner om fysiska och symboliska resor. Ett exempel på ett upprepande av denna vision är fakultetsambassadörerna vid Lunds universitet. På sin hemsida skriver man bland annat:

Snedrekryteringen är tydlig på universitetet i Lund och studenter med invandrar- och studieovan bakgrund är underrepresenterade i förhållande till hur övriga samhället ser ut. Fakultetsambassadörerna kämpar för att ändra denna trend så att alla samhällsgrupper ska bli representerade vid universitetet. (www.fakultetsambassadorerna.se, 2005-10-28).

Ett annat exempel hämtar jag från Göteborgs universitets naturvetenskapliga fakultet som slår fast att:

Fakulteten eftersträvar att alla anställda och studenter oberoende av social bakgrund, etnisk tillhörighet eller sexuell läggning skall ha samma möjligheter att bedriva sitt arbete och sina studier. (Naturvetenskapliga fakulteten, Göteborgs universitet 2003, *Strategiskt program 2003–2007*).

Man betonar också att man genom utåtriktad verksamhet vill stimulera intresse för högskolestudier hos ungdomar och vuxna från studieovana miljöer. Att agera för att bryta en medelklassig, vit och heterosexuell gräddfil in på universiteten är naturligtvis en bra ambition. Men det jag skulle vilja diskutera är vad den här sortens strategier bygger på och återskapar för förståelse av såväl klass, invandrarskap som universitet. I båda citaten ses universitet som en neutral plats där alla ska få plats. Fakultetsambassadörerna ser exempelvis universitetet som ett rum som ska avspegla samhället och

⁸ Det här arbetet har bland annat manats fram genom regeringens proposition "Den öppna högskolan" 2001/02:15.

där alla samhällsgrupper ska finnas "representerade". Samhället i sig, med alla sina skiktningar, riskerar därmed att inte ses som ett problem alls, alternativt inte ses som ett problem möjligt att förändra eller utmana. Det man kan göra är att få vissa att göra en klassresa. Det här sättet att arbeta lutar tungt mot moraliska principer om allas rätt. Det görs med andra ord till en etisk och inte politisk fråga. Att alla som vill eller har förmåga ska få möjlighet att läsa vid universitet är något alla kan ställa upp på. Samhället i sig behöver emellertid inte förändras eller hierarkiserande principer undergrävas (Laclau 1996, Mouffe 2003).

En annan tolkning av universitetet är att det är en medelklass- och vithetskonstituerande och konstituerad plats som inte bara visar sig i att snittlönerna stiger med akademiska examina utan också samhällelig status, möjligheter att påverka och organisera andra. Den återkommande beskrivningen av mångfaldsarbete som en fråga om klassresa och klass som resurs bygger och återskapar också en rad föreställningar om klassamhället. Klasskillnader och etnisk segregering uppfattas som en rest av något gammalt, att det handlar om attityder som ska få människorna i förorterna att flytta på sig. Det leder till att positionen i en klass- och nationalitetshierarki riskerar att framstå som resultat av individuella handlingar. Det är som om människor i förorterna eller från studieovana miljöer inte anses vara nog på hugget, nog framåt. Därför blir de "kvar" i sin klassposition. Genom att entusiasmera och informera ska man få vissa att satsa på så kallade collegeutbildningar, vilket är en utbildning inför högskoleutbildning.⁹ Får de studieovana denna hjälp ska de kunna lyckas. Hur medelklass och vithet görs och naturaliseras och därmed stänger ute diskuteras emellertid ytterst marginellt. Hur blir kategorier som arbetare, medelklass och kapitalistklass möjliga? Hur återskapas kategorier som invandrare och svenskar? Vad är det för berättelser som hindrar oss från att ifrågasätta själva uppdelandet? Skulle man kunna utarbeta politiska strategier mot klass- och vithetsskapande istället för att kämpa för resor från förorten eller från andra studieovana miljöer? De återkommande skillnadsskapande processerna naturliggör exploateringar och en ojämlik ekonomisk ordning.

Genom dessa strategier, som kan ses som uttryck för en god vilja att faktiskt förändra samhället återskapas dock samtidigt en bild av klassamhället som något som inte konstrueras här och nu utan som

⁹ Denna typ av collegeutbildningar har exempelvis utformats vid Borås och Malmö Högskola, och av Folkuniversitetet vid Umeå universitet.

något alla kan ta sig ur. På liknande vis konstrueras invandraren som någon som behöver stöd. Den strukturella diskrimineringen problematiseras inte. Det är som om den inte finns.

Klasskillnad

I arbetsfördelningsprocesser upprepas och iscensätts en rad diskursiva principer. De rasifierande diskurserna som pågående skapar positioner som svensk i relation till invandrare, möjliggör exempelvis att personer med hög utbildning som definieras som invandrare inte får arbeten som motsvarar deras kompetens (de los Reyes 2001, Kamali 2005, Mulinari & Neergaard 2004). Medelklasspositionen upprätthålls därigenom som dominerande genom att pågående göras vit genom en diskriminerande och exkluderande praktik. De som skiljts ut som *de andra*, släpps inte in i klassgemenskapen. Den diskriminerande praktiken är i den meningen i allra högsta grad såväl klass-, som raskonstituerande. När jag själv bedrev ett fältarbete på en europeisk industrikoncern kunde jag se hur de organiserande medelklassuppdragen alla utfördes av en kategori människor som definieras som svenskar och allra oftast också som män. Ledarpositionen, att vara den som organiserar andra, har gång på gång i historien gjorts till något som de som skiljts ut som män och vita utför. På industrin återskapades med andra ord en välkänd diskursiv praktik om vem som ska leda vem.

I samma takt som medelklasspositionen formades skapades också dess motsats. Ett stort antal arbeten i en av industrins produktionshallar kom att förstås som lågstatusarbeten av såväl de som arbetade med dessa arbetsuppgifter som andra i produktionen och av ledare. Hur just dessa arbeten kommit att uppfattas som lågstatus går inte reda ut på ett enkelt sätt. Att de utfördes av *de andra*, de kategorier som konstrueras som kuliss till manlighet, svenskhet och vithet som de som kommit att kallas för kvinnor, äldre, yngre eller invandrare kan emellertid ses som en indikation på hur arbetsvärdering blir till. Genom tusen olika beslut på en mängd platser inom industrin och på arbetsmarknaden i stort görs vissa arbeten till enkla, genom att *de andra* utför dem. Bland ledarna talades det om de ”enkla jobben”, de som inte krävde någon skolutbildning, de jobb som ”invandrare av tradition får” som personaldirektören uttryckte det. Genom att länka *de andra* till vissa arbetsuppgifter ges dessa låg status och vice versa. Positionen

invandrare blir synonym med låg utbildning och låg kompetens. En välutbildad invandrare framstår som en anomali (jfr Matsson 2001, Hertzberg 2003). Något som talar för denna tolkning är att de arbeten i produktionen, som ansågs kräva kompetens och skicklighet, utfördes av personer som definierades som vita, medelålders män. Den arbetsfördelningens diskursen, som också iscensattes av de arbetande själva i deras val av arbetsuppgifter, åstadkom intersektionellt konstruerandet av dels en skiktad arbetarklass, dels ett återskapande av vit medelklass.

Men det är inte bara arbetets organisering i sig som är klasskapande utan också kritiska berättelserna om den. Den just beskrivna arbetsdelningen har kritiserats i antirasistiska strategier och antirasistisk retorik. En vanlig beskrivning av invandrades situation såväl i akademien, massmedia som i vardaglig organisering handlar om att invandrare, trots att de var medelklass i de länder från vilka de kommit, ”bara får enkla arbeten i Sverige”. Det är en börda som följer med i generationer. De tvingas med andra ord att byta klass¹⁰ (se ex Kamali 2005:51). Samtidigt som den etniska exkludering kritiserats tilltalas medelklassen som möjliga identifikationspartners. I den välutbildade invandraren förväntas den svenska medelklassen kunna identifiera sig och därmed känna av diskrimineringens problematik. Att behöva ”falla” i klass är en spridd oro. Det ska löna sig att utbilda sig och det ska också löna sig att ha utbildad arbetskraft.

Berättelsen är i sig performativ, det vill säga att den också är del i klasskapande processer.¹¹ Den gör något med förståelsen av klass och av vilka som är viktiga att ta hänsyn till. För att ”allmänheten” ska förstå det absurda i att någon med medelklasstatus arbetar vid ett löpande band krävs att det senare arbetet framställs som ytterst trivialt, som ett skitjobb. Några av informanterna i min studie på industrin arbetade vid en så kallad lågstatusavdelning. I deras beskrivningar av sina egna arbeten och arbetsuppgifter hörde jag berättelsen eka om invandrarnas svårigheter att få de jobb de hade kompetens för och att de istället tvingades ta enkla arbeten som inte krävde någon kompetens. En av informanterna, som inte själv identifierade sig som invandrare, berättade att på den här avdelningen fanns jobben som ingen egentligen ville ha. Det var botten-skräpet som hamnade här och det var också därför det var många

¹⁰ 2005-12-09 fördes exempelvis en diskussion av det här slaget i P1.

¹¹ För en viktig diskussion om performativitet och arbetsliv se Magdalena Peterssons avhandling om cabinpersonal (2003).

invandrare här för de fick ju inga andra jobb. Berättelsen kom att lika mycket handla om henne själv, hennes egen förståelse av sitt arbete som om ”invandrarnas” situation eller förmågor. Hon var ju en av dem som hade ett lågstatusjobb. Därmed blev även den strategiska berättelsen om medelklassinvandraren som fick ta ett skitjobb en berättelse om informanternas lågstatusarbete. Berättelsen kom att bli en del i en klasskapande historia och blev därmed ytterligare en i en lång rad processer som gjorde arbetet i hallen till lågstatus och som kom att motivera låg lön och pressade villkor

Jag har kommit att se såväl iscensättande av rasifierade och könande diskurser – som de strategiberättelserna om denna politik som del i ett slags *avhumaniseringsprocess*¹² där lågstatusyrken och dess arbetare pågående görs till *de andra*, till några som inte behöver ses och vars arbetsuppgifter får fungera som kuliss mot vilka medelklassens yrken kan framträda. Det viktiga att reflektera över är hur värdegrundsstrategin att berätta om invandraren som tvingas byta klass blir en del av denna jätteberättelse, av denna diskurs. Den gör också något med de jobb som omtalas.¹³ Med ett intersektionellt perspektiv blir dessa dubbla betydelser synliga och möjliga att problematisera. Att enbart fokusera etnicitet och ras blir problematiskt och innebär ett förgivettaget upprepande om vad som är lågt och högt värderat.

Jag ska nu byta fokus och närma mig frågan om nations och unionsbygge i strategier som bland annat riktas till skolan. Skolan är särskilt intressant i det här sammanhanget då den genom sin ambition att forma medborgare också skapar föreställningar om nationen (Epstein 1998, se även Runfors 2003).

Europeiskt agentskap

I ett nuvarande projekt¹⁴ granskar jag värdegrundsstrategier som upprepas i alternativt riktas mot skolan eller närliggande verksamheter som fritidshem och fritisgårdar. Jag har intresserat mig för hur det skapas föreställningar om vem det är som ska agera, vem

¹² Begreppet har jag lånat av Diana Mulinari som använde det vid Arbetstlivsintitutets konferens ”Dissad av arbetslivet” i Malmö 18 maj 2005.

¹³ Jag skulle vilja notera här att detta sätt att betrakta klass, som ett upprepande av flera, och inte skilja ut det och se det som något radikalt annorlunda än exempelvis kön och ras (se ex Irenes artikel) är ett viktigt antagande i så kallad postmarxism (Laclau & Mouffe 1986).

¹⁴ *Den självklara heteronormativiteten. Skolan som plats för sexualitets och könskonstruktion* Vetenskapsrådet.

ska komma åt jämställdhetsproblemen? Vem ska upplysa sig själv – inklusive ”sin egen” nation – och andra?

Jag kom att lägga märke till en variant av avsubjektivering i jämställdhetsprojekt riktat till skolans värld. Det handlade då om att visa att värderingar är historiskt konstruerade. I ett arbetsmaterial riktat till skolor, fritidsgårdar och ungdomsverksamheter, skrivet av debattören, konsulten och av Ungdomsstyrelsen anlitate Mia Hanström, stod följande att läsa:

Jämställdhet handlar inte om att det ena könet är ont och det andra gott eller att det ena könet är klokare eller mer överlägset det andra, utan på att samhället byggt och fortfarande bygger på värderingar som ”säger” att kvinnor ska vara underordnade män. På samma sätt har svarta och indianer historiskt sett ansetts vara underordnade oss européer. I dag har vi ett annat synsätt både på ras och kön men vi har en hel del av våra gamla värderingar omedvetet med oss. (Hanström 2003).

I den här satsen konstrueras en gemenskap, *vi européer*, detta ”vi” får också veta att de inte är ”svarta” och ”indianer”. Européer återskapas därmed som en vit gemenskap med en gemensam vit och från svarta och indianer skild tradition och historia. Det är en konstruktion av historien som ger föreställningen om ett ”vi” stabilitet. I citatet är det också de vita som manas att arbeta för jämställdhet och som faktiskt också den här handboken i jämställdhetsarbete fortsättningsvis kommer att vända sig till. Det innebär en subjektivering, ett manande till agentskap för dem som därmed kommer att tilltalas som européer och samtidigt en objektivering av dem som exkluderas från den europeiska (vita)gemenskapen. Det går att förundras över att det är möjligt att skriva på det viset också av en jämställdhetskonsult som själv är kunnig i frågor om makt och härskartekniker. En möjlig förklaring är att frågor om rasism ofta hänförs till andra platser och andra grupper. Det är människor i marginalen, de utbildade och isolerade som antas vara rasister. Att rasism skulle kunna upprepas i jämställdhetsarbetet är kanske inte riktigt tänkbart. Det kan också hävdas att det är lätt att skriva ”fel”, att ”alla” nog förstår vad som åsyftas, alternativt att man måste få koncentrera sig på en maktordning. Därmed skulle inte Hanströms text vara del i uppreandet och befästandet av ett hegemoniskt diskriminerande styrande tänkesätt och praktik med hierarkiserande åtskillnad och exkludering som följd.

Ovanstående text är också ett exempel på betydelsen av att skapa ett ”vi” som agerar, som ska rensa upp i ”oss” själva. Detta troligen

oundvikliga ”vi” kräver dock *de andra* som en slags kuliss. Att skapa ”vi” i strategier är oundvikligt. Det måste till allianser. Frågan är hur detta kan göras (Mouffe 2003).

Att försöka avdramatisera görandet av *den andra* i antidiskrimineringsstrategier är vanligt, vilket också bidrar till svårigheten i att komma åt den här delen av andrefieringsprocesserna.¹⁵ I artikeln ”Vardagsrasim” skriver Philomena Essed att det nästan blivit tabubelagt att konfrontera individer med rasism i deras beteende (Essed 2005). Att konfrontera individer med att de tänker utifrån en könsmaktsordning, som Mia Hanström gör, är däremot knappast problematiskt längre. Hanström har tillsammans med en rad andra namnkunniga jämställdhetsaktörer utarbetat mallar för kurser man kan gå för att bli uppmärksam på hur man själv upprepar könsmaktsordnande principer. Man ska se mönster genom att exempelvis spela in videofilm och se hur man agerar som lärare eller ledare, man ska analysera hur man bemöter pojkar och flickor.¹⁶ Motsvarande värdegrundsstrategier för att komma åt rasistiska upprepningar i skolpersonals utförande av sitt arbete finns inte. Det betonas, till skillnad från jämställdhet mellan könen, inte heller som extra viktigt i läroplanen (Lpo 94). Ett skäl till detta kan återigen vara att det finns en stark föreställning om att rasism inte är ett strukturellt problem utan ett marginellt. Det handlar då om att ett redan förment verkligt upplyst ”vi” (inte bara ett som tror att det är det, som fallet antas vara med jämställdhetsarbete) ska upplysa andra. Att påvisa ett upprepande av rasistiska diskurser som skapar vita gemenskaper och vit subjektivitet och ytterst är villkoret för en pågående institutionalisering av rasism är därmed fortfarande ett riskfyllt projekt som kan falla tillbaka på den som konfronterar.

Som forskarsamordnare i ett antal EU projekt som fokuserar diskriminering mot ickeheterosexuella samt transpersoner i arbetslivet har jag stött på exempel på hur man i ett europeiskt antidiskrimineringsarbete – bestående av en rad NGO:s fackföreningar, myndighetspersoner osv. – återskapar andrafieringsprocesser. Det gäller föreställningar om den jämställda västeuropén som kommit längre än östeuropén, om stad och land,¹⁷ och inte minst om den

¹⁵ Den här problematiken återfinns inte bara i rasistiska sammanhang. Rikspolitiker, som arbetade med jämställdhet, betonade man att man inte diskriminerade homosexuella, det hävdades att man inte hade några sådana problem i de olika partierna. De heteronormativa drag som återfanns i jämställdhetsarbetet uppfattades inte (Martinsson 2001).

¹⁶ Se ex 3r metoden, skapad av Gertrud Åström.

¹⁷ För vidare diskussioner om så kallad metronormativitet, då storstaden görs till det moderna på bekostnad av landsbygden, se Halberstam 2005.

problematiska klassen av lågutbildade och av invandrare. I november 2004 var jag på en konferens i Haag. Konferensen syftade bland annat till att få de europeiska politikerna att bli mer medvetna om homo- och bisexuellas samt transpersoners (hbt) situation.¹⁸ Vi skulle forma goda strategier. Vid en av föreläsningarna skulle vi åhörare agera interaktivt med föreläsaren. Vi ombads att trycka på knappar om vi menade att européer på olika sätt skulle påverka muslimer att bli mer öppna gentemot homo-, bisexuella samt transpersoner. Eller skulle européerna stänga för muslimerna? Europa gjordes i ett slag till ett ickemuslimskt territorium samtidigt som muslimer framstod som genuint heterosexuella. Bilden av (Väst)Europa som en sekulariserad rationell modern region och därmed som det öppna och sexuellt frigjorda blev tydlig samtidigt som det muslimska uppfattades som traditionellt, möjligen på efterkälken eller också helt förtappat. Framförallt framstod det muslimska som icke västeuropeiskt, som problematiska inkräktare i behov av upplysning. Världsordningen återskapades genom föreställningar om sexualitetens omvandlingar.

Som åhörare förväntades jag också vara en av dessa européer som gavs rätten att uttala sig om muslimerna. Jag gavs i det ögonblicket makt att göra andra till objekt för mitt agentskap. De muslimer, som fanns i salen, kom samtidigt att hamna utanför diskussionen. De tilltalades inte. Det var som om de inte fanns. Hbt-gruppen, som så länge skiljts ut och exkluderats, kom samtidigt att bli högst hemmastadd. Gruppen blev ett uttryck för den upplysta och moderna världen. Samtidigt möjliggjordes denna hemmahörighet av att andra exkluderades och betraktades som traditionella. Genom denna strategi återskapas inte bara exkluderande föreställningar om en icke-muslimsk europeisk gemenskap. Också de heteronormativa och homofoba principer som upprepas i den föreställda europeiska gemenskapen gjordes marginella.

En annan återkommande strävan, som med all tydlighet också visade sig på ovanstående konferens,¹⁹ är viljan att kartlägga attityder mot diskriminerade grupper. Ett mål för dessa studier är att genom att visa hur hemska attityderna är så ska motivationen hos politiker att satsa allmänna medel för att åstadkomma förändring öka. Med denna vilja följer också en ansträngning att peka ut var

¹⁸ Den holländska regeringen anordnade i kraft av att vara EU:s dåvarande orförändeland konferensen. Tillsammans med Coc Netherlands, en motsvarighet till svenska RFSL. Det var en "pre-konferens" till EU-konferensen "Equality in a future Europe", som hölls direkt efter.

¹⁹ Vid en workshop där alla forskarna på konferensen samlades sågs det som en huvuduppgift för att skaffa fram siffror på hur diskrimineringen såg ut.

problemen ligger, vilka som är i mest behov av exempelvis upplysning.

Jag har tittat närmare på tre projekt av det här slaget, två svenska och ett nederländskt. Det senare syftade till att kartlägga situationen för homo- och bisexuella lärare i de nederländska skolorna.²⁰ Det innebar ett sökande efter problemen och var problemen skulle kunna finnas, eller vilka det var som utgjorde ett problem? Man skickade ut enkäter till hetero-, homo- och bisexuella lärare och bad den svarande tala om vad för slags skola man arbetade på: Var det många minoriteter där? Många lågutbildade? Kopplingen mellan lågutbildad- invandrare och homofobi upprepades såväl i enkätens utformning som i sammanställningen. Uppdraget att verka mot diskriminering utfördes genom att återskapa kategorier som invandrare, etniska minoriteter, lågutbildade som problem som måste göras något åt. Man kan hävda att de tankar som styrde skapandet av den här enkätundersökningen var kolonialistiska, klass-, och könsåterskapande. Arbetet mot homofobi innebar här att man vilade sig mot en föreställd nederländsk nationell gemenskap, detta vi stod för det frisinnade och öppna. Därmed kom inte heteronormativa, eller rasifieringsprocesser i allmänhet att synliggöras eller problematiseras. Den strukturella heteronormativa och rasifierade diskrimineringen fångades inte upp utan reproducerades och förstärktes.

I Sverige gjordes 2002 en liknande undersökning av den statliga myndigheten Folkhälsoinstitutet. Målgruppen var dock bredare. Det handlade om att studera "allmänhetens attityder till homosexualitet" eftersom man antog att dessa hade stor betydelse för hbt-personers hälsa. Skälet till att undersökningen skulle göras handlade alltså om att förbättra för en grupp som förstods som utsatt. Rapporten heter *Svenska befolkningens attityd till homosexuella och homosexualitet*. Rapporten kom senare att ges ut i en mer populär form och kallades då för *Föreställningar, vanföreställningar. Allmänhetens attityder till homosexualitet*. Frågorna om attityder gentemot homosexuella hade fogats in i långtidsstudie *Ditt land och ditt liv* i vilken man kan följa attitydförändringar ända från 1950-talet. De olika namnen på studierna, rapporten och den populärvetenskapliga skriften antyder alla att man utgår från en föreställning om en gemensam nationell och allmän normalitet. Man talar om *Svenska befolkningen, Allmänheten* och *Ditt land*. Detta anslag visar

²⁰ de Graaf m.fl.

sig också vara av ett genomgående slag såväl i studiens upplägg som i avrapporteringen av den. De förväntat heterosexuella enkätsvararna ska få uttala sig om *de andra*. Men man skulle inte bara uttala sig om homosexuella och homosexualitet. Forskarna ville själva skapa en förståelse för hur folks attityder hängde ihop. Enkätsvararna skulle därför också svara på frågan om de "litar på muslimska invandrare" (Österman /Carpelan 2002:39) och vad de ansåg om invandrare och flyktingar. Man talade om "avvikare" och "minoriteter" vilket pågående innebar ett återskapande av en föreställd svensk, heterosexuell, kristen normalitet. Normalitet skapades genom en kedjebildning av *de andra*. Samtidigt formades ett tydligt agentskap, ett tilltal till dem som uppfattade sig som normen, som ett uttryck för den svenska befolkningen. Det var de som skulle svara på enkäten.

I folkhälsoinstitutets undersökning blev hbt-personer och muslimer begripliggjorda som avvikarkategorier. De var inte del av den svenska befolkningen. Därmed kan man konstatera att den undersökning som skulle ligga till grund för att förbättra hälsan för hbt-grupper återskapade ett heteronormativt tänkande. Att hbt-grupperna här kom att framställas som avvikande kan jämföras med konferensen i Haag där samma grupper var en alldeles tydlig del i förståelsen av den europeiska gemenskapen, av det europeiska *viet*. Det var just inkluderandet av homo- och bisexuella samt transpersoner som bidrog till att göra Europa till en öppen och modern plats. Hur normen konstrueras är inte givet, men det visar också på det tillfälliga i hur det europeiska och nationella förstås eller beskrivs.

Ett tredje exempel på attitydundersökningar utgörs av Integrationsbarometern 2004 från Integrationsverket. Syftet med rapporten är att "följa upp och analysera hur allmänhetens attityder, erfarenheter och potential till personligt engagemang ser ut och eventuellt förändras i relation till bestämda aspekter av integrationsprocessen och integrationspolitiken". Uttryckt på ett annat sätt är det en uppföljning av bland annat regeringens strategier för så kallad integration. Även här talas alltså om en allmänhet. Att denna allmänhet inte inkluderar muslimer framgår i stort sett med en gång:

Integrationsbarometern 2004 innefattar ett antal indikatorer som gör det möjligt att beskriva flera olika aspekter av islams och muslimernas ställning i det svenska samhället. Två tredjedelar anser att värderingar inom islam *inte* är förenliga med grundläggande värderingar i det svenska samhället; 30 % är kategoriskt negativa och övriga svarar att

värderingarna ”till stor del” inte är förenliga. (Integrationsbarometern 2004:8).

I citatet upprepas en föreställning om en klyfta mellan det muslimska och det svenska. I frågorna som ställts har det tagits för givet att det finns ett *vi*, ett homogent värdemönster och en delad värdegrund som inte självklart inkluderar islam och muslimer. Meikonnen Tesfahuney konstaterar i sin analys av attitydundersökningar att där finns ett förgivet tagande om vad som är majoriteten, eller allmänheten, och vad som inte är det (1998:109). Själv skulle jag också vilja tillägga att man med den här formen av undersökningen inte bara upprepar ett förgivet tagande om ett allmänhetens *vi* utan också producerar ett sådant. I integrationsbarometerns hävdas:

Allmänheten i Sverige har ingen större acceptans för att muslimska kvinnor bär slöja i fem olika situationer, även om bärandet av slöja är mer acceptabelt i vissa situationer än i andra. Det är mer acceptabelt att muslimska kvinnor bär slöja på gatan än att de bär slöja på arbetsplatsen, i skolan eller som anställda i stat och kommun (Integrationsbarometern 2004:8).

De muslimska kvinnorna skiljs ut som några som en allmänhet tycks kunna få sätta upp gränser för. Var och när ska *dom* få bära sin slöja? Några – allmänheten – ska acceptera och tolerera andra som därigenom görs till objekt som det anses vara rätt att ha åsikter om. Det innebär också att den överordnade positionen befästs.

De olika exemplen från en förberedande konferens till ett EU-toppmöte, Folkhälsoinstitutets statistiska undersökning och Integrationsbarometern visar samtliga hur det i de metoder som utgör en del av värdegrundsstrategier som ska göra Sverige och Europa till bättre platser återkommer normer och praktiker som exkluderar och som återskapar föreställningar om *vi* och *dom*. Det visar sig också att frågor om det muslimska som något särskilt viktigt att bekymra sig om har fått stor betydelse. Både i Folkhälsoinstitutets skrift och i Integrationsbarometern talar man om att man lagt till frågor om det muslimska i sina långtidsstudier.

Villkoren för att svara

Det är viktigt att också fundera över möjligheterna att svara i de här enkäterna. Mekonen Tesfahuney skriver om att man med de här enkäterna är med om att producera åsikter om invandrare (1998: 108). Det kan också, menar jag, handlat om ett citerande av föreställningar om var problemen ligger. Diskurser formas som pekar ut vissa och gör dem till problem. Svaren i en enkät måste därför alltid också analyseras diskursivt. Vad finns det för möjligheter att svara? Vad finns för förväntningar på svar och hur iscensätter man subjekspositioner när man sätter ett kryss i den ena eller andra rutan? Inte minst kan man fråga sig vad kryssandet gör med individen, hur får den sig att uppfatta sig själv? Exempel på det här kan man hämta från både folkhälsoinstitutets och den nederländska undersökningen. I enkäterna kom männen att utmålas som ett problem av sig själva och av andra. De var inte nog öppna och empatiska. Det innebar att enkäten inte på ett entydigt sätt kunde återskapa den goda moderna nationella mannen. Däremot återskapades den vita holländska och svenska kvinnan. Den hegemoniska bilden av kvinnligheten är som essentiellt god (se ex Skeggs 1999). Det här skulle också innebära att en person fyller i en enkät utifrån hur den identifierar sig. Att fylla i kryss som visar på empati eller omtanke är, som Jenny Sahlström skrivit i sin uppsats "Vet ej", (2005) ett sätt att iscensätta eller göra kvinnlighet.

Att bli agent

Ledarpositionen har en speciell plats i en mängd värdegrundsstrategier. I utbildningsmaterial om mångfald från integrationsverket betonas betydelsen av ledaren. Han eller hon måste entusiasmeras, fås att bli med på noterna. Det är först då ett mångfaldsarbete kan bli riktigt lyckat (*Mångfald som verksamhetsstrategi 2001*). Ledaren görs till föremål för en rad utbildningsinsatser. Konsulter, utbildare, forskare, ska undervisa ledaren i hur det går till att konstruera mångfaldiga arbetsplatser, skolor och universitet. Att ledaren fått den här genuina betydelsen är nu inte så mycket att förundras över. Ledarpositionen står för agentskap och om det inte finns en engagerad ledare antas ofta mångfalds- och jämställdhetsarbetet vara kört. (Alvesson 1998, de los Reyes 2001, Martinsson 2006ab, Nehls 2005). Men ledaren konstrueras inte bara genom de här dis-

kurserna. Ledaren är också könad och kontinentaliserad. Att vara ledare har länge varit liktydigt med att vara man (se ex Höök 1999). Likaså har ledarskap genom kolonial och ekonomisk retorik konstruerats som västeuropeisk. Den europeiska kontinenten anses ha kommit längre, vara världsledande och tagit som sin uppgift att organisera och upplysa andra som antas befinna sig i något slags kaos (de los Reyes 2005). Ledaren görs därigenom både till man och västeuropé.

Talet om ledaren bär också på en förståelse av dem som ska ledas (se Alvesson 1999). Fram träder en bild av de ledda som en massa utan politiska engagemang, eller som jag noterade ovan, som lever i kaos. En annan effekt av denna ledarnormativitet är att de ledda antas vara oförmögna att underifrån skapa en kritisk rörelse eller arbeta mot diskriminering. Leddskapet görs också genom att relateras till kvinnlighet, invandrarskap och en återkommande föreställning om arbetarklass. De människor som definieras som arbetarklass och lågutbildade anses ha en rad brister och tycks sakna politiska mål och drivkrafter (Skeggs 1999, Blackman & Walkerdine 2001). Det är alltså en traditionell klass, köns- och rasdiskurs som skiljer ut dem som ska ledas mitt i det inkluderande talet om mångfald.²¹ Mångfalds och jämställdhetsarbete har därmed blivit del av en klassretorik i vilken ledarrollen, snarare än allmänt politiskt arbete, görs till det som kan omvandla. "Massan" ska upplysas och informeras. Positionen ledd blir också en identitets- och subjektsposition. Som ledd förväntas man invänta andras beslut och ageranden. Det är så man ska bete sig för att agera rätt (Martinsson 2006a).

Men vad finns för möjlighet för att alternativ subjektivitet ska kunna uppstå? Finns överhuvudtaget någon möjlighet för icke-vita, ledda och kvinnor att agera? Hur kan man förstå sig själv som aktör när man befinner sig utanför tilltalet som den agerande? Det är, för det första viktigt att konstatera att alla diskurser som gör vissa till subjekt och andra till objekt aldrig helt lyckas med denna process. Inte heller råder, som jag varit inne på tidigare, någon total föreställning om vem som är agent (Martinsson 1997, 2000, de los Reyes & Martinsson 2005). En individ uppfattar alltid sig själv genom en mängd inte sällan motsägelsefulla principer. Det finns en rad diskurser som formats i kontrast till jämställdhetsnormen och som manar kvinnor att agera. Det finns också många tillfällen då

²¹ För en vidare diskussion av detta se Martinsson 2006.

diskurser kommer att utmanas genom att artikuleras tillsammans med andra tolkningsprinciper. Jag ska ge ett exempel på detta.

När jag hösten 2005 intervjuade en kursansvarig ledare på en folkhögskola som drivs av ABF och LO diskuterade vi frågan om ledarskap och bilden av dem som ska ledas. Jag hade uppmärksammat att på denna skola, som var så viktig för idéutvecklingen inom arbetarrörelsen, betonades ledarskapskurser. De utgjorde majoriteten av kurserna. Jag frågade informanten om detta och han var medveten om att det är en paradox att ledarskapet framställdes som så viktigt inom arbetarrörelsen. Men han underströk att ledarrollen har många ursprung. Det handlade om att det fanns en annan ledarförståelse inom den fackliga världen, menade han. En ledare i facket har ett förtroendeuppdrag. Det är verkligen en position man fått av dem som ska ledas men också representeras. Men samtidigt så trodde han också att ledarskapssträvandena ute i samhället fått betydelse för deras kursinriktningar. I och med att ledaren sågs som så viktig var det också något som många eftersträvade att själva få bli. Att ha ledarkurser var därmed bra för rekryteringen. Människor måste bli intresserade av att komma, underströk han. Min informant berättade vidare om en kurs i vilken man kunde bli utbildad till integrationsledare. Man fick lära sig att lägga upp projekt för att lokalt bidra till att öka integrationen på sina arbetsplatser. Jag fick också höra att den grupp som brukade söka sig till den här kursen till största delen var invandrare själva. De tillhörde i den meningen den grupp som pågående görs till de andra men som inte tilltalas som subjekt. Att få paper på att man är utbildad integrationsledare ger viss trygghet att agera, att tro på sig själv, menade informanten.

Uttryckt på ett annorlunda sätt så kan kursen ha varit ett annat sätt att erövra en position från vilken man själv kunde se sig som agent och bli sedd som agent av andra. Att erbjudas/erövra en position och bli tilltalad som ledare blir att "tro sig om att vara någon", det ger styrka och agentskap. Istället för att utmana ledarpositionen blir man en del av den. Om ledarnormativiteten utmanas kan man ju fundera över men det är inte omöjligt. När de som utifrån könade och rasifierade diskurser inte brukar förknippas med ledarskap – som kvinnor och invandrare – när de praktiserar ledarskap är det ju tänkbart att ledarnormativiteten kan komma att skaka, beroende som den är av att återskapas som överordnad på ett mångfaldigt vis. Samtidigt innebär bejakandet av tanken att det måste till en ledare för att exempelvis integrationsarbete ska lyckas,

ett stärkande av en viss organisationsmodell och förväntan på att det är ledare som ska vara de drivande, eller att man måste vara ledare för att kunna vara agent. Andra former av organisationer och agenskaper får därmed svårare att utformas.

Ett subalternt agenskap

Amanc Demir arbetade på koncernen där jag gjorde deltagarobservationer. Han är ett exempel på ett kanske oväntat agenskap. Hans berättelse utgör en viktig vink om en motstrategi i det vardagliga. I Amancs arbetsuppgifter ingick att plocka bort några träbitar som stagade upp pappersbuntar som skulle bindas till kataloger. En dag började det komma träbitar där någon skrivit ”svarta åk hem” respektive ”ta inte mitt jobb”. Amanc samlade på sig de här träbitarna som han förstod var adresserade till honom. Budskapet uppfattade han som trakasserier och det fick honom att agera. Han gick till sin chef och till personaladministratören och berättade om det som hänt. Amanc berättade för mig hur alla ställde upp på honom, hur hans överordnade efter Amancs agerande också betonat att ett sådant uppträdande kunde leda till uppsägning.

Det fanns en idé på de här brickorna om att ”hem” och ”jobb” var en plats för vita men inte för andra: Ett slags (de)markering av arbetsplatsen och av klass, utifrån rasistiska kriterier. Den meningstilldelningen utmanade Amanc. Amanc var med om att i någon mån omvandla föreställningarna om vem som hörde hemma var och vilka som får lov att tillhöra arbetarkollektivet. Kanske kan man ana att hans agerande kan ses som ett uttryck för en antirasistisk diskurs som inte bara gjorde hans politiska position möjlig utan med vilken också positionen ”rasist” skiljs ut och stigmatiseras. ”Rasisten” hör inte hemma i centrum, i hemmet. Han eller hon ska befinna sig i marginalen. Det är den diskurs jag tidigare också kritiserat för att just placera rasismen långt borta från en tänkt svensk normalitet, vilket innebär att den rasism som upprepas i jämställdhetsarbete och av myndigheter förblir oproblematiserad. När den här diskursen aktiverades av Amanc fick den dock betydelse för marginaliserandet av den person som skickat brickorna och för ett återupprättande av Amanc som tillhörig.

Amancs berättelse, och min berättelse om honom, är viktiga just för att de är kontrastiva. De skiljer sig från historierna om invandraren och den ledde jag återgivit hitintills (de los Reyes & Mulinari

2005). Kanske kan man också i Amancs berättelse se hur en antirasistisk diskurs kan komma att bli relativt hegemonisk och influera en organisation. Alternativt kan man i just den här värdegrundsstrategin också se hur det skapades ett företagligt vi där diskriminering på andra nivåer i företaget osynliggörs. Men det hindrar inte att gränserna för vems hemmet är blev ifrågasatta genom Amancs agerande och att företagsgemenskapen i det här sammanhanget snarare blev till för Amanc än för "rasisten".

Om ett intersektionellt perspektiv på strategisamhället

I det här kapitlet har jag genom en rad exempel visat hur exkludering förekommer i strategier som syftar till integrering, jämlikhet och lika värde. Metodiskt och teoretiskt har jag utgått från ett intersektionellt perspektiv där kategorier som klass, kön, ras, sexualitet men också ekonomi och tillväxt ses som konstruerade och som formade i relation och motsats till varandra. I de analyserade strategierna skapades alltid ett "vi", en grupp inom vilken det förväntas råda en form av konsensus. Det kunde handla om Sverige som en ekonomisk gemenskap eller ett Europa som en modern enhet i kontrast till *de andra*. Det kunde också handla om ett förväntat heterosexuellt "vi". Dessa vi, kunde också konstrueras tillsammans och underströk därmed exkluderingen av *de andra*. Det kunde exempelvis handla om uppmålandet av ett nationellt jämställt samhällsaktenskap som ansågs vara bra för den ekonomiska tillväxten och vice versa.

Konstruktionen av "vi" utgör en nödvändig dimension i allt politiskt arbete. Det är genom konstruerandet av allianser som alternativa förståelser kan få genomslag. Ett "vi" förutsätter också ett "dom" mot vilka man tar avstånd och mot vilka alternativ formas. Att tänka sig en politik utan *vi* och *dom* och utan konflikter mellan dessa är därför omöjligt (Mouffe 2003). De "vi" som konstrueras i strategierna som jag diskuterat i kapitlet måste dock också utsättas för press och dekonstrueras. De exkluderade inte bara politiska motståndare – som exempelvis patriarkala förespråkare, homofober, eller rasister, som alla är positioner som skiljts ut utifrån motdiskurser – utan också en rad av andra *de andra*. De "vi" som strategierna byggde på formerades sålunda inte bara i relation till sina motståndare utan också utifrån normativ vithet, nationalitet, klass eller heterosexualitet. Därmed legitimerade de här strategierna inta

bara rasism, heteronormativitet eller klassdiskriminering. De var också med om att återskapa och normalisera uppdelningar som kön, sexualitet, klass och ras. Ytterligare ett problem med de ”vi” som konstruerades genom de analyserade strategierna var att de inte framstod som politiska utan essentiella. Det var ”vi” i Sverige och i Europa. Det talades om ett förgivettaget heterosexuellt och kristet ”vi”. Det gjorde inte bara att många exkluderades från dessa tänkta gemenskaper. En mängd människor blev del av detta ”vi” oavsett man identifierade sig med det eller inte och oavsett om man uppfattade de problem som diskuteras utifrån en helt annan diskurs. När Sverige skapades i Winbergs och Bennets debattartikel var det som om inte konflikter om ekonomin fanns. Likaså osynliggjorde detta ”vi” alla de skiktningar som fanns inom den föreställda gemenskapen.

I kapitlet har jag också problematiserat undersökningar om *de andra* – där vissa grupper skiljdes ut och gjordes till objekt för en förväntad norm att ha åsikter om. Folkhälsoinstitutets och integrationsverkets attitydundersökningar, för att ta konkreta exempel, blev del i ett återkonstruerande av ett svenskt apartheid där de som betraktades som svenskar, kristna och heterosexuella gavs rätten att uttala sig om *de andra*. Det var också de förra som tillsammans med exempelvis dem som definieras som ledare som tilltalades som subjekt, som några som förväntades agera.

Men i kapitlet har också en rad instabiliteter diskuterats. Strategierna kunde ses som en viktig del av samhällskonstruktionen. Därmed framträdde ett samhälle i ständig tillblivelse. Samhället var inte bara en plats för normupprepningar utan också en plats för normstrider. Av strategierna att döma tycktes det finnas starka diskursiva förväntningar på omvandling. Med ett intersektionellt perspektiv blev det emellertid också uppenbart att budskapet i exempelvis olika värdegrundsstrategier ibland kunde vara motsägelsefulla, vilket i sig kunde leda till mer oväntade former av förändringar. Så kunde exempelvis hbt-personer konstrueras som avvikande i en strategi och som yttersta beviset på modernitet i en annan. I kapitlet har jag också beskrivit hur agentskap kan iscensättas också av den som annars marginaliserats och gjorts till icke-subjekt. Det handlade exempelvis om att som marginaliserad tilltalas som och identifiera sig med en ledarposition. Detta iscensättande kan också innebära en utmaning av en diskursiv princip – som att ledaren förväntas vara vit och man. Ett annat exempel från kapitlet handlar om föreställningen om rasisten i marginalen. När

denna föreställning återkom i jämställdhetsarbete innebar det ett bekräftande av ett tänkt centrum som normalt och korrekt. De rasistiska föreställningar som fanns också i jämställdhetsarbetet osynliggjordes. När Amanc, själv definierad som invandrare och ledd, upprepade samma diskurs innebar det att han skapade sig tillhörighet. Han var mer hemma i Sverige och på företaget än rasisten. För att vara hemma skulle man inte vara rasist. Att vara rasist var inte svenskt. Positionen rasist är starkt stigmatiserad och inte förenlig med svensk självbild. Det blev ett redskap för Amanc att skilja ut, exkludera den som utsatte honom för trakasserier. Samma diskurs kom alltså att få olika effekter beroende på hur och i relation till vilka andra diskurser den upprepades. Att studera den här möjliga mångtydigheten är också viktigt i en intersektionell ansats. Det är en viktig berättelse som visar på hur kritik kan bli möjlig.

Referenser

- Alvesson, Mats (1998) "Kritisk organisationsteori". I *Organisationsteori på svenska*. Red B. Czarniawska. Malmö: Liber.
- Azar, Michael (2005) "Det symboliska objektet. Delen, delandet och den nationella gemenskapen". I SOU 2005:41 *Bortom vi och dom*. Red. P. de los Reyes & M. Kamali. Srockholm: Fritzes offentliga publikationer.
- Balibar, Etienne (2004) *We, the People of Europé? Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton & Oxford: Prinseton University Press.
- Blackman, Lisa & Walkerdine, Valerie (2001) *Mass Hysteria. Critical Psychology and Media Studies*. New York: Palgrave.
- Bredström, Anna (2002) "Maskulinitet och kamp om nationella arbenor – reflektioner kring bilden av 'invandrarkillar' i svensk media". I *Maktens (o)lika förklädnader. Kön klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Re: Paulina de los Reyes, Irene Molina och Diana Mulinari.
- Butler, Judith, Laclau, Ernesto, & Zizek, Slavoj, (2000) *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. London & New York: Verso.
- de Graaf, Hanneke, m.fl. uå *Healthy Teacher, Hewalthy School. Job perception and health of homosexuela and bisexual teachers*. Dordrecht: Drukkerij Dekkers.
- de los Reyes, Paulina (2001) *Mångfald och differentiering. Diskurs, olikhet och normbildning inom svensk forskning och samhällsdebatt*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- de los Reyes Paulina & Mulinari, Diana (2005) *Intersektionalitet. Reflektioner över o(jäm)likhetens landskap*. Lund: Liber AB.
- de los Reyes, Paulina & Martinsson, Lena (red) (2005) *Olikhetens paradigm. Intersektionella perspektiv på o(jäm)likhetskapande*. Lund : Studentlitteratur.
- de los Reyes, Paulina (2005) "Olika tider – ojämlika platser. Historia, tillväxt och arbete i det moderna paradigmet". I *Olikhetens paradigm. Intersektionella perspektiv på o(jäm)likhetskapande*. Red. P. de los Reyes & L. Martinsson. Lund : Studentlitteratur.
- Dean, Mitchell (1994) *Critical and Effective Histories. Foucault's methods and historical sociology*. New York & London: Routledge.
- Epstein, Debbie (1998) *Schooling Sexuality*. Buckingham: Open University Press.

- Essed, Philomena (2005) "Vardagsrasism". I SOU 2005:41, *Bortom vi och dom. Teoretiska reflektioner om makt integration och strukturell diskriminering*. Red P. de los Reyes & M. Kamali. Stockholm Fritzes förlag.
- Foucault, Michel (1993) *Diskursens ordning*. Stockholm/ Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Foucault, Michel (2002) *Sexualitetens historia. Viljan att veta*. Göteborg:Daidalos.
- Friman, Eva (2002) *No Limits. The 20th Century Discourse of conomic Growth*. Umeå: Skrifter från institutionen för historiska studier. Umeå Universitet.
- Halberstam, Judith (2005) *In a Queer Time & Place. Transgender Bodies, Subcultural Lives*. New York and London New York University Press.
- Hanström, Mia (2003) *Jämställdhet i praktiken? Kön spelar roll! Handbok för att mäta och utveckla jämställdhet i organisationen*. Stockholm: Fritidsforums förlag.
- Hardt, Michael & Negri, Antonio (2003) *Imperiet*. Göteborg/ Stockholm: Glänta produktion, Vertigo förlag.
- Hertzberg, Fredrik (2003) *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet. Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet, Vetenskaplig skriftserie.
- hooks, bell (1999) "Att äta den andre. Begär och motstånd". I *Samtidskultur. Karaoke, karnevaler och kulturella koder*. Nora: Nya Doxa. Red. T. Johansson, O, Sernhede, M. Trondman.
- Höök, Pia (2001) *Stridspiloter i vida kjolar. Omläderskapsutveckling och jämställdhet*. Stockholm: Ekonomiska forskningsinstitutet, Handelshögskolan.
- Integrationsverket (2001) *Mångfald som verksamhetsstrategi*. Stockholm.
- Integrationsbarometern 2004. En rapport om allmänhetens inställning till integration, mångfald och diskriminering 2003 och 2004*. Integrationsverkets skriftserie V.
- Kamali, Masoud (2005) "Ett europeiskt dilemma. Strukturell/ institutionell diskriminering". I SOU 2005:41 *Bortom vi och dom*. Red. P. de los Reyes & M. Kamali. Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.
- Laclau, Ernesto. & Mouffe, Chantal (1985) *Hegemony & socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London & New York: Verso.

- Laclau, Ernesto, 1990, *New Reflections on The Revoltion of Our Time*. London, New York: Verso.
- Laclau, Ernesto (1996) "Deconstruction, Pragmatism, Hegemony". I *Deconstruction and Pragmatism*. Ed. C. Mouffe. London & New York: Routledge.
- Laclau, Ernesto (2000) "Identity and Hegemony: The Role of Universality in the Constitution of Political Logics". I *Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left*. London & New York: Verso.
- Lundstedt, Anna (2005), *Vit governmentaltitet*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Martinsson, Lena (1997) *Gemensamma liv. Om kön, kärlek och längtan*. Stockholm: Carlssons.
- Martinsson, Lena (2000) "Annorlundahet som fetisch." I *Porträtt utan ram. Kön och sexualitet bortom strukturalismen*. Lund: Studentlitteratur.
- Martinsson, Lena (2001) "Marmorhallen". I *Bestämna, benämna betvivla*. Red. Britta Lundgren & Lena Martinsson. Lund: Studentlitteratur.
- Martinsson, Lena (2005a) "Är klass en kategori bland andra?" I *Olikhetens Paradigm. Intersektionella perspektiv på o(jäm)likhetskapande* Red. Paulina de los Reyes & Lena Martinsson. Lund: Studentlitteratur.
- Martinsson, Lena (2005b) "Är lesbiska snåla. Ett queerperspektiv på ekonomiska beteenden." I *Queersverige*. Red. Don Kulick. Stockholm: Natur och Kultur.
- Martinsson, Lena (2006 a) "Den nödvändige ledaren". I *Vardagslivets fronter*. Re. K. Gunnemark & M. Mörck. Göteborg: Arkipelag
- Martinsson, Lena (2006b) *Jakten på konsensus. Intersektionalitet och marknadsekonomisk vardag*. Malmö: Liber.
- Mattsson, Katarina (2001) *(O)likhetens geografier – Marknaden, forskningen och De Andra*. Uppsala universitet: Geografiska regionstudier nr 45.
- McKenzie, Jon (2001) *Perform or Else. Frpm Discipline to Performance*. London and New York: Routledge.
- Molina, Irene (2005) "Koloniala kartografier av nation och förort". I *Olikhetens paradigm. Intersektionella perspektiv på o(jäm)likhetskapande*). Red. Paulina de los Reyes & Lena Martinsson. Lund. Studentlitteratur.

- Mouffe, Chantal (1996) "Deconstruction, Pragmatism and the Politics of Democracy". I *Deconstruction and pragmatism*. Ed. Chantal Mouffe. New York: Routledge.
- Mouffe, Chantal (2003) "Politik och passioner – demokratins hörnstenar". *Ord & bild*. 3.
- Mulinari, Diana & Neergaard, Anders (2004) *Den nya svenska arbetarklassen. Rasifierade arbetares kamp inom facket*. Umeå: Boréa
- Naturvetenskapliga fakulteten, Göteborgs universitet, 2003, *Strategiskt program*.
- Petersson, Magdalena (2003) *Identitetsföreställningar. Performance, normativitet och makt ombord på SAS och Air Holiday*. Göteborg: Mara.
- Runfors, Ann (2003) *Mångfald, motsägelser och marginaliseringar. En studie av hur invandrarskap formas i skolan*. Stockholm: Prisma.
- Sahlström, Jenny, "Vet ej"- en poststrukturalistisk och intersektionell studie av heteronormativitet i arbetslivet utifrån en kvantitativ undersökning. Uppsala universitet. Sociologiska institutionen.
- Skeggs, Beverley (1999) *Att bli respektabel. Konstruktioner av klass och kön*. Göteborg: Daidalos.
- Smith, Anna Marie (1998) *Laclau and Mouffe. The Radical Democratic Imaginary*. New York: Routledge.
- SOU 2005:41, *Bortom vi och dom*, Stockholm: Fritzes förlag.
- SOU 2005:56, *Det blågula glashuset*, Stockholm: Fritzes förlag.
- Tesfahuney, Mekonnen (1998) *Imag(in)ing other(s): Migration, Racism and the Discursive Construction of Migrants*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Åberg, Magnus (2004) "Change and diversity in Swedish teacher education – a discourse analytical approach to students views on becoming a teacher". Paper presented at the *European Conference on Educational Research (ECER)*, Crete 2004.

5 Antidiskrimineringens dilemma

Representationer i Kommunalarbetaren
2003–2004

Monika Edgren

I en artikel som jag skrev för tioåret sedan som introducerade feministiska perspektiv i svensk historisk forskning om nationalism framhöll jag i polemik mot stora delar av denna forskning att etnicitet inte är något som människor har, det är ett begrepp (Edgren 1996). Och som sådant används det för att förstå hur skillnad mellan subjekt skapas på grundval av diskurser om nation, språk och kultur. Vi behöver begrepp för att kunna förmedla oss men tyvärr tycks begreppen ofta användas utan insikter om att det är just verktyg för talet och inget annat. Därför har också språkets makt blivit viktigt inom samhällsvetenskaplig och humanistisk forskning. Den sammanblandning av kunskapens verktyg och verklighetens beskaffenhet (ontologi) som jag vände mig emot är verksam även i integrationspolitiken (och i jämställdhetspolitiken) där människor delas in i grupper som bygger på ontologiska antaganden om "etniska" tillhörigheter (respektive könstillhörigheter). I forskartidningen *Bortom Vi och Dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering (SOU 2005:41)* framhålls att förutsättningarna för en lyckad integrationspolitik är att i stället för att fokusera på människor, "invandrare", som skall integreras med hjälp av bland andra ord som mångkulturalism, rikta energin mot att synliggöra de mekanismer som hindrar integrering, dvs. att byta fokus från ontologi till kunskapens verktyg. Begrepp som invandrare med dess olika avledningar är, som idéhistorikern Amanda Peralta hävdar, ontologiska metaforer som "normaliserar den diskriminering som faktiskt sker". Uppgiften blir i stället att blottlägga de mekanismer som skapar "etnisk" skillnad, könsskillnad etc (Kamali 2005; Peralta 2005: 201; Brune 2004). Varför är det då viktigt att upplösa skillnad? Jo, för att skillnadstänkande låser fast subjekt i oföränderliga positioner och har ofta legitimerat makt och

hierarki, över- och underordning.¹ Härigenom kan även kunskapens verktyg bli grund för strukturell diskriminering genom den symboliska makt som ligger i att beteckna subjekt.

Denna artikel skall handla om symbolisk makt i arbetslivet genom en analys av representationsformer i facktidningen *Kommunalarbetaren*. Att representera subjekt i medier och därmed bidra till att skapa deras mening och innebörd är en form av symbolisk makt. Inledande exempel från tidningen får utgöra avstamp för en problematisering av representationer och kunskap. Därefter redovisar jag mina teoretiska och metodologiska utgångspunkter för studien.

Det första exemplet handlar om två vårdare som intervjuades i en artikel i *Kommunalarbetaren* där de ombads reflektera kring äldre-vården i relation till Carin Mannheimers film *Solbacken* av e, som handlar om ett äldreboende, om personalen och om människorna som bor där. I reportaget nämnde vårdarna något som ”de märkt att man inte får prata om”, nämligen problemet med vikarier från bemanningsföretag. Vårdarna – vita, medelålders kvinnor – menade att dessa vikarier är utbildade och att de inte kan svenska. De framhöll också att gamla inte är vana vid ”mörkhyade människor”. Vårdarna refererade även till en gammal dam som yttrat att hon ville hem, hon ville ”inte vara i Afrika”. I reportaget lämnades dessa åsikter därhän (*Kommunalarbetaren* 2003/4: 32–33). Vårdarna framstår i dessa representationer som delaktiga i en rasifierande diskurs genom att de hänvisar till de äldres ovana vid ”mörkhyade människor” vilket legitimerar att färgen på huden är en grund för indelning av människor och som föreskriver vem som är hemma och vem som är borta. Detta är delar av en kolonial diskurs. Håkan Jönsson som gjort en intervjustudie kring skepsis och motstånd hos äldre omsorgstagare mot personal av utländsk härkomst menar att personalen ursäktar rasism genom ett vårdprofessionellt beteende. Däri ingår ursäktanden till följd av demens hos de äldre och med hänvisning till att de gamla inte har vana vid människor med mörk hud. Rasism kan även döljas bakom hänvisning till bristande språkkunskaper. Jönsson diskuterar i anslutning till detta att personal som gör sig till tolk för de gamlas åsikter om bristande språkförmåga hos personal inte tar ansvar för sina egna åsikter. Detta kan vara kamouflerad rasism eftersom hänvisning till bristande språkkunskaper är legitima klagomål och som sådana oantastliga. Sådana fall visar att personalen är medveten om att rasism

¹ Skillnadstänkande är förvisso också grund för politisk mobilisering men denna form av skillnadstänkande konstrueras inifrån och här finns många olika schatteringar.

är både otillåten och olämplig. Jönsson menar även att personal som vill bekämpa rasism sällan har tillgång till analysverktyg som utgår från en antirasistisk norm. De reproducerar därför rasistiska föreställningar (Jönsson 2005: 68–92).

Kommunalarbetaren hade redan före reportaget ovan uppmärksammat frågan om rasifiering bland äldre vårdtagare inom vården (och bland personal?) även om arbetsplatsreportaget lämnade problemet utan avseende. I ett nummer några veckor tidigare publicerades en essä, skriven av ett före detta vårdbiträde, nu doktorand vid KTH. Essän handlar om Abbe i hemtjänsten som första gången kom hem till en äldre man som behövde hjälp. Först fick Abbe stanna ute i trappan så att den äldre mannen inte skulle bli skrämmd av färgen på hans hud och sedan närma sig successivt och bevisa att han är den han gav sig ut för att vara. Slutligen vann Abbe erkännande (Kommunalarbetaren 2003/1: 34–35).² Den lösning för integration som presenteras i essän och som Kommunalarbetaren valt att publicera är på samma sätt en ursäkt för de äldres ovana vid ”mörkhyade människor”. Fokus är på invandraren som skall integreras genom successiv och ökad närvaro i Sverige och hos de äldre. Representationen av Abbe i hemtjänsten är i sig ett led i detta arbete som innebär att synliggörande av mörk hud i samband med upplysningskampanjer skall eliminera fördomar. Denna strategi, menar jag, är problematisk.

Kommunalfacket har ett problem därigenom att en växande andel utlandsfödda skall känna sig välkomna som medlemmar, erövra förtroendeposter i facket och bli anställda i organisationen. Diskrimineringsombudet har kritiserat fackföreningarna generellt för att de inte tillräckligt arbetar för att stoppa ”etnisk” diskriminering och detta gäller även Kommunal som räknar 19 procent utlandsfödda bland sina medlemmar vilket emellertid inte märks i organisationshierarkin (Kommunalarbetaren 2003/6: 12).³ Problemen hänger ihop med de omfattande strukturella förändringar som ägt

²Motsatt, menar Jönsson, händer det även att hänvisningar till rasism används för att dölja vissa andra brister hos personal, dvs. att personal som inte lever upp till de krav som ställs i vården reagerar med att hänvisa till att de är utsatta för rasism. Det framgår inte av Jönssons skrivning om detta händer lika ofta och inte heller om det handlar om en otydlighet om hur rasism ska hanteras.

³ Se även förbundets närtartikel *Få invandrare i Kommunals topp* www.kommunal.se/index.cmf?id=70&lid=1&cid=40914, 2005-03-06, kl 16.42. Artikeln är skriven av Kommunals mångfaldsgrupp och visar att gruppen ”födda utomlands” utgör ca 12% av medlemmarna, medan medlemmar med invandrarbakgrund utgör ca 20%, dvs. ca 130 000 människor och 50% i storstadsregionerna. Som ytterligare statistiska exempel kan nämnas att under 10% av arbetsplatsombuden är födda utomlands och av dessa kommer hälften från övriga Norden. I avdelningsstyrelserna är 5 av 251 födda utom Norden.

rum på svensk arbetsmarknad under 1900-talet. Fackföreningsrörelsen har hanterat förändringarna på olika sätt, använt olika strategier, menar Anders Neergaard. En viktig strategi har varit integrering av arbetskraften för att motverka splittring och lönedepression. Detta har emellertid också inneburit att strukturella konflikter osynliggjorts. Men detta betyder också att fackföreningarna inte vill kännas vid begrepp som rasism vilket kan försvåra antidiskrimineringsarbetet (Neergaard 2002).

Samtidigt är det viktigt att framhålla att kommunalarbetsförbundet aktivt arbetar med att motverka diskriminering. Förbundsstyrelsen tog den 11 mars 2003 beslut om att följa en antagen plan mot diskriminering som skall efterlevas genom utbildning och konferenser. Däri ingår jämställdhet och mångfald, homokompetensprojekt, integrerings- och rekryteringsprojekt. Förbundet skall även på förlaget Bilda ge ut en bok om antidiskriminering (Kommunalarbetaren 2003/6: 12). Jag menar att det är angeläget att studera representationerna av en organisation som Kommunalarbetarförbundet av flera skäl. Förbundet organiserar 19 procent som har utländsk bakgrund och könsfördelningen är mycket ojämn vilket i sig är intressant. Men det viktigaste skälet är att förbundet aktivt arbetar med diskrimineringsfrågor vilket är mycket framträdande i förbundstidningen. Detta aktiva ställningstagande, som chefredaktören Liv Beckström arbetar hårt med, tar sig uttryck som till exempel fastsländet att *antidiskriminering är fackpolitiska* frågor och här kommer mitt andra exempel. Denna starka markering föranleddes av ett debattinlägg rörande ett 3-sidors text- och bildreportage om en lesbisk undersköterska och hennes rätt till kärlek. Intervjupersonen, Malin, säger att livet är att ”komma ut varje dag” och att hon inte är annorlunda som lesbisk, utan det är människors blickar som är problemet. Reportaget följs av en upplysande text om hur fördomar kan motverkas. Det framgår också att kommunal är med i ett projekt om homo- och bisexuella i arbetslivet. Projektet har fått pengar från EUs Equal-program (Kommunalarbetaren 2004/4: 28–31). Några nummer senare publicerades en insändare som protesterade mot att tidningen tar upp plats med sådana frågor om homosexualitet. Chefredaktören Liv Beckström svarade att;

De som har en sexuell läggning som inte är enligt normen måste förklara och försvara sig mot fördomar mer än andra. Att motarbeta diskriminering är en del av tidningens policy och också en viktig facklig

fråga. Det gäller kön, etnicitet och sexuell läggning (Kommunalarbetaren 2004/6: 26–27).

De två exemplen ovan visar att Kommunalarbetarens fackpolitiska arbete mot antirasism och antisexism faller inom den kritik jag riktat mot det "ontologiska" och individualistiska perspektivet. De båda reportagens innehåll har en gränssättande funktion. Text och bild skall råda bot på ovanan hos "svenskar" att betrakta den svenska arbetsmarknaden som "etniskt" svensk och heterosexuell genom att öka närvaron av De Andra, "de annorlunda", samt genom upplysningskampanjer för att utrota fördomar. Detta är ett vällovligt arbete men skillnadstänkandet utmanas inte. Jag menar att det är mer fruktbart att ställa frågor om vilka mekanismer som hindrar integration och frågar därför efter vilka de strukturella hindren är. Och då tänker jag på att förställningen om ett Vi och ett Dom är sådana mekanismer som kan ta sig olika uttryck. Men det skall också sägas att min kritik utgår från ett antidiskrimineringsarbete på Kommunalarbetarens redaktion som är mycket ambitiöst och seriöst. Utan denna ambitionsnivå vore kanske kritiken en annan.

Kommunalarbetare i förändring

Kommunalarbetarförbundet fyller snart hundra år. Det bildades 1910 och är starkt knutet till välfärdsstatens uppbyggnad och kriser. Från början manligt dominerat blev det med den sk offentliga sektorns expansion kvinnodominerat. Avregleringar, privatisering och nedskärningar av de gemensamma utgifterna karakteriserar generellt det sena 1900-talet och sekelskiftet 2000, liksom segregering av arbetskraften. Av efterkrigstidens invandring har skapats en nischad arbetsmarknad där kvinnor och personer som inte är födda i Sverige har positionerats som arbetsmarknadens Andra. Narrativer i vardagslivet om kompetenser och lämplighet har kopplats till dessa grupper och styrt dem till särskilda nischer på arbetsmarknaden, menar Woukko Knocke och Paulina de los Reyes (Knocke 1991; de los Reyes 2002a). Samtidigt har det också på den senmoderna västerländska arbetsmarknaden skett en destabilisering av könsnormer i relation till arbetsuppgifter. Maskulinitetsforskaren Marie Nordberg menar dock att det som där belönas är "ett androgynyt västerländskt medelklassförankrat och ungdomligt utseende-

ideal och att röra sig mellan manligt och kvinnligt konnoterade egenskaper och positioner” (Nordberg 2004: 56).

Den senmoderna västerländska arbetsmarknaden kännetecknas även av ekonomisk globalisering vilket orsakat såväl en förändrad syn på nationalstatens sociala åtaganden som dess politiska suveränitet även om sambandet häremellan inte är entydigt (Thörn 2002: 36–52). Statsvetaren Seyla Benhabib menar att nationalstaterna är för små för att rymma alla olikheter. Den ekonomiska globaliseringen leder till att statens administrativa-materiella funktioner bäddas in i ett alltmer instabilt sammanhang där staten inte kan ta ansvar. Den är för liten för att ta itu med de ekonomiska, miljömässiga och immunologiska problem som skapas. Territorialiteten blir en begränsning. Den globala ekonomin undergräver nationalstatens förmåga att omfördela och skapa social rättvisa. I stället erbjuds transnationella identiteter framför allt genom migration och genom informationsflödet. Frågan som Benhabib ställer i detta sammanhang är hur demokratisk legitimitet kan uppstå när VI-et i föreställningen om ett folk är utslitet (Benhabib 2004).

Även om mina frågeställningar skiljer sig från Benhabibs beträffande synen på gränsdragningar mellan Vi och Dem, där Benhabib förespråkar dialoger i syfte att erkänna kulturella flexibla identiteter (men att samtidigt också erkänna att kulturer formas relationellt och därmed skapar flexibla identiteter) och mina handlar om att dekonstruera utifrån tillskrivna identiteter, så menar jag att hennes skrivning ramar in delar av de problem som fackförbunden måste hantera och i den här studien särskilt frågan kring hur VI-et i Kommunalarbetaren representeras. Vilka röster får höras och i vilka sammanhang? Solidaritet sätts på prov när arbetskraftens sammansättning förändras. Men det är därav inte givet vilka som kommer att vara solidariska mot vilka och inte heller vilka som kommer att tillskrivas rollen, som De Andra. Det är komplicerade skillnadsskapande processer som skär över olika maktaxlar som kön, klass, sexualitet, religion och nation och dessa positionerar subjekten på flerfaldiga sätt. Ett subjekt som skapas av och underordnas i t.ex. en heteronormativ diskurs kan överordnas i en klassdiskurs, eller i en etnodiskurs. Strukturell diskriminering förutsätter skapandet av en underlägsen Andre, men som Paulina de los Reyes framhåller är den underlägsne Andre inte given utan det är alltid fråga om gränsdragningsprocesser. Hon menar att ett intersektionellt perspektiv hjälper till att förstå hur dessa processer opererar. Självt tycker jag inte att begreppet intersektionell behövs för

att förstå att subjekt positioneras såväl utifrån som inifrån på flerfaldiga sätt. Det är för mig ett självklart sätt att tänka. Däremot förtjänas det att upprepa de los Reyes poänger med att använda ett intersektionellt perspektiv, nämligen att benämmandet och betecknandet av den Andre påverkar människors materiella villkor men detta möts alltid av olika institutionella praktiker och handlande. ”Trots att föreställningen om människors inneboende olikhet löper som en röd tråd i alla uttryck för diskriminering är relationen mellan strukturer, institutioner och individer inte determinerade på förhand” säger hon, och fortsätter med att i anslutning till Lena Martinsson framhålla att i ”intersektioner mellan dessa nivåer finns det utrymme för skilda institutionella praktiker och spelrum för individuellt agenskap som kan relateras till de resurser och handlingsmöjligheter som uppstår i intersektionen mellan kön, klass etnicitet, m.m”. Detta påverkar individens möjligheter i förhållande till diskriminering eftersom olika samhällspositioner ger olika tillgång till resurser, menar de los Reyes (de los Reyes 2005: 243–244).⁴ På det sättet skymtas sprickorna i makten och därmed förändringsmöjligheterna.

Material, metod och teoretiska utgångspunkter

Kommunalarbetarförbundet är Sveriges största fackförbund med ett medlemsantal på ca 600 000. Hälften arbetar i vården och 80 procent är kvinnor. Den fackliga anslutningen är mycket hög.⁵ Tidningen som kommer ut med tjugotvå nummer per år läses av 670 000 personer och enligt undersökningar som gjorts läses huvudsakligen sådant som ger nytta som t.ex. nya avtal, samt arbetsplatsreportage.⁶ Min analys utgår från tidningens arbetsplatsreportage första halvåret 2003 respektive 2004. Sammanlagt omfattas 22 nummer och 118 reportage. Andra delar av tidningen, såsom debatter och insändare, lämnas därhän då jag koncentrerar mig på de delar som läses mest. Reportagen är de synligaste delarna av

⁴ Jag har i en historisk studie om ett våldtäktsmål använt Althussers begrepp interpellation för att visa att subjekt mobiliserar olika resurser beroende på vilken position de interPELLERAS i. Till exempel kan en kvinna som blir våldtagen ha större möjligheter att göra motstånd om hon interPELLERAS i en gentemot förövaren överordnad klassposition. Se Edgren, M. ”Att återupprätta äran: Språk, subjekt och sexuellt våld i äldre tid”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2004/3: 74–90.

⁵ Vad är kommunal? http://www.kommunal.se/files/040324135934101/valfardens_ansikten_03.pdf, 2005-03-06, kl 16.41.

⁶ e-postsvar från Kommunalarbetarens chefredaktör Liv Beckström 2005-02-03.

tidningen med mycket bilder. Förutom insändarsidor och debatter är det framför allt där som medlemmarna synliggörs och även där som jag i min undersökning funnit att förbundet synliggör sin policy med avseende på jämställdhet, antisexism och antirasism. Mitt intresse är emellertid inte enbart medlemmarna i förbundet utan organisationen som helhet. Arbetsplatsreportagen fångar in även tjänstemän/kvinnor i förbundet. Fackförbundet är ramen för den gemenskap som arbetslivsgemenskapen modelleras kring och frågan är därför ytterst vilka gränser förbundet sätter för representationerna av Vi-gemenskapen. Uppdraget för Kommunalarbetaren bör i detta avseende vara att inkludera alla på lika villkor, få alla att känna sig hemma i förbundet, trots olikhet när det gäller tillgång till resurser. Arbetsplatsreportagen skall vara igenkännande och samhörighetskapande genom att förmedla såväl trivsel som kritiska röster. Förbundets styrka är beroende av medlemmarnas känsla av tillhörighet och solidaritet. Normativ svenskhet och normativ sexualitet i representationerna sätter dessa känslor av tillhörighet på prov.

När jag arbetar med tidningen Kommunalarbetaren är jag intresserad av att veta hur Vi-et i förbundet formas och vilka eventuella hinder som finns. Antidiskriminering är en viktig del i detta arbete som jag särskilt uppmärksammar. Min tolkning sker utifrån teorier och metoder som syftar till att blottlägga om och hur skillnad skapas och upplöses utifrån diskurser om kön, etnicitet, religion, sexualitet. Det analytiska grepp jag använder mig av för att frilägga diskursivt skillnadsskapande och skillnadsupplösande är att granska hur människor positioneras i reportagen och vilka subjektpositioner som är möjliga att inta? Jag värderar sedan dessa positioner utifrån en analys av makt, inflytande och tillhörighet, eller det som Benhabib kallar demokratiskt deltagande och kulturellt medlemskap.

Det som är intressant i detta arbete är hur skillnad konstrueras. Som exempel kan nämnas att skillnad kan konstrueras negativt genom marginalisering vilket sker i rasifierande och sexifierande diskurser. Skillnad kan också skapas som en tillgång och ses som en källa till glädje och identitet. Men båda dessa bygger på motsättning. De formas i relation till något och relationerna är sällan jämlika. Dessutom bygger skillnadstänkandet på en homogenisering av kategorier som t.ex. kvinna/man (Woodward 1997: 35 ff)

Som forskare gör jag anspråk på att frilägga de symboliska maktstrukturer, diskurser, som skillnadstänkandet bygger på. En diskurs

som är verksam i reportaget om äldreboendet är en *nationalistisk diskurs*. Den äldre dam vars ord om att hon inte ”ville vara i Afrika”, och som citerades av vårdarna fick också stöd av dem genom hänvisningen till att äldre är ovana vid mörkhyade människor. Tankefigurerna i damens språk bygger på en nationalistisk stereotyp som konstruerar svenskhet. Den bygger på skillnadsparet *borta/hemma*. Det hem som impliceras i texten är det svenska nationella hemmet och diskursen medger inte alla subjekt tillträde dit utan vidare. Denna diskurs skapar rasifierade grupper. Rasdiskurser relaterar till nationella och etniska ideologier, menar Floya Anthias och Nira Yuval-Davis. Rasdiskurser hör till det tankegodts som konstruerar kollektiv tillhörighet ”postulated through notions of common origin or destiny [...]”. These involves mechanisms of both inclusion and exclusion of individuals on the basis of the categorization of human subjects into those that can belong and those that cannot” (Anthias & Yuval-Davis 1992: 71ff).⁷

Skillnadsparet *manligt/kvinnligt* är också närvarande i de båda representationerna ovan av Abbe i hemtjänsten och Malin som är lesbisk. Men representationernas fokus på fördomar mot avvikare, alltså på ontologiska frågor, osynliggör den *heteronormativa diskurs*, alltså på kunskapens verktyg, som upprätthåller skillnad. Judith Halberstams begrepp *female masculinity* och *male femininity* tas som utgångspunkt för en analys av hur man kan komma bortom kopplingar mellan män och maskulinitet och kvinnor och feminitet. Kvinnor som kör buss, klädda i uniformer kan ses som en subversiv könspositionering som utmanar ett könsdikotomt tänkande och på liknande sätt kan man tolka män i traditionella kvinnoyrken (se Nordberg 2004). Män som arbetar i hemtjänsten, eller inom vården, kan sägas ha överträtt ett könsdikotomt mönster, liksom kvinnor inom t.ex. brandmannayrket. Dessa representationer *kan utmana heteronormativiteten* men behöver inte göra det. De kan också bekräfta heteronormativitet.

Dessa båda diskurser; en nationalistisk och en heteronormativ, kan också samverka på olika sätt. Malin framställs som en ”vanlig svensk tjej”, fast annorlunda, som inte har några problem mer än med människors blickar. Bilden upprättar samförstånd med läsarna, de heterosexuella läsarna, de som skall bli av med sina fördomar. Representationen av Abbe i hemtjänsten bidrar till att normalisera

⁷ För en teoretisk diskussion om konstruktioner och destabilisering av ”home”, se Bidy Martin och Chandra Talpade Mohanty, *Feminist Politics: What's Home got to do with it?*, *Feminist Studies*, ed by Teresa de Lauretis, Indiana University Press 1986, s 191–212.

svart/man som städare, diskare, vårdare, eftersom den är inriktad på att motverka fördomar, inte på att utmana diskurser som upprättar skillnad. Den bidrar också till att konstruera svenskhet genom såväl innehåll som form, framför allt genom att representationen utesluter andra vårdtagare än de som passar in på svensknormen. Genom att vårdtagaren konstrueras inom svensknormen upprättar texten läsgemenskap med ”svenska” läsare. Vi-et är således uteslutande. Abbe tilldelas objektsstatus i såväl text som bild. Det är andra människor som talar för honom och ordnar för honom. Han blir Den Andre. Han får inte uttala sig vare sig positivt eller negativt om att tilldelas arbetsuppgifter som har feminina konnotationer vilket vid en jämförelse med representationer av män inom svensknormen kan innebära att hans maskulinitet underordnas. De båda representationerna förutsätter således läsare inom normerna för svenskhet respektive heterosexualitet.

Härmed är jag inne på metodfrågorna, dvs. hur materialet kan läsas. Det har redan framgått att det är representationerna av Kommunals medlemmar och medarbetare som står i fokus. Arbetsplatsreportagens texter och bilder framställer och gestaltar relationer och identiteter. Representationer skapar sammanhang och mening för läsaren, men läsaren är aktiv i tolkningsprocessen. Det finns emellertid alltid gränser för vilka tolkningar som är möjliga. I studien av representationerna är jag intresserad av vilka perspektiv på världen och människorna som etableras. Text och bild samverkar. Mina frågor är; Vem får tala, bli hörd och i vilka sammanhang? Hur har bilder valts ut? Framställs människorna i bilden som starka, säkra, svaga, hjälplösa? Förhåller sig bilden jämlikt till betraktaren, eller förutsätter den en norm som subjekten i representationerna är uteslutna från?⁸ Vidare ställer jag frågan om sprickor som skapas och vem som bidrar till destabilisering av förtryckande diskurser? Vilka röster framträder och gör anspråk på berättelser om sig själva och andra i förhållande till historia, överordnade mål och intressen, tolkningar av konflikter och problemlösning? Vilka röster hörs inte, eller konstrueras som De Andra?

De diskursiva ramar som tillgängliggörs fördelar makt och maktlöshet på olika sätt och dessa opererar bland annat genom stereotypisering. Olika maktredskap bidrar här till, som: *Reducering/försök till fixering*, och *skapandet av den Andre genom exkludering*.

⁸ För en ingående diskussion om text- och bildläsning av veckotidningar utifrån ett postkolonialt och feministiskt perspektiv se t.ex. Helena Tolvheds pågående avhandlingsarbete i historia, Malmö högskola.

ring. Vid reducering/fixering är utgångspunkten att olikheter som t.ex. hudfärg och biologiskt kön överdrivs och kondenseras och antas svara mot inre egenskaper. Exkludering från normen upprätthålls genom dikotomisering som t.ex. invandrare/svensk, kvinna/man, hemma/borta, modernt/primitivt. Stereotypisering bidrar till gränssättning mellan det önskvärda och det icke önskvärda och är därför redskap för symbolisk makt (Hall 1997: 229–260; Bhabba 1994: 66–84). Härutöver är frågan hur oppositionella subjekspositioner tillgängliggörs och om olika underordnade diskursiva grupper har olika tillträde till olika positioner. Floya Anthias och Nira Yuval Davis menar att en homogenisering av förtryckare och förtryckta hindrar oss att se gränsdragningsprocesser utifrån klass, kön, religion, nation, etc och där en person i en kontext kan ockupera en förtryckarposition medan samma person i en annan kontext ockuperar en förtryckt position. (Floya & Yuval-Davis 1992: 14–16). Uppmärksamhet på flerskiktade representationer gör det möjligt att se utifrån vilka positioner det är möjligt att vara överskridare. Med hänvisning till Kum-Kum Bhavnani framhåller Diana Mulinari att forskarna måste inta en kritisk hållning till sin egen forskning och till sin egen situering för att inte skapa passiviserade representationer av underordnade grupper. Passiviserade representationer ”förstärker hegemoniska representationer” (Mulinari 2005: 121) Mitt ansvar som forskare är att göra den kritiska reflexiviteten till min ständiga följeslagare. Hur väl jag lyckas vara lyhörd för olika röster, för andra ”lokaliseringar” än det hegemoniska sättet att förstå samhället, återstår att bedöma.⁹

I det följande arbetar jag med en uppdelning av materialet utifrån olika teman som knyter an till mina teoretiska perspektiv. Dessa teman utgår från skillnadsskapande diskurser men jag är även intresserad av skillnadsupplösande, destabiliserande, representationer. Jag skall undersöka representationer av kommunalarbetare och anställda i Kommunals organisation med avseende på vilka subjekt som självklart hör hemma där och vilka som ifrågasätts eller faller utanför. Konstruktionen av borta/hemma sker bland annat genom förfråmligande på olika sätt. Utifrån materialet kommer jag att visa att tillhörighet skapas genom aktiva subjeksrepresentationer i förhållande till demokratiskt deltagande (fackligt deltagande) och kulturell gemenskap. Konstruktionen av kvinnligt/manligt sker också bland annat genom förfråmligande av kön i förhållande till

⁹ Mulinari talar om att ”identifiera andra former för att förstå samhället, utifrån andra lokaliseringar än det som är hegemoniskt inom sociologin”, 2005, s 133.

vissa verksamheter och samhällsideal. Detta har också en demokratisk dimension och utifrån materialet kommer jag att diskutera på vilket sätt kön representeras i förhållande till demokratiskt deltagande.

Borta/hemma

Demokratiskt deltagande

Rubriken Demokratiskt deltagande samlar cirka hälften av representationerna i de angivna numren av Kommunalarbetaren.¹⁰ Den inkluderar frågor som rör nedskärningar, arbetsmiljö, hållning till privatisering och inte minst stridsåtgärder. Det som förenar dem är att här finns möjlighet till kritik gentemot fackföreningen, kommunen, eller samhället i stort. En kritisk hållning förutsätter en viss nivå av trygghet hos subjekten vilken kan böttna i en självklar känsla av att höra till samhället i stort, dvs. vara inkluderad i normen. Men den kan även böttna i utbildning, högre klassbakgrund än arbetet förutsätter och tillhörighet i traditioner med politisk deltagande.

Privatiseringarna är ett område där fackliga frågor representeras och detta är i sammanhanget intressanta representationer därför att de griper in i den svenska självbildens historiskt grundläggande värden rörande välfärdsstaten. Inom de kommunala ansvarsområdena möter privatiseringar mycket kritik i Kommunalarbetarens representationer. Vården, busstrafiken och ambulansverksamheten uppmärksammas särskilt. Typiska representationer för detta tema är till exempel av undersköterskorna på Sankt Görans sjukhus som kritiserar privata bolag utifrån egna erfarenheter. Rubriken talar om en jätte som växer och att småfolket måste få höras. I ett annat reportage talas om att personalen flyr från Attendo Care. Det är vårdare vid ett äldreboende som kritiserar privat vård. Undersköterskorna vid Sankt Görans sjukhus och vårdarna i äldreboendet med Attendo Care som arbetsgivare befinner sig till namn och utseende inom svensknormen (Kommunalarbetaren 2003/3: 16–17; 2003/6: 22–23). Det är också representationer av subjekt inom svensknormen som talar för de gamla. Genom stereotypen *reducering/fixering* som överdriver och kondenserar skillnad framställer en representation vårdare vid ett äldreboende. Vårdarna ser på personal från

¹⁰ Av 118 arbetsplatsreportage utgörs 61 av frågor som relaterar till demokratiskt deltagande.

bemanningsföretag som olika dem själva genom såväl kultur som hudfärg, vilket innebär att den grupp de talar för, ”de gamla”, homogeniseras, görs till en grupp lik dem själva, och konstrueras som svensk med rötter i Sverige. De gamla ses som representanter för en slags mytisk gemenskap som inte vilka subjekt som helst kan tala för (Kommunalarbetaren 2003/4: 32–33).¹¹

Upphandlingar inom busstrafiken är ett annat område för fackliga frågor om privatiseringar med representationer av kritiska röster som ställer krav på anställningstrygghet. Entreprenörerna väljer och vrakar bland personalen, säger det fackliga ombudet vid busstrafiken i Blekinge. Andra reportage framställer subjekt som för livliga diskussioner kring fördelar och nackdelar (Kommunalarbetaren 2004/4: 16–18; 2004/4: 20–21; 2004/4: 22–23). Kring fördelar och nackdelar med privata bolag förs diskussioner av män i anläggningsarbeten och driftssystem (Kommunalarbetaren 2004/6: 20–21, 22–23). Övervägande delen av dessa reportage med kritiska röster mot hur samhället säljer ut verksamheter som äventyrar både vårdtagares och anställdas trygghet, men även med röster som sakkunnigt diskuterar fördelarna med privata bolag, privilegierar subjekt inom svensknormen. De representationer som gäller privatiseringar som fenomen skiljer sig härvidlag från arbetsplatsrepresentationer av kommunalare anställda inom privata bolag. Som fenomen strider privatiseringar av framför allt vård- och omsorgssektorn mot välfärdssamhällets hegemoniska syn på ansvar. De subjekt som intar en kritisk och argumenterande position i representationerna talar därför utifrån en tillhörighet i ett vidare kollektiv än kommunal, dvs. tillhörighet i samhället i stort. Denna tillhörighet ger stöd och en trygg position varifrån man kan göra anspråk på att få vara kritisk. På så sätt konstruerar de kritiska subjekten svenskhet.

Kanske kan det vara så att privata bolag, t.ex. städbolag och personaluthyrningsbolag rekryterar procentuellt fler med utländsk bakgrund? Ett reportage om städarna i ett städbolag vid Huddinge sjukhus antyder att många med utländsk bakgrund har varit anställda. Reportaget handlar om uppsägningar när ett nytt bolag har tagit över uppdraget. I bildreportaget framträder Busa Mutavics som efter 20 år i jobbet först blev nekad fortsatt anställning men

¹¹ Nationalismforskaren Tom Nairn har sagt att nationen är ”the modern Janus” som ”takes shape as a contradictory figure of time: one gazing back into primordial mist of the past, the other into an infinite future”, citerat från Anne McClintock, ”Family Feuds: Gender, Nationalism and the Family”, *Feminist Review*, nr 44, sommar 1993, s 65. I denna förståelse konstrueras ”de gamla” som mottagare för blicken bakåt, de vaktar ”den nationella familjens” gräns bakåt.

som sedan fick fortsätta tack vare att skyddsombudet hjälpte till. Mutavics talar om att hon blev kallad till intervju för att redovisa hur länge hon städat och hur bra hennes svenska är. Hon säger att hon kan bra svenska och att hon sällan är sjuk. Hon talar i reportaget om hur ledsen hon är för att hon förlorat så många arbetskamrater som inte alltid kunde så bra svenska och att en del av dem var långtidssjuka (Kommunalarbetaren 2004/11: 16–17). Städerskan Mutavics intar en relativt svag subjektsposition i reportaget om städbolagen vid Huddinge sjukhus. Rubriken *118 städare förlorade jobben – företaget anställde andra* syftar till en kritisk hållning mot privata bolag och Mutavics får en roll i denna representation men den är relativt lågmäld och undergiven, vilket visas genom att det framhålls att hon har fått hjälp att behålla jobbet, samt genom ordval som att hon är ledsen över att ha förlorat arbetskamrater. Det är hennes personliga tillvaro som förändrats, hon är inte arg och upprörd generellt över hur privata bolag hanterar personal och hon talar inte för Kommunals kollektiv.

Representationerna som handlar om demokratiskt deltagande verkar ha svårt att bemyndiga subjekt utanför svensknormen med kritisk kapacitet. Fackföreningen är en slags gemenskap som verkar i en större gemenskap, nationen, och de subjekt som inte tillåts en trygg position i den stora gemenskapen får därför en osäker och vacklande hållning i den fackliga gemenskapen. De bidrar därför till en dikotomisering rörande tillhörighet, att vara hemma respektive borta. Men det finns undantag. Det gäller sjukvårdsbolaget Capios som representeras positivt av arbetsplatsombudet Despina Movokostiduo. Hon är fackligt aktiv. Leende och frejdigt möter hon läsarens blick på en jämställd nivå och säger att hon skall resa runt och träffa medlemmar i Kommunal (Kommunalarbetaren 2003/3: 19). Detta visar att det alltid finns en dynamik i hur olika subjektspositioner förhåller sig till olika hierarkier. De resurser som olika subjekt kan mobilisera påverkar i högsta grad möjligheterna att positionera sig själv som aktiva subjekt. I det här fallet kan också den institutionella ramen, dvs. det privata bolaget, ha en viss betydelse genom att inte förhålla sig på samma sätt till den stora gemenskapen, nationen, som de helt skattefinansierade verksamheterna. Det betyder att de som är anställda av privata bolag i högre grad kan uppleva sin anställning som ett affärskontrakt utan några föreställningar om andra former av gemenskaper, dvs. det är företaget som är gemenskapen, inte nationen.

Arbetsvillkor/arbetsmiljöreportagen är ganska få och spänner över vida teman. Det är därför svårt att göra några tydliga tolkningar. Men jag vill kommentera en representation som inte bara är svag utan som också bidrar till passivisering av underordnade grupper med mörk hudfärg. Under rubriken "Nu drar smutsen in i skolorna" presenterar ett stort bilduppslag, med kameravinkel ovanifrån, städaren Cheick Diallo på väg in genom en dörr med sin stora städvagn. Han har svårt att komma genom dörren vilket för övrigt också texten talar om. En annan städare som dock inte är med i bild, Abdul Ahamed, säger att han städar på en annan skola och bara har en timme på sig att städa. Dessa två städare besvarar frågor men driver inte arbetsmiljöfrågorna själva. Denna passiviserande representation understryks av att Diallo inte möter läsarens blick. Han vänder huvudet nedåt och blir på så sätt objektifierad. Den som däremot får tillfälle att lägga ut texten om arbetsmiljön är den vita, fd städerskan Rigmor Samuelsson som också var facklig företrädare på ISS. Hon berättar att det på den tiden då hon städade fanns två städare på heltid (Kommunalarbetaren 2004/8: 6–8). Syftet med reportaget är att visa upp orimliga arbetsvillkor vilket understryks av att de båda städarna inte ens hinner ta sig tid att förmedla sina synpunkter men samtidigt genomkorsas denna fackkritiska aspekt av att städarna objektifieras. Representationen blir därför också kontraproduktiv. Det högt uppdrivna tempot i arbetslivet motverkar i sig fackligt engagemang. Människor hinner inte samtala om arbetsvillkoren och mejsla fram gemensamma erfarenheter som kan producera kritisk kapacitet och aktiva fackliga subjekt.

Nedskärningar och stridsåtgärder är andra reportageområden som har något att säga om fackliga rättigheter. Kommunals strejk på våren 2003 lämnade stort avtryck i tidningen i såväl bild- som textreportage från arbetsplatser. Representationer av subjekt som är kritiska och subjekt som ställer krav på högre löner, bättre arbetsvillkor, bättre arbetsmiljö, positioneras inom svensknormen. "Vi har fått nog. Betala för vårt knog" är rubriken på ett sådant reportage där två barnskötare demonstrerar för högre lön och mindre barngrupper (Kommunalarbetaren 2003/4: 16–17). Andra exempel är uttalandet från en barnskötare som vågar träda fram och ställa krav trots att hon påstår att man straffas för frispråkighet och det finns många reportage med bilder på strejkvakter med krav på högre lön från såväl vårdarbete som renhållningsarbetare, markbyggare och ambulansfolk. I ett reportage under rubriken "Strejk-

bryteri värre än sopstanken” framträder sopåkaren Ulla-Maj Jons-son med stark kritik mot socialdemokraterna i kommunen för att de öppnat soptippen. Likaså talar barnskötaren och sektionsordföranden Janet Magnusson om socialdemokraterna som ”svartfötter” (Kommunalarbetaren 2003/6: 19–20, 2003/8: 6–7, 2003/8: 9, 2003/9: 9, 2003/9: 10–11, 2003/9: 12–15, 2003/9: 22, 2003/10: 6, 2003/10: 10, 2003/10: 12, 2003/10: 16).¹² Här finns även representationer av vårdfolk som tar på sig ansvar för samhället i stort. Strejkvakten och undersköterskan Gunnar Gellerstedt som framhåller den låga löneutvecklingen i akutsjukvården och avslutar med att säga att ”[A]llvarligt talat så är vi undersköterskor i strejk för att rädda den svenska välfärden” (Kommunalarbetaren 2003/10: 15–16). Dessa representationer är starka därigenom att de adresserar såväl kollektivet Kommunal som samhället i stort genom att tala inte för välfärd i allmänhet utan för den svenska välfärden. De är tydliga exempel på demokratiskt deltagande av subjekt som bidrar till att konstituera sig själva som fackligt aktiva. De mobiliserar resurser inom svensknormen där de är erkända.

Att strejka, kräva högre lön och att ställa krav på samhället verkar vara representationer som privilegierar subjekt inom svensknormen. Dessa representationer bygger på stereotypisering som exkluderar från normen. Men det finns undantag vilket återigen understryker de processuella och dynamiska relationerna. Det finns inga positioner som är givna. Gränsdragningar och positionsförflyttningar äger ständigt rum beroende på kontext och beroende på vilka resurser subjekten kan uppbringa i form av varierande situationer. Ju fler subjekts-schatteringar desto rikare motståndsregister. Riita Eddib, huvudskyddsombud i Rinkeby och Monica Calderon Diaz, kock vid en förskola i Rinkeby, utmanar normen om vilka som får tala i fackliga frågor. Här är kommunalare som i såväl bild- som textreportaget positioneras och positionerar sig själva som starka subjekt. De båda kvinnorna blickar stadigt in i kameran och adresserar alla läsare. Calderon Diaz talar som strejkande kommunalarbetare, representerar kollektivet Kommunal och ställer fackliga krav. Hon berättar också att hennes två döttrar är med och demonstrerar. Två av dem tar sig fram med sparkcykel och en åker i barnvagn. I intervjun säger Calderon Diaz att ”vi var några stycken som tyckte att det var så tyst när vi strejkande samlades på torget”.

¹² Några av strejkreportagen följs upp i tidningen 2004. Bland andra är mark- och anläggningsarbetarna i Gävle mycket kritiska mot Kommunal och säger att flera har lämnat facket, 2004/8, s 20–21.

Hon hade därför föreslagit att de skulle skrika slagord. ”Strejken är nödvändig”, menade Calderon Diaz, ”när lönerna är skamligt låga”. Om Calderon Diaz fick bestämma skulle hon ”ta ut alla i strejk och kräva inte bara högre löner utan också mindre barngrupper” (Kommunalarbetaren 2003/7: 6–7, 2003/8: 6–15, 2003/11: 10–11, 2003/12: 8).¹³

Detta är exempel på handlande som hämtar kraft ur olika situationer. Diaz berättar att de var flera som hade diskuterat under strejken och i samtalet bryts olika tankar och gemensamma erfarenheter artikuleras. I en sådan process konstitueras fackliga subjekt. Diaz förefaller ha intagit en ledande position i strejken genom att hennes förslag om att skrika slagord vunnit gehör. Detta kan vara exempel på hur resurser att agera samhällskritiskt skapas i skärningspunkter mellan olika subjektpositioner.

Men strejken var inte ett tillfälle för alla att konstituera sig som fackliga subjekt. Att kommunalarbetare med utländsk bakgrund är tysta som fackliga subjekt kan, menar Diana Mulinari, förklaras med rädsla för att låta sig representeras om man riskerar att bli representerad som offer, eller att bli exotiserad (Mulinari 2005: 125)¹⁴. I representationen nedan kan man emellertid spekulera i att den institutionella ramen, den privata sektorn, utgöra det väsentligaste hindret för facklig aktivitet. I ett reportage om strejkhott inom privatvården representeras kommunalarbetarna av två köksanställda utanför svensknormen. Det är Zubeida Abdulkadir och Omar Amin som båda anser att lönen är dålig. Nästa uppslag visar en bild på kocken Vazgen Melikon vid Sophiahemmet. Han är uttagen i strejk men uttalar sig inte. Bildreportaget bemyndigar delvis dessa subjekt tillsammans med texten, men sammantaget är den direkta kritiken från subjekten tillbakahållen och osäker (Kommunalarbetaren 2004/13: 6–8).

Representationerna under rubriken *Demokratiskt deltagande* har det gemensamt att subjekt utanför svensknormen bara undantagsvis positioneras som fackliga subjekt med rätt att tala i fackliga frågor rörande löner, resursbrister och stridsåtgärder. Härigenom konstrueras ”den riktige” kommunalarbetaren som svensk, dvs. den fackligt aktive som är demokratiskt delaktig. Resultaten kan knytas till en studie av LO-tidningen under 1990-talet som Anders Neergaard och Diana Mulinari gjort. Liksom i Wuokko Knockes och

¹³ Representationerna av de strejkande följs upp i ett nummer 2004 under rubriken Ett år efter strejken. 2004/8, s 16–19.

¹⁴ Mulinari menar att tystnad och frånvaro av röster kan ha en sådan förklaring.

Paulina de los Reyes studier menar de att invandraren har någon form av problemstatus och de är inte "svenskar". Neergaard och Mulinari menar att representationerna av invandraren "medverkar i skapandet av 'svenskhet', en nationsbild som konstrueras utifrån kontraster till invandrare. De menar vidare att diskriminering framställs som ett problem i tidningen men att det samtidigt finns en motvilja mot att förstå det som ett strukturellt problem och likaså en motvilja mot att använda begreppet rasism. "Invandrare" kommer till tals i "invandrarfrågor". Men när däremot FAI, fackligt aktiva invandrare, hörs i tidningen framkommer sprickorna och de destabiliserande diskurserna. Det tilldelade talutrymmet överskrids. FAI:s praktiker avslöjar problemen med att använda etnicitet och nationalitet för att beskriva handlande på arbetsmarknaden. Detta inte bara låser förståelser av handlande utan döljer även mängder av samarbete och nätverk mellan olika grupper. Författarna föreslår att diasporiska och transnationella gemenskaper används i stället (Knocke 1991; Mulinari & Neergaard 2004: 120–181, citat 135, 201–209)

Liksom i LO-tidningen är det i Kommunalarbetaren betydligt vanligare att "invandrare" får representera andra Andra, "de anorlunda", än att de får representera hela kollektivet Kommunal eller hela samhället. Detta är ett fenomen som den feministiska forskaren Trin T Min-ha så poetiskt har beskrivit som gällande för vissa kvinnliga akademiker. Som icke-vit, menar Min-ha, blir man bjuden till konferenser, dels för att representera icke-vita, dels för att ta hand om "invandrarfrågorna". Med publikens röst, säger Min-ha i sin ironiska essä att [vi] inte kommer för atthöra en person från tredje världen tala om den första (?) världen, vi kom för att lyssna till den olikhetens röst som kunde förväntas ge oss *det vi inte kan få* och avleda oss från likhetens monotoni. Liksom sina antropologer vilkas specialitet är att upptäcka alla skikt i min falskhet och sanningsenlighet är de i stånd till att avgöra vem/vad som är "autentisk (t)" och vem/vad som inte är det. Ingen rotlös person blir inbjuden att medverka i denna speciella kvinnosak om inte han/hon bestämmer sig och lägger på ett tjockt lager autenticitet. I min iver att inte göra någon besviken försöker jag efter bästa förmåga erbjuda mina välgörare vad de mest av allt längtar efter: möjligheten till olikhet, men ändå en olikhet som inte går så långt att den ifrågasätter grunden för deras väsen och verksamhet (Min-ha 1999: 222).

Under nästa rubrik diskuterar jag kulturell gemenskap och knyter an till de problem Trin T Minha reser.

Kulturell gemenskap

Under rubriken Kulturell gemenskap diskuterar jag representationer som kan sorteras under temat *Relationer människor emellan*. Här kunde jag också ha analyserat och tolkat andra representationer under teman som fritid och omvärld, men jag lämnar dem till ett annat tillfälle. Reportagen då invandrare representerar andra Andra, samt det generösa utrymme tidningen lämnar i så gott som varje nummer för synliggörande av ”kommunalare” i länder utanför Europa, skall ses i ljuset av förbundets antidiskrimineringsambition.

Den typ av erfarenheter Trin T Minha beskriver är närvarande i Kommunalarbetarens representationer under temat *Relationer människor emellan*. Kommunal vill genom sin tidning framstå som ett modernt internationellt orienterat förbund men knyter härigenom an till det problem för integrationsformer jag inledningsvis har diskuterat. Kulturell åtskillnad upprätthålls på olika sätt genom representationerna. Starkast sker det genom passiviserande representationer som till exempel ett reportage om kommunalarbetare som söker asyl. Kommunalarbetarna ifråga har utsatts för tortyr och förföljelse och kan inte återvända till landet de lämnat. Kvinnorna i reportaget är gifta med namngivna män inom svensknormen. Kvinnorna representeras av männen i deras närhet, inklusive Kommunals ombud, Tommy Qvennerstedt, som menar att de som söker asyl ”har jobb, betalar skatt, talar svenska, har ordnade förhållanden och betalar medlemsavgift” och att det då måste vara Kommunals uppgift att hjälpa dem. Reportaget handlar om vad Kommunal kan göra för dessa personer varav många är städare. Det framgår att allt fler av kommunals sektioner stöder asylsökande i deras kamp (Kommunalarbetaren 2004/7: 24–28). Kvinnorna intar svaga och hjälplösa subjektpositioner som bidrar till att (åter)skapa kulturell åtskillnad.

I vissa av de relaterade text- och bildreportagen tilldelas subjekt utanför svensknormen särskilda positioner som t.ex. då fem kvinnor intervjuas i samband med en artikel om våld mot kvinnor. Intervjuns fokus är mordet på Fadime Sahindal (Kommunalarbetaren 2003/2: 2–12). Informanterna var utvalda på grund av sin Annanhet,

vilket samtidigt reducerades till *en* gemensam nämnare, trots en mängd inbördes olikhet. De förväntades ge sakkunnig information. Strategin att representera och synliggöra ”invandrare” är uppbyggd kring förfrämmande och homogenisering och bidrar till att (åter)skapa dikotomin borta/hemma. Dessa representationer belyser även en annan komplexitet, nämligen den både självklara och tvivelaktiga praktiken att själv underordnad talar bäst för andra underordnade. Den är självklar på så sätt att erfarenhet av underordning ger en viss privilegierad position att tala om förtryck, men tvivelaktig därför att den homogeniserar underordning, dvs. att alla underordnade förväntas vara lika eller dela upplevelser av förtryck.

Att vara subjekt i berättelserna kopplas till särskilda kompetensområden som bygger på kulturell åtskillnad, vilket även belyses av en representation av fyra vårdbiträden, varav en förvisso hör till normen för svenskhet, som uttalar sig om kulturskillnader. Rapporten är mycket tydliga med att erfarenheter som förtryckt lämnas åt tolkning av de förtryckta. Detta är samma förhållningssätt som ett s k ståndpunktsfeministiskt antagande om erfarenhetens betydelse i produktionen av kunskap, dvs. att de förtrycktas erfarenhet av förtryck är centralt i uttolkningen (Harding 2004; Hill Collins 2004).

Men samtidigt är det också bland dessa representationer man finner de reflexiva och destabiliserande subjektspositionerna. De reflexiva vilar på kulturellt kapital som innebär att kunna reflektera över relationer och förhållanden som sträcker sig bortom det egna livet och livsvillkoren och som innebär en utmaning mot diskurser om t.ex. borta/hemma. Sådant kulturellt kapital är ofta relaterat till utbildning/klass, men jag menar att de även skapas genom att förtryckta grupper kommunicerar erfarenheter. De fyra vårdbiträdena i hemtjänsten som uttalar sig om kulturskillnader har särskilda erfarenheter av skillnadstänkande och det märks i representationerna att de diskuterat erfarenheter. De intervjuas i egenskap av vårdare i ett hemtjänstföretag, men i text och bild representeras de inte i första hand som vårdare utan som entreprenörer i kulturöverskridanden. De menade samstämmigt att kulturskillnader inte är viktigt. I en diskussion av boken *Den svenska koden*, menar de att ”i mötet mellan vårdbiträde och vårdtagare betyder personligheten mer”. Vårdbiträdena gör också motstånd mot könsdiskurser som vårdtagare är delaktiga i och som förfrämmande maskulint kön inom vårdsfären. Vårdbiträdena menar att om det finns ”religiösa skäl så måste man respektera det. Men är det bara kulturskillnader, att

tvätt och städning inte anses lämpligt för en man, då ska det inte självklart respekteras” (Kommunalarbetaren 2003/2: 34–35).

Dessa representationer positionerar starka subjekt genom att de talar om generella frågor. Subjekten ifrågasätter det nationella rummet som en gemensam ram för den offentliga sektorns arbetare där kulturell gemenskap bygger på skillnad. I stället menar de att om individen träder fram tvingas man se variationerna inom olika kulturellt tillskrivna grupper och att dessa är större än likheterna. Dessa subjekt framträder reflexivt i förhållande till fackligt viktiga frågor i deras yrkesverksamhet. Representationerna framhåller betydelsen av tillfällena till diskussion i arbetslivet där erfarenheter kan artikuleras och utgöra grund för handlande subjekt.

Ett annat exempel på en stark representation och en tungt vägande merit för Kommunalarbetarens antidiskriminerings- och integrationsarbete är den subjektsposition som styrelsemedlem i sektion 6 i Bergsjön, Ramina Chaudry intar. Under rubriken ”Invandrare måste få makt i facket” positioneras Chaudry i en arbetssituation framför datorn. Hon har universitetsutbildning och arbetade i Sverige först på en förskola, men blev sedan fackligt aktiv. Chaudry berättar om sin bakgrund som akademisk lärare i Pakistan. Integrationsarbetet skulle öka om man tänker på att rekrytera personer med invandrarbakgrund, säger Chaudry, och hävdar att det är en fråga om demokrati. Det som gör representationen stark är subjektets anspråk på att tala, inte bara för Kommunal, utan för samhället och vidare anspråk på delaktighet i den demokratiska historieskrivningen. När Chaudry säger att ”hon är stolt över att vara del av den svenska arbetarrörelsen och dess historia” och att ”fler medlemmar borde få lära sig om den” för att ”alla bör vi axla samhällsansvaret tillsammans”. Tyvärr får hon ofta frågan om ”hon känner sig som svensk”, vilket hon tolkar som att hennes lojaliteter ifrågasätts (Kommunalarbetaren 2004/11: 6–8). Denna representation ställer krav på delaktighet i det historiska ”arvet”, men inte vilket historiskt arv som helst, inte det fördemokratiska, utan arbetarrörelsens arv, vilket kan tolkas som ett internationellt historiskt arv. Ett sådant arv kan vara inkluderande och bygger inte med nödvändighet på etnodiskurser.

En annan destabiliserande representation som utmanar den nationalistiska diskursen och borta/hemma-dikotomin är av författaren och utredaren på Kommunalförbundet, Yeshimork Wondemeneh. Hon berättar i ett arbetsplatsreportage om sitt liv och hur hon blivit bemött som svart kvinna i Sverige (Kommunal-

arbetaren 2003/9: 33–34). Detta är, liksom de föregående, representationer av Annanhet men dessa representationer är samtidigt starka och framställer reflexiva subjekt. Det är inte som tjänsteman i Kommunal hon talar och hörs utan det är på grundval av sin Annanhet hon är intressant för tidningen vilket jag ser som ett led i antidiskrimineringsarbetet som går ut på att öka närvaron av De Andra. Wondemeneh talar dels om sin bok *När bergen andas*, dels om sina erfarenheter som svart kvinna i Sverige. Hon säger att ”svarta kvinnor ses ofta som offer” och att ”[R]asismen har minskat efter 1990-talet i och med att individer från olika kulturer allt oftare möter varandra, till exempel på jobbet”. ”[J]ag hör hemma där det finns människor jag älskar. Och jag älskar Sverige också. Hela världen borde vara ett land”, säger Wondemeneh (Kommunalarbetaren 2003/9: 34–35).

Även om Wondemeneh inte intar en position som representant för Kommunal och talar för kollektivet Kommunal, vilket jag menar hade varit en bra strategi för delaktighet, så är representationen stark och kan bidra till destabilisering av dikotomin borta/hemma genom Wondemenehs språkliga reflektioner om att hela världen borde vara ett land. Hon sätter fingret på just de gränsdragningar som exkluderar och håller isär subjekt. Som utredare på Kommunal talar Wondemeneh från en annan klassposition än Kommunals medlemmar. Hon har genom sin klassposition ett kulturellt kapital som ger henne resurser för reflexivt tänkande och som bemyndigar hennes subjektposition. Men det är även erfarenheterna av att befinna sig utanför svensknormen som ger dessa resurser. (se Hall 2002: 231 ff).¹⁵

De som positioneras som subjekt under rubriken Relationer människor emellan är sällan representanter för Kommunal, för vårdtagare, eller för Sverige. De är utvalda för sin Annanhet i syfte att bidra till antidiskrimineringsarbetet. Vissa av dessa representationer kompenserar emellertid för denna bekräftelse av kulturell åtskillnad genom att subjektpositionerna är starka och reflexiva och som i vissa fall bidrar till destabilisering av dikotomin borta/hemma.

¹⁵ Jag vill liksom Stuart Hall betona att livspraktiker utifrån kroppserfarenheter är en fråga om att *tro* att man har autentiska jag, vilket är viktigt i den politiska kampen för att synliggöra och kommunicera förtryck.

Kvinnligt/manligt

Demokratiskt deltagande

Jag kommer under rubriken kvinnligt/manligt att diskutera skillnad som (åter)skapas i representationerna kring kön i Kommunalarbetaren utifrån en kritisk granskning av jämställdhetsdiskursen. För att kunna föra denna diskussion ingående återvänder jag till två representationer som har diskuterats ovan under rubriken borta/hemma. Jag nämnde inledningsvis att representationen av Abbe i hemtjänsten är en objektifierande representation. Det är också en representation som tillsammans med andra passiviserande representationer av städande och vårdande män utanför svensknormen konstruerar jämställdhet som en angelägenhet för "svenskar". Först en presentation av problemkomplexet kring jämställdhet.

Att öppet och fritt kunna påverka sitt arbete och sina arbetsvillkor är en fråga om demokratiskt deltagande. Historiskt sett har denna rättighet kringkurits av såväl könsdiskurser som rasdiskurser. Motstånd mot könsåtskillnad i bland annat arbetslivet har alltsedan franska revolutionen utkämpats och utkämpas fortfarande. Jämställdhetsarbete är numera i Sverige ett lagstiftat åtagande som är tvingande för varje större arbetsplats. På samma sätt som att bejakandet av välfärdsstaten är en central svensk självbild, så central att alla politiska partier tävlar om att få representera den, är även jämställdhet det. Alla partiledare säger sig förvisso inte vara feminister men ingen skulle tveka att bära jämställdhetsfanan. De skulle dock lägga delvis olika värden i den. Inte oväntat håller Kommunalarbetaren jämställdhetsfanan högt och jag respekterar det ambitiösa arbete redaktionen lägger ner på dessa fackpolitiska frågor. Mina synpunkter knyter an till det problemkomplex jag redogjorde för inledningsvis om ontologi och kunskapens verktyg.

Jämställdhet är för övrigt också ett uttalat mål med fackförbundets antidiskrimineringsarbete (Kommunalarbetaren 2003/6: 12). Antidiskriminering är en fackpolitisk fråga, enligt Kommunalarbetaren. Jag menar att den som sådan handlar om liberala fri- och rättigheter, om alla människors lika värde och lika rättigheter. Krav på rättigheter var orsaken till feminismens uppkomst i västvärlden. Eftersom rättigheter byggde på individstatus, dvs. att alla människor kan beskrivas på samma sätt (vilket kolliderar med skillnad) gjordes kön till en irrelevant fråga. Om kön görs relevant, som skillnad,

förklarade[s] skillnaden som en naturlig följd av ett naturligt och därför odisputabelt fenomen – heterosexuellt begär. Alla skillnader mellan individer reducerades till frågan om könsmässig skillnad; man jämställde manlighet med det individuella och kvinnlighet med det som var olikt detta i en bestämd, hierarkisk och oföränderlig motsättning (Scott 1993: 9)

Detta bäddade, menar Joan Scott, för feminismens fortsatta paradoxer och låsta positioner (Scott 1993).¹⁶ I feministisk debatt har rättigheter och demokratidiskussionerna växlat mellan å ena sidan universalistiska anspråk på likhet och å andra sidan hävdandet av könsskillnad (Scott 1993; se också Phillips 1992: 26).¹⁷ Jämställdhetsarbete bygger på den universalistiska princip som homogenerar kön och som därmed bortser från strukturellt ojämnt fördelad makt. Jämställdhetsperspektivet döljer också andra historiska (makt)olikheter än den mellan kvinnor och män. bell hooks som mer än någon annan har synliggjort den förmenta syster-skapsuppfattning som gärna omhuldas i västerländsk feministisk retorik är skeptisk till möjligheten av en universellt giltig jämställdhet då hon säger att

[S]isterhood cannot be forged by the mere saying of words. It is the outcome of continued growth and change. It is a goal to be reached, a process of becoming. The process begins with action, with the individual woman's refusal to accept any set of myths, stereotypes, and false assumptions that deny the shared commonness of her human experience; that deny her capacity to experience the Unity of all life, that deny her capacity to bridge gaps created by racism, sexism, or classism; that deny her ability to change. The process begins with the individual woman's acceptance that American women, without exception, are socialized to be racist, classist and sexist, in varying degrees, and that labelling ourselves feminists does not change the fact that we must consciously work to rid ourselves of the legacy of negative socialization (hooks 1982: 157).

¹⁶ Joan W. Scott menar att den abstrakta individualismens och den liberala demokratis motsägelser inte kan lösas av feminismens polariserade strategier att välja likhet eller skillnad. Hon hävdar vidare att feminismens envisa kamp att lösa upp motsägelsen har gjort att den både har trivialiserats och marginaliserats. Scott föreslår att feministerna i stället studerar hur paradoxen har skapats. Men man skulle också liksom Seyla Benhabib kunna säga att kritiken av universalism i sig bygger på en förutbestämd bild av vilka vi är, att Vi, liksom De, kan pekas ut på förhand och låsas fast i en beskrivning. Med hänvisning till så skilda teoretiker som John Rawls, Richard Rorty och Jacques Derrida, menar Benhabib att "universalism, liksom rättvisa, kan vara politisk utan att vara metafysisk" se Seyla Benhabib, 2004, s 48–51, citat s 51.

¹⁷ Phillips säger att feminismen inte har råd att "situate itself for difference and against universality, for the impulse that takes us beyond our immediate and specific difference is a vital necessity in any radical transformation", s 28. Phillips väljer den universalistiska principen.

Kommunalarbetaren har svårt att skapa aktiva subjektpositioner som representerar överskridare av könsstereotypa yrken, *female masculinity* och *male femininity*, med hjälp av subjekt utanför svensknormen. Några bildreportage presenterar kvinnor i sin yrkesroll som bussförare bakom ratten och iförda uniformer. Med självklarhet intar de positioner som fackliga subjekt. Det lämnas inget tvivel om att dessa kvinnor är "riktiga" bussförare. Som bussförare och ambulansvårdare diskuterar de arbetsvillkor och protesterar mot könsfördomar. De protesterar också mot det våld de utsätts för vilket några reportage har som centralt fokus (Kommunalarbetaren 2003/1: 16–18, 2003/2: 22–23, 2003/5: 6–8, 2003/10: 12). Dessa subjekt rekryteras av en jämställdhetsdiskurs där könsfördomar medvetandegörs och heteronormen synliggörs. Därmed inte sagt att könsdikotomin och heteronormen utmanas permanent. För att kunna besvara detta krävs det även att man granskar materiella maktförhållanden (Nordberg 2004: 54).¹⁸ Kvinnliga subjekt inom svensknormen positioneras relativt lätt som överskridare. De intar en *female masculinity*-position även genom att verbalt gå till attack mot könsfördomar. Detta är en resurs i jämställdhetsarbetet.

Male femininity är en betydligt mer komplicerad position att skapa och få subjekt fyller ut den, men ändå är jämställdhetsretoriken en vattendelare män emellan och den bidrar till att konstruera svenskhet. Flera bildrepresentationer av massiv mansuppslutning i maskulint kodade yrken står som kontrast till representationer av män som reflekterar över sin könsposition. Kommunalarbetaren förespråkar så att säga här en *male femininity*-position. Denna stärks genom att ambulansvårdare/förare, brandmän, och anläggningsarbetare som typiska maskulina representationer utmanar läsgemenskapen genom sin demonstrativa könshomogensering. I ett reportage om brandmän riktas också kritik mot att det enbart "finns svenska män" i kåren (Kommunalarbetaren 2003/7: 20–21, 2003/8: 6–7, 2004/8: 20–21, 2003/8: 24–25). Och Kommunalarbetaren uppmärksammar könshomogeniseringen särskilt genom att visa att Malmö kommun har gått i spetsen för en strategi att upplösa könsstereotypien i yrket genom att rekrytera kvinnor till utbildningarna Erling Johansson som leder projektet med rekrytering av kvinnor säger att han tror att "de kvinnor som antagits kommer

¹⁸ Marie Nordberg hänvisar här till Robert W Connell och Jeff Hearn som menar att könsgrändens konsekvenser i ett ekonomiskt och globalt sammanhang måste uppmärksammas.

att klara utbildningen och bli fullvärdiga brandmän”. Han understryker att det inte är ”fråga om att kvotera in kvinnor” (Kommunalarbetaren 2003/10: 19). Denna utmaning mot traditionell könskodning av brandmannayrket förstärks ytterligare genom representationen av en brandman i La Paz, Bolivia. Denna representation handlar om förbud mot facklig anslutning. Bildmaterialet skildrar en brandman i full utrustning, specialtränad för att ta hand om skogsbränder. Kopplingen till en ”traditionell” maskulinitet är explicit genom att bilden fokuserar tung utrustning och genom att brandmannens blick fäster läsarens (Kommunalarbetaren 2003/11: 4042). Men detta är samtidigt en maskulinitet som förfrämligas i en svensk kontext där jämställdhet är ett ideal. Sammantaget konstruerar dessa representationer svenskhet genom att avvisa såväl köns-homogenisering som macho-maskulinitet. Sociologen Lisa Adkin menar att analyser av den senmoderna arbetsmarknaden måste ta i beaktande att könsstereotyper inte uppmuntras i arbetslivet. Tvärtom förväntas såväl män som kvinnor överskrida traditionell könskodning av det enkla skälet att öka flexibiliteten på arbetsmarknaden (se Nordberg 2004: 55).¹⁹

Men över huvud taget är *male femininity* omgärdad av brasklappar. Att vara svensk man är att vara jämställd och för att stärka detta ideal tycks heteronormen behöva betonas. Manliga subjekt framställs inte som så fullgjutna i ett traditionellt kvinnligt kodat yrke som kvinnor i ett traditionellt maskulint kodat yrke. Representationer av män i vårddyrken framställer subjekten som relativt genusflexibla men de försöker på olika sätt att integrera en viss konventionell föreställning om maskulinitet. Inom vården har män i flera representationer en flytande ställning där de varvar omsorgsarbete med fackligt arbete. Dessa subjekt representerar allt-i-allo-kompetenser relativt långt borta från patienternas kroppar. En undersköterska har hand om databehandlingen av personalens schema och en man som i botten är barnskötare har anlitats som träslöjdlärare, vaktmästare och till och med som mellanstadielärare. Den strejkande barnskötaren Ronny Burman som reflekterar över klasskillnaderna i dag svarar likaså mot genusflexibilitet med bevarande av vissa maskulina yrkeskoder. På förskolan där han arbetar som barnskötare är han också datatekniker (Kommunalarbetaren

¹⁹ Adkins påstående kan emellertid diskuteras. Det krävs betydligt fler undersökningar för att visa att inte den kapitalistiska ekonomin gynnar patriarkala strukturer och könsåtskillnad. Det är heller inte en fråga som har ett entydigt svar beroende på differentieringen i arbetslivet.

2003/3: 20–21, 2003/4: 22, 2003/11: 7). Dessa resultat stämmer överens med Marie Nordbergs resultat. Hon har intervjuat ett antal män i kvinnligt kodade yrken, som sjuksköterska och förskolelärare, och menar att dessa män såg sina respektive yrkespraktiker som tecken på en ny slags manlighet, en bättre manlighet som tog upp element från femininitet, medan de samtidigt upprätthöll heteronormen språkligt och till och med uttryckte viss homofobi. De ville inte vara ”fjolliga”. Inom barnomsorgen uppfattas män som mer genusflexibla än kvinnor och deras könsöverskridanden har en positiv laddning (Nordberg 2004: 56–63).

Det utmärkande för Kommunalarbetarens representationer av män i kvinnligt kodade yrken är att subjekten framträder med stolthet över sin manlighet. De kommunicerar medvetenhet om jämställdhetsidealet och visar sig angelägna om att vara del i ett nytt förhållningssätt till kön. De är aktiva subjekt som även tillåts reflektera över sin hållning till kön. Under rubriken ”Tre män på tre kvinnojobb” intervjuas en barnskötare, en undersköterska och en hemtjänstanslidd om sina jobb. Barnskötaren representeras med barn i famnen. Männerna säger sig trivas på sina jobb och vill slå hål på myterna om kvinnojobb och mansjobb. Bo Emanuelsson, anställd i hemtjänsten, menar att han ofta blir mer positivt bemött hos brukare än vad kvinnliga kolleger blir. Han får ofta höra ”åh, vad trevligt att det kommer en kille”. Evripides Kyritsis är ensam man på en palliativ enhet på Handens sjukhus. Kyritsis är 28 år och har jobbat som undersköterska i åtta år. Ibland får han komplex, säger han, när han är ute med kompisar eftersom de tjänar bättre. Evri, som han kallas för, får vara lite allt-i-allo och det är inte konstigt säger han, eftersom ”män är starkare” (Kommunalarbetaren 2004/9: 28–32).²⁰

Men man måste här vara uppmärksam på att representationerna positionerar subjekt inom svensknormen, med ett undantag. Undersköterskan Kyritsis är ett namn som faller utanför normen. Representationerna kopplar samman en positiv maskulinitet, dvs. en maskulinitet som är könsmedveten, men heterosexuell, med jämställdhetsidealet.

²⁰ Arbetsplatsreportaget följs upp av en redovisning av fakta om män i traditionella kvinnoyrken inom Kommunal och av forskning om män i sådana yrken. En femtedel av kommunals medlemmar är män och hälften jobbar inom kvinnodominerade yrken. Hans Robertssons forskning om manliga sjuksköterskor visar att män ofta hamnar i förtroendeposter, på fackliga uppdrag etc. Det ställs inte lika högra krav på killar, eller brytare, som han säger. Kommunalarbetaren 2004/9, s 32.

Reportaget som inledningsvis presenterades av vårdare i hemtjänsten och den därpå följande representationen av Abbe i hemtjänsten står i stark kontrast till representationerna ovan. Abbe får inte, liksom Bo, höra att det är trevligt när det kommer en kille. Denna representation pekar i stället ut ett problem. Men den intressantaste jämförelsen i detta sammanhang med Abbe i hemtjänsten och med städaren Cheick Diallo är att de representeras könlöst. De inleder mycket svaga och hjälplösa subjektpositioner vilket berövar dem maskulinitet. Representationerna skapar inte utrymme för genusflexibilitet och reflexibilitet kring könsförståelser och ger dem därmed inte tillträde till jämställdhetsdiskursen. I stället framställs det som oproblematiskt att dessa subjekt kopplas samman med arbete med lägre status och lägre lön.

Sammanfattning

Facktidningen Kommunalarbetaren arbetar aktivt med att motverka diskriminering i arbetslivet. Diskrimineringslagstiftningen utgör grunden för detta arbete och som sådant instrument är den tveeggad därför att den blandar samman ontologi (verklighetens beskaffenhet) och kunskapens verktyg. Det betyder att människor delas in i grupper som bygger på ontologiska antaganden om tillhörigheter till olika grupper (kvinnor, män, invandrare, svenskar etc) medan problemet är att dessa antaganden samtidigt bekräftar åtskillnad och på så sätt upprätthåller föreställningar om fundamental olikhet. I min analys och tolkning av representationer av Kommunals medarbetare har jag visat att förbundstidningens strategi att synliggöra de grupper som diskrimineringslagstiftningen pekar ut innebär att diskrimineringsproblemen förläggs till individer, de vars fördomar skall blottläggas, medan strukturell diskriminering inte erkänns. Det för diskriminerande handlingar grundläggande tänkandet i termer av Vi och Dom bekräftas i själva verket. Det välmående antidiskrimineringsarbetet är därför problematiskt. Syftet att åstadkomma en känsla av VI-gemenskap i kommunalarbetsförbundet i en tid då såväl könsnormer som sexuella normer och föreställningar om nationella gemenskaper är starkt ifrågasatta är svåra att uppnå inom ramen för detta koncept. Men analyserna av representationerna visar även en annan sida, nämligen att destabilisering av förtryckande normer artikuleras tydligast och mest radikalt bland individer ur underordnade grupper. Och här finner man

intressanta sprickor beroende på såväl de institutionella ramarna, som på de representerade subjektens resurser. På så sätt uppfyller vissa representationer, de som förmår att gestalta starka fackliga subjekt, ett gott syfte, medan de som enbart syftar till att väcka medkänsla med de svaga motverkar det överordnade målet. Dessa representationer är objektifierande vilket förstärker en traditionell svensknorm, liksom en heteronorm.

Referenser

- Bhabba, H. (1994) *The Location of Culture*. Routledge.
- Benhabib, S. (2004) *Jämlikhet och mångfald. Demokrati och medborgarskap i en global tidsålder*. Daidalos.
- Brune, Y. (2004) "Invandrare i mediearkivets typgalleri", *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*, s 150–181. Atlas förlag
- de los Reyes, P. (2002 a) "Folkhemmets paradoxer. Genus och etnicitet i den svenska modellen", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2002/2, s 27–47.
- de los Reyes, P. & Molina, I. & Mulinari, D. (2002 b) "Introduktion", *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*. Atlas förlag.
- de los Reyes, P. (2005) "Intersektionalitet, makt och strukturell diskriminering", *Bortom Vi och Dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*, red Paulina de los Reyes & Masoud Kamali, SOU 2005:41, Stockholm.
- Edgren, M. (1996) "Nationalismer och genus. Kunskap och politik", *Historisk tidskrift* 1996/2, s 233–256
- Edgren, M. (2004) "Att återupprätta äran: Språk, subjekt och sexuellt våld i äldre tid", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2004/3, s 74–90
- Floya, A. & Yuval-Davis, N. (1992) *Racialized Boundaries. Race, Nation, Gender, Colour and Class in the Antiracist Struggle*. Routledge.
- Hall, S. (1992) "The spectacle of the other", *Representations. Cultural Representations and Signifying Practices*, ed Stuart Hall. Sage, London.
- Harding, S. (2004) "Introduction: Standpoint Theory as a Site of Political, and Scientific Debate", *The Feminist Standpoint Reader: Intellectual & Political Controversies*, ed by Sandra Harding, s 1–15. Routledge.
- Hill Collins, P. (2004) "Learning from the Outsider Within: The Sociological Significance of Black Feminist Thought", *The Feminist Standpoint Reader: Intellectual & Political Controversies*, ed by Sandra Harding, s 103–126. Routledge.
- hooks, b. (1982) *Ain't I a Woman?* Pluto Press.
- Jönsson, H. (2005) *Är detta rasism? – Skepsis och motstånd till personal av utländsk härkomst bland äldreomsorgstagare*. Tema Äldre och åldrande, 2005:1, Linköpings universitet.

- Kamali, M. (2005) "Förord", *Bortom Vi och Dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*, red Paulina de los Reyes & Kamali Masoud, SOU 2005:41, Stockholm 2005.
- Knocke, W. "Invandrade kvinnor – Vad är problemet?", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1991/3, s 4–15.
- Min-ha, Trinh T. (1999) "Olikhet: särskilt för kvinnor i tredje världen", *Globaliseringens kulturer. Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*, red C. Eriksson & M. Eriksson & H. Thörn, s 215–229. Nya Doxa
- Mulinari, D. & Neergaard, A. (2004) *Den nya svenska arbetarklassen*, Boréa förlag.
- Mulinari, D. (2005) "Forskarens biografi och situerad kunskapsproduktion", *Att utmana vetandets gränser*, red Åsa Lundqvist, Karen Davies, Diana Mulinari. Liber förlag.
- Neergaard, A. (2002) "Fackföreningsrörelsen i ett rasifierat samhälle", *Maktens (o)lika förklädnader. Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige*, s 121–149. Atlas förlag.
- Nordberg, M. (2004) "Kvinnlig maskulinitet och manlig femininitet", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2004/1–2, s 47–65
- Peralta, A. (2005) "Det sagda och det tänkta Begreppsanvändning och begreppsskifte i diskursen om invandrare och invandrarpolitik", *Bortom Vi och Dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*, red Paulina de los Reyes & Kamali Masoud, SOU 2005:41, Stockholm.
- Phillips A. (1992) "Universal Pretensions in Political Thought", *Destabilizing Theory: Contemporary Feminist Debates*, ed by Michèle Barrett & Anne Phillips. Polity Press.
- Scott, J. W. (1993) "Kvinnor som bara har paradoxer att erbjuda: fransk feminism 1789–1945", *Häften för kritiska studier* 1993/4, s 6–17
- Thörn, H. (2002) *Globaliseringens dimensioner. Nationalstat, välfärdssamhälle, demokrati och sociala rörelser*.
- Woodward, K. (1997) "Concepts of Identity and Difference", *Identity and Difference*, ed Kathryn Woodward, Sage, London.

6 Integrationspraktik som arena för konstruktion och normalisering av det (in)kompetenta invandrarsubjektet

Ali Osman

I detta kapitel är mitt syfte att granska en särskild typ av åtgärd som i växande omfattning håller på att institutionaliseras för att hantera den 'Andre' på den svenska arbetsmarknaden. I det svenska institutionella språkbruket kallas denna typ av åtgärder i allmänhet för integrations- eller mångfaldsåtgärder. Den åtgärd som studeras i kapitlet; 'Mångfald i vården' (hädanefter MiV), utvecklades speciellt för att förbättra arbetsmöjligheterna för utomeuropeiska läkare inom deras kompetensområden i den svenska hälso- och sjukvårdssektorn. Syftet i detta kapitel är att detaljgranska hur utbildningen, eller snarare kompletterande utbildningsåtgärder, är behäftade med strukturella former av diskriminerande praktiker som formar och konstruerar ett etnifierat och underordnat subjekt. Tyngdpunkten i analysen ligger på följande två frågor:

- a) Vilken är den implicita och explicita förförståelse om 'den andre' som framkommer i formuleringen och implementeringen av denna åtgärd?
- b) Vad är implikationerna av denna förgivettagna kunskap för den individ vars karriär är mål för åtgärden?

Det är viktigt att understryka att min ambition varken är att utvärdera dessa praktikers användbarhet eller effektivitet, eller åtgärdens pedagogiska metoder. Mitt syfte är i stället att kritiskt granska vad det är som åtgärden identifierar som kunskapsbrister och dess effekter på de individer som definieras som målgrupp.

Fokus för detta kapitel är således den kognitivt normativa institutionaliserade kunskapen som exkluderar de utlandsfödda från praktiseringen av sitt yrke i Sverige. Min analys kan uppfattas som en förenklad bild av motsägelsefulla institutionella förståelser av inkludering respektive exkludering av vissa kategorier av utlandsfödda. Det bör emellertid framhållas att denna kunskap eller förförståelse reflekterar ett dominerande paradig i de institutioner

som både strukturerar och sätter gränser för institutionella aktörers handlingar,¹ något som kommer att bli tydligt i min beskrivning av åtgärden.

I likhet med Schierup (2001) vill jag understryka att denna åtgärd i likhet med andra åtgärder har inspirerats av begreppet eller föreställningen om mångfald. Begreppet tar ofta sin utgångspunkt i de rekryteringspraktiker på organisationsnivå som förekommer i USA och andra europeiska länder.² Icke desto mindre är mångfaldsbegreppet kontroversiellt och behöver diskuteras och granskas kritiskt (se bl.a. Appiah 1994; Brah 1992; de los Reyes, 2001; Mattsson, 2001). I USA, liksom i Sverige, legitimeras och rättfärdigas begreppet mångfald genom en uppsättning av sammanflätade diskurser. En av dessa är diskursen om effektivitet (kvalitet) och lönsamhet. Denna diskurs betonar till exempel att företag och organisationer för att konkurrera måste anpassa sig till och möta behoven i ett samhälle och en global marknad som är alltmer präglade av mångfald. Detta sägs i sin tur nödvändiggöra en mångfaldig arbetsstyrka. Man utgår från antagandet att en mångfaldig arbetsstyrka drar till sig människor med skiftande perspektiv, vilket antas ge företag och organisationer en konkurrensfördel. Den andra mångfaldsdiskursen handlar om social rättvisa och jämlikhet. Oberoende av vilka begrepp eller idéer som betonas i denna diskurs får den en ny mening och sensibilitet i etniskt delade samhällen där maktförhållanden konstrueras utifrån föreställningar om etnisk eller kulturell olikhet. Flecha (1999) varnar i detta sammanhang för att policys och praktiker (utbildningsmässiga eller komplementära som den som granskas här) som bortser från ojämlikheten i samhällen som präglas av mångfald kan leda till acceptansen av ojämlikhet. Utöver detta fastslår han följande:

A wide range of factors (economic possibilities, social expectations, family culture, and the cultural arbitrariness of schools) ensure that these routes vary according to social class, gender, ethnic group, and age. When it is isolated from the unequal social context, the idea of diversity itself becomes one of these factors (Flecha 1999: 75–76).

Med andra ord understryker Flecha (1999) att mångfaldsanpassning, genom olika åtgärder som inte tar hänsyn till den sociala

¹ "Institutionella aktörer" förstås här som bärare av ett dominerande perspektiv inom en institution och med detta som utgångspunkt gör jag ingen skillnad mellan institutioner och organisationer (de är synonyma).

² Jag använder inte begreppen inkludering och integration som analytiska begrepp, utan som synonyma policybegrepp.

kontexten av ojämlikhet, medför en legitimering av ojämlika resultat. Detta innebär att emphasisen på mångfald, vare sig den medvetet eller omedvetet skymmer målen för jämlikhet, kan förstärka exkluderingen. Han betonar att om mångfald ifrågasätts med hänvisning till jämlikhet kan detta leda till en ojämlik fördelning av mänskliga och materiella resurser. För att få till stånd en omfördelning av resurser krävs samtidigt en mobilisering av marginaliserade och exkluderade gruppers mänskliga och kulturella resurser. Enligt Flecha (1999) är social exkludering en konsekvens av utbildningssystemets misslyckande och av ett samhälle som inte värderar olika gruppers och individers kulturella rikedom. Det är just detta misslyckande hos de institutioner som står för socialisering och rörlighet som framhålls och används för att rättfärdiga införandet av dessa åtgärder. Detta blir uppenbart längre fram i min granskning av denna åtgärds syften och dess legitimering

Tolkningsperspektivet

Tanken om att sanningen inte är något absolut har blivit en vedertagen uppfattning i vår tid. Detta gäller i synnerhet samhällsvetenskaperna, där denna uppfattning har erövat en teoretisk bas i den hermeneutiska traditionen (Larsson, 2001: 6). Enligt Usher (1997) grundar sig det hermeneutiska perspektivet på föreställningen om att varje mänsklig handling är meningsfull och därför måste bli tolkad och förstådd snarare än att tas för given, som i naturvetenskapen. Usher poängterar att utgångspunkten för den hermeneutiska teoretiska traditionen baseras på följande förståelse:

If the concern is with meaning and with social interaction [...] to explain the social world we need to understand it, make sense of it, and hence we need to understand the meanings that constructs and are constructed by the interactive human behaviour (ibid, p. 181).

Med andra ord understryker detta perspektiv uppfattningen att människors handlingar får mening inom ramen för en tolkning. Kort sagt; att erfara något är att tolka det och det är tolkningen som skapar mening. Larsson poängterar på ett likartat sätt att i hermeneutiken

[...] facts are always perspective dependant. Already at the first encounter with what is to be interpreted we have a conception of what it means, we have a preunderstanding (ibid, s. 6).

I inledningen konstaterade jag att fokus för denna studie är att granska den implicita och explicita kunskap eller, för att vara mer precis, det dominerande institutionella paradigmet som träder i kraft och används för att förstå exkluderingen av den 'andre' och som ligger till grund för integrations- och mångfaldsåtgärder. När ett paradigmet är dominerande innebär det att det styr vilka frågor, förklaringsmodeller och förståelser som får företräde i institutionella handlingar. Ett institutionellt paradigmet är således inte enbart en intellektuell abstraktion. Det styr policyn och även åtgärder och handlingar. Det bör emellertid framhållas att ett institutionellt paradigmet inte är statiskt utan ständigt förhandlingsbart, föränderligt, skapat och återskapat inom en institution. Paradigmskiftet i institutioner leder ofta till en förändring av praktiken, vilket föregås av nya sätt att tala om ett fenomen. Denna förändring och omvandling i ett institutionellt paradigmet kommer framöver att bli uppenbar för läsaren. Det gäller i synnerhet hur praktiken för språkinläring i certifieringsprocessen för utländska läkare har förändrats för att svara mot de föregivna språkliga kraven för denna grupp.

Det är samtidigt viktigt att poängtera att åtgärdens formulering och praxis inte är neutral utan snarare fungerar som en arena där individer konstitueras som antingen kompetenta och erfarna eller som inkompetenta och därmed legitimt exkluderade. Detta åstadkoms genom en process av kategorisering, klassificering osv., som identifierar vem som är önskvärd samt vilka färdigheter som erkänns eller underkänns. En viktig dimension i denna process är de beteendemässiga förändringar individen förväntas genomgå för att integreras i den yrkesgemenskap som utgörs av hälso- och sjukvårdssektorn i Sverige. Åtgärden fungerar sålunda som en arena för subjektivering i Foucaults mening, genom maktrelationer och deras kontrollsystem, övervakning osv. I denna studie är begreppet maktutövning eller governmentabilitet en viktig utgångspunkt för min tolkning av åtgärden.

Den särskiljande och underordnande inkluderingen av utrikesfödda, i synnerhet av utomeuropeiska invandrare, måste sättas in i ett historiskt sammanhang som tar hänsyn till den europeiska kolonialismen och imperialismen. Mötet mellan 'the West' och 'the Rest' skapade inte bara dikotomin mellan 'vit' och 'svart', utan tillskriver även denna dikotomi en betydelse i en särskiljande process (SOU 2005:41). Konstruktionen av dikotomin och de innebörder som tillskrivs denna skillnad bidrar till att vidmakthålla och legitimera relationen av underordning och exkludering av den 'andre'

(utomeuropeiska invandrare) från västliga demokratier, eller vad andra har kallat koloniseringens bumerangeffekt (return effect) från den s.k. periferin till centrum genom invandring från före detta kolonier (Azar 2004). Gilroy (1987) har, bland flera andra, understrukit att mänsklighetens inordning i raser på grundval av utseendemässiga drag blev den bas utifrån vilken de icke-vita diskriminerades och exkluderades i de västerländska demokratierna. Under de två senaste årtiondena har emellertid många forskare framhåvt den förändring som har skett i de dominerande europeiska praktikerna av inkludering respektive exkludering. Föreställningen om kulturella skillnader har ersatt biologiska/fenotypiska skillnader som det vedertagna sättet att legitimera exkludering och underordning. Forskarna har också visat hur olika etniska grupper rangordnas, exploateras och utesluts från den gemensamma välfärden i väst. Den teoretiska diskussionen har också lyft fram klassaspekterna i relation till rasifieringen (se bl.a. Miles 1993, Mulinari & Neergaard 2004). Rasifiering och underordnad inkludering är därför delvis en konsekvens av intersektionen klass och etnicitet/kultur i ett neo-liberalt kapitalistiskt produktionssystem. Som Neergaard (2002) framhåver, transcenderar detta faktum både 'kultur' och 'färg' och är delvis en konsekvens av en intern/extern form av kolonisering som är oberoende av etnicitet eller färg.

Studiens metodologiska utgångspunkter

Studien utgår från en hermeneutisk fenomenologi. Laverty (2003, s. 5) framhåller att hermeneutisk fenomenologi primärt befattar sig med tolkning och att dess tyngdpunkt är erfarenhetens historiska betydelse och dess utvecklingsmässiga och kumulativa effekter på individer och sociala nivåer. Sedan dess introduktion har olika tänkare lämnat sitt avtryck på tänkandet inom den hermeneutiska metodologin. Exempelvis betonas i delar av det hermeneutiska tänkandet förståelsen framför tolkningen, och syftet med denna typ av hermeneutisk fenomenologi är att förstå författarens intentioner med en text, såsom Eriksson fastslår här nedan:

Inom hermeneutiken har det funnits olika tankar om möjligheten till förståelse respektive möjligheten att förklara. En ståndpunkt är att det är en stor skillnad mellan att förstå och att förklara och att det är naturen som går att förklara men det är själslivet vi kan förstå (Eriksson, 2002, s. 114).

Ricoeur (1991) betonar att olika perspektiv kan användas för att förstå eller ge mening åt ett fenomen. Han argumenterar för en syntes av förklarande och förstående perspektiv. Genom att kombinera dessa båda perspektiv menar han att det uppstår en dialektisk relation mellan förklaring och förståelse som är fruktbar och meningsfull för att komma åt en situerad sanningsuppfattning. En förutsättning för detta, menar Ricoeur (1991), är en kritisk distans till det som skall tolkas och förklaras, eller en så kallad "dubbel hermeneutik".

Sålunda ser dubbel hermeneutik människors berättelser som ett uttryck för individers och grupperns uppfattningar och förståelser, på vars grundval de kan ge sina erfarenheter, sin omgivning och sina interaktioner mening. En konsekvens av detta är att individernas förförståelse är en fundamental premis i den hermeneutiska traditionen. Den direkta implikationen är att en nödvändig förutsättning för förståelse är förförståelse. Det betyder att vi tillskriver mening till ting/oss själva och vår omgivning utifrån vår situationsbundenhet. Exempelvis grundas processen för certifiering av utlandsutbildade läkare från länder utanför EU/EES-området på en institutionaliserad kunskap och föreställningar om vad denna kategori av invandrare saknar och behöver komplettera för att kunna arbeta med sitt yrke i Sverige. Detta är i sin tur kodifierat i de regler och rutiner som styr såväl premisser som praktik i certifieringen av utlandsfödda läkare. Det är i denna process och i de studerade åtgärderna som kapitlet har sin utgångspunkt.

Data för denna studie har samlats in med hjälp av intervjuer med olika institutionella aktörer och med deltagare som är föremål för åtgärden. För att komplettera intervjuerna har policydokument som direkt eller indirekt är förknippade med åtgärden samlats in på landstings- och nationell nivå. Intervjuerna var öppna och samtalsmässiga till sin karaktär. Analysen av data följer en hermeneutisk fenomenologisk tradition eller forskningsmetod (Kvale, 1998; Lavery, 2003). Tolkningen av materialet syftade till att identifiera gemensamma teman mellan de olika institutionella aktörer som var involverade i planeringen och genomförandet av åtgärden.

Åtgärdens bakgrund

I 2001–2003 års budget anslog den svenska regeringen 100 miljoner för att AMS skulle åtgärda prognosticerade flaskhalsar på arbetsmarknaden. Bland dessa fanns två områden, nämligen hälso- och utbildningssektorn. Dessa pengar var öronmärkta för att underlätta övergången för utlandsfödda och naturaliserade invandrare med akademiska utbildningar inom dessa eller relaterade områden.³ Arbetslösa eller undersysselsatta utbildade invandrare identifierades som en oanvänd potentiell resurs som snabbt kunde utbildas eller omskolas för att möta bristen inom dessa områden. Den aktuella åtgärden, Mångfald i vården, finansierades delvis genom detta initiativ.

Certifieringen eller legitimeringen av utlandsutbildad hälso- och sjukvårdspersonal regleras av ett antal lagar och processen övervakas av Socialstyrelsen. Socialstyrelsen är den myndighet som har mandat att licensiera och upprätthålla de gällande föreskrifter för hälsovårdspersonalen. Inom ramen för denna process fastställer myndigheten rutiner och procedurer för att hantera inkluderingen av utlandsutbildad personal med avseende på deras kompetens inom sektorn.⁴ Legitimeringens syfte och dess relaterade praktiker är, som framgår nedan, att markera säkerheten, tryggheten och kvaliteten inom hälsovårdssektorn:

Legitimationens huvudfunktion är att vara en garanti för att personalen har en viss kunskapsnivå och vissa personliga egenskaper samt utgör en varudeklaration för personalens kvalifikationer.⁵

Trots regler och föreskrifter är legitimeringen av läkare och sjukvårdspersonal med utbildning utanför EU/EES en lång och komplicerad process, vilket framgår av följande citat:

De finns två viktiga målsättningar. Den ena är att vi skall förkorta och underlätta vägen så att de här personerna att få behörighet att utöva det yrke de har utbildat sig till. Den andra är att påverka attityden inom sjukvården, så att vi dels kan dra nytta av personer med annan erfarenhet i sjukvården och att vi dels skall kunna möta patienter med annan kulturell bakgrund. Det handlar både om den här invandrargruppen och vår egen personal (chefläkare och medlem i MiV:s styrgrupp).

³ Jag använder här AMS' terminologi.

⁴ Dessa rutiner och procedurer är reglerade genom följande lagar och direktiv: bestämmelser I 8 kap., 1–2 förordningen, 1998:1513.

⁵ Ny lagstiftning om hälso- och sjukvårdspersonalens yrkesbehörighet (www.sos.se).

Det utbildningsupplägg vi valde ska ses mot bakgrund av det regelverk som styr vägen till svensk legitimation. Vägen har varit utstakad och lång, ibland upp till sju-åtta år. Det handlar om kompletteringsvillkor från socialstyrelsen, svenska för invandrare (SFI) i kommunal regi, vidare till sjukvårdssvenska i två steg innan språkprov får avläggas. Därefter får läkare på egen hand läsa och förbereda sig för det medicinska kunskapsprovet. [...]I detta system är den enskilde individen utlämnad åt att på egen hand försöka få praktikplats inom vårdsektorn och att dessutom hitta en handledare, vilket kan vara svårt om man inte har några kontakter inom den svenska sjukvården (MiV, slutrapport, 2004, s. 8).

Processen börjar med en utvärdering av den sökandes utbildningsmeriter. Socialstyrelsen använder i detta syfte WHO:s databas om hälsovårds- och medicinska utbildningar i medlemsländerna. Normen i denna bedömning utgörs av den svenska studieplanen för hälso- och sjukvårdspersonal. Nästa steg, som baseras på bedömningen, utgörs av en rekommendation om den sökandes behov av komplettering för att utöva sitt yrke i Sverige. Det är först därefter som resan för att få svensk legitimation börjar, något som teoretiskt och i praktiken kan skilja sig mellan olika individer.

Fram till nyligen var det första steget i denna långa process att förbereda sig för det obligatoriska språktestet, en fråga jag återkommer till senare. Efter att ha fullgjort detta test kan den sökande påbörja det praktiska och teoretiska program som rekommenderas av Socialstyrelsen, eller bli rekryterad för att delta i MiV. Processen slutar, oberoende av den väg den individuella sökande har tagit, med att den sökande tar en svensk medicinsk examen. En sökande får bara avlägga det medicinska kunskapsprovet tre gånger och lyckas man inte är man uträknad. Misslyckas man med en del av provet betyder det inte att man måste göra om hela provet igen utan endast den del där man blivit underkänd.

Det är viktigt att framhålla att det innan denna åtgärd infördes var den enskildes ansvar att organisera denna process, utan eller med endast lite stöd. Det betydde att de sökande var tvungna att själva förmå seniora läkare att handleda dem och att hitta ett sjukhus som var villigt att ta emot dem som praktikanter. Bristen på stöd gjorde processen lång och omständlig för den individuella sökande.

En kort beskrivning av åtgärden

Åtgärden som granskas i detta kapitel var avsedd för läkare utan specialistutbildning och läkare med specialistutbildning som förvärvats utanför EU/ESS-området. Åtgärden har flera mål, men de mest centrala kan sammanfattas i följande punkter (MIV projektbeskrivning 2001, p.3):

- a) att på sikt medverka till att vakanser tillsätts inom hälso- och sjukvården i Östergötland,
- b) att utveckla en modell för rekrytering och inskolning av högskoleutbildad vårdpersonal, läkare, sjuksköterskor, tandläkare,
- c) att utveckla, genomföra och utvärdera en utbildningsmodell som påskyndar vägen till svensk legitimation och arbete för utländska (icke EU/EES-medborgare) läkare, sjuksköterskor, tandläkare,
- d) att öka kunskaperna om mångfald hos medarbetarna för att bättre ta tillvara och förstå olikheter hos såväl medarbetare som patienter och på så sätt höja kvalitén i vården,
- e) att deltagarna efter genomförd utbildning/preparandkurs skall klara av det medicinska kunskapsprovet och samtidigt introduceras och få en god inblick i svensk hälso- och sjukvård.

Att åtgärden ligger i linje med den mångfaldsidé som diskuterades i korthet i inledningen blir tydligt i följande uttalande om målsättningar och förväntade utfall:

[...] att ta tillvara den resurs som läkare och sjuksköterskor med utländsk examen är. Projektet ska underlätta för läkare från länder utanför EU/EES att snabbt få svensk legitimation och samtidigt få en god introduktion till svensk hälso- och sjukvård. Det ska vidare öka mångfalden och integrationen till nytta för verksamheten och patienterna samt minska sjukvårdens rekryteringsbehov av läkare och sjuksköterskor (Lindgren, 2003, s. 24).

Parallellt med detta övergripande syfte fanns det en konkret avsikt med åtgärden. Lindgren (ibid., s. 13) noterar i sin utvärdering att det syftade till att

...ge deltagarna konkret stöd inför det medicinska kunskapsprovet, och till att ge en god introduktion till svensk hälso- och sjukvård. Kursen omfattar teoretisk utbildning och praktiktjänstgöring inom en rad medicinska områden.

Åtgärdernas förväntade resultat sammanfattas enligt Lindgren (ibid., p.28) på följande sätt:

- a) minskade rekryteringsproblem för LiÖ,
- b) en snabbare process till legitimation och arbete för läkare och sjuksköterskor från icke EU/EES-länder,
- c) bättre kvalitet i vården (och bättre arbetsmiljö).

Föreställningen om att hälso- och sjukvårdssektorn inom en nära framtid kommer att stå inför en akut brist på kvalificerad personal ifrågasätts dock av några av de institutionella aktörerna. En chefsläkare som har varit aktivt involverad i implementeringen av åtgärden menar att:

Ja, alltså, landstingets motivering har ju varit att man skall täcka en läkarbrist, men det tror jag inte alls att man gör. Jag tror inte att det har någon betydelse. Landstingets läkarbrist måste man hantera på ett annat sätt. Problemet med den är ju inte att det utbildas för få läkare i Sverige, utan att för få vill stanna kvar och jobba. Kunde man bara behålla alla skulle det inte vara någon brist.

Han tillägger:

Ja, de tar vägen till läkemedelsföretag och andra privata initiativ. Jag har inte överblick över alla. Inom min specialitet har det varit så, i flera år nu, att det har slutat fler personer än det har börjat. Och det är ju inte bra. Det lönar sig bättre att försöka behålla dem man har än att utbilda fler. Det måste vara den första ambitionen. Så jag tror inte att den här kursen kommer att ha någon betydelse för läkarrekryteringen i ett kort perspektiv. Sedan tror jag i och för sig att det har betydelse om man genom en sådan här kurs samlar in kunskap och lär sig mer om fenomenet, dvs. utländska läkare, och att man i framtiden lättare kan integrera dem. Och det kan ligga i landstingets intresse. I ett samhälle som blir mångkulturellt är det förstås bra att ha personer från alla kulturer i världen.

Enligt denne informant beror bristen i stället på att läkare flyr från den offentliga till den privata sektorn. Därför, menar han, löser inte rekryteringen av utlandsutbildade problemet på sikt. Icke desto mindre rådde konsensus bland de berörda institutionella aktörerna om att åtgärden är användbar och signifikant som läroprocess för att förvärva kunskap om hur man bäst underlättar inkluderingen av utlandsutbildade läkare i den svenska hälso- och sjukvårdssektorn. I likartade tongångar underströk en chefskirurg och medlem i styrgruppen att denna åtgärd, oavsett de olika aktörernas uppfatt-

ningar, sågs som ett utmärkt exempel på hur olika institutioner samarbetar och tar sitt sociala ansvar för att underlätta integrationen av denna kategori utlandsfödda inom deras kompetensområde:

Det här är ett exempel på när flera myndigheter samverkar och tar ett samhällsansvar. Vi har alla synpunkter på hur invandrarhanteringen sker. Och här har vi en av de viktigaste aktörerna för de invandrare som har just den här yrkesbakgrunden. Eftersom vi är huvudarbetsgivare, känns det som att vi behöver ta ett samhällsansvar, dvs. att vara med och förbättra invandringshanteringen (chefsälkare och medlem av styrgruppen).

Ovanstående uttalanden fångade mitt intresse eftersom de för mig representerar essensen av hur institutionella aktörer ser på dilemmat med integration och social exkludering av utlandsfödda och särskilt utomeuropeiska invandrare. I uttalandet finns ett underförstått konstaterande att marginaliseringen av utlandsfödda och naturaliserade invandrare primärt beror på misslyckandet hos de institutioner som svarar för socialisering och mobilitet. Men uttalandet förutsätter också, vilket kommer att framgå senare, olika typer av kompetensbrister hos denna grupp. Dessa två motsägelsefulla positioner får samsas inom ramen för denna åtgärd. Men innan jag beskriver själva åtgärden skulle jag först vilja granska ett specifikt organisatoriskt särdrag hos denna typ av åtgärder; det institutionella partnerskapet.

Institutionellt partnerskap: den nya frälsningsläran för nya sociala utmaningar

Det var olika institutioner och initiativ som finansierade och implementerade åtgärden ifråga. Landstinget, länsarbetsnämnden (LAN), ESF-rådet inom landstinget, EU Växtkraft mål 3 var några av de organisationer som finansierade MiV. Linköpings universitetssjukhus och olika sjukhus och kliniker inom landstinget var den primära arenan för genomförandet av denna åtgärd. Sålunda var denna åtgärd ett interinstitutionellt partnerskap. Men oberoende av åtgärdens karaktär av partnerskap betraktades detta som ett projekt för landstingets hälso- och sjukvårdsmyndighet, vilket framgår av följande uttalande:

Du har rätt i att det är centralt styrt och att man slussar pengar vidare. Det är vad man har gjort här. Man har beviljat bra med pengar, man

har ställt upp på det vi har sagt och jag tycker att man är väldigt flexibel och öppen. (Åtgärdskoordinator).

Åtgärden i sig och åtgärdens koordinator hade sålunda fullt stöd från det institutionella och politiska ledarskapet för landstingets hälsovårdsmyndighet. Enligt koordinatören och de institutionella aktörer som var involverade i åtgärdens implementering var detta stöd avgörande för att få med nyckelaktörer inom och utanför hälso- och sjukvårdssektorn. Till yttermera visso underströk samtliga involverade institutionella aktörer att processens genomskinlighet – hur åtgärden var organiserad, dess mål och syften, inkludering av samtliga aktörer i genomförandet – bidrog till den framgångsrika implementeringen av åtgärden. Denna uppfattning delades av alla de intervjuade aktörerna.

Även om olika institutioner var delaktiga i åtgärden hade de olika roller i processen och var och en hade sin egen agenda. Till exempel låg länsarbetsnämndens (LAN) roll i åtgärden i linje med dess mandat, vilket bekräftas nedan:

När det gäller de utomnordiska läkarna kan vi delta om dessa är arbetslösa. Det som projektet handlar om ingår i vår ordinarie verksamhet. Vi behöver bli bättre på att se kompetens hos invandrare, värdera den och ge förslag på komplettering om det behövs, för att kunna slussa in dem på arbetsmarknaden (Länsarbetsnämndens företrädare i styrgruppen).

Nämndens roll var begränsad till finansiering av åtgärden och till att genom den lokala arbetsförmedlingen identifiera och informera potentiella deltagare. Men åtgärden var inte enbart beroende av den lokala arbetsförmedlingen för att få ut budskapet till potentiella rekryter utan man använde också andra kanaler, såsom lokaltidningar inom landstinget, den lokala TV-stationen, socialtjänsten, osv. LAN ställde redan från början kravet att landstinget skulle ge deltagarna någon form av anställning efter att de fullgjort programmet. Landstinget gick dock inte med på detta krav och frågan fick aldrig någon lösning. Att LAN inte ställde några uttryckliga villkor för sitt deltagande och ekonomiska stöd framgår implicit av följande:

Jag kunde uppleva i början att länsarbetsnämndens representant hade sina saker som hon ville få ut av det här projektet. Det är bland annat att de här personerna som har kommit till Sverige skall komma ut i arbetslivet. (Åtgärdskoordinator).

Man kan således säga att idén om institutionell Kooperation eller partnerskap är problematisk, vilket kan läsas av uttalanden här ovan och nedan. Det är uppenbart att framgången eller misslyckandet hos ett sådant partnerskap beror på engagemanget hos individuella aktörer på institutionell nivå. Än viktigare tycks det vara att det finns individer med omfattande interinstitutionella kunskaper och kapital för att organisera och implementera sådana åtgärder:

Man har tänjt på de gränser som finns. Det hade man inte kunnat göra om man inte hade haft de kunskaper som jag har, dvs. att jag har varit arbetsledare och känner till deras system. Så jag har gjort massor av det de själva borde ha gjort. Jag pratar deras språk, jag känner till deras regler och jag har tillgång till deras intranät. Jag visste att de skulle få pengar eftersom jag hade läste deras regleringsbrev. Så jag tror att det har varit tacksamt för arbetsförmedlingen och länsarbetsnämnden att det är jag som sitter här. Jag har kunnat hjälpa dem att tänja på sina egna regler om jag säger så. Till exempel lagen om offentlig upphandling styr ju mycket, och jag har fått hjälpa dem att argumentera varför man inte ska behöva upphandla t.ex. klinisk praktik på landstinget i Östergötland [...] En massa sådana här regelmässiga saker på AF, som har gjort att jag fått tipsa, lirka [...] (Åtgärdskoordinator).

Underförstått i citatet ovan finns idén om att institutionellt partnerskap kan leda till olika expertis och perspektiv. Att tillämpa social ingenjörskonst för att utmana ett socialt problem (i detta fall inlemmandet av utlandsutbildade läkare) är i sig självt krävande. Som framgår ovan hänger detta samman med att de olika institutionerna samarbetar för att harmonisera ofta skiftande och motsägelsefulla institutionella mål och intressen. Utöver det är en framgångsrik implementering av denna typ av åtgärder beroende av kunskap om institutionella praktiker, regler och regelverk, samt tillgång till fonder eller initiativ. Institutionell *know-how* är nödvändig för att svara mot de kriterier som styr specifika initiativ. Dessa initiativ regleras ofta som framgår ovan av skilda regler och regelverk, som definierar till vad och hur dessa fonder kan eller inte kan användas. Dessutom har dessa initiativ en begränsad varaktighet och saknar därför kontinuitet. Därtill ändras ständigt deras fokus och mål beroende på policyskiftet och resurstillgång. Därför är dessa åtgärder ofta av tillfällig karaktär. Ytterligare ett problem är att partnerskap har gett upphov till en ”projektkultur”, med vissa inslag av opportunist, bland olika institutioner på nationell, kommunal och landstingsnivå för att stärka deras budget. En fråga som diskuteras i detta kapitel är om och på vilket sätt denna ”projekt-

kultur” sammanhänger med reproduktionen av stigmatiserade och diskvalificerade subjekt.

Åtgärds- och språkparadigmet: språkbrist kontra kompetens

Den utbildningsåtgärd som granskas i detta kapitel är sammansatt av två förbundna komponenter eller moduler. Den första modulen utgörs av språkkursen och den andra utgörs av uppgraderingen av deltagarnas medicinska kunskaper. Denna tyngdpunkt på språket är inte en tillfällighet. Som följande uttalanden visar är det uppenbart att exkluderingen av de utomeuropeiska sökandena tillskrivs deras dåliga kunskaper i svenska:

En av de största svårigheterna på vägen mot svensk legitimation är socialstyrelsens språkprov. Projektet har därför lagt stor vikt vid att ge stöd just till språkundervisning för deltagarna (MiV, 2004, s. 9).

Invandrade läkare och sjuksköterskor får sin grundläggande språkundervisning hänvisad till kommunernas SFI (Svenska för invandrare) och därefter folkuniversitetets eller arbetsförmedlingens sjukvårdssvenska. Erfarenhet visar att detta utbildningssystem är ineffektivt (projektkoordinator).

Under projektets gång har mycket kritik riktats mot språkprovets utformning och innehåll både från Östergötland och andra landsting som har drivit liknande integrationsprojekt. Bland annat ledde den kritiken till att socialstyrelsen tillsatte en utredning om språkprovet, under ledning av Stockholms Universitet (Åtgärdkoordinator).

Vad som framgår av dessa uttalanden är att bristfälliga kunskaper i svenska hos denna grupp berodde på en undermålig organisering av undervisningen. Kritiken av denna språkpolicy, eller avsaknaden av en sådan, samt av språkprovet, delades av de olika landstingsmyndigheterna. Den hårdaste kritiken riktades emellertid mot språkprovet i legitimeringsprocessen. Både dess giltighet och dess pålitlighet ifrågasattes. Deltagarna i åtgärden delade de kritiska synpunkterna:

När man läser sjukvårdssvenska läser man onödiga saker. Men några bra saker också. Man bombarderar oss med gamla ord och gamla lagar. Många försvinner, många lämnade sjukvårdssvenskan och fick lågkvalificerade arbeten istället (deltagare).

Kraven är höga, man letar efter grammatiska småsaker. Men vi siktar inte på Nobelpriset i litteratur här (deltagare).

Kritiken ledde till att Socialstyrelsen tillsatte en oberoende utvärdering av språkprovet. Som konsekvens av denna utvärdering modifierades språkprovet i certifieringsprocessen så att det nu motsvarar de generella krav i svenska språket som gäller för studenter på högskolenivå. Denna och liknande åtgärder har lett till att det blev möjligt att inte bara fingranska kvaliteten och organisationen av språkprogrammet utan även språktestet. Det jag vill poängtera är att åtgärdens nuvarande utformning är en konsekvens av kritiken av en förgivettagen praktik i fråga om policyn och certifieringsprocessen inom en av hälsovårdssektorns viktigaste institutioner; landstinget som hälso- och sjukvårdsmyndighet. Vidare är förändringen en indikation på att det finns olika och konkurrerande perspektiv på hur ett problem definieras, uppfattas eller, än viktigare, hanteras. Med andra ord är förändringen med avseende på det beskrivna språkkriteriet ett tecken på rupturer eller kontradiskurser inom eller mellan närstående institutioner.

Det är uppenbart att om en förändring skall kunna inträffa i den etablerade institutionella praktiken, så krävs ofta att den föregås av nya sätt att uppfatta eller tala om en praktik. Exempelvis beskrevs och kritiserades språktestet, innan det övergavs, som föråldrat och dess funktionella relevans såväl som dess giltighet och dess pålitlighet. Genom att testets giltighet och pålitlighet ifrågasattes, destabiliserades testets legitimitet och sågs inte längre som självklar, utan som en del av problemet. Här finns det dock anledning att poängtera att detta skifte inte innebär slutet på språkbristparadigmet. Språkfärdigheten hos somliga deltagare ifrågasattes fortfarande, som följande uttalande visar:

Det första och största problemet är språket. De preparander man har i sjukhuset har gått igenom provet i sjukvårdssvenska, men ändå får vi signaler från våra kolleger om att de har svårigheter med språket. Det gäller alla fyra preparanderna, om än i varierande grad. Språket är ett stort handikapp för den här gruppen[...] Men språkproblemen gör att det ibland svårt att bedöma de medicinska kunskaperna (chefsläkare).

Frågan är om förändringen i språkpolicyn kommer att avspeglas i en förändrad uppfattning om reella eller föreställda språkbrister. Kommer det bristparadigm som används för att förklara och rättfärdiga exkluderingen av utlandsfödda att ändras? Detta är en viktig fråga, i synnerhet om man beaktar att yrkesutövare inom detta om-

råde med ursprung i ett EU/EES-land inte behöver genomgå språktestet för att få arbeta inom sin profession i Sverige. Detta uppfattas heller inte på ett likartat sätt som ett problem. Men detta undantag får utan tvivel konsekvenser och det är ingen tillfällighet att denna uppdelning skapar en hierarki av förlorare och vinnare. Systemet är i sig självt en diskriminerande praktik som negativt påverkar karriärförloppet för grupper/individer inom detta yrkesområde (se också Knocke, 2003, s. 10). Effekten av detta regelverk på samhällsnivå bidrar till exkludering eller underordnad inkludering av kompetenta invandrare inom denna sektors olika yrkeskategorier, vilket också framkom i uttalanden från några av deltagarna. Denna praktik favoriserar sålunda en grupp på en annans bekostnad.

Språkbristparadigmet och dess konsekvenser är inget unikt för Sverige. Ratcliffe (2004, s. 97) visar till exempel att olika typer av kompetensbrister fortfarande används i Storbritannien för att förklara arbetsmarknadsskillnader för invandrare. Han understryker att detta var betydligt vanligare i början av 1960-talet i fråga om utomeuropeiska invandrare. De brister han identifierar används fortfarande för att förklara och förstå inkomstskillnaderna och arbetsmarknadspositionen för förstagenerationsinvandrare i Storbritannien. Kompetensbrist är fortfarande en central förklaring till exkluderingen av den första generationen och av naturaliserade invandrare även i Sverige. Därför konstrueras interventionsprogram som är avsedda att underlätta inkluderingen av olika kategorier utlandsfödda. Språket fungerar i samband med integrationen respektive exkluderingen av de utlandsfödda som en symbol för att identifiera vem som är en 'autentisk svensk' och vem som inte är det – det identifierar och favoriserar dem som är 'autentiska svenskar'. Azar (2005, s. 176) noterar på ett liknande sätt språkets funktion:

[...] att räknas som "en äkta ryss" eller "en äkta svensk" är i sig ett symboliskt privilegium, eftersom det är genom själva tillhörigheten i benämningen som alla andra portar öppnas för en (om det så gäller arbeten, bostäder, sjukhus, social status, etc). [...] Talet om "körkort" i svenskhet signalerar denna dimension på ett träffande sätt. För det första därför att "körkortet" markerar den plats, den korsväg, där frågan om insidan och utsidan avhandlas: antingen har man det eller så har man det inte. I den mån man har det, dvs. har det schibbolet som körkortet förkroppsligar, kommer samtidigt en rad andra dörrar att öppnas. Förutom att det skulle vara ett lösenord på arbetsmarknaden och bostadsmarknaden [...]

Att helt enkelt reducera språkbristen till en brist i kommunikativa färdigheter, talade eller skrivna, är att gå miste om en viktig språklig dimension i mångkulturella/mångkulturella samhällen, nämligen den normativa och känslomässiga aspekten i förhållande till språket i dessa kontexter. Det är viktigt att poängtera att språk, vilket framgår ovan, kan användas och används i diskriminerande syfte genom krav på språkfärdigheter som inte står i relation till vare sig arbetsuppgifter eller kommunikationsbehov. Medvetenheten om detta i förhållande till certifieringsprocessen ledde till en modifiering av språkpolitiken och praktiken. Den uppfattade eller prognostiserade bristen på kvalificerad arbetskraft inom en nära framtid spelade sannolikt en roll i denna förändring. Detta tvingade viktiga institutioner inom denna sektor att kritiskt granska integrationsprocessen för hälso- och sjukvårdsutbildade från länder utanför EU/EES.

Att uppgradera kunskapsbristen eller kompetensen av den etnifierade 'Andre'

Den andra modulen i de utbildningsåtgärder som granskas i detta kapitel är det teoretiska och praktiska programmet. Syftet med detta program är att uppgradera deltagarnas medicinska kunskaper. Sålunda utgår denna åtgärd, liksom certifieringsprocessen för denna kategori av invandrare, från ett antagande om kunskapsbrister inom deras yrkesområde. Målet med denna utbildningsmodul var att förse deltagarna med kompensatoriska utbildningskurser och praktiskt stöd för att möjliggöra för dem att framgångsrikt fullgöra den svenska medicinska examen. Utöver detta betonades ett annat viktigt mål av de institutionella aktörerna, nämligen institutionaliseringen av erfarenheten och vad man lärt sig under processens gång. I det följande uttalandet framhävs särskilt att det innan denna åtgärd startades fanns föga stöd för de utlandsutbildade yrkespersonerna att förbereda sig för provet. Därför understryker informanterna att denna åtgärd är ett försök att utveckla strategier och metoder och att institutionalisera dessa för att underlätta inkluderingen av denna kategori av utlandsfödda i processen:

De är hänvisade till självstudier och att hitta lämpliga praktikplatser på egen hand. Det är dessutom ont om litteratur och om det är flera som samtidigt studerar inför provet uppstår konkurrens om litteraturen

som finns tillgänglig via bibliotek [...] Det betyder oerhört mycket om den invandrade läkaren eller sjuksköterskan kan få professionell och kvalificerad handledning i form av både teori och praktik inför det medicinska kunskapsprovet. Det vill säga handledning om hur studierna bör bedrivas, var tyngdpunkten skall läggas etc. Dessutom krävs nivåbedömning av de medicinska kunskaperna och individuella studieplaner för att kunna optimera insatserna (MiV:s projektbeskrivning).

Den medicinska fakulteten vid Linköpings Universitet har i samarbete med universitetssjukhuset i Linköping utvecklat de teoretiska och praktiska komponenterna för denna åtgärd. Programmet täckte ett antal områden som hade rekommenderats av Socialstyrelsen. Enligt rekommendationen motsvarade programmet i huvudsak det grundläggande utbildningsprogrammet för läkarstuderande i Sverige:

Projektet vill som stöd inför det medicinska kunskapsprovet starta två preparandkurser, en för läkare och en för sjuksköterskor. I korthet går kursen ut på att läkarna och sjuksköterskorna förbereds för provet genom klinisk praktik inom basala medicinska områden under kvalificerad handledning liknande den som medicine kandidater får. Dessutom tillhandahålls föreläsningar och seminarier som ett stöd i de teoretiska självstudierna. Litteratur tillhandahålls av projektet (MiV:s projektbeskrivning).

I själva verket, menar koordinatören, missbedömdes dock genom denna åtgärd kompetensen hos denna kategori av utlandsfödda yrkesutövare. Som framgår av följande uttalande var han och andra involverade institutionella aktörer medvetna om att åtgärdens utformning inte reflekterade eller tog hänsyn till de olika deltagarnas erfarenheter och teoretiska kunskapsnivå:

Men det är omöjligt att säga exakt vad som behövs. Egentligen skulle man behöva göra ett individuellt paket för var och en. Men det är ju ekonomiskt omöjligt (koordinatören).

Informanten identifierar homogeniseringen av individer med olika bakgrund, erfarenheter osv. som ett problem, något jag återkommer till senare. Detta framgår också av några uttalanden från deltagare som varit föremål för åtgärden. Majoriteten av deltagarna underströk att de inte hade några eller bara små svårigheter med programmets teoretiska aspekter. Däremot uppskattade några av deltagarna, oavsett erfarenhet och bakgrund, möjligheten till praktik i den svenska hälso- och sjukvårdssektorn. Men även när det gällde praktiken gav deltagarna uttryck för olika behov. Några framhävde

praktisk icke-medicinsk kunskap, medan andra efterlyste praktisk medicinsk kunskap:

Det är många praktiska frågor som man inte kan lära sig om man inte arbetat inom svensk sjukvård. Dessutom har jag ingen erfarenhet som läkare. Jag har praktiserat, men inte jobbat på riktigt, så jag behöver praktisk träning. (Deltagare).

Jag har jobbat och har bra erfarenhet som läkare. Så det är inte medicinsk kunskap som jag koncentrerar mig på [...] utan snarare hur fungerar rutinerna på sjukhuset eller vårdcentralen. Det finns en del små skillnader som t.ex. diktamen. (Deltagare).

Av den korta redogörelsen för denna komponent inom åtgärden framgår att åtgärdens premisser är att den utbildningsmässiga kompetensen hos utlandsutbildade yrkesutövare från områden utanför EU/EES är bristfällig. Denna utgångspunkt är emellertid problematisk med tanke på att majoriteten av de deltagare som var föremål för åtgärden klarade den svenska medicinska examinationen utan några problem. Detta kan antingen betecknas som en framgång för åtgärden eller som att åtgärden och utvärderingsinstrumentet för att värdera deltagarnas kompetens inte är tillförlitliga eller bygger på felaktiga premisser. Det är snarare det senare som tycks vara fallet, i och med att de flesta av deltagarna uttryckligen lyfte fram praktiken som den mest värdefulla delen av utbildningen.

Detta blir intressant om man tar i beaktande att Socialstyrelsen som kontrollerande myndighet framhåller att legitimeringsrutinerna är baserade på en individuell bedömning av de sökandes kunskap och kompetens. Socialstyrelsen är den myndighet som beslutar inom vilka områden den sökande behöver komplettera sin utbildning. Undersökningsresultatet tyder på att de deltagare som kommer från länder utanför ESS-EU, oberoende av erfarenhet och utbildningsbakgrund, alla underkastas ett likartat interventionsprogram och utvärderingspraktik. En av de intervjuade kommenterade detta på följande sätt:

När det gäller socialstyrelsens regler om fem år för att bli specialist ... Jag har bara fyra och ett halv års erfarenhet enligt dem och jag kan acceptera om ett och ett halvt års erfarenhet inte räknas. Men varför måste någon med fyra och ett halv års erfarenhet göra allt från början ... när någon med bara sex månader mer erfarenhet betraktas som specialist. Det är orättvist ... Man borde få komplettera, men inte göra allt. Jag är allmänläkare, jobbade som det, och jag var chef för min

vårdcentral. Varför skall jag vara tvungen att göra AT-tjänst och kunskapsprov? (Deltagare).

Den femårspraxis som intervjupersonen hänvisar till illustrerar hur institutionella regelverk missgynnar individer i en grupp, samtidigt som de gynnar andra grupper genom att undanta dem från reglerna. Min analys av femårsregeln är att Socialstyrelsens explicita ambition om att göra individuella prövningar inte fungerar och att det finns en ovilja och inflexibilitet i rutinerna, när det gäller tillvaratagandet av den kompetens som de utlandsutbildade läkarna besitter. Vidare illustrerar denna inflexibilitet att det rådande kontrollsystemet inte är till för att verifiera och bedöma deras kompetens och erfarenheter utan snarare verkar som ett instrument för att underkänna dem, något som i förlängningen legitimerar de utlandsutbildade läkarnas underordning och exklusion (se också Neergaard 2002).

Den paradoxala integrationsåtgärden: kulturens primat över kunskap och kompetens

Som min korta beskrivning ovan visar, konstruerades åtgärden av Socialstyrelsen utifrån institutionella regelverk för att tillämpas på certifieringsprocessen för denna kategori av utlandsfödda. En utgångspunkt för åtgärdernas konstruktion tycks vara uppfattningen att utbildningen och kunskapen hos utländska läkare är bristfällig och behöver förbättras. Något som är intressant och bör poängteras är att den viktigaste bristen som underströks av de institutionella aktörerna inte hade med den medicinska kunskapen att göra. Vad de istället framhävde var bristen i 'kulturspecifik kunskap', vilket följande uttalande visar:

Jag tror likadant att det finns ett stort värde att förstå vår kultur, hur vi tänker och arbetar, det tror jag är mycket viktigt. Det här som jag har illustrerat med några exempel... det kan handla om förhållningssätt gentemot kvinnlig personal från manliga doktorer[...] Det är naturligtvis svåra saker att tala om för personer hur de måste ändra sig och anpassa sig till den svenska, det är inte lätt. Dels är det lättare att hantera det i en utbildningssituation som är just så här och dels har man en genomtänkt plan hur man skall, och därigenom blivit accepterad. Eller också har han förstått det här, snappat upp det, och därigenom blivit accepterad. Eller också har han inte förstått det här, och då halkar han ur systemet, han blir inte anställd. Det kan till och med vara så att han inte förstår varför, om ingen är tydlig och klargör att det beror

på att 'du har en hållning som inte funkar' (chefläkare universitetssjukhus).

Jag tror att läkarrollen kan vara väldigt olika i olika länder, väldigt prestigefylld i olika kulturer... Det beror väldigt mycket på individen, men det beror också på vilken kultur man kommer ifrån. Men sedan finns det ju förstås en kulturell faktor, som jag känner av att vissa kulturer har. Man har svårare att ändra sig till det kulturella klimat som vi har här, och det har att göra med hur pass lika de här kulturerna är med varandra. Speciellt för skandinaviska doktorer, eller från Tyskland eller Holland, så verkar de ha mycket mindre sådana generella kulturella problem. Där är det väl egentligen bara individuella problem som kan ställa till det. Ju längre bort från Sverige man kommer, eller ju mer kulturellt skilt det är, desto svårare. Då blir den individuella frågan hur man tar itu med problem också väldigt betydelsefull (chefsläkare).

I citaten ovan identifieras den kulturella kunskapen eller kunskapsbristen i termer av attityder gentemot kolleger av det motsatta könet, interaktion med patienter och en alltför teoretisk attityd till kunskap bland deltagarna. Detta kulturella drag tillskrivs enligt ovan i första hand utomeuropeiska kulturella grupper. Det som de ovanstående uttalandena visar är att den föregivet kulturella dispositionen hos icke-européer inte befrämjar deras anställbarhet i den svenska hälso- och sjukvårdssektorn. Detta innebär att man i en valsituation mellan en utomeuropé och en europé med jämförbara meriter anställer eller föredrar den senare, på basis av uppfattningen om kulturell närhet/avstånd. Skillnader mellan europeiska kolleger, i synnerhet mellan nordeuropéer, tillskrivs i första hand organisationskulturen och relationen till underordnade kolleger. Det är precis de drag som implicit används som ursäkt för att exkludera utomeuropeiska invandrare.

Informanternas uttalanden visar hur etnocentriska antaganden på komplexa sätt skär in i varandra när det gäller formella och informella kriterier för att förklara individuella attityder, beteenden och färdigheter i bedömningsprocessen. Än mer påfallande är hur vissa egenskaper uppfattas som problem när de uppträder hos vissa specifika grupper eller individer, medan så inte är fallet hos andra. En del uttalanden kan uppfattas som motsägelsefulla, men vid närmare påseende utgår de från ett kulturalistiskt perspektiv som betonar Sverigespecifika kulturella värden som är inbäddade i organisationen. Det svenska sättet att genomföra saker och ting utgör normen och underförstått överlägset. Studierektor för läkarpreparandutbildningen menar att:

Om jag jämför utländska utbildningar med svenska, utifrån de kolleger som man har sett, så tror jag att den svenska utbildningen är väldigt bra faktiskt, men det beror väl på att man är svensk förstås. Man har väl fått känslan att vi har en mycket mer anpassad utbildning efter vårt yrke, vad vi kommer att göra, de kunskaper som kommer att krävas och de färdigheter vi behöver. Där är vi bättre än de flesta andra utbildningar. De flesta utländska utbildningar ligger nog med mer tyngd på bokkunskaper. De lär sig mycket mer av basala ämnen än vad vi gör, speciellt om man ser idag. Om man tittar på anatomi, fysiologi, sådana basvetenskaper, så har de mycket större krav på sig. Men det handlar väldigt mycket om huvudinnehåll. Om man ser till kvaliteten på innehållet så varierar det nog mycket. Det kan vara väldigt bra, men det kan vara väldigt dåligt också i vissa länder. Det är svårt att ha någon generell bild. Fast generellt skall man nog ha en väldig respekt för västeuropeisk högre utbildning, och för amerikansk högre utbildning och japansk, de ekonomiskt starka regionernas utbildning. Där skall man inte lura sig och tro att man får samma utbildning i sämre länder. Men sedan varierar ju kvaliteten ändå. Individfaktorn är oerhört betydelsefull. I ett system som det svenska ser man till att individerna passerar en miniminivå med marginal. Men så är det inte riktigt om man tittar på andra ställen. Så den individuella faktorn betyder mycket mer.

I korthet kan man sammanfatta kulturbristparadigmet, som är verksamt i anslutning till denna åtgärd, enligt följande: Det är inte de invandrades medicinska kunskaper som utgör problemet, utan avsaknaden av ”kulturell kompetens”, eller att de saknar kunskap om hur det svenska hälso- och sjukvårdssystemet fungerar. Utlandsfödda läkare förväntas antingen anpassa sig till, eller internalisera det dominerande samhällets värderingar – eller riskera att bli exkluderade. Denna uppfattning finns även i uttalandet från koordinatören för åtgärden:

Senast för en vecka sedan fick vi signaler från chefsläkaren att det var lite problem med nummer två hos vissa. Man hade fått signaler från handledarna[...] det vill säga att inte låta de här fortsätta som förut, för då riskerar de att bränna sina skepp redan under praktiken. Om det har visat sig att de inte har social kompetens eller förståelse, då bränner de sina skepp i landstinget [...] Det vet vi av erfarenhet att det sprider sig väldigt fort (åtgärdskoordinatör).

Det framgår av ovanstående uttalande att rekommendationer och sponsorskap generellt spelar en avgörande roll inom denna bransch och i rekryteringsprocessen. Vem som blir rekryterad beror ofta på sponsorns status och position inom området. Detta är uppenbarligen en särskilt kritisk punkt i integrationsprocessen för dem som

uppfattas som kulturellt avvikande från normen. Vad som emellertid är viktigt att uppmärksamma i uttalandet ovan är att problemet som tas upp av den handledande läkaren enligt koordinatoren kan tillskrivas andra faktorer än deltagarens kulturella bakgrund. Men trots att problemet eller konflikten mellan denna grupp av individer och representanten för majoritetssamhället inte är kulturellt betingad framställs den som "kulturell", eller som ett exempel på interkulturella kommunikationsproblem snarare än asymmetriska maktförhållanden.

Trots att meriter, kunskaper och erfarenheter är och borde vara de enda bedömningskriterierna för möjligheten till yrkesutövning tycks anpassningskrav och föreställningar om kulturell olikhet spela en stor roll när det gäller utlandsfödda och naturaliserade invandrare. Det innebär att de inte bara måste uppfylla kompetens- och kunskapskriterier utan också förväntas anpassa sig och assimileras. Inkludering eller exkludering av högutbildade utlandsfödda är som synes inte en konsekvens av en objektiv värdering av deras kunskaper eller kompetens. Utfallet beror istället på antaganden om dessa individers kulturella bakgrund och graden av kulturell anpassbarhet och assimilation. Kompetens kulturaliseras och konsekvensen blir att en grupp favoriseras framför en annan. Med andra ord betyder detta att om de utlandsfödda skall kunna godtas som fullgoda medlemmar eller medborgare i det svenska samhället måste de bevisa, och majoritetssamhällets representanter måste uppfatta, att de inte är 'normala invandrare'. På basis av undersökningen ovan vill jag hävda att denna kulturella översyn och bedömning uppfattas som ett socialt åliggande för de institutionella grindvakterna, tillsammans med värderingen och utsorteringen av de icke-önskvärda. Inom detta schema blir det också uppenbart hur utomeuropeiska 'kulturer' nedvärderas i relation till de nordeuropeiska "kulturerna" och hur Väst, i synnerhet den anglosaxiska "kulturen", privilegieras i förhållande till andra 'kulturer'.

Integrationens dilemma och "invandrarens" kulturella underskott

Paulina de los Reyes (2005) påpekar följande med avseende på integrationsprocessen:

Integrationstänkandet och diskriminering ser jag som sociala praktiker som äger rum i ett maktfält och får betydelse först i relation till före-

ställningen om en underlägsen andra. Denna annorlunda andra som förutsätts bli en del av det svenska samhället genom integrationsprocessen, skiljer sig därmed inte från andra vars närvaro stigmatiseras, regleras och exkluderas av den strukturella diskrimineringen (ibid., s. 234).

Den ojämlika maktrelationen privilegierar de dominerandes röster i relation till dem som är utlandsfödda. Den definierar villkoren för inkludering i en gemenskap av praxis. Integration villkoras av att den andre, den utlandsfödde, accepterar de tillkortakommanden som identifierats av den dominerande gruppen och internaliserar de förändringar som den dominerande andre kräver. Det betyder att utlandsfödda och naturaliserade invandrare konstant måste bevisa sin duglighet, kompetens och kunskap inom ett fält. Att skapa föreställningen om 'den andre' som avvikare från normen fungerar som ett sätt att förflytta fokus från institutionella diskriminerande praktiker, diskriminering i allmänhet och ojämlika maktförhållanden till den individuella invandrarens skyldighet eller förmåga att anpassa sig eller assimileras.

Vad är konsekvenserna av den typ av åtgärd som beskrivits i kapitlet? Svaret på denna fråga finns i utformningen av denna åtgärd, men är också uppenbar i realiserandet av åtgärden, vilket framgår av de berörda institutionella aktörernas utsagor. I samband med genomförandet av åtgärden konstrueras den 'normale invandrare' som bärare av en kultur som saknar de sociala färdigheter eller kompetenser som krävs för att arbeta och fungera i Sveriges arbetsliv och organisationskultur. Den kulturella homogeniseringen gör att vissa individer definieras som avvikande samtidigt som lyhördhet för skillnad, motsägelse och mångfald ignoreras. På så sätt medför denna homogenisering och konstruktion av olikhet att olika grupper privilegieras på olika sätt. Den fungerar som medel att exkludera och konstruera vissa grupper eller individer som odugliga eller olämpliga för vissa positioner eller ger upphov till vad Floya Anthias (2000) kallar för hackordning av roll och plats. Hon noterar till exempel att:

Unequal resource allocation is not only a question of resources: it involves the issue of power at the political, cultural and representational levels. Regarding cultural resources, for example, such as language, education and religious values, the dominant ethnic, 'race' and gender groups within the state have privileges in terms of cultural production and reproduction, which relates to issues of access in terms of exclusion and inclusion in various dimensions of social life. Processes of

hierarchisation and unequal resource allocation are accompanied by the notion of inferiorisation (ibid, s. 17).

Detta kulturella eller språkliga bristparadigm fungerar som ett sätt att legitimera assimileringsskrav riktade till invandrade och deras barn. Även om mångfald, multikulturalism och integration ofta framhävs och omtalas i uppskattande ordalag, motsäger den institutionella praktiken dessa ideal eller ambitioner och verkar istället för att assimilera de mångfaldiga andra. Sålunda tjänar dessa integrationsåtgärder och det tänkande som utgår från bristbegreppet som en arena för bedömning av assimilationsgraden och för att upplysa den andre om dennes (kulturellt) underordnade position. Schneller (1992, s. 135) fångade essensen av kulturbristparadigmets verkan i mötet mellan representanter för den dominanta gruppen och de andra i denna process:

Since my culture is the right and only normative one, my partner is strange, not possessed of normal value, and is backward, inferior. When I meet the representative of his group in future, I will have to take his backwardness into account in advance.

Även Philomena Essed (2005) poängterar, med hänvisning till bland annat Smith (1987), att institutioner förkroppsligar nedvärderande föreställningar om de andra, något som utspelas i mötet med den andre och även styr politikens utformning och vardagspraktiker.

Det här innebär att den förgivettagna känslan av att ens egen grupp kommer först och tanken att människor med en annorlunda rasmässig och etnisk bakgrund är mindre kompetenta, mindre civiliserade, utgör ett kulturellt hot, eller är mindre intelligenta verkar (latent) när 'resultatet av individers utförande av rutinmässiga praktiker inom sitt yrke eller sin institution medför diskriminering av människor som tillhör etniska minoriteter' [...]” (ibid., s. 76–77).

Något som blir uppenbart i anslutning till implementeringen av den åtgärd som analyseras i detta kapitel, är att den kritiska faktorn i inkluderingsprocessen av den andre utgörs av hur de institutionella aktörerna i en praktikgemenskap uppfattar de utlandsfödda läkarnas assimilationspotential. Aktiviteterna i inkluderings- eller integrationspraktiken – och denna åtgärd utgör bara ett exempel – fungerar som arena för en process av särskiljande mellan vi och dem. Därigenom separeras det som uppfattas som kulturellt avvikande och potentiellt problematiskt för systemet och organisationen, och

således ett störningsmoment i den sociala ordningen. Denna skapande av ett ”vi” på bekostnad av den andre som kulturellt avvikande och mindervärdig är en förutsättning för konstruktionen av det underordnade etniska subjektet.

Sammanfattning och slutsatser

Den åtgärd som granskats bygger på en föreställning om utlandsfödda läkares bristfälliga kompetens som till stor del baseras på en förhandsuppfattning om kulturell olikhet. Det framgår till exempel i analysen av åtgärdens implementering att exkludering/inkludering av utlandsfödda läkare utgår från föreställningar om att ”invandrare”, särskilt utomeuropeiska invandrare, är bärare av en kultur som saknar de kompetenser som är nödvändiga i svenskt arbetsliv och organisationskultur. I kontrast till diskurser som prisar mångfalden är det viktigt att notera att åtgärden i praktiken homogeniserar en heterogen grupp med olika utbildningsbakgrund, kompetenser och erfarenheter. Denna homogenisering grundar sig inte, som jag har visat i min analys, på en bedömning av faktisk kompetens, meriter eller individuella erfarenheter. Istället grundas den på föreställningar om utomeuropeiska invandrades olikhet. Denna olikhet konstrueras som en anomali, för att referera till Durkheim, som måste korrigeras – först då kan individen aspirera på en plats inom yrkesgemenskapen.

Det är viktigt att betona att homogeniseringen inte bara konstruerar de utlandsfödda som annorlunda utan även tillskriver dem olika problematiska egenskaper. Vissa grupper eller individer konstrueras på så sätt som olämpliga för vissa positioner. Detta används sedan för att legitimera såväl underordning som exkludering. Kopplingen som görs mellan de andras kulturella skillnader och deras förmåga skapar en rangordning mellan vi och dem. Det är viktigt att betona att kontrollen och internaliseringen av en specifik uppförandekod är dold i talet om kompetens eller språkbrister hos den andre. Detta tankesätt färgar hur institutionella aktörer handlar i mötet med de andra och implicit eller explicit uppmanar dem att anpassa sig till det ”svenska”.

De intervjuade upplevde inte sällan att de måste passera ett test som visar att han eller hon är bättre än en 'vanlig invandrare', det vill säga en person som är stigmatiserad som okunnig, obildad och kulturellt annorlunda. Analysen visar att återgården inte enbart

kontrollerar individernas kunskap och kompetens utan också mäter graden av anpassbarhet hos dessa individer. Anpassningsviljan upplevs som ett återkommande problem; den måste ständigt bevisas. Utlandsfödda som inkluderas i en arena inkluderas inte automatiskt i andra sociala arenor; en realitet som många utomeuropeiska invandrare konstant upplever i sina vardagskontakter med den dominerande gruppen och institutionerna. Konkret innebär det att de utlandsfödda både måste bevisa sin kompetens i yrkesutövningen och på en mellanmänsklig nivå förhålla sig till och förhandla med de föreställningar som markerar deras annanhet.

Denna, och liknande, "integrationsåtgärder" kan ses som en form av maktutövning, som syftar till att forma och disciplinera individers val, önskemål, aspirationer, behov och livsstilar i givna riktningar och mot givna mål. Detta bör ses som en process som går ut på att identifiera luckor, att kontrollera och klassificera för att sedan definiera dem som varit föremål för åtgärden som kompetenta eller inkompetenta. Samtidigt fungerar dessa åtgärder som instrument för att dels identifiera vad dessa individer behöver internalisera för att inkluderas, och dels avgöra på vilken nivå detta ska ske. Detta drabbar främst utlandsfödda från utomeuropeiska länder på ett diskriminerande sätt, utan hänsyn till reella kvalifikationer och kompetens. Den åtgärd som jag studerade – och liknande åtgärder – är emellertid ett fält i dynamisk utveckling. En positiv utveckling förutsätter dock att blicken kan vändas från "invandrarna" till de institutionella praktiker som gör dem till ett problem.

Referenser

- Appiah, Kwame (1994) "Identity, authenticity, survival: multicultural societies and social reproduction". i Amy Gutman (red), *Multiculturalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Anthias, Floya (2000) *The concept of 'social division' and theorizing social stratification: looking at ethnicity and class*. (oppublicerat manus) Linköping University.
- Alvesson, Mats & Skölberg, Kaj (1994) *Tolkning och reflektion. Vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod*. Lund: Studentlitteratur.
- Azar, Michael (2004) "Den koloniala bumerangen och kulturdiskursen" i Pripp, Oscar (red) *Mångfald i kulturlivet*. Botkyrka: Mångkulturell Centrum.
- Azar, Michael (2005) "Det symboliska objektet. Delen, delandet och det nationella gemenskapen" i Paulina, de los Reyes & Kamali, Masoud (red) *Bortom Vi och Dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*, Stockholm: Fritzes (SOU 2005:41).
- Brah, Avtar (1992) "Difference, diversity and differentiation" i Donald, James & Ali, Ratansi(red) *Race, culture and difference*. London: Sage.
- de los Reyes, Paulina (2001) *Mångfald och differentiering: diskurs, olikhet och normbilning inom svensk forskning och samhällsdebatt*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- de los Reyes, Paulina (2005) "Intersektionalitet, makt och strukturell diskriminering" i Paulina, de los Reyes & Kamali, Masoud (red) *Bortom Vi och Dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*, Stockholm: Fritzes (SOU 2005:41).
- Flecha, Ramon (1999) "New educational inequalities" i Castel et al (red) *Critical education in the new information age*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Gilroy, Paul (1987) *There Ain't No Black in The Union Jack*. London: Hutchinson.
- Göransson, Anita & Lidegran, Ida (2005) "Trots eller tack vare? Om utländsk bakgrund i näringslivs toppen" i *Makten och mångfalden. Eliter och etnicitet i Sverige*. Stockholm: Fritzes.
- Integrationsverket (2004) *Rapport Integration 2003*. Norrköping: Integrationsverket.
- Knocke, Wuokko (2003) *Rekrytering för mångfald? Rapport integration 2003, Bilaga*, Integrationsverket.

- Larsson, Staffan (2001) "Quality, Validity and generalisability in Qualitative Research". Paper presented at *8th international PhD summer school in Anogia, Greece 9th–21st*, September 2001.
- Laverty, Susan (2003) "Hermeneutic phenomenology and phenomenology: A comparison of historical and methodological considerations". *International Journal of Qualitative Methods*, 2 (3). Hämtat från http://www.ualberta.ca/~iiqm/backissues/2_3final/html/laverty.html
- Lindgren, Christofer (2003) Utvärdering av projektet "Mångfald I Vården". Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Neergaard, Anders (2002) "Arbetsmarknadens mönster – om rasifierad segmentering" i Ingemar, Lindberg & Magnus, Dahlstedt. "Det slutna folkhemmet: om etniska klyftor och blågul självbild". Stockholm: Agora.
- Miles, Robert (1993) *Racism after "race relations"*. London: Routledge.
- Mulinari, Diana & Neergaard, Anders (2004) *Den nya svenska arbetsklassen*. Borea: Umeå.
- Ratcliffe, Peter (2004) *Race, ethnicity and difference. Imagining the inclusive society*. London: Bell & Brain.
- Ricoeur, Paul (1991) "Life in Quest of Narratives" i David, Wood (red) *On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation*. London: Routledge.
- Schierup, Carl-Ulrik (2003) *The lost Paradise*. Working paper presented at the National Institute of Working Life seminar.
- SOU 2005:41. *Bortom Vi och Dom: Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*. Rapport av Utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering. Stockholm: Fritzes.
- Smith, Susan (1989) *The politics of 'Race' and Residence. Citizenship, segregation and White Supremacy in Britain*. Oxford: Polity Press.
- Usher, Robin; Bryant, Ian & Johnston, Rennie (1997) *Adult education and the post-modern challenge: Learning beyond the limits*. London: Routledge.

Andra källor:

Ring, Robert & Vinnersten, Birgitta (2004) *Slutrapport projekt*. Landstinget i Östergötland.

Ring, Robert (2001) *Mångfald i vården*. Landstinget i Östergötland.

7 All hjälp som jag skulle ha behövt från Arbetsförmedlingen men aldrig fick

Min historia som arbetslös akademiker

Ernesto Gutiérrez

Detta är en berättelse om mitt förhållande med Arbetsförmedlingen (AF) och hur det har påverkat såväl mig själv under tiden som arbetssökande, som resultatet av sökandet. Det här är min historia som invandrare, akademiker och arbetslös, men också som individ. Varken jag eller mina erfarenheter kan generaliseras. Att jag skriver ner mina erfarenheter vill jag ska ses som konstruktiv kritik av arbetsförmedlarnas roll; som ett sätt att göra dem mer empatiska för arbetssökandes riktiga behov. Jag skulle också vilja inspirera andra invandrade akademiker i deras eget sökande efter arbete.

Min historia

År 2001 kom jag till Sverige med en civilingenjörsexamen och flera års arbetslivserfarenhet inom produktion, bland annat i ledningsposition. Jag hade också gått en magisterutbildning och behövde bara skriva uppsatsen för att få en MBA. Då var det redan vanligt med historier i media om arbetslösa som inte hade blivit kallade till en enda intervju trots att de hade skickat hundratals ansökningar. Det var också början av en lågkonjunktur och antalet personer som svarade på samma platsannons ökade för varje dag. Rekryteringsföretagens inverkan blev större och man började höra begreppet ”strukturell diskriminering”. Jag blev övertygad om att det var meningslöst att vänta på att det skulle dyka upp en platsannons som hade någonting att göra med min utbildning och erfarenhet, skicka ett brev samtidigt som 150 andra intresserade och sedan hoppas på att rekryteringsföretagen inte skulle använda sig av diskriminerande kriterier. I stället bestämde jag mig för att skapa mitt eget sätt att komma in i arbetsmarknaden. Min strategi för att hitta ett jobb var helt enkelt att hoppa över rekryteringsprocessen genom att direkt presentera mig för företagen med ett konkret förslag.

Jag valde det kunskapsområde som jag hade mest akademiska meriter och praktisk erfarenhet inom och skrev ett konsultförslag i form av ett projekt. Sedan upprättade jag en lista över företag, lokaliserade de nyckelpersoner som hade kompetens inom ämnet och möjlighet att fatta beslut, och skickade mitt förslag till dem.

Två år efter att jag hade invandrat till Sverige genomförde jag ett forskningsprojekt på ett av de viktigaste industriella företagen, höll föredrag och seminarier inom olika privata och offentliga organisationer och förberedde några kurser. Dessutom fick jag referenser från universitet, offentliga organisationer och kända privata företag. Jag var nöjd med vad jag hade lyckats uppnå. Jag jobbade med något som jag tyckte om, hade lärt mig språket och höll på att integrera mig i det nya landet. Men jag fick inget fast jobb. Eftersom jag behövde försörja mig sökte jag alla typer av jobb. Jag jobbade som tidningsbud, diskare och kablagementör. Samtidigt försökte att få tag på ett kvalificerat jobb som konsult genom att svara på annonser. I dag har jag bott mer än fyra år i Sverige och är fortfarande arbetslös. Jag tittar bakåt i tiden och tänker på när jag försökte att göra min utbildning och erfarenhet gällande genom friskt vågad entreprenörsanda. Fast det inte ledde mig till ett fast jobb tycker jag fortfarande att mitt val var det rätta. Vägen var svår, men den kunde ha varit lättare och mer framgångsrik om jag hade fått hjälp.

Anonymiteten och osynligheten

Att betrakta arbetssökande som individer innebär att identifiera var och ens hinder för att söka jobb och med detta som grund utforma den hjälp som behövs. Jag tror inte att alla möter samma hinder. Jag har tänkt mycket på vad som var det avgörande problemet, vad som gjorde mitt arbetssökande så ansträngande. Jag har identifierat två problem som har samband med omständigheten att vara invandrare och arbetslös: att ha meriter som betraktas som luft och att sakna ett kontaktnätverk.

Ens namn, den plats där man är född, de institutioner man har studerat på och de företag man har arbetat för, är information som säger vem man är till arbetsgivarna. Dessa fakta är som linjer i en teckning som till slut blir till vårt ansikte. När aktörer på arbetsmarknaden tycker att ens namn är outtalbart, att ens land bara är ett exotiskt ställe, att ens utbildning inte har någon självklar svensk

motsvarighet, att de universitet där man har studerat inte är ett av dem som anses prestigefulla och de företag där man arbetat är okända, då saknar man en identitet som arbetssökande. Man blir som en person utan ansikte.

De flesta som byter jobb gör det genom att använda sitt kontaktnätverk. Vänner, släktingar, arbetskamrater, chefer eller universitetslärare är ofta informationskanaler till lediga platser. Den som har invandrat eller den som har varit arbetslös under en lång tid saknar detta kontaktnätverk eller har kontakter som betraktas som irrelevanta på arbetsmarknaden. Svårigheten att få kontakt med personer som jobbar inom specifika branscher eller som har spetskompetens har varit ett avgörande hinder i mitt sökande.

Man kan undra varför dessa problem drabbar just mig. Är det ett objektivt faktum att mina referenser är okända och att mitt kontaktnätverk är irrelevant? Är det en situation som jag delar med många andra?

Oavsett vad det är som orsakar problemen så dök de upp i varje steg av mitt arbetssökande. Jag hade behövt konkret hjälp för att kunna klara mig förbi dessa hinder: Att få kontakt med en kvalificerad samtalspartner för att få reda på vilken kompetensprofil som kan vara intressant i Sverige. Någon att diskutera ett kunskapsområdes aktualitet bland svenska företag med, någon som kan bedöma var mina kunskaper och erfarenheter kunde komma till nytta. Att få hjälp med att identifiera företag som kunde intressera sig för vad jag erbjöd och med att bedöma den strategiska betydelse som varje företag hade i min framtida karriär. Att underlätta kontakten med nyckelpersoner som var kapabla att bedöma om mitt förslag var värdefullt och som hade förmåga att påverka eller fatta ett beslut. Jag behövde hjälp när jag utvecklade mitt förslag för att bestämma hur långt projektet skulle vara, vad priset skulle vara och hur det skulle presenteras. Jag tycker att jag också behövde träffa andra invandrare som hade blivit framgångsrika, för att lyssna på deras historier och därigenom få inspiration och motivation.

Do it the AMS way

”Vilken chans tror du att du har att få jobb genom att svara på annonser?”, frågar mig min handläggare.

”Ingen”, svarar jag.

”Hur många annonser har du svarat på den här veckan?”, frågar han.

”Ingen”, säger jag.

”Du måste skicka brev med ansökan”, säger han strängt och ger mig en blankett som jag måste använda för att redovisa att jag har svarat på platsannonser.

Det här exemplet illustrerar den totala brist på acceptans för mitt eget sätt att söka jobb som jag mötte från AF:s sida. Varje gång jag förklarade min strategi för olika förmedlare fick jag skeptiska blickar och misstänksamma kommentarer. Slutligen meddelade de sitt beslut: jag hade tillstånd att söka jobb på mitt eget sätt, men bara om jag samtidigt fortsatte att svara på platsannonser. Dessutom skulle de inte hjälpa mig med mitt eget sökande. De kunde inte eller visste inte hur de skulle hjälpa mig. Förmedlarna uppvisade hela tiden subjektiva och otydliga kriterier för vilket sätt att söka jobb som är godtagbart och vad ”aktivt sökande” innebär. Detta präglade mitt förhållande med förmedlarna och dök upp i andra situationer.

Oförmåga till självkritik

Flera gånger diskuterade jag med mina förmedlare om den situation som beskrivs ovan. Jag ifrågasatte deras brist på acceptans och hjälp till mitt val. Då drabbades jag av förmedlarnas totala oförmåga till kritisk självgranskning. I de flesta fall kände de sig attackerade, accepterade inte kritik av den service de erbjöd och slog tillbaka genom att påminna mig om mitt ansvar och mina plikter som arbetssökande. De var oförmögna att se kritiskt på sin arbetsprocess och de saknade den nödvändiga empatin för att kunna förstå de sökandes situation och identifiera deras behov.

Arbetslös eller företagare?

Arbetsmarknaden har ändrats under de senaste åren och följaktligen ändras sätten som man försöker komma in i den. Det är svårt att se skillnaden mellan att söka jobb och att bilda företag. Trots detta reserverar förmedlarna rätten att bestämma om man är en arbetssökande eller en potentiell företagare. En av dem tyckte att mitt sätt att söka jobb innebar att jag behövde bilda ett företag.

Därmed borde jag söka finansiering hos en bank och inte hjälp hos AF. De subjektiva åsikterna borde inte bara ifrågasättas utifrån ett konceptuellt synsätt utan också på grund av deras konsekvenser för den arbetssökande. De tar död på entreprenörsanda och ambitiösa visioner.

Att hjälpa eller att kontrollera?

AF har en dubbel funktion; att hjälpa till i arbetssökandet och att kontrollera att de arbetssökande aktivt söker jobb. För att tydliggöra detta kan man säga att AF har skyldighet att informera a-kassan om arbetssökanden genomför ett ”aktivt sökande”, vilket kan användas av a-kassan som grund för att begränsa eller avbryta ersättningen. Förmedlarnas dubbla roll av hjälp och kontrollant, sammantaget med deras subjektiva åsikter om hur man borde söka jobb, födde en känsla av rädsla och misstro mot min förmedlare hos mig. Det är svårt att vara öppen och ärlig och känna sig fri att be om hjälp när man samtidigt ska hjälpas och kontrolleras av en och samma person, som grundar sina beslut på subjektiva kriterier. Den situationen gjorde att jag flera gånger kände mig misstänkt för ”ett brott” som jag inte hade begått och förnedrad av förmedlarnas paternalistiska förhållningssätt. .

Brist på spetskompetens

En positiv konsekvens av att förklara för 10 olika förmedlare vad min magisteruppsats handlade om var en utveckling av min pedagogiska förmåga. En akademiker behöver kunna diskutera sin strategi, sin kompetens och sin framtid med någon som förstår den och som kan ge råd och leda. Jag tycker inte att förmedlarna behöver vara specialister. Men jag tycker att de borde vara en länk mellan sökanden och specialister som befinner sig inom företag, universitet och offentliga organisationer. Förhållandet mellan sökanden och AF bör inte sluta vid förmedlarens skrivbord. AF borde vara en länk mellan den marginalisering som man upplever som arbetslös och resten av samhällets spektrum.

Sikta ner!

Jag ville sikta högt. Väldigt högt. Åtta månader efter att jag hade kommit till Sverige ville jag arbeta som konsult, Det vill säga berätta för svenska företag hur de kan göra saker och ting på ett bättre sätt. Det låter för djärvt. Jag tycker att det gick bra för mig. Förmedlarna har ibland personliga åsikter om var man borde sikta. De tvingar dig att sikta neråt. Väldigt lågt. ”Du har ett jobb”, sa min förmedlare exalterat när jag hade skaffat ett okvalificerat jobb som handlade om att göra ett repetitivt och monotont manuellt arbete. ”Nej”, svarade jag, ”det är ni som har en arbetslös mindre”. Jag kände att jag satt på någon annans plats. Jag tänkte att det borde finnas någon person som av någon anledning inte kunde skaffa något annat jobb än det jobbet. Men det var jag som satt där. Att utföra ett arbete som är mycket mindre kvalificerat än det som man har kompetens för gör att man känner sig deprimerad och utan självförtroende. Detta innebär ett stort hinder för att vara kreativ och ambitiös i sitt sökande efter arbete.

Inspirationsmöte

Här ovan berättade jag att jag skulle ha uppskattat att få träffa andra invandrare som hade blivit framgångsrika, för att få inspiration. AF tyckte däremot att det bästa sättet att inspirera var att samla arbetslösa invandrare så att de skulle kunna berätta sina historier varandra. Det är fortfarande plågsamt för mig att komma ihåg det mötet. Vi var 20 deprimerade och nedslagna personer som berättade om sina misslyckanden för varandra och riktade sin klagan mot ingenting.

Tomma uttryck

Jag fick höra vissa meningar från förmedlarna som jag inte tycker är lämpliga för en tjänsteman som levererar en seriös och professionell tjänst. Vissa sentenser är bara meningsfulla om de rymmer ett klart begrepp inom sig, dvs. vad de innebär i en visst sammanhang. Att säga ”du måste knacka på dörrarna” är bara meningsfullt om man vet vem som ska öppna dörren, vad den personen behöver och vad man har att erbjuda. Något liknande händer med meningen ”man måste marknadsföra sig”. Självmarknadsföring är ett koncept

som man lär sig, såsom man lär sig grundkunskaper i marketing. Det är ett sätt att styra sin karriär. Att marknadsföra sig och att knacka på dörrarna är inte att erbjuda sig själv som en leende försäljare. Det handlar om att själv skapa sin egen karriär, utveckla vad man har att erbjuda och välja ett sätt att presentera sig. Det är en process som kräver kunskap och, självklart, hjälp.

Att fiska med nät

Min förmedlare trycker på sin musknapp och systemet matchar min kompetens med de lediga jobb som finns. Skrivaren spottar ut tre blad som han ger till mig. Det här mekaniska sättet att leta efter jobb gör ingen analys av platsannonserna. En annons måste tolkas och i de flesta fall finns den viktigaste informationen mellan raderna. När man väljer en platsannons måste man förstå informationen om företaget, om arbetsuppgifterna och om de kvalifikationer som arbetet kräver. Det är det enda sättet att kunna välja de jobb som man har större chanser att få och att förmedla information om sig själv i brevet och meritförteckningen som blir intressant för arbetsgivaren.

Slutsatser

AF:s insatser under mitt arbetssökande var inte till någon hjälp, utan en begränsning av mina möjligheter att själv söka jobb och en tung belastning. AF respekterade aldrig mitt beslut att välja ett eget sätt att söka jobb. Dessutom saknade AF förmåga att se mitt hjälpbehov och att bistå med hjälp när jag bad om det. AF använde sin tvångsmakt som kontrollmyndighet för att tvinga mig att söka jobb på ett enda sätt, som är dömt att misslyckas, dvs. att vänta på att en platsannons ska dyka upp och svara på den genom ett brev. Hjälp från AF började och slutade vid arbetsförmedlarens skrivbord, och fungerade aldrig som länk till en person eller plats där jag kunde diskutera, ställa frågor eller få råd.

Jag har kritiserat förmedlarna men det borde förtydligas att jag inte refererar till enskilda personer utan till en roll som inom ett system är avsedd att leverera en viss tjänst. Sammanfattningsvis har jag sagt att förmedlarna hela tiden framförde subjektiva och oklara åsikter om vilket sätt att söka jobb som är godtagbart och vad

”aktivt sökande” innebär. Att deras dubbla roll som hjälp och kontrollant skapade ömsesidig misstro och begränsade möjligheterna att identifiera behov och att ge hjälp. Att de uppvisade en total oförmåga till kritisk självgranskning, inte accepterade kritik av den service de erbjöd och på det hela taget upprätthöll ett paternalistiskt förhållningssätt.

Men det är också rättvist att framhålla att vissa förmedlare gav mig råd och hjälp utanför deras arbetsuppgifter. Till exempel kontaktade och rekommenderade en förmedlare mig till personer inom sitt privata kontaktnätverk. Men som sagt, i sådana fall var det tyvärr enskilda personer och inte ett system eller en process som lyckades ge mig betydelsefull hjälp.

Invandrade akademiker är en grupp, men var och en är också en individ. I det sammanhanget bör AF acceptera att det finns många olika sätt att söka arbete på, framför allt för akademiker, och att varje individ har rätt att välja det sätt som man anser vara mest framgångsrikt. Alla har rätt att få hjälp att utveckla en egen väg in i arbetsmarknaden. AF:s roll borde inte vara att bestämma hur man ska söka jobb utan att identifiera vilka behov man har i sitt sökande och att ge en lämplig och betydelsefull hjälp i varje fall. AF borde vara en länk mellan den marginalisering som man upplever som arbetslös och resten av samhällets spelrum. Den borde vara den bro som erbjuder kontakt, information, råd och inspiration mellan den arbetslöse och universitet, företag, offentliga myndigheter och andra invandrade akademiker som, under tidigare år, har vandrat hela vägen fram till att bli en del av Sverige.

8 Internmigration bland invandrade familjer

Ett sätt att hitta rätt på arbetsmarknaden?

Saman Rashid

Inledning

Internationell migration är ett fenomen som blir allt mer omfattande och det är ingen tillfällighet att det har varit föremål för många nationella och internationella forskningsstudier sedan slutet av 1970-talet. Forskningsområdet kallas immigrationsekonomi (eng. Economics of Immigration) och omfattar vanligtvis tre problemområden: ekonomiska faktorer som bestämmer vilken typ av "arbetskraft" som immigrerar till ett visst mottagarland, immigrationens effekter på både mottagarlandets och ursprungslandets ekonomi och det område vilket denna studie tillhör, nämligen frågan om "immigranternas"² ekonomiska situation i det nya landet i termer av sysselsättning och inkomstutveckling. Det är viktigt att notera att denna forskning endast beaktar utbudssidan av arbetsmarknaden, dvs. vad individerna själva presterar. Faktorer på efterfrågesidan, såsom strukturell diskriminering och segregering på arbetsmarknaden tas inte hänsyn till på ett systematiskt sätt i denna forskning.

Det är allmänt känt att politiska beslutfattare i Sverige har visat stort intresse för huruvida utlandsfödda i Sverige är integrerade på arbetsmarknaden.³ Denna uppgift ter sig komplicerad om man inte har en bredare förståelse för de faktorer som påverkar utlandsföddas ekonomiska situation. I synnerhet när dessa ofta används av politiker och beslutsfattare på olika nivåer, samt forskare, som indikatorer på huruvida en viss invandringspolitik, eller integrationspolitik, är "framgångsrik".⁴ Det innebär att forskningsresultaten

¹ Föreliggande rapport är en sammanfattning av Rashid (2004). Jag skulle vilja tacka Paulina de los Reyes för värdefulla synpunkter och förslag till förändringar av rapporten.

² Immigranter definieras här som personer mantalsskrivna i Sverige men födda i ett annat land. Jag kommer också att använda ordet "invandrade" i samma betydelse.

³ Se t.ex. rapporten från Integrationspolitiska maktutredningen (2004).

⁴ Det är viktigt att påpeka att ekonomisk integration, t.ex. att utlandsfödda har samma sysselsättningsnivå eller inkomstnivå som infödda svenskar, inte nödvändigtvis behöver

och de perspektiv som väljs utgör ett viktigt underlag för vilken typ av invandringspolitik eller integrationspolitik mottagarländerna, Sverige i vårt fall, väljer att bedriva.

En av de faktorer som ofta studeras inom immigrationsekonomi är utvecklingen av inkomsten bland utlandsfödda. Visserligen finns det även andra faktorer av intresse som t.ex. sysselsättningsgrad och segregeringsgrad på arbetsmarknaden, men inkomsten och dess utveckling är särskilt intressant eftersom den kan ses som en användbar proxy för den sammansatta situationen på arbetsmarknaden. Exempelvis kan utlandsfödda ha samma sysselsättningsgrad som infödda men att de kan vara hänvisade till låglöneyrken. Ett annat argument är att inkomst anses vara en mänsklig rättighet; alla (arbetsföra) människor skall kunna försörja sig på inkomst från eget arbete.

De flesta nationalekonomiska studier pekar på att nyanlända utlandsfödda erhåller lägre inkomster än jämförbara infödda.⁵ En förklaring till de lägre inkomsterna, som ofta framförs, är att mänskligt kunnande, så kallad humankapital, är svårt att förflytta från ett land till ett annat eller att nyanlända utlandsfödda saknar, enligt denna förklaring, de "färdigheter" som värdesätts av arbetsmarknaden i det nya landet. Det kan handla om bristen på kunskaper i värdlandets språk och/eller att utbildningen eller yrkeserfarenheten är införskaffad i andra länder än värdlandet, företrädesvis i ursprungslandet. Det kan också handla om att utlandsfödda personer inte har tillräcklig kunskap om arbetsmarknadens funktionssätt och andra institutionella förhållanden. Men, enligt samma förklaring kommer dessa utlandsfödda i takt med vistelsetiden i det nya landet att anpassa sina färdigheter och/eller skaffa sig värdlandets specifika mänskliga kapital, erfarenheter och relevant kunskap av betydelse för deras sysselsättning och därmed deras inkomstutveckling i det nya landet. Enligt denna förklaring kommer med andra ord utlandsfödda personer att uppnå en inkomstnivå motsvarande infödda individer efter viss tids vistelse (se Chiswick, 1978).

Svenska undersökningar gjorda på datamaterial från 1980- och 1990-talen visar att utlandsfödda i Sverige i genomsnitt har lägre inkomster, och i högre grad är arbetslösa, än jämförbara infödda

innebära att utlandsfödda är integrerade i samhället i andra avseenden, t.ex. politiskt eller socialt.

⁵ Se t.ex. Chiswick (1978) och Borjas (1985) vad gäller USA och Aguilar & Gustafsson (1991), Ekberg (1994) och Edin m.fl. (2000) vad gäller Sverige.

svenskar.⁶ Det som är gemensamt i dessa undersökningar är att ingen enskild grupp når de inföddas inkomster, inte ens efter ca 20 år efter deras ankomst.⁷ Det finns dock skillnader mellan grupper av personer födda i olika ursprungsländer. Personer födda i de nordiska och västeuropeiska länderna verkar i viss utsträckning klara sig bättre på arbetsmarknaden än gruppen som är födda i ett utomeuropeiskt land. Detta trots att den sistnämnda gruppen visar den kraftigaste inkomstökningen i takt med vistelsen i Sverige.

Dessa undersökningar visar att skillnaderna i inkomstutveckling och därmed inkomstgapet mellan utlandsfödda och infödda svenskar kan bero på ett flertal faktorer. Det kan bero på att olika grupper av utlandsfödda har olika förutsättningar vad gäller så kallade icke observerbara faktorer, såsom kvalifikationer, talang eller produktivitet. Det kan även bero på skillnader i så kallade observerbara faktorer, såsom utbildning, ålder eller sysselsättningsgrad i boenderegionen. Ytterligare en förklaring kan vara att grupper födda i olika ursprungsländer stöter på olika typer av barriärer vid ankomsten och under etableringsfasen. För vissa grupper kan dessa barriärer bli bestående medan för andra är de tillfälliga. En sådan barriär kan vara bristande information hos nyanlända utlandsfödda om arbetsmarknaden i det nya landet, i synnerhet vilka de bäst betalda jobben är och mer intressant, i vilken del av landet dessa arbeten är lokaliserade. Följaktligen kan nyanlända utlandsfödda personer hamna i regioner eller kommuner som ur ett arbetsmarknadsperspektiv kanske inte är de mest fördelaktiga. Detta kan ha långvariga följder för dessa utlandsföddas chanser att hitta arbete/sysselsättning som stämmer överens med deras färdigheter och därmed lämpliga eller tillräckliga försörjningsmöjligheter. Naturligtvis är inte dessa förklaringar ömsesidigt uteslutande, det är snarare sannolikt att de samverkar och därmed gör att det kan skilja sig mellan olika grupper av utlandsfödda.

En annan barriär som enbart gäller flyktingar (personer som har kommit av politiska skäl) är den bosättningspolitik som infördes 1985 (kallad Hela Sverige strategin). Det primära syftet med politiken var att undvika koncentration av personer som har kommit till Sverige av politiska skäl, dvs. flyktingar, till regioner med redan hög andel utlandsfödda såsom Stockholm, Göteborg och Malmö och därmed åstadkomma en jämnare geografisk spridning av dem. I praktiken togs dock ingen hänsyn till arbetsmarknadssituationen i

⁶ För en sammanfattning av svenska studier se Arai m.fl. (1999).

⁷ Se t.ex. Rashid (2004).

placeringsregionerna även om det ingick i den ursprungliga planen. Tillgången på lediga bostäder spelade istället den avgörande rollen för var i landet flyktingarna placerades.⁸ Detta innebar att valet av boenderegion för den enskilde flyktingen gjordes av myndigheterna, och det är rimligt att tro att många nyanlända flyktingar hamnade i regioner eller kommuner med låg sysselsättningspotential och därmed fick de ett ogynnsamt utgångsläge. Även om "Hela Sverige strategin" formellt frångicks 1989 spelar tillgången på lediga bostäder, och inte en gynnsam arbetsmarknadssituation och tillgång till arbete, fortfarande stor roll för var i landet nyanlända flyktingar skall bosätta sig. Här finns det flera exempel där boendepolitiken går före arbetsmarknadschanser. Storstadsregionerna, där jobben finns och där chanserna är större att hitta rätt eller lämpligt jobb, är inget val för nyanlända flyktingar eftersom där råder brist på bostäder.⁹

Mot denna bakgrund finns det skäl att förvänta sig att den geografiska rörligheten, dvs. internmigration inom värdlandets gränser är en aspekt som har betydelse för utlandsföddas inkomstutveckling i allmänhet och flyktingarnas inkomstutveckling i synnerhet. Det är med andra ord sannolikt att utlandsfödda, och då speciellt flyktingar, tjänar på att flytta inom det nya landets gränser relativt snart efter ankomsten till i det här fallet Sverige. Syftet med denna studie är således att undersöka huruvida internmigration eller flytt bland utlandsfödda i Sverige påverkar deras totala årliga inkomst. En ökad inkomst kan då tolkas som tecken på att utlandsfödda initialt hamnat i regioner där arbetsmarknadens behov illa matchar deras kompetens eller kunnande och därmed har begränsade chanser att komma in på arbetsmarknaden. Dessutom om denna inkomstökning blir mindre för de utlandsfödda som har vistats länge i det nya landet, dvs. om inkomstökningen av intern migration avtar med vistelsetidens längd, är det ytterligare ett tecken på att argumenteringen ovan är rimlig. Det är också befogat att förvänta sig att den diskuterade inkomsteffekten skiljer sig åt mellan olika grupper av utlandsfödda. För det första kan skillnader vad gäller motiv, arbete eller politik, till invandringen vara relaterad till hur mycket information personen inhämtar i förväg. Personer som invandrar av arbetsmarknadsskäl har möjlighet att inhämta relevant information om värdlandet innan invandringen. Medan personer

⁸ För en mer detaljerad beskrivning av "Hela Sverige strategin" se t.ex. Invandrarpolitiska kommittén (1996) och Statens invandrarverk (1997a, 1997b).

⁹ Se Integrationsverket (2003).

som invandrar av politiska skäl inte har samma möjlighet eftersom målet är att finna en fristad. För det andra kan de nämnda begränsningarna angående flyktingarnas valmöjligheter rörande initial bostadsregion, dvs. resteffekterna av "Hela Sverige strategin" och bostadsbrist i storstadsregioner, göra att inkomsteffekterna av flytt för denna grupp skiljer sig från andra grupper av utlandsfödda.

Undersökningsobjektet i denna studie är familjen eftersom ett beslut att flytta sällan endast berör enskilda individer utan oftast finns även andra inblandade. Därför är det rimligt att förvänta sig att en flytt involverar minst två individer och beslutet torde beakta detta. Dessutom är familjer intressanta vad gäller flyttbeteende eftersom en familj, jämfört med ensamstående, har svårare att flytta. En ensamstående kan välja att flytta även av andra orsaker än sysselsättningsläget eller inkomsten. En familj å andra sidan torde ha förhållandevis starka ekonomiska skäl för att fatta ett sådant beslut, eftersom man måste ta hänsyn till fler än en persons situation, inte minst barnens. Det är viktigt att nämna att analysen inte utesluter möjligheten att det finns andra viktiga skäl till flytt än ekonomiska. Folk vill kanske flytta av t.ex. klimatmässiga, sociala eller trygghetsmässiga skäl, men det går tyvärr inte att observera den typen av faktorer i de registerdatabaser som denna undersökning är byggd på. Med andra ord är intresset i det här fallet fokuserat på ekonomiska drivkrafter till flytt och därför blir familjen som undersökningsobjekt lämplig. Det är emellertid viktigt att komma ihåg att användandet av familj som undersökningsobjekt också innebär en svaghet: det går inte att säga något om hur eller på vilket sätt enskilda familjemedlemmar (make respektive maka) blir påverkade av flyttbeslutet.

Tidigare studier

Tidigare studier om utlandsföddas interna migration har i stor utsträckning fokuserat på faktorer som bestämmer valet av bosättning. Resultat från Nordamerikanska undersökningar visar olika faktorer av betydelse. De visar bland annat att "etnisk koncentration" dvs. antalet människor från samma eller liknande etnisk bakgrund är en faktor av stor betydelse för var i landet de utlandsfödda personerna väljer att bosätta sig (Bartell, 1989; Bartell & Koch, 1991; Belanger & Roger, 1992 och Zavodny, 1999). Liknande resultat visas i en rad svenska studier. Rephann och Vencatasawmy

(2000) har kommit fram till att utlandsfödda i Sverige tenderar att flytta till regioner med förhållandevis stora populationer av utlandsfödda. En annan svensk undersökning av Åslund (2001) visar att både förekomsten av andra utlandsfödda grupper och nivån på etnisk koncentration är faktorer av stor vikt för utlandsföddas val av boendesort. Andra undersökningar har visat att nyanlända utlandsfödda i allmänhet och flyktingar i synnerhet är benägna att bosätta sig i regioner med tämligen ”generösa” välfärds- eller bidragssystem (Buckly, 1996; Borjas, 1999; och Dodson, 2001).

Det finns emellertid få undersökningar som visar på sambandet mellan ekonomisk vinning och valet av bostadsort bland utlandsfödda. Beenstock (1999) undersöker utlandsfödda i Israel och kommer fram till att under de första tre åren efter ankomsten utgör sökande efter arbete den främsta orsaken till utlandsföddas interna migration, medan den näst främsta orsaken är sökande efter bostad. Borjas (2001) pekar på att nyanlända utlandsfödda i USA tenderar att bosätta sig i regioner (delstater) där lönen för de yrkesskickligheter dessa utlandsfödda har att erbjuda är högst i landet. Borjas visar dessutom att valet av bosättningsregion bland nyanlända utlandsfödda inte bara skiljer sig från inföddas utan även från andra utlandsfödda som har bott i landet en längre tid. Vad gäller utlandsfödda i Sverige finner Edin m.fl. (2003) att nyanlända utlandsfödda tenderar att leva i vad han kallar ”etniska enklaver” i storstadsregioner, och att utlandsfödda som är bosatta i dessa etniska enklaver i genomsnitt har högre inkomster än jämförbara utlandsfödda personer bosatta på andra ställen. Detta gäller dock de utlandsfödda som tillhör låginkomst kategorin, dvs erhåller förhållandevis låga inkomster. Man skulle kunna säga att det handlar om en rörlighet inom samma inkomstkategori.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att ingen av nämnda tidigare studier har undersökt möjliga utfall i monetära termer, dvs. förändrade inkomstnivåer, som ett resultat av intern migration bland populationen utlandsfödda. Inte heller har dessa studier tagit hänsyn till familjens roll rörande migrationsbeslutet. Följaktligen kan vi säga att studien bidrar med att beakta familjers migration och inte enskilda individer, samt att vi studerar den direkta monetära effekten av invandrade familjers internmigration.¹⁰

Studien är upplagd på följande sätt: i nästa avsnitt redogörs för det dataunderlag undersökningen bygger på och några faktorer

¹⁰ Men invandrade familjer menar jag familjer där makarna är födda i ett annat land och invandrad till mottagarlandet.

genomsnittsvärden. I avsnitt tre presenteras en kort beskrivning av metoden för uppskattning av migrationseffekten följt av resultaten, nämligen faktorer som påverkar familjers benägenhet att flytta samt den direkta inkomsteffekten av deras internmigration. Studien avslutas med ett avsnitt där huvudslutsatsen redovisas och diskuteras.

Dataunderlag för undersökningen

Resultaten från undersökningen är baserade på databaserna LOUISE- och Flytt-databasen och dessa har byggts upp av Statistiska Central Byrån (SCB). LOUISE-databasen innehåller longitudinell information på årsbasis om samtliga individer mentalskrivna i Sverige. Denna individuella information handlar bl a om demografi (såsom ålder och kön), inkomst och utbildning. För utlandsfödda individer finns det dessutom information om i vilken världsregion individen i fråga är född samt invandringsår. Eftersom vi här är intresserade av internmigration, eller flytt, har LOUISE-databasen kompletterats med information som finns i Flytt-databasen. Den ger detaljerad information om när och var människor i Sverige har flyttat. I undersökningen har data använts från två olika tidpunkter, 1995 respektive 2000, dvs. samma individ med tillhörande individkarakteristika (såsom ålder, kön, utbildning, inkomst) har observerats vid dessa tidpunkter. Även om det primära objektet för databasen är individer, finns det möjlighet att sammankoppla individer som tillhör samma hushåll.

Undersökningen omfattar samtliga utlandsfödda som har varit mantalsskrivna i Sverige den 31 december 1995 respektive 2000. I syfte att undersöka på vilket sätt olika grupper av utlandsfödda skiljer sig åt i fråga om internmigration har jag delat upp utlandsfödda i olika grupperingar beroende på födelseregion.¹¹ Födelseregion är relevant eftersom det i stor utsträckning sammanfaller med om personerna i fråga ha kommit av politiska eller andra skäl, och som jag nämnde tidigare har olika grupper olika förutsättningar vad gäller förkunskapen om värdlandet och möjligheten att välja initial boenderegion. De valda grupperna är nordiska, europeiska, asiatiska och ”flyktingar”. Med ”flyktingar” menar jag personer som är födda i ett land varifrån migration till Sverige domineras av personer

¹¹ Enligt gängse klassificeringssätt kan man låta personer födda i samma land bilda en ”homogen” grupp. Men tyvärr ger inte LOUISE-databasen sådan information av integritetsskäl. Det finns å andra sidan information om världsregionen vilken används här.

som invandrar av politiska skäl, humanitära och/eller ekonomiska skäl relaterad till politisk instabilitet i ursprungslandet eller nära anhöriga till tidigare anlända från dessa länder.¹² Även om denna definition inte utesluter personer som har kommit från dessa länder av andra skäl dominerar de nämnda skälen invandringen från nämnda länder.¹³ Det är viktigt att påminna om att undersökningen använder sig av familjen som studieobjekt och intresset är inkomst-effekter av internmigration. Det innebär i sin tur att urvalet (som återfinns i Rashid, 2004) måste uppfylla vissa villkor vilka redovisas nedan.

Urvalsprocessen har genomförts på följande sätt:

1. Familjerna består av maka-make och har varit gifta eller sammanboende under observationsåren, dvs. 1995 och 2000.¹⁴ Notera att t.ex. en nordisk familj definieras som sådan om både makarna är födda i ett nordiskt land. Samma princip gäller också för de andra grupperna.
2. Familjer som saknar inkomst är av givna skäl uteslutna.
3. Eftersom vistelsetidens längd är av stor betydelse för undersökningen utesluts familjer där information om makarnas invandningsår saknas. Dessutom utesluts familjer som inte bodde i Sverige under hela 1995, vilket beror på att inkomsten beräknas på årsbasis. Det innebär att de familjer som ingår i undersökningen har anlänt till Sverige före 1995.
4. Av samma anledning utesluts familjer som har flyttat just under observationsåren, dvs. 1995 och/eller 2000. Det innebär att endast familjer som har flyttat efter 1995 och före 2000 ingår i urvalet.
5. I syfte att minimera risken för flytt orsakad av andra skäl än arbetsmarknaden har vi filtrerat bort familjer där åtminstone en av makarna är yngre än 20 år vid 1995 eller äldre än 64 år vid 2000. Av samma skäl utesluts familjer där åtminstone en av makarna är heltidsstuderande under 1995 och/eller 2000. Med heltidsstuderande menas personer som enligt LOUISE erhåller

¹² Nordbor inkluderar Finland, Norge, Danmark och Island. Européer inkluderar alla länder i Europa förutom Norden. Dessa ursprungsländer är Afghanistan, Eritrea, Etiopien, Iran, Irak, f d Jugoslavien, Libanon, "Palestina" Peru, Somalia, Syrien och Turkiet. Asiater inkluderar alla länder i Asien förutom länderna i föregående definition.

¹³ Detta bygger på Migrationsverkets information om uppehållstillstånd efter medborgarskap.

¹⁴ Observera att sammanboende personer utan gemensamma barn utesluts eftersom det inte går att länka de till varandra i datamaterialet. Der samma gäller enkönade familjer med barn.

studiemedel (studielån) samt förvärvar en inkomst lägre än ett basbelopp (35 700 för 1995).¹⁵

Flytt definieras i Flytt-databasen som när en person eller en familj byter boendekommun. Vad jag är intresserad av är dock flytt relaterad till arbetsmarknaden, och faktum är att arbetsmarknaden sällan följer administrativa gränsdragningar såsom kommungränser. Ett sätt att ta hänsyn till detta är att använda sig av en alternativ regional uppdelning, nämligen arbetsmarknadsregioner (LA-Regioner). Dessa regioner omfattar närliggande kommuner med effektiva pendlingsmöjligheter, dvs. där det är förhållandevis enkelt att pendla mellan hem och arbetsplats. Dessutom väljs regiongränserna på ett sådant sätt att de flesta människor har "möjligheter" att finna både arbete och bostad.¹⁶ En fördel med att använda LA-regioner som geografisk enhet i fråga om migration är att antalet flyttningar som äger rum av andra skäl än arbetsmarknadsskäl kan begränsas. Nackdelen är dock att vi riskerar att missa vissa flyttningar mellan kommuner som faktiskt är relaterade till jobb och arbetsmarknadsförhållande. Sammanfattningsvis klassificeras migranter som familjer som mellan 1996–1999 flyttat från en LA-region till en annan och alla andra som icke-migranter.

Familjeinkomsten är definierad som familjens totala årliga inkomst tillgänglig för konsumtion och sparande efter skatt jämte transfereringar (även kallad disponibel inkomst). Inkomsten för år 2000 är uttryckt i 1995 års priser och av detta skäl har KPI-index (konsument prisindex) använts. Syftet med detta är att komma åt den faktiska (reella) inkomstutvecklingen och inte en utveckling som beror på inflationen.

Effekten av flytt på inkomsten

Ett sätt att genomföra undersökningen på och därmed besvara huvudfrågan är att studera inkomstskillnaden mellan observationsåren, dvs. 1995–2000, för de invandrade familjer som väljer att flytta, dvs. migranterna, och jämföra dem med de som inte flyttar, dvs. icke-migranter. Vid en jämförelse av genomsnittsvärden för

¹⁵ Enligt en generell tumregel som tillämpas av SCB motsvarar ett basbelopp cirka tre månaders förvärvsarbete.

¹⁶ Sverige var uppdelat till 100 LA-regioner 1998, en uppdelning som används i denna undersökning. För en detaljerad beskrivning av hur dessa regioner är konstituerade se Carlsson m.fl. (1993).

några kännetecknande faktorer för migranter och icke-migranter bland olika grupper av invandrade familjer kan vi konstatera följande: Andelen migranter är större bland flyktingfamiljer (10 procent), följt av asiatiska familjer (6,4 procent), europeiska (2,6 procent) och nordiska familjer (2,3 procent). Inom varje utlandsfödd grupp är inkomsterna vid första observationsår, dvs. 1995, lägre för de familjer som har flyttat (migranter) jämfört med de familjer som inte har flyttat (icke-migranter). Dessutom visar jämförelsen att inkomstökningen mellan 1995–2000 är högre för migranter än för icke-migranter. Det innebär att de familjer som flyttar når en högre inkomstnivå jämfört med de familjer som inte flyttar. Lägg märke till att detta är särskilt tydligt för flyktingfamiljer och asiatiska familjer (se ovan). Bland migranter är makarna dessutom yngre, de har bott i Sverige kortare tid och är sysselsatta i mindre utsträckning än icke-migranter.

Dessa iakttagelser ger en första antydning om att det finns stöd för hypotesen som presenteras i inledningen. Men även om dessa resultat är intressanta finns det behov av att undersöka frågan djupare än vad jag hittills har gjort. Anledningen är att vi inte kan kontrollera för enskilda faktorer i dessa resultat. Det går t.ex. inte att skilja på om den förhållandevis låga inkomsten för migranter beror på att de är yngre, att de har vistats kortare tid i Sverige eller på att de bor i ”fel” region. För att kunna åstadkomma den typen av analys, dvs. isolera effekterna av flytten från andra faktorer behövs andra metoder vilket kommer att behandlas senare.

Ett annat förekommande problem som vi måste handskas med kallas för *selektionsproblem*. Det faktum att en familj som flyttar uppnår högre inkomst än motsvarande familj som inte flyttar är i sig inget självklart bevis för att migrationen har en positiv effekt. En sådan positiv effekt kan bestå av två typer av faktorer. Den ena kan vara en konsekvens av att de familjer som väljer att flytta till en annan region är en positiv selekterad (utvald) grupp bland alla invandrade familjer. Med det menas att de familjer (paren) som väljer att flytta har bättre kvalifikationer än genomsnittet av alla familjer. I och med det skulle de med tiden ha uppnått en högre inkomst även om de hade valt att inte flytta. Detta kallas för selektionseffekt. Den andra typen av effekt, den som är av intresse här, är en direkt effekt av migrationen, kallad behandlingseffekten. Eftersom jag är i första hand intresserad av den sistnämnda effekten måste jag ta bort eller i alla fall minimera inverkan av den förstnämnda effekten. Detta görs i regel med hjälp av en metod där

man skapar en indikator (ett uppskattat sannolikhetsmått) som anger varje familjs benägenhet att flytta, vilket har tillämpats i denna undersökning.¹⁷ Denna indikator används sedan för att uppskatta effekten av flytten på invandrade familjers inkomster som redovisas i huvudresultaten. Observera att metoden egentligen är till för att eliminera selektionseffekten. Det finns dock anledning till att diskutera de faktorer (variabler) som används för detta ändamål. För det första är dessa faktorer intressanta eftersom de påverkar invandrade familjers benägenhet att flytta. För det andra är det viktigt att göra läsaren uppmärksam på att trots att dessa faktorer inte direkt ingår i huvudresultaten är de beaktade i uppskattningen av huvudeffekten nämligen flytteeffekten på inkomsten. I det som följer kommer vi att redogöra för dessa faktorer.

Faktorer som påverkar benägenhet att flytta

Resultaten visar bland annat att benägenheten att flytta minskar med åldern och detta gäller för både maken och maken i familjen. En förklaring kan vara att ju äldre man är desto mindre tid har man på sig att ta del av flyttens fördelar, i termer av ökad inkomst. Utbildningsnivån är en annan faktor av betydelse; ju högre utbildning makarna har desto större är familjens benägenhet att flytta. Det finns två möjliga, men inte nödvändigtvis motsatta, förklaringar till varför det kan vara på det viset. För det första kan människor med hög utbildning vara mer aktiva vad gäller att samla relevant information om alternativa regioner att flytta till. För det andra kan högt utbildade ha lättare att hitta jobb på andra ställen eftersom deras kunskaper kan vara mer överförbara mellan regioner än personer med lägre utbildningsnivå. Makarnas arbetsmarknadsstatus är en annan viktig faktor eftersom familjemigration är en fråga som rör makarnas individuella sysselsättningsmöjligheter. Med andra ord, då makarna är sysselsatta minskar familjens benägenhet att migrera vilket våra resultat också visar. Dessutom ser det ut som att antalet barn i skolåldern har en negativ effekt på familjens benägenhet att flytta; ju fler antal barn desto mindre benägna är familjerna att flytta.

Intressant att nämna är att resultaten som väntat pekar på att familjers benägenhet att flytta minskar med vistelsetidens längd i Sverige, dvs. invandrade familjer tenderar att flytta kort efter

¹⁷ Metoden är allmänt känd som ”instrumentvariabel metoden”.

ankomsten och sedan minskar benägenheten att flytta med vistelsetidens längd i Sverige. Förklaringen är att utlandsfödda i takt med tiden i en viss region eller ort rotar sig allt mer och det blir därför allt svårare att lämna denna ort. Nyanlända utlandsfödda har per definition inte rotat sig än och har med andra ord lättare att flytta från en ort till en annan. Som tidigare nämnts, är det också i inledningskedet som invandrade familjen kan hamna "fel" geografiskt med tanke på deras möjlighet att få arbete.

Folktäthet är en av de regionala utmärkande egenskaper som påverkar benägenheten att flytta. Resultaten visar att invandrade familjer som bor i tätbefolkade områden, såsom storstadsregioner, är mindre benägna att flytta än de som bor i andra delar av landet. Det kan förklaras med att i tätbefolkade regioner finns det större möjligheter att hitta jobb som stämmer överens med ens kunnande eller önskemål. Med andra ord har man större möjlighet att hitta rätt jobb med rätt lön. Jag har också försökt att undersöka huruvida andelen utlandsfödda i generell mening samt andelen utlandsfödda från samma världsdel i ut-regionen¹⁸ kan påverka invandrade familjers benägenhet att flytta. Generellt kan jag säga att dessa regionala faktorer tenderar att påverka flyttbenägenheten på ett negativt sätt, men detta gäller endast gruppen flyktingfamiljer. Tendensen är inte lika entydig för de övriga undersökta invandrade grupperna.

Effekten av flytt på inkomsten

Tillbaka till huvudfrågan nämligen huruvida intern migration eller flytt påverkar invandrade familjers inkomster. Resultaten pekar tydligt på att migration har en positiv effekt på inkomsten för en grupp nämligen familjer där makarna antas ha kommit till Sverige som flyktingar. Det innebär att den totala inkomsten för de flyktingfamiljer som flyttar växer snabbare än för motsvarande familjer som inte flyttar. Dessutom visar resultaten att denna inkomstökning är störst för nyanlända flyktingfamiljer och att ökningen minskar ju längre familjen har vistats i Sverige. Detsamma gäller dock inte för övriga invandrade familjer. Det innebär att de familjer som flyttar och de familjer som inte flyttar bland dessa grupper har

¹⁸ Med ut-region menar jag den region de undersökta familjerna befann sig i vid första observationsåret, dvs 1995.

ungefär samma inkomstutveckling. Alltså, internmigration har ingen påverkan på dessa familjers inkomster.

Det är viktigt att observera att jag har beaktat (kontrollerat) andra faktorer som också kan tänkas påverka familjers inkomster. Detta är nödvändigt för att kunna avskilja flytt effekten från alla andra effekter som kan tänkas påverka invandrade familjers inkomster. Jag kommer här att i korthet redovisa resultaten för några av dessa effekter. Makans satsning på formell utbildning tycks påverka invandrade familjers inkomster på ett positivt sätt; ju högre utbildning kvinnan i familjen skaffar sig desto högre blir hennes inkomster och därmed familjens inkomster. Detta är dock inte fallet för makarna i flyktingfamiljerna utan gäller endast de andra familjetyperna. En tänkbar förklaring är den segregerade arbetsmarknaden i Sverige där kvinnor med flyktingbakgrund hänvisas till lågavlönade yrken oavsett utbildning. I kontrast ökar inte de undersökta familjernas inkomster när maken i familjen satsar på ökad utbildningsnivå. Detta resultat är överraskande. Kanske beror det på att ökad utbildningsnivå kvalificerar utlandsfödda gifta kvinnor för "betalt" arbete, som alternativ till "obetalt" hemma arbete, och därmed ökad inkomst för henne och följaktligen för familjen. Utlandsfödda gifta män å andra sidan kanske inte befinner sig i samma situation, och att ökad utbildning inte leder till högre betalt arbete.

Vistelsetidens längd i det nya landet visar också på en positiv effekt; inkomsten för samtliga familjetyper ökar med vistelsetidens längd i Sverige. Detta är i linje med tidigare resultat från svenska förhållanden (se t.ex. Rashid, 2004). Förklaringen är, som nämns i inledningen, att utlandsfödda med tiden skaffar sig allt mer kunskap som är kännetecknande för Sverige, såsom svenska språket. Observera att vistelsetiden här har en direkt effekt på inkomsten och gäller allmänt, dvs. oavsett om familjerna flyttar eller inte. Det är viktigt att påpeka att detta resultat inte skall tolkas som om denna inkomstökning skulle vara tillräcklig för att eliminera inkomstgapet mellan utlandsfödda och infödda svenskar. Resultaten tyder helt enkelt på att utlandsföddas inkomster ökar med tiden. Det finns, som också nämns tidigare, systematiska empiriska resultat som visar att utlandsfödda, oavsett födelseland, inte når upp till inföddas inkomster, inte ens efter 20 år efter ankomsten (se t.ex. Arai m.fl., 1999). Även om det finns skillnader mellan olika utlandsfödda grupper ökar också familjers inkomster då antalet hemmavarande barn ökar, vilket kan likställas med familjers

storlek. Detta resultat verkar motsägelsefullt med tanke på att fler barn ofta innebär inkomstbortfall för en av makarna (som en följd av mamma- eller pappaledigheten). Men om den av makarna med den högsta lönen arbetar fler timmar per t.ex. vecka, så kan denna inkomstökning tillsammans med föräldrarpenningen överstiga det inkomstbortfall barnledigheten föranleder. Detta kan med andra ord utgöra en möjlig förklaring till varför familjeinkomsten ökar med ökat antal barn. Slutligen visar resultaten att ju högre familjeinkomst vid utgångsläget, dvs. vid 1995, desto långsammare växer familjens inkomster. Det innebär att inkomsten för familjer med låga inkomster ökar proportionellt mer jämfört med motsvarande för höginkomsttagande familjer.

Sammanfattande slutsatser

Denna studie har undersökt huruvida internmigration eller flytt inom Sverige bland nyanlända invandrade familjer påverkar deras totala årsinkomst. En ökad inkomst tolkas som indikation på att utlandsfödda initialt hamnat i regioner där arbetsmarknadens behov inte matchar deras kompetens eller yrkeserfarenheter och att de därmed har begränsade möjligheter att etablera sig på arbetsmarknaden. Om det dessutom visar sig att denna inkomstökning är större för de familjer som har vistats i Sverige en kortare tid, jämfört med dem som har vistats i Sverige en längre tid, är det ytterligare en indikation på att hypotesen kan bekräftas.

Utlandsfödda definieras här som personer mantalsskrivna i Sverige 31 december både 1995 och 2000 men är födda i ett annat land än Sverige. Fyra olika grupper av invandrade familjer jämförs i analysen; nordiska, europeiska, asiatiska och flyktinginvandrare, dvs. familjer som antas ha kommit som flyktingar till Sverige. Familjer är definierade som gifta/sammanboende maka-make par som inte har skilt sig/separerat under undersökningstiden, dvs. under 1995–2000. Migranter definieras som familjer som under perioden 1996–1999 flyttat från en arbetsmarkandsregion (LA-region) i Sverige till en annan. Analysen är baserad på LOUISE-databasen kompletterad med Flytt-databasen.

Studien visar att flyktingfamiljer som kort efter ankomsten flyttar till en annan region uppnår en högre årlig inkomst jämfört med både de familjer som inte flyttar och de som efter en längre vistelsetid flyttar. Slutsatsen är följaktligen att internmigration har en

positiv effekt på inkomsten för nyanlända flyktingfamiljer. Dessamma kan dock inte sägas om de andra utlandsfödda grupperna. Deras inkomster verkar inte påverkas av huruvida de flyttar. En slutsats är att etablering som flykting ger ett sämre utgångsläge än andra typer av invandrare.

Dessa resultat visar att empirin stöder hypotesen om att flyktingar har brist på relevant information om värdlandet i allmänhet och landets regionala arbetsdelningar i synnerhet och flyttar därför inom värdlandet i högre grad än andra grupper. Invandrade familjer vilka kommer som flyktingar flyttar i stor utsträckning och uppnår dessutom högre inkomstnivå som ett resultat av flytten. Hypotesen stämmer också vad gäller invandrade familjer som kommer från Norden och Europa, eftersom de flyttar i lägre utsträckning och flytt inte visar någon effekt på deras inkomster, liksom invandrade familjer som kommer från Asien eftersom inte heller de visar någon märkbar flytteeffekt på inkomsten. Detta trots att de flyttar i ganska stor utsträckning (näst efter flyktingfamiljerna). Förklaringen kan vara att födda i Norden, Europa och Asien har större möjlighet att samla nödvändig och relevant information om det tilltänkta mottagarlandet redan innan själva invandringen genom att t.ex. besöka landet innan de bestämmer sig för att ta steget och invandra. Detta i sin tur kan öka deras chanser att hitta jobb som passar deras kvalifikationer eller kunnande. Denna möjlighet saknas dock av naturliga skäl för flyktingar. De hamnar därför på platser eller i regioner där deras kompetens eller humankapital inte passar arbetsmarknadens efterfråga på bästa sätt och måste därför flytta.

Den kanske viktigaste slutsatsen är dock att hypotesen om nyanlända flyktingfamiljers begränsade möjligheter att ur ett arbetsmarknadsperspektiv själva välja lämplig boenderegion har stöd i empirin. Nyanlända flyktingar verkar hamna i regioner där tillgången på bostäder är god men där arbetsmarknadsläget inte är särskilt gynnsamt. Ett förslag till politiska åtgärder är att stimulera och till och med underlätta utlandsföddas, i allmänhet, och flyktingarnas, i synnerhet, geografiska rörlighet. Den senaste tidens krav på att begränsa flyktingarnas möjligheter att bosätta sig i vissa kommuner är ett exempel på en barriär som försvårar flyktingarnas etableringsmöjligheter.

Referenser

- Aguilar, Renato och Gustafson, Björn (1991) "The Earnings Assimilation of Immigrants", *Labor*, 5, 37–58.
- Arai, Mahmood, Regnér, Håkan och Schröder, Lena (1999) Är arbetsmarknaden öppen för alla? Bilaga 6 till Långtidsutredningen 1999, (SOU 2000:7).
- Bartell, Ann (1989) "Where Do the New U.S. Immigrants live?" *Journal of Labor Economics*, 7(4), 371–391.
- Bartell, Ann P and Koch, Marianne J (1991) "Internal Migration of U.S. Immigrants". I *Immigration, Trade, and the Labor Market*. Ed. Abowd, J M and Freeman R B, Chicago: University of Chicago Press.
- Beenstock, Michael (1999) "Internal Migration by Immigrants in the Short Run: Israel 1992–1994". *International Migration Review*, 33(4), 1098–1106.
- Belanger, Alain och Rogers, Andrei (1992) "The Internal Migration and Spatial Redistribution of Foreign-Born Population in the United States: 1965–1970 and 1975–1980". *International Migration Review*, 26 (Winter), 1342–1369.
- Borjas, George (1985) "Assimilation, Changes in Cohort Quality, and the Earnings of Immigrants". *Journal of Labour Economics*, 3(4), 463–489.
- Borjas, George (1999) "Immigration and Welfare Magnets". *Journal of Labor Economics*, 17(4), pt 1, 607–637.
- Borjas, George (2001) "Does Immigration Grease the Wheels of the Labor Market?". *Brookings Paper on Economic Activity*, 0(1), 69–119.
- Buckley, Francis H. (1996) "The Political Economy of Immigration Policies". *International Review of Law and Economics*, 16, 81–99.
- Carlsson, Folke, Johansson, Mats, Person, Lars Olof och Tegsjö, Björn (1993) "Creating Labour Market Areas and Employment Zones". *CERUM Report*, Umeå Universitet.
- Chiswick, Berry (1978) "The Effect of Americanization on the Earnings of Foregone-Born Men". *Journal of Political Economy*, 86 (5), 897–921.
- Dodson, Marvin E. (2001) "Welfare Generosity and Location Choices among New United States Immigrants". *International Review of Law and Economics*, 21, 47–67.

- Edin Per-Anders, LaLonde, Robert och Åslund, Olof (2000) "Emigration of immigrants and measures of immigrant assimilation: Evidence from Sweden". *Swedish Economic Policy Review*, 7(2), 163–204.
- Edin, Per-Anders, Fredriksson, Peter och Åslund, Olof (2003) "Ethnic Enclaves and the Economic Success of Immigrants-Evidence from Natural Experiment". *Quarterly Journal of Economics*, 118 (1), 329–357.
- Ekberg, Jan (1994) "Economic Progress of Immigrants in Sweden from 1970 to 1990: A Longitudinal study". *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 3, 148–157.
- Invandrarpolitiska kommittén (1996), *Sverige, framtiden och mångfalden: slutbetänkande från Invandrarpolitiska kommittén*, (SOU 1996:55).
- Integrationspolitiska maktutredningen (2004), *Egenförsörjning eller bidragsförsörjning? Invandrarna, arbetsmarknaden och välfärdsstaten*, (SOU 2004:22).
- Integrationsverket (2003), *Rapport Integration 2002*. Integrationsverket.
- Rephann, Terance J och Vencatasawmy, Coomaren P (2000) "Determinants of the Spatial of Immigrants: Evidence from Sweden". *The Review of Regional Studies*, 30(2), 189–213.
- Rashid, Saman (2004) "Immigrant Earnings, Assimilation and Heterogeneity". Umeå Economic Studies No. 622, Umeå Universitet.
- Statens invandrarverk (1997a), *Individuell mångfald: invandrarverkets utvärdering och analys av det samordnade svenska flyktingmottagande åren 1991–1996*. Norrköping: Statens invandrarverk, 1997.
- Statens invandrarverk (1997b), *Flyktingar i Sverige: om flyktingarnas flyttning och kvarboende*. Norrköping: Statens invandrarverk, 1997.
- Zavodny, Madeline (1999) "Determinants of Recent Immigrants' Locational Choices". *International Migration Review*, 33(4), 1014–1030.
- Åslund, Olof (2001) "Now and Forever? Initial and Subsequent Location Choices of Immigrants". IFAU-Institutet för arbetsmarknadspolitiska utvärderingar, Working Paper 2001:11.

9 Att byta jobb

En fallstudie om diskriminering

Lena Söderholm

1977 kom Fatima som 18-åring till Sverige från ett nordafrikanskt land. Hon gifte sig och bildade familj och fick så småningom tre barn. Under sina studier i svenska arbetade Fatima extra på ett daghem som städare. Hon tyckte att det verkade roligt att arbeta med barn så hon frågade daghemsföreståndaren om hur hon skulle kunna få ett sådant arbete. Fatima fick rådet att söka en barnskötarutbildning, vilket hon också gjorde. Efter avslutad utbildning fick hon arbete direkt på ett daghem och trivdes väldigt bra. Men efter 17 års arbete på olika daghem ville Fatima göra något annat. Hon började fundera på att omskola sig och tog ett extrajobb inom äldreomsorgen, samtidigt som hon var kvar på sitt gamla arbete.

Fatima var vid denna tid facklig förtroendeman på sin arbetsplats och på ett fackmöte hörde hon att äldreomsorgen behövde mycket personal. Hon började undersöka vad hon skulle behöva göra för att byta yrke. Fatima var anställd inom Stockholms stad och arbetsgivaren erbjöd de anställda betald utbildning till undersköterska. Hon sökte och blev antagen i september 1999 eftersom hon hade mycket goda vitsord från sina tidigare arbetsplatser.

Fatima trivdes på kursen och tyckte det var fantastiskt att få studera igen. Kursdeltagarna fick också veta att de var eftersökta på arbetsmarknaden. Klassen fick besök av en arbetsförmedlare under våren 2001 som berättade hur man söker arbete och vad arbetsgivaren gärna vill veta vid anställningsintervjuer. Samtliga i Fatimas kurs började söka arbete redan innan de slutade kursen och de tipsade också varandra om olika arbetsplatser som sökte personal. Fatima upplevde dock att den information som arbetsförmedlaren givit om hur anställningsförfaranden går till inte stämde när hon sedan sökte fyra jobb inom äldreården.

Texten är en kortfattad version av Lena Söderholms magisteruppsats i pedagogik.

På den första arbetsplatsen, ett äldreboende i Stockholms innerstad som här kallas Äldreboende 1, sökte både Fatima och flera av hennes klasskamrater arbete genom att lämna in en intresseanmälan i mars 2001. Tiden gick och Fatima hörde inte av arbetsgivaren. Fatima fick sedan veta att en av hennes kurskamrater redan varit där på intervju och fått arbete, så Fatima antog att det blivit något fel. Hon ringde och frågade om hon kunde få komma på intervju. Fatima tyckte att det var svårt att få kontakt med chefen, hon fick försöka flera gånger och blev inte uppringd trots att hon lämnat ett meddelande. I mitten av april 2001 lyckades Fatima på tag på denna chef som svarade att hon kunde komma samma dag, men Fatima kände sig inte riktigt välkommen i telefon men gick dit ändå.

Under intervjun tittade inte chefen på Fatima. Med sin intresseanmälan hade Fatima redan skickat in sin meritförteckning, men chefen sa att hon inte kunde hitta den och ville inte heller se den kopia som Fatima hade med sig. Fatima fick inga frågor om sin kompetens, erfarenhet eller syn på arbetet. Istället höll chefen upp en bemanningslista, läste högt igenom den och konstaterade att det var fullt överallt. Fatima undrade varför de sökte personal om de redan hade fullt. Chefen frågade efter Fatimas lönekrav och sen var intervjun, som tog mindre än 30 minuter, slut. Chefen skulle höra av sig och meddela om Fatima fick jobb, men det gjorde hon inte. Till slut lämnade chefen besked via växeltelefonisten att tjänsten var tillsatt.

När Fatima någon månad senare fick veta varför hon inte fick platsen ökade hennes känsla av att ha blivit orättvist behandlad. Chefen menade att skälet till att Fatima inte fått tjänsten var att hennes lönekrav var för högt. Chefen hänvisade också till att personkemin inte stämde och att hon känt på sig att Fatima inte passade för att arbeta med gamla människor.

Efter denna händelse beskriver Fatima en känsla av obehag och maktlöshet som påverkar hela hennes tillvaro. Hon får svårt att sova och känner sig kränkt. Fatima, som saknade erfarenheter av ett sådant "anställningsförfarande" och bemötande, berättar att hon upplevde sig "vara smutsig".

Angående lönekravet hade alla kurskamrater kommit överens om att 17 000 kr var rimligt efter avslutad utbildning. Men Fatima var medveten om att det i en anställningsintervju även ingår att lönen förhandlas, det vill säga att hon var beredd att gå lägre om så behövdes. Men i denna intervju hade inte någon löneförhandling ägt rum alls, när Fatima sade sitt lönekrav hade chefen inte sagt

någonting. Det andra påståendet som chefen uppgav som skäl, att Fatima inte skulle passa att arbeta med gamla människor stämde inte överens med Stockholms stads uppfattning om Fatima. Det var ju på grund av de goda rekommendationerna både från förskolan och äldreomsorgen som Fatima blev antagen till undersköterskeutbildningen.

Men Fatima fick mycket stöd från sina klasskamrater och sin lärare med att fortsätta söka arbete. Hon fick tips om ett annat äldreboende i de sydvästra förorterna, här kallat Äldreboende 2. När Fatima ringde till arbetsplatsen och bestämde tid för intervju kändes det bra i telefonen och hon kände sig välkommen till intervjun. Chefen frågade i telefon om Fatima kunde börja omgående eftersom de hade långtidssjukskriven personal som behövde ersättas. Förväntansfull kom Fatima litet för tidigt till intervjun. Då kom en kvinna och bad henne, som Fatima upplevde det, på ett aggressivt sätt att ge sig av från kontoret. Kvinnan lyssnade inte till Fatimas förklaring; att hon skulle på anställningsintervju. Fatima tog då en promenad i omgivningarna och återvände på angiven tid till äldreboendet, nu med en känsla av oro. Det visade sig att den kvinna som schasat ut henne tidigare också var den chef som skulle intervjua Fatima.

Intervjun började med att Fatima ombads att skriva ner sin meritförteckning (som hon redan hade skickat) i ett separat rum. Fatima gjorde som hon blev instruerad. Därefter inleddes intervjun där chefen även hade med sig en ur personalen från en vårdavdelning, vilket Fatima upplevde som positivt då det lättade upp stämningen. Fatima beskriver att hon kände att det ”var något i luften” under intervjun som gjorde henne obekvämt. Den första frågan Fatima fick var om hon blivit övertalig på sin gamla arbetsplats och sedan om hennes löneanspråk. Därpå ville chefen veta om Fatima tänkte arbeta med sin huvudduk. Fatima blev helt ställd av frågan, hon hade arbetat inom både barn- och äldreomsorg och aldrig stött på liknande frågor om sin själ och heller inte upplevt att det var några problem att utföra sitt arbete med den. Tvärtom menade Fatima att många äldre blev glada då de såg henne och kallade henne för ”syster”. Men enligt chefen så hade det uppstått problem på det här äldreboendet för att de gamla blev ”rädda” när de såg människor med huvudduk och Fatima fick frågan om hon kunde ta av sig huvudduken när hon jobbade. Men Fatima undrade varför hon skulle göra det eftersom hon hittills inte mött några problem med att jobba i själ. Efter intervjun visade den anställde som hade

varit med under intervjun runt Fatima på äldreboendet. Fatima kommenterade chefens synpunkter om huvudduken, varpå den anställde svarade att mörka människor och sådana som bar själ inte fick jobba där. Svaret gjorde Fatima rädd. Efter tre veckors tystnad fick hon ett brev med tack för visat intresse; tjänsten hade tillsatts av en annan sökande.

Fatima kontaktade Diskrimineringsfunktionären (DF) efter denna anställningsintervju och fick stöd för att kunna gå vidare, till exempel med att begära meritförteckning för den som fick tjänsten. Fatima begärde att få dessa handlingar från både äldreboende 1 och 2. Äldreboende 1 nekade att lämna ut meritförteckningen för den som fått tjänsten med hänvisning till sekretess, men äldreboende 2 lämnade ut dem. Det visade sig då att den person som fått tjänsten hade sämre meriter än Fatima. DF kontaktade också äldreboende 2 och frågade om deras rutiner vid rekrytering och fick då veta av chefen att de inte kunde anställa Fatima då hon var allergisk mot husdjur och det fanns boende som hade husdjur. Men frågan var aldrig uppe under Fatimas anställningsintervju, så hon fick inte chans att svara att hon inte är allergisk.

På uppmaning av DF anmälde Fatima äldreboende 1 och 2 till facket våren 2001 för att de skulle driva hennes ärende om etnisk diskriminering.

Efter de här erfarenheterna beskriver Fatima att hon tappat självförtroendet och var beredd att ge upp yrket som undersköterska och gå tillbaka till barnomsorgen. Hon upplevde att den framtidstro och glädje hon känt inför kursen var borta. Hon fick koncentrationssvårigheter och hade svårt att sova så att hon fick recept på sömnmedel av sin husläkare. Hemma pratade hon mest med sin äldsta dotter som gav sin mamma stöd att fortsätta kämpa för sin rätt.

Fatima blev kontaktad av ett privat sjukhem, Äldreboende 3, och gick dit för en anställningsintervju. Denna gång hade chefen Fatimas meritförteckning framför sig och frågorna var enbart kopplade till arbetet på sjukhemmet. Efter en vecka hörde chefen av sig och meddelade att Fatima fick jobbet. Men deras löneanbud innebar att Fatima skulle få samma lön hon haft som barnskötare. Hon tackade därför nej eftersom hon hade hoppats på att höja sin lön efter undersköterskeexamen.

Därefter fick Fatima tips om ett annat äldreboende i Stockholms stad som sökte personal, Äldreboende 4. Även här genomfördes en regelmässig rekrytering med frågor som var relevanta för det arbete

som Fatima erbjöds. Efter en förhandling om lönen accepterade Fatima jobbet för 16 500 kr/månaden. Sedan dess är hon anställd där och har även avancerat och fått en samordnartjänst.

Känslan av ha blivit orättvist behandlad och kränkt lämnade emellertid inte Fatima. Facket, som fått Fatimas ärende våren 2001, hörde inte av sig på flera månader. Till slut fick Fatima kontakt med handläggaren men hon kände sig misstrodd och fick gång på gång höra att det inte fanns ”starka bevis” för att diskriminering skett. Ett möte mellan Fatima, facket och äldreboende 1 ordnades dock i augusti 2001. Fatima fick då veta att chefen bedömde att hennes lönekrav var ett tecken på bristande flexibilitet och att utbildning hade mycket litet att göra med deras bedömningar vid nyanställningar. Fackets handläggare konstaterade att det saknades rutiner för rekrytering men ville inte uttala sig om diskrimineringsfrågan. Detta upplevde Fatima som ett svek från fackets sida och ville driva sin sak vidare. Fatima försökte vid upprepade tillfällen få facket att agera och påminde sin handläggare om att vara uppmärksam så att preskriptionstiden inte gick ut. Men tiden gick utan att facket agerade.

I maj 2002 anmälde Fatima sitt fall direkt till DO, som i sin tur sände en förfrågan till Fatimas fack om de skulle företräda sin medlem. Inget svar inkom. DO sände påminnelser till Fatimas fack både i augusti och december 2002 eftersom facket inte svarat och Fatima inte heller hört av dem.

I början av år 2003 fick Fatima veta att hon fått en ny facklig handläggare. Denne upptäckte att preskriptionstiden för ärendet hade gått ut och meddelade Fatima detta. Djupt besviken över fackets agerande säger Fatima upp sig från sitt förtroendeuppdrag och avslutar även medlemskapet i facket. Känslan av att hennes egen intresseorganisation inte ställt upp för henne upplevdes som minst lika kränkande som anställningsintervjuerna. Som en kompensation erbjuds Fatima ett ideellt skadestånd från facket. Men fackets jurist begär en fällande dom mot arbetsgivaren för att godkänna skadeståndet. Han undrade också vad Fatima hade förlorat, hon hade ju haft lön under utbildningstiden och fått ett nytt arbete. Fatima upplevde att juristen var på samma sida som de arbetsgivare som diskriminerat henne, eftersom han inte ville se att Fatimas skadestånd handlade om att hon kränkts pga sin religion och etniska tillhörighet. Att han till slut gav med sig tolkar Fatima som ett sätt att bli av med henne, en besvärlig människa.

Fatima accepterade inte rollen som ”besvärlig människa”. Hon var övertygad om att hon skulle bli rättvist behandlad och framförallt om att hon hade rätten på sin sida. I hela sitt yrkesliv hade hon tagit reda på vilka regler som gällde och följt dem. Men Fatima möttes av en tystnad som tvingade henne att vara mer aktiv än hon önskade. Hon kände sig tjugig och upplevde att hon blev behandlad som om hon inte fanns. Hon förstod att hon inte var önskvärd, men drevs ändå av sin vilja att förstå varför. Fatimas upplevelser möttes inte bara av tystnad utan också av förnekande. Det hon upplevde förnekades av dem som hade makt att agera och förändra situationen. Trots att Fatima fick ett skadestånd är hennes upplevelse att hon inte fått upprättelse. Denna upprättelse skulle kunna vara en bekräftelse på att de som begått fel mot henne erkände sina handlingar. Men så vitt Fatima vet har arbetsgivaren och de rekryterande chefer som diskriminerade henne inte ställts inför några konsekvenser av sitt agerande. Därmed, menar Fatima, spelar inte pengasumman så stor roll. Hon saknar fortfarande bekräftelsen på att hon blev illa behandlad.

Konsekvenserna av att ha upplevt diskriminering är stora för Fatima. Besvikelsen över ett samhälle som diskriminerar är stor. Hon har bestämt sig att aldrig mer vara medlem i någon facklig organisation och när hon förklarat varför påverkas även arbetskamraternas förtroende för facket. Hon kommer aldrig att glömma det som hänt och hon vet inte om hon ska våga byta arbete i framtiden. Minnena från de kränkande situationerna väcks lätt till liv. Förutom sin egen vanmakt tänker Fatima på sina barn, tre hemmavarande barn varav två tonåringar. Under den tid då Fatima mådde som värst hade hon sin viktigaste samtalspartner i sin äldsta dotter. Dottern hade gått på universitet, hade sökt olika jobb och redan haft ett vikariat. Det smärtade Fatima när hon upptäckte att dottern hade blivit mer observant på att även hon bemöttes med negativa attityder vid anställningsintervjuer.

I mars 2004 avskrev DO Fatimas ärende efter förlikning mellan parterna. Känslan att ha blivit diskriminerad har Fatima kvar.

verkligheten och på så sätt vidmakthåller rådande maktrelationer (SOU 2005:41, s. 12).

Kategorierna invandrare och svensk är något som hela tiden görs. I och med att uppdelningen mellan svenskar och invandrare inte grundar sig på några essentiella skillnader måste den definieras, naturaliseras och vidmakthållas i vardagen, men den är också föremål för utmaningar och förändringar. Fokus bör därför riktas mot hur dessa kategorier produceras och reproduceras och vilka materiellt ojämlika effekter som denna kategorisering skapar. Jag kommer, med utgångspunkt i de los Reyes och Kamalis ansats, att utforska och diskutera hur dessa kategorier görs i arbetslivet, med fokus på tjänstearbete inom hotell- och restaurangbranschen. Mitt empiriska material belyser hur kategorierna ”invandrare” och ”svensk” ständigt skapas och återskapas på arbetsplatserna och därmed påverkar de arbetsvillkor som människor arbetar under. Jag utforskar hur denna kategorisering inverkar på arbetets organisering och på individers möjligheter att påverka arbetets utformning, rumsliga lokalisering och tidsmässiga fördelning. Materialet visar också att dessa kategorier inte är fixerade utan hela tiden ifrågasätts och överskrids.

Det kvalitativa materialet som presenteras i kapitlet består av intervjuer med tio kvinnor och män, alla anställda inom hotell- och restaurangbranschen i Malmö och alla med någon form av kundkontakt i sitt arbete.¹ Intervjuerna är gjorda mellan 2003 och 2005. Ingen av de intervjuade är född i Sverige. Även om en del kom till Sverige i vuxen ålder, har mer än hälften av informanterna tillbragt större delen av sin uppväxt i Sverige. Informanterna är i åldrarna 20–55 år. Jag använder mig av fiktiva namn för att skydda deras anonymitet.

De stora LO-facken inom den privata tjänstesektorn är Hotell- och Restaurangfacket samt Fastighets och Handelsanställdas förbund. Under det första kvartalet 2005 fanns det i Sverige totalt 119 400 människor sysselsatta inom hotell- och restaurangbranschen och av dessa var 46 procent kvinnor och 44 procent män. Totalt utgör detta 2,8 procent av alla sysselsatta i landet (SCB 2005). Ungefär 36 procent av alla anställda inom hotell- och restaurangbranschen har utländsk bakgrund. Av dessa är endast 1 procent

¹ De tio intervjuer som presenteras här utgör en del av en mer omfattande studie om arbetsvillkoren i hotell- och restaurangbranschen.

från övriga Norden. Ungefär 25 procent av alla sysselsatta har olika former av tidsbegränsade anställningar (LO 2003).

Kapitlet är strukturerat på följande sätt: Först presenteras de teoretiska premisser som ramar in analysen av det empiriska materialet. Här utforskar jag spänningen mellan makrostrukturella analyser av strukturell diskriminering och institutionella ansatser, som fångar hur kön och "ras" görs och ges mening i arbetslivet och hur detta i sin tur påverkar arbetsförhållanden.

Tonvikten i kapitlet ligger sedan på analysen av det empiriska materialet utifrån tre centrala teman. Det första temat belyser hur föreställningar om kulturella skillnader inverkar på informanternas arbetsvillkor. Det andra temat rör frågor om hur människor på en arbetsplats hänvisas till olika arbetsuppgifter utifrån diskurser om "invandrare", "svenskar", "vit och "svart" arbetskraft. I det tredje temat diskuteras hur flexibla anställningsformer organiserar ojämlika arbetsvillkor inom hotell- och restaurangbranschen. Avslutningsvis för jag en diskussion kring arbetets rasifiering och dess effekter på såväl arbetskraften som arbetsplatserna.

Rasifieringens² dubbla roll

M: Jag vet inte hur det går till, men även om det inte är så att jag är anställd för att diska hamnar jag oftast i disken.

Miguel hade i många år arbetat som servitör på olika hotell och restauranger. När vi träffades arbetade han på en medelstor restaurang (ca tio anställda). Under intervjun bad jag honom berätta om sina arbetsuppgifter. På MIGUELS arbetsplats (i likhet med många av de andra informanternas arbetsplatser) fanns det ingen permanent anställd diskare utan de anställda förväntades diska när de hade "utrymme över", det vill säga på deras lediga tid eller tid som inte upptogs av andra arbetsuppgifter. Enligt flera informanter var frågan om när det fanns sådant "utrymme" en ständig källa till konflikt bland anställda eller mellan anställda och deras närmsta chefer. Miguel upplevde, trots överenskommelser om rotation i arbets-

² Jag använder begreppet rasifierade grupper för att urskilja de människor som utsätts för maktutövning, d.v.s. blir rasifierade. Detta står i kontrast till "svenskars" rasifiering av sig själva eftersom dessa genom sin maktposition är kapabla att osynliggöra sin rasifiering. På samma sätt som män ofta uppfattar sig själva som könlösa så uppfattar sig inte "svenskar" som rasifierade. Jag använder sålunda begreppen "svenskar" och rasifierade grupper för att tydliggöra hur maktutövning producerar subjekt (vi svenskar) och objekt (de andra, de rasifierade).

sysslorna, att han tvingades diska oftare än de andra anställda. Miguels fundering – ”jag vet inte hur det går till” – ställer oss inför en rad intressanta frågor. Hur fördelas arbetsuppgifterna på en arbetsplats där de anställda formellt sett skall utföra samma arbete. Vilka osynliga och synliga sorteringshierarkier finns det på arbetsplatserna?

Miguel arbetade som servitör på en restaurang där de flesta andra som arbetade var svenskfödda. Under intervjun återkom Miguel till de orättvisor som han ansåg fanns på hans arbetsplats. Han menade, i likhet med många av de andra informanterna, att han tilldelades vissa arbetsuppgifter eftersom han uppfattades som ”svartskalle” (informantens egna ord – på spanska ”cabezita negra”). Miguels berättelse läser jag som ett exempel på hur kategorierna ”invandrare” och ”svensk” görs till en markör i arbetslivet, och hur detta inverkar på arbetets organisering och fördelningen av sysslor på olika arbetsplatser.

Det finns i dag en omfattande forskning om rasismens strukturella roll inom den kapitalistiska ekonomin. Denna forskning har huvudsakligen analyserat hur och varför människor hamnar i olika segment och sektorer på arbetsmarknaden. Forskningen har i mindre utsträckning utforskat frågan om hur arbetslivets segmentering och segregering påverkar arbetets konkreta utformning, och hur den därmed upprätthåller och reproducerar de strukturella ojämlikheter som rasismen skapar (se dock Schierup & Paulsson, 1994). För att anknyta till Miguels berättelse är det svårt att utifrån denna forskning fånga den process som gör att Miguel hamnade i disken trots att han inte anställdes som diskare, och hans upplevelse av att denna fördelning av arbetsuppgifter gjordes därför att arbetsgivaren och de andra anställda uppfattar honom som en ”svartskalle”. Jag menar att begreppet rasifiering, som utvecklats av bland andra marxisten Robert Miles, är ett användbart begrepp för att fånga dessa processer. Les Back och John Solomos lyfter i boken *Theories of race and racism, a reader* (2000) fram Robert Miles’ analyser av rasismens roll i det kapitalistiska samhället som ett av de mest centrala försöken att inkorporera en förståelse av rasismen inom ramen för en marxistisk teoribildning. Enligt författarna är Miles’ viktigaste bidrag till diskussioner och analyser av rasism att han påvisade att ”ras” är något som skapas inom ramen för politiska och ekonomiska maktrelationer (se t.ex. Miles, 1993; 1989). Miles’ begrepp har varit och är ett viktigt teoretiskt redskap inom den svenska antirasistiska forskningen, delvis eftersom det är

ett begrepp som sätter fokus på hur kategorierna ”invandrare” och ”svensk” görs och de ojämlikheter som föds ur detta, men även eftersom det är ett begrepp som belyser hur föreställningar om tänkta rasskillnader görs till betydelsebärande kategorier.

Begreppet ”racialisations” belyser enligt Miles:

Those instances where social relations between people have been structured by the signification of human biological characteristics in such a way as to define and construct different social collectives (Miles, 1989:75).

Begreppet har använts för att utforska och synliggöra rasismens roll i formerandet av det svenska samhället och de processer som till exempel skapar ett etniskt segregerat arbetsliv, och ojämlika arbetsvillkor. Denna forskning har varit (och är) central för att visa att rasismen inte är ett marginellt fenomen i det svenska samhället utan i stället något konstitutivt för skapandet av hierarkier inom alla samhällsområdena; inte minst inom arbetslivet. När begreppet använts i en svensk kontext (Molina, 1997; Mulinari & Neergaard, 2004) har forskare ofta rört sig ifrån Miles' ursprungliga idé om att rasifiering görs utifrån tänkta biologiska skillnader, och i stället synliggjort hur idéer om kulturella skillnader och annorlundahet också är centrala. För Miles är denna process alltid en relationell process, där de som rasifierar samtidigt rasifierar sig själva – dock från en överordnad position. Irene Molina, som introducerat begreppet i Sverige (1997), menar att

Inträdet av begreppet rasifiering i både den interna och externa akademiska debatten om rasism var en viktig milstolpe för förståelse av ojämlikhetsskapande i samtida samhällen inte minst för dess grammatiska form indikerar *aktion, process, skapande*. (Molina, 2005)

Molina hävdar att en av begreppets styrkor är att det riktar sökarljuset mot processer och görande(n). Men begreppets analytiska värde, menar jag, ligger också i att det belyser hur rasifieringen alltid bygger på en asymmetrisk relation, eftersom skillnad alltid skapas inom ramen för ojämlika strukturella ekonomiska och politiska relationer. Jag menar att begreppet kan förstås på två analytiska nivåer, som båda är centrala för analyser av arbetslivet; å ena sidan den strukturella nivån (rasifieringens orsak och dess funktion inom kapitalismen) och å andra sidan ”görandet” eller iscensättandet av denna ojämlika relation. Dessa nivåer kan tillsammans synliggöra hur arbetets organisering (t.ex. de processer som formar ett etniskt

segregerat arbetsliv) och arbetets konkreta utformning (t.ex. hur arbetsuppgifter fördelas mellan anställda som formellt har samma ansvarsområden eller hur mycket människor förväntas arbeta) både bygger på och skapar ojämlika relationer mellan ”svenskar” och ”invandrare”.

Miles’ teoretiska perspektiv bidrar med en förståelse av hur rasismen formar dagens ekonomiska system. Parallellt skapar det en teoretisk ram som förflyttar fokus från frågor om marginalisering och utanförskap till frågor om strukturell diskriminering, makt och exploatering. Det är samtidigt viktigt att understryka att dessa strukturella teorier inte förmår problematisera hur konstruktionen av den andra görs och vilka effekter detta har för arbetets utformning. Kvinnoforskare har under de senaste tio till femton åren i sina analyser av arbetslivet bland annat visat hur arbetet bekönas, exempelvis genom kopplingar mellan kön och det som anses vara kompetens, omsorg och bra service (Sommestad, 1992; Lindgren, 1999; Petersson, 2003).³ Sociologen Elaine. J. Hall beskriver i texten *Waiting/Waitressing: Engendering the work of Table Services* (1993) hur serveringsarbetet bekönas till exempel genom klädval, hur kunderna talar till män och kvinnor osv.⁴ Det som författaren menar är intressant är därför inte att se att kvinnor och män har olika yrken (även om detta kan vara intressant för att diskutera könssegregeringen i arbetslivet) utan att se hur själva arbetet och arbetssysslorna formas utifrån vem som utför det. Hall skriver:

In this article, I emphasise how work organisation is gendered in a social context that provides work roles loaded with gender meanings. Instead of assuming that workers “bring” gender to their jobs, I assume workers “do gender” performing their jobs in certain ways because their jobs are structured to demand gender displays. (1993:15)

³ En av pionjärerna inom detta forskningsfält är Joan Acker, som i sin text *Hierarchies, jobs, bodies: a theory of gendered organizations* betonar vikten av att se att organisationer inte är neutrala enheter som människor sedan befolkar utan att de själva formar kön. Acker betonar vikten av att se att kön både formar och formas på skilda sätt i olika ekonomiska och politiska sammanhang. Behovet av att se detta, menar hon, är kopplat till att genusforskningen måste försöka fånga interaktionen mellan olika typer av maktrelationer och sociala positioner såsom klass, kön, ålder och etnicitet – och hur dessa formerar sin relation till varandra. Genom att betona den lokala kontexten kan vi se hur olika maktrelationer formas under olika materiella och kulturella villkor.

⁴ Den forskning som finns i relation till servicearbetet har till exempel visat hur centralt görandet av kön och sexualitet är i servicearbete (se till exempel Abiala, K 2000; Aurell, M 2001; Petersson, M 2003).

Hall menar att människor inte bär med sig könet in i arbetet utan att det görs genom själva arbetet. I boken *Gender and Racial Inequality at work* belyser Donald Tomaskovic-Devey hur könsojämlikheter och rasifierade ojämlikheter skapas inom organisationer. Tomaskovic-Deveys utgångspunkt är att kön och "ras/etnicitet" inte enbart strukturerar arbetsorganisationen utan även utformningen av det konkreta arbetet. Han skriver

Racial and gender segregation are intertwined with the very fabric of work, influencing not only the allocation of people to the jobs but also the character of jobs and workplaces themselves. (1993:4)

Medan författare som Miles betonar rasismens strukturella roll inom kapitalismen, belyser dessa författare att rasismen inte enbart skapar segment (inom arbetarklassen) utan också ändrar formerna för arbetet – "... the character of jobs and workplaces themselves". Detta innebär att arbetets konkreta utformning i sig reproducerar strukturella ojämlikheter, då ojämlikheterna inkorporeras i arbetets organisering och utformning och skapar skilda arbetsvillkor. I Sverige har den antirasistiska forskningen både synliggjort det etniskt delade arbetslivet (Schierup & Paulson, 1994; de los Reyes, 1999) och de processer och mekanismer som formar det (Knocke, Drejhammar, Gonäs & Isaksson, 2003; Hertzberg, 2003). I den svenska genusforskningen, med fokus på arbetsliv och arbetsorganisation, har rasismens roll i arbetslivet och dess inverkan och samspel med arbetslivets könssegregering ofta blivit osynliggjord. Teoretiska och analytiska bidrag från forskare som Wuokko Knocke, Paulina de los Reyes och Alexandra Ålund (se Knocke, 1981, 1991, 2004; Ålund, 1994; de los Reyes, 2002) är här centrala, dels eftersom de kritiskt granskat den svenska genusforskningen (med fokus på arbetslivet) och synliggjort avsaknaden av en förståelse av hur rasismen inverkar och samverkar med könsmaktordningen i det svenska arbetslivet, och dels eftersom de utvecklade teoretiska verktyg som betonar behovet av att se hur olika former av maktrelationer interagerar och formas i och genom varandra. Ett annat viktigt bidrag är att denna forskning visat att arbetslivet i Sverige måste analyseras utifrån en förståelse av hur globala ekonomiska och politiska förändringar påverkar utvecklingen i det svenska arbetslivet (t.ex. migration, internationell arbetsdelning osv.)⁵.

⁵ Internationellt finns det i dag mer omfattande feministisk forskning som analyserar hur intersektionen av rasism, sexism och kapitalism formar arbetslivet och människors arbets-

För att sammanfatta menar jag att det finns ett behov av att förena strukturella analyser av arbetslivet och arbetsorganisationer med teorier och analysverktyg som tillåter oss att utforska och fånga skapandet av skillnad i det konkreta arbetslivet och vilka materiella konsekvenser detta har för människors arbetsliv. En kombination av dessa teoretiska ramar skulle tillåta oss att se interaktionen mellan arbetskraftens rasifiering och det konkreta arbetets rasifiering. Jag menar vidare att begreppet lyckas fånga dessa två nivåer, dels konstruktionen av specifika arbetskraftskategorier inom ramen för en strukturell analys av rasismens roll i det kapitalistiska systemet och dels för att det betonar att det är en process som görs, förändras och förhandlas.

Exotism och arbetsdelning

L: Det var roligt med tanke på invandrare och svenskar. Jag tar det från början. Det var många invandrare som jobbade där och några svenska tjejer, men så skulle dom börja servera svensk husmanskost på lunchen och då sa dom uttryckligen: ”Nää vi vill inte att du jobbar på lunchen längre för nu är det så att vi ska servera svensk mat och vi tycker inte att du kan representera den svenska maten. Så du får gärna jobba kvar, men då får du jobba på kvällarna”. Men innan var det inget problem att jag serverade indisk mat.

P: Vad sa du?

L: Ja, vad ska man säga? Ok, men sen när dom inte hittade några svenska tjejer som ville jobba på deras villkor så kom dom tillbaka och frågade om jag inte kunde jobba på lunchen. Då kunde jag servera svensk mat.

Leila var i tjugooårsåldern och hade under ungefär ett år arbetat helger och timmar på en medelstor och medellexklusiv restaurang. Hon arbetade som servitris men i arbetet ingick även att städa, diska, ta fram saker och servera (med andra ord allt förutom att laga själva maten). I en diskussion om vilka arbetsuppgifter som fanns på arbetsplatsen kom vi in på frågan om invandrare och svenskar hade olika typer av arbetsuppgifter, även om de var anställda för att göra samma arbete. Leila beskrev då hur arbetsgivaren delade upp arbetet i restaurangen utifrån en föreställning om de anställdas kulturella bakgrund och koppling till Sverige. Med ironi i rösten berättar hon vidare att det inte var något problem när hon

villkor inom ramen för en globaliserad ekonomi (se till exempel Phizacklea, 1990; Anthias, & Yuval-Davies, 1992; Anderson, 2000).

serverade indisk mat, även om hon själv var kurd. Möjligen kan detta ses som en konsekvens av homogeniseringen av invandrare, där det som förenar är att man kodas som icke-svensk; kurd eller indier är i detta sammanhang mindre viktigt. Leilas berättelse fångar hur uppfattningar om de anställdas etniska tillhörighet skapar en hierarkisk sortering av arbetsuppgifterna på arbetsplatsen. Informantens beskrivning av hur arbetsgivaren fördelar arbetet belyser också arbetsgivarnas roll i skapandet av specifika kategorier av anställda, samt vilka materiella effekter detta kan få för de anställda.

De ekonomiska ramarna tvingar emellertid arbetsgivaren att i detta fall frångå den skillnadsskapande praktik som var ämnad att bedrivas utifrån en idé om förhållandet mellan maträtterna och de kroppar som skall servera dem. Arbetsdelningen som här skulle göras visar både hur kategorierna ”invandrare” och ”svensk” görs i arbetslivet, och att dessa kategoriseringar påverkar människor arbetsvillkor – i och med att de som inte anses kunna representera den svenska maten tvingas arbeta på sämre tider och under sämre arbetsförhållanden.

Att arbeta på kvällen beskrivs av informanten som jobbigare än att arbeta på luncherna eftersom det är färre anställda på kvällarna, samtidigt som kvällskunderna förväntar sig bättre service. Lönerna är dock inte högre i och med att OB-tillägen är mycket låga eller i många fall icke existerande. Episoden som Leila beskriver fångar därmed hur skillnadsskapande, som i detta fall sker mot bakgrund av en idé om att vissa människor inte anses vara ”den äkta svenska varan” och därmed inte kan representera den svenska maten, får ojämlika effekter; i detta fall genom att informanten till en början endast ges timmar på kvällar, något som innebär sämre arbetsförhållanden. Leilas beskrivning av hur arbetsgivaren fördelade serveringsuppgifterna belyser hur diskurser om vem som tillhör nationen, och vem som kan representera den, på ett högst konkret sätt inverkar på människors arbetsvillkor. Arbetsgivarens krav på att tjejnarnas kroppar skall ”passa” till maten kan ses mot bakgrund av att servicesektorn inte endast producerar och säljer tjänster utan även föreställningar kring exotism, kön och heteronormativitet. De anställda förväntas inte enbart servera mat utan också väcka en känsla kopplad till maten och denna känsla antas variera beroende på vem som utför tjänsten; ett spel som verkar ske inom ramen för en kolonial fantasi om att konsumera och ”äta” den ”Andra” men samtidigt konsumera och göra svenskhet. Leila berättar att hon

upplever att kunderna inte tyckte det var ett problem att hon var invandrare, så länge som de markerade att hon var just invandrare.

L: På restaurangen tror jag inte att folk tycker att det är ett problem att vi är invandrare, det ansågs liksom mer exotiskt. Man fick höra "Ohh, var kommer du ifrån? Vad fint hår du har..."

P: Av gästerna?

L: Det var faktiskt inte alls roligt.

P: Så när ni serverade, så apropå vädret så, kom...?

L: Ja, och då får man säga, tack, tack, vad fan ska man säga?

P: Ja, visst är jag exotisk!

L: Eller, vad du ser bonnig ut då!

Kundernas kommentarer kring informantens utseende och kropp kan tolkas som ett sätt att göra en hierarkisk uppdelning mellan dem själva och den anställde. Flera av de kvinnliga informanterna berättade om liknande situationer. Dessa berättelser kan ses i ljuset av att specifika typer av kroppar exotiserar inom ramen för en interaktion där heterobegär kopplats till koloniala fantasier om den Andra. Leila beskriver en incident som utspelade sig på samma arbetsplats och som synliggör att kön, etnicitet och heteronormativitet är en central del i servicearbetet:

L: Och sen efter typ en eller två gånger som jag hade jobbat där, så sa han "du måste vara mer sexig".

P: Nää.

L: Du måste typ sminka dig mer; och i arbetsintervjun ingick också frågor som: Har du någon pojkvän? Varför inte? Vad tycker din pappa om det?

P: Vad upplevde du svaret skulle vara? Eller varför tror du att han frågade?

L: Jag upplevde det som mycket provocerade. Först så frågade han om jag hade pojkvän, och sen sa han: Du måste vara mer flickig.

P: Vad sa du då?

L: Jasså – sa jag. Man är chockad och man har ingenting att sätta emot, man kan ju inte vara otrevlig tillbaka, hade det varit i vanliga fall hade jag fan nitat gubben. Då hade jag slagit till honom men han är ju ändå ens arbetsgivare och har makt.

Förutom det problematiska i att en arbetsgivare kan kräva att en anställd skall vara mer sexig och sminka sig mer eller fråga om man har en pojkvän, fångar Leilas berättelse något som många av informanterna återkom till: den totala maktlöshet som de ofta upplevde i relation till sina arbetsgivare när det kom till de krav som ställdes på dem. Att vara "snygg" verkar vara ett självklart krav denna arbetsgivare ställer på sina anställda.

Forskning om servicearbete har visat hur centralt görandet av kön och sexualitet är inom servicearbete. Samtidigt menar jag att det inom forskningen finns en tendens att osynliggöra hur kön görs inom ramen för koloniala diskurser vilket leder till att det framställs som om alla anställda måste göra (och sälja) kön och sexualitet på ett och samma sätt. Anne McClintock visar i sin bok *Imperial leather: race, gender and sexuality in the colonial contest* (McClintock, 1995) att det finns en tydlig koppling mellan sexualitetsdiskurser och rasistiska relationer (se även Laskar, 2005). Dessa författares bidrag är viktiga för analyser av servicearbetet, eftersom de pekar på behovet av att se hur kön och sexualitet konstrueras utifrån föreställningar om "den andra". Mitt material bekräftar dessa författares slutsatser: vi ser här att kön görs i relation till diskurser om annorlundahet och exotism. Arbetsgivarnas och kundernas vilja (och krav) på att Leila både skall vara exotisk och mer flickaktig visar att kön och sexualitet förväntas säljas och representeras på olika sätt av olika kvinnor. Exotiseringen spelar här en central roll för hur kön och sexualitet förväntas iscensättas. Men informanterna gör motstånd och ifrågasätter dessa krav på och föreställningar om dem, och inte minst tolkar de händelserna just inom ramen för dessa maktrelationer.

Kundernas och arbetsgivarnas föreställningar (och fantasier) om serveringspersonalen kan sägas spegla servicearbetets betydelse för att upprätthålla den sociala rangordningen (Offe, 1985). Kraven på social differentiering blir inte minst synliga i de fall där informanterna överskrider den "naturliga ordning" som t.ex. kunder förväntar sig. Maria har jobbat i ungefär ett halvår som servitris på ett café och beskriver hur hon upplever att vissa kunder ser på henne:

M: Det är precis som att, jag vet inte, affärsmän och sådant ser servitriser som lägre stående varelser, de är precis som att det är OK att säga dumma grejer, men där tycker jag verkligen att man ska säga ifrån och sätta ner foten, och visa vem det är som bestämmer och att det verkligen inte är OK. Det är obehagligt när folk är så. Jag har haft kunder som har haft dålig inställning och dålig stil och kommenterat, du vet. "Vad gör en sådan flicka som du här? Inte ska du slösa din tid och ditt utseende på att servera gamla gubbar, kan du inte göra nått bättre av ditt liv?" Du vet så. Då ljuger man ihop en historia för att sätta dom på plats. "Du ursäkta mig, men jag äger denna restaurang, den är min". "Ohhh" säger dom då. Då är det en helt annan attityd. Så länge...

Maria vänder på den sociala ordningen i sitt svar på kundernas ifrågasättande av varför hon med sin ålder och utseende arbetar där

hon gör, genom att säga att det är hon som äger restaurangen och därmed göra sig själv till den klassmässigt överlägsna.

När hon tar positionen som ägare i besittning kan det delvis sägas synliggöra de krav på klassmässig underordning som serviceanställda tvingas förhålla sig till (Pettersson, 2003). Susana arbetar på ett bageri och berättar om en liknade upplevelse.

S: En kvinna kom in i dag och var jättekaxig, hon sa "Jag vill ha ett sådant bröd". Så jag sa: "Menar du det italienska lantbrödet?" För det är jättemånga bröd, man kan inte bara peka. Så jag uttalade namnet tydligt: "Menar du det italienska lantbrödet?" "Jaså", sa hon, "det kanske är så det heter, jag är inte så bra på det här området" [med snobbig röst]. Det står en skylt där; sa jag då. "Ja, jag har inte mina glasögon på mig". Jag sa "Jag tänkte bara vara snäll och säga till dig vad det är du äter." Så går hon ut jättesur, Jag hade varit trevlig men sagt emot, i stället för att säga, "Ja, ja det är inte ditt område lilla överklasskärning!".

Informanten tolkar här kundens ovilja att bli informerad som en följd av hennes klassposition (en "överklasskärning"), och menar att kunden blir sur just för att hon (informanten) överskrider en barriär genom att informera kunden om något hon inte har kunskap om. Marias och Susanas berättelser fångar de krav på social underordning i relation till tjänstearbete som forskningen ofta visat tidigare. Informanterna ifrågasätter det som uppfattas som det "naturliga" i kundmötet och synliggör därmed de krav som ryms i mötet mellan kunderna och servicepersonalen. Mitt empiriska material reser en intressant fråga om hur mycket handlingsutrymme som finns för att synliggöra dessa krav på underordning. I vilken utsträckning påverkas möjligheterna av till exempel anställningsformer, företagets storlek, relationen till arbetsgivarna och andra anställda, och vilka kunderna är? Flera av informanterna beskriver i likhet med Leila, som upplevde att kunderna exotiserar henne, att kunderna behandlar dem annorlunda än de anställda som de uppfattar som svenskar; till exempel genom att ifrågasätta deras kunskap och deras möjligheter att ta ansvar. Susana berättar om en episod där en kund anklagade henne för att ha gjort fel trots att det inte hade varit med henne som kunden haft att göra tidigare.

S: En annan gång hände det en annan sak. Tårtorna kan beställas fram till åtta, det är det tidigaste vi kan leverera dom. Så en dag kom det in en tant och började skrika. "Jag har bannat mig beställt tårta, då ska den vara här". Jag sa: "Min kollega har skickat beställningen och faxat, och till och med ringt två dagar innan, vi kan inte göra någonting mer, det

är chaufförens ansvar att vara här i tid. Hur mycket du än står och skriker på mig så hjälper det inte.” Säger jag till henne. Men så fortsätter hon skrika. ”Men det är så jävla dålig stil, då ska ni säga att de ska vara försenade”. Jag svarade att ”om det hade varit jag så hade jag sagt, ja dom brukar vara sena, när ni beställer så sent. Men det var inte ens jag.” ”Jo, det tror jag att det var” sa hon. Jag sa: ”här står det signerat vem du har blivit betjänad av och det var en blond tjej, fy fan för att du tror att det är jag, fan vad du ljuger.” Och så går hon surt och ställer sig vid bilen, värsta stora jeepen, men sin väninna. Herregud.

Huruvida kunden gjorde kopplingen mellan informantens hårfärg och att det var hon som gjort fel är svårt att uttala sig om. Samtidigt belyser episoden att informanten tidigare upplevt att hon ifrågasätts på grund av sin bakgrund, i och med att hon tolkar anklagelsen som att kunden tror att det är hon som gjort fel just för att hon inte är blond. Susanas reflektioner om mötet med kunden och kundens antagande om att det är hon som gjort fel illustrerar hur svenskhet och vithet görs i arbetslivet utifrån ett tänkt samband mellan vithet, yrkeskompetens och ansvarstagande. Informanternas berättelser om kundernas agerande synliggör på olika sätt de sociala relationer som kunderna förväntar sig att de anställda skall spela upp. Det är sociala relationer som är bekönade, klassmärkta och som systematiskt skapas genom föreställningar om nation och ursprung. Flera forskare hävdar att köpet av arbetskraft inom service-sektorn inte endast handlar om ett köp av en vara (arbetskraften) utan också av en social relation. Bridget Anderson visar i sin bok *Doing the Dirty work. The global Politics of Domestic Labour* (2000) att medelklassen inte endast köper hembiträden för arbetskraftens skull utan också för att reproducera sociala relationer mellan klasser och mellan rasifierade grupper. Intersektionalitet i termer av klass, etnicitet och kön blir synlig inom serviceyrken, där de anställda tvingas förhålla sig till maktrelationer och föreställningar om hur dessa maktrelationer skall uttryckas.

Mitt material belyser på flera sätt hur arbetet och arbetskraften i en ömsesidig relation formas genom skillnadsskapande praktiker som t.ex. görs utifrån föreställningar om kulturella skillnader. Miles (1989) pekar på att rasismens roller är att placera vissa grupper inom ett visst segment/fraktion av arbetskraften, något som möjliggör för arbetsgivarna att köpa t.ex. billigare arbetskraft. Men som mitt material visar sker det också en tydlig hierarkisering av det konkreta arbetet som människor utför. På så sätt produceras och

reproduceras rasifieringens ojämlikhet även inom och genom det konkreta arbetet.

Olika och ojämlika rum

Kontakter, menade många av informanterna, var mer avgörande för var de kom att hamna än de rent formella kriterierna, såsom arbetslivserfarenhet och utbildning. Flera studier visar att skillnader i arbetslivserfarenhet och utbildning inte kan förklara det etniskt segregerade arbetslivet. Alirezar Behtoui (2004) visar hur centrala de informella kontakterna är för att ta sig in på arbetsmarknaden. Han menar att detta bland annat leder till ett etniskt segregerat arbetsliv, i och med att svenska ungdomar tenderar att ha bättre kontakter än vad andra generationens invandrare har. Dessa informella kontaktnät menar författaren bör analyseras utifrån ett klass- och könsperspektiv då de informella kontaktnäten tenderar att reproducera den segregation som i dag finns i arbetslivet.

Flera av mina informanter, framförallt de yngre, beskriver hur centrala de informella kontakterna är, både för att ta sig in i arbetslivet och för att kunna förflytta sig (uppåt). Kontakterna, menar exempelvis Mariano, 25, avgör var du hamnar i arbetslivet och bestämmer därmed även din lön och din arbetsmiljö. Mariano hade arbetat ett antal år inom hotell- och restaurangbranschen, främst som kock, men ofta som kock med flera andra arbetsuppgifter. En av de saker som Mariano tog upp som exempel på hinder på arbetsmarknaden var just de informella kontakter som han menade att svenskarna endast delade med varandra.

M: Ja, invandrare har mindre kontakter. Dom har kontakter inom sig själva och det är också därför som vi håller de låga lönerna; 60 kronor i timmen, mellan oss själva. För vi vet att det är det som gäller, det finns ingen som vet att du kan få 100 kronor svart där borta (...) å andra sidan så tror jag inte att de hade fått det, jobbet alltså.

P: För att?

M: Det är inne i staden, Lilla torg det är svenskar som skall komma och äta och då skall det vara svenskar som lagar maten. Det är en undangömd diskriminering eller?

Även om det finns en del forskning om vilka hinder och barriärer som finns i det svenska arbetslivet för dem som inte uppfattas som svenskar, vet vi fortfarande för lite om människors rörlighet i

arbetslivet och vad som skapar olika former av rörlighet (se t.ex. Håkansson, 2002). Mariano menar att svenskar har kontaktnät som de delar med varandra, som medför att invandrare håller sig på vissa arbetsplatser med lägre löner eftersom man inte vet att man kan få högre lön på andra ställen. Och även om man har vetskapen om att dessa arbetsplatser finns menar Mariano att man inte får dessa arbeten eftersom det är svenskar som äter där, ”och då skall det vara svenskar som lagar maten”, som Mariano uttrycker det. I likhet med Leila som inte fick servera den svenska husmanskosten ser vi hur kundernas efterfrågan på vissa kroppar och visst utseende leder till en sortering av människor utifrån tänkta föreställningar om etnicitet och ursprung. Denna sortering skapar inte bara ojämlika villkor på arbetsplatsen utan även en begränsad rörlighet på arbetsmarknaden. Enligt Mariano är hans möjligheter att förflytta sig från en arbetsplats till en annan begränsade, och därmed begränsas även möjligheterna att till exempel få högre lön och bättre arbetsmiljö. Vi kanske kan se de hinder som Mariano beskriver som ”undangömd diskriminering” som osynliga murar som bygger på föreställningar om vem som skall göra vad i arbetslivet och var det skall göras. Ett problem som flera av informanterna återkom till var att de uppfattade att de ställen som ägdes av invandrare, och som informanterna ofta jobbade på, i högre utsträckning kontrollerades av myndigheterna. Mariano beskriver en episod som utspelade sig när han var ute med facket och värvade medlemmar.

M: Vi var ute nu i sommar med *Ung i sommar*. Vi var ute i Skåne på sommararbetsplatser vid stranden. Vi var på ett litet bageri som var medlemmar så vi gick in, och vi frågade efter chefen. Men han var inte där. Det var en lärare och sen en som jobbade på apotek som var där på sin semester. Chefen han var på bröllop. Och så frågade vi: ”vad har ni för anställning?” Och vi gick med tre andra representanter och en där uppifrån från avdelningen. ”Nä”, sa dom, ”vi jobbar ideellt.” ”På er lediga tid?” ”Ja”, svarade de. Och alla bara ”ja, ja vad trevligt.” Och dom var helsvenskar, så där i 30–35 årsåldern. Och jag tänkte, dom måste fatta direkt att dom får pengar. Och sen gick vi ut och så var det som ingenting.

P: Tror du att dom trodde att dom jobbade ideellt på riktigt?

M: Nä, dom sket i det, men jag lovar hade det varit två habibis som hade stått där, så hade det varit en helt annan grej ”Oh ungar hur kan ni göra så?; oh vi måste nog kolla det stället, det var nog svart”, hade dom sagt. Det vet jag.

Flera av informanterna delar Marianos upplevelse av att det finns en större kontroll och bevakning av de arbetsplatser som ägs av

invandrare. De beskriver också att de uppfattar det som om människor och myndigheter tror att invandrare i större utsträckning arbetar svart, samtidigt som de själva menar att svenskar gör det i lika stor utsträckning men att det inte synliggörs och kontrolleras lika ofta. Huruvida det verkligen är hårdare kontroll av invandrarägda restauranger är något som det bara går att spekulera kring eftersom det saknas forskning på området. Men det intressanta i sammanhanget är att det finns en stark upplevelse av att myndigheter, och i detta fall även fackföreningarna, gör åtskillnad mellan olika anställda och olika företag, baserat på etnicitet. Detta kom också fram i diskussionerna om svartarbete.

P: Så svenskarna är mer ärliga om sina svartjobb?

M: Ja, svenskarna dom blir inte granskade lika mycket som utlänningar, det är därför. Och sen kan inte svenskarna tänka sig att jobba för 60 spänn. Dom värderar sitt arbete mer, och dom gör mycket mindre.

P: Hur menar du?

M: Ja, jag har jobbat med dom. Dom tar pauser och ändå får dom mer. Jag har märkt att här på Möllan finns det restauranger som är fulla men det är ändå bara två som serverar, och dom springer och springer. Och dom flesta jobbar svart eller fifty-fifty. Men om du går till Lilla torg så ser du att det finns mer personal, de jobbar också svart, men i och med att svenskarna är mer ordningsamma kan de sina rättigheter, och allt det där, medan invandrarna hela tiden håller på att försöka smyga för myndigheterna och så.

P: Så invandrare jobbar mer, men tjänar mindre?

M: Ja, så är det, det har jag själv sett. På alla restauranger i Malmö. Till exempel på dom fina restaurangerna, där det bara jobbar svenskar, har dom minst två till tre som jobbar på kvällarna, och dom jobbar alla svart och får 100 spänn i timmen. Och på Möllan där jag har varit, och där har man inte någon OB, och där är vi aldrig så många på kvällarna så vi jobbar fan så mycket mer än på de där fina restaurangerna.

Marianos beskrivning reser två tätt sammanlänkade frågor. För det första sambandet mellan stadens rasifiering (Molina, 1997) och variationer i arbetsvillkoren beroende på var i staden man arbetar. Möllevångstorget och Lilla Torg är två torg i Malmö som båda har många barer och restauranger. Den sociala sammansättningen i områdena är emellertid i hög grad olika om man ser till årsinkomster, antalet arbetslösa osv. (Statistisk årsbok Malmö, 2003). Att jobba på Möllevångstorget – Möllan – innebär enligt Mariano att man arbetar mer. Om man däremot jobbar på Lilla Torg finns det större möjligheter att ta det lugnt, något han ser som en följd av att svenskar värderar sitt arbete högre och att de känner sig tryggare i

att inte göra allt den lagliga vägen. Som beskrevs tidigare menar Mariano också att en av orsakerna till varför han inte får jobb på Lilla Torg är att det huvudsakligen är svenskar som äter där, och att svenskarna på Lilla Torg vill bli serverade av andra svenskar.

Den andra frågan som Marianos berättelse reser är om kundernas och arbetsgivarnas förhandlingar och göranden av kategorierna invandrare och svenskar, genom till exempel exotisering av vissa arbeten, leder till att olika rum kodas på olika sätt och att detta i sin tur reser mer eller mindre osynliga murar i en stad, murar som människor hindras från att överskrida. En möjlig effekt av detta skulle vara att skillnader i arbetsvillkor och arbetsintensitet naturaliseras genom att det etableras nischer som kodas som etniska inom ramen för en delad och polariserad stad utifrån etniska markörer. Rasifieringen av staden innebär i så fall att det finns en relation mellan geografisk segregering och människors arbetsvillkor. Men den geografiska segregeringen är inte entydig: flera av informanterna arbetade till exempel i områden som Lilla Torg. Vilka krav på exotism, på att vara ”den andra”, som ställs på arbetsplatserna varierar säkert beroende på var i en stad man arbetar. I Leilas fall beskrev hon till exempel hur kunderna exotiserar henne genom att fråga var hon kom ifrån och kommentera hennes hår. Exotiseringen kan tänkas fylla flera funktioner. En funktion kan vara att differentiera arbetskraften (t.ex. till olika arbetsplatser), något som Mariano beskriver. En annan funktion kan vara att uppfylla de förväntningar hos kunder och arbetsgivare, som bl.a. Leila beskriver, på att vissa kroppar ska sälja och producera en exotisk känsla. Informanternas berättelser kan förstås med begreppet inkluderande underordning.⁶ Begreppet belyser hur den strukturella diskrimineringen inkluderar människor med utländsk bakgrund i arbetslivet, men i en underordnad position; t.ex. en inkludering till vissa platser och nischer, samtidigt som dessa platser organiserar underordningen. Inkluderingen i arbetslivet görs i dessa fall i rasifierade institutionella ramar som skapar underordning exempelvis genom att man tvingas arbeta under sämre arbetsvillkor.

Mariano upplever att svenskar jobbar mindre än invandrare och att arbetsintensiteten är lägre på de arbetsplatser som domineras av svenskar. Det är intressant att se hur relevant uppdelningen i

⁶ Begreppet inkluderande underordning hämtar jag från Anders Neergaard (2006) som använder sig av begreppet för att understryka att inkluderingen av rasifierade grupper på arbetsmarknaden sker utifrån en underordnad position som uttrycks i form av nischade branscher, yrken och arbetsuppgifter, osäkra anställningsformer, lägre löner, mindre inflytande och sämre karriärmöjligheter.

svenskar och invandrare är för informantens upplevelser av skillnader i arbetsvillkor. Mitt material här är begränsat men det reser ändå den intressanta frågan om hur rasism och sexism i arbetslivet påverkar arbetsintensiteten och arbetets innehåll. I det förra avsnittet kunde vi se hur diskurser om svenskhet och exotism fungerade som sorteringsgrund i fördelningen av olika arbetsuppgifter, en fördelning som innebär att de som kodades som icke-svenskar fick sämre arbetsvillkor. Marianos och Leilas berättelser belyser hur arbetsvillkoren och arbetsintensiteten påverkas av att arbetskraften konstrueras utifrån idén om ”vi och dom” och visar hur denna indelning inverkar på arbetets konkreta utformning (t.ex. hur snabbt man tänker sig att det skall gå att bli serverad). Immanuel Wallerstein menar, i likhet med Robert Miles, att rasismen har en konstitutiv roll i det kapitalistiska ekonomiska systemet.⁷ Författaren menar att rasismens och sexismens funktion inte är att utesluta människor från arbetslivet, utan att placera dem i en hierarkisk relation till varandra – det vill säga att naturalisera de ojämlikheter som kapitalismen skapar. Men frågan är om inte rasismen och sexismen förutom att naturalisera ojämlikheter också förändrar formerna för hur arbetet skall utföras, exempelvis genom krav på mer arbete under samma tid eller på att de anställda skall utföra arbetet på ett annat sätt (till exempel genom att tvingas vara ”exotiska”). Rasismen och sexismen kan därmed ses som en del i en företagsstrategi. Denna slutsats förstärker därmed tanken om att rasism och sexism inte kan ses som anomalier i arbetslivet utan i själva verket spelar en central roll för hur ekonomin organiseras. Men det innebär också att rasism och sexism inte kan reduceras till ideologier eftersom de ändrar formerna för kapitalismens organisering.

Skillnadsskapande processer sker inte bara inom ramen för en rasifierad stad; vi ser det också på de enskilda arbetsplatserna, där olika rum tycks kodas etniskt på olika sätt. Leila och Susana som tidigare arbetade på en restaurang arbetar nu tillsammans på ett bageri med café. Bageriet har växt under de senaste åren, och har nu två butiker med kaféservice. Denna expansion menar informanterna har lett till att företaget valt att gå från att tidigare anställa ”invandare”, till att i dag anställa människor som arbetsgivaren uppfattar ser ut som svenskar.

⁷ Han menar att sexismen och rasismen är två ideologier som överbryggat två motsatta viljor inom kapitalismen. Å ena sidan viljan att vara universalistisk, å andra sidan viljan att skikta arbetarklassen.

L: Innan var det många invandrare som jobbade på bageriet, men nu är det väldigt få som expedierar som är invandrare.

S: Jag och Leila är dom enda som ser invandrade ut, dom andra ser väldigt svenska ut, dom som jobbar, men dom som ska representera bageriet ska se ut som svenskar, medan de som bakar och så dom är invandrare. Dom som inte syns. Men ägarna är ju inte svenska, men jag känner verkligen att dom inte vill ha invandrarstämpeln på företaget. För då är det väl mindre värt och mindre exklusivt.

För att slippa en invandrarstämpel behövs det enligt informanterna människor som i företagets möte med kunden uppfattas som svenskar. Leilas och Susanas berättelse kan också läsas som exempel på hur svenskhet och vithet, genom att det kopplas till exklusivitet och status, konstrueras. Vithetens privilegium innebär i detta fall att de som uppfattas som svenskar anses vara bättre representanter för arbetsplatsen, och att det är dem som arbetsplatsen vill visa upp. Det finns en tendens att inom serviceforskningen endast fokusera på serviceyrken som har någon form av kundkontakt. Det är emellertid viktigt att se att många av servicesysslorna inte alltid är synliga för kunden. Frågan är vilka som får dessa sysslor och vad dessa människors frånvaro i det ”synliga” arbetslivet har för konsekvenser, både för deras arbetsvillkor och för deras möjligheter att ta sig in i de mer ”synliga” delarna av arbetslivet. Att inte ta dessa sysslor och arbetsuppgifter i beaktande innebär att forskningen riskerar att missa det som äger rum ”bakom kulisserna”, såsom Omar, en av informanterna, beskriver det.

O: Det kan vara väldigt vackra miljöer, restauranger kan ju vara väldigt vackra, och sen när du kommer in i köket eller går till städ, och går omkring i skiten är det en annan sak, man måste kunna se bakom kulisserna, då tror du att du är tillbaka på 1940-talet.

Frågorna om vad som händer ”bakom kulisserna” och vilka som finns bakom dessa leder vidare till frågeställningar om vilka rum som är öppna för vem och vilka kroppar som skall finnas och inte finnas i offentligheten. Leila och Susana berättar:

S: Från början var det ju deras egna familjer som jobbade där. Och folk jobbade svart. Men så när dom anställde nya så anställde dom svenskar.

L: Och sen så växte företaget och då kunde dom inte ha så många som jobbade svart, och då anställer man hellre svenskar.

S: Jag tror att företaget blir mer övervakat om det är invandrare som jobbar. Inte för att det är bättre, men man blir nog mer övervakad. Men man kan göra samma saker, men de kanske inte kollar lika mycket. Min kompis fick sparken för att hon kom fem minuter för

sent, och då hade hon jobbat över en massa dagar, hon hade varit där i två år, och jobbat flera gånger utan att få betalt, och så kommer hon sent en dag så får hon sparken, för att dom vill ta in en vit, så de sparkade en massa som jobbade svart och sen anställde dom folk som jobbade vitt, och dom var ofta vita.

L: På något sätt känns det som om man ska anställa vitt så anställer man en vit, och ska man anställa svart så tar man invandrare. Därför att anställningen är mer värd om den är vit, och då ska den också ge någonting, kan man tänka att dom tänker.

Informanterna menar att det finns två anledningar till att man inte vill anställa invandrare till att sköta affärens möte med kunden. Den första är att arbetsgivarna vill visa att man inte är ett invandrarföretag, i och med att företag med invandrarstämpel enligt informanterna granskas hårdare av myndigheter. Den andra anledningen är kopplingen som görs mellan att anställa vitt och anställa vita och mellan att anställa svart och anställa invandrare. Den process som informanterna beskriver innebär att företagen som skall anställa vitt hellre anställer människor som ser ut som "svenskar". Detta kan innebära att ju bättre det går för ett företag desto mindre möjligheter finns det för människor som inte uppfattas som svenskar att följa med företaget i denna utveckling. Det skulle också vara intressant att utforska hur begrepp som vit och svart arbetskraft inverkar på föreställningar om vem som arbetar svart och vem som arbetar vitt?

I detta avsnitt har jag visat hur arbetsplatsernas och stadens rasifiering kan kopplas samman med arbetets etniska diskriminering. Olika sfärer på en arbetsplats och inom en stad skapar skilda arbetsvillkor för de anställda och påverkar arbetsintensiteten. Det är uppenbart att det behövs mer forskning som fångar den interaktion som äger rum mellan å ena sidan staden och arbetsplatsernas rasifiering och å andra sidan arbetets utformning, innehåll och intensitet.

Tidens ojämlika och flexibla ansikte

En av de mest markanta förändringarna inom det svenska arbetslivet under 1990-talet var ökningen av tillfälliga anställningar.⁸ Det finns i dag omfattande forskning som granskar konsekvenserna av

⁸ I Sverige har denna ökning inte kopplats till könsmaktsordningen och rasismen på arbetsmarknaden i lika stor utsträckning som i andra länders forskning (se Standing, 1998).

tillfälliga anställningar (Aronsson, 2000; Håkansson, 2001; Mulinari, 2004) och som analyserar de strukturella orsakerna bakom ökningen (Acker, 1992; Thompson & Warhurst, 1998). Det finns en mångfald av tidsbegränsade anställningar, såsom vikariat, projektanställningar, säsongsanställningar, behovsanställningar. Forskning visar att de olika anställningsformerna på olika sätt inverkar på människors arbetsvillkor och trygghet. (se t.ex. Håkansson, 2001; Mulinari, 2004)

Inom hotell- och restaurangbranschen är det som kallas ”extra vid behov” den vanligaste formen av tillfällig anställning. Det är en anställningsform som enligt kollektivavtalen endast får användas under speciella omständigheter. År 2003 hade 25 procent av medlemmarna i Hotell- och Restaurangfacket tillfälliga anställningar och av dessa var 8 procent anställda ”extra vid behov”. Historiskt sett har tidsbegränsade anställningar snarare varit regel än undantag inom hotell- och restaurangbranschen men i likhet med andra branscher såg man likväl en tydlig ökning av tidsbegränsade anställningar under 1990-talet.

De tillfälliga anställningarna kan ses utifrån flera maktdimensioner. Jag vill här diskutera hur dessa anställningsformer kan ses som ett utslag av inkluderande underordning i arbetslivet. Med inkluderande underordning menas i detta specifika fall en inkludering i arbetslivet genom exempelvis anställningsformer som skapar underordning både i förhållande till ekonomi och inflytande, men även i relation till arbetets utformning. Är det möjligt att överrepresentationen av personer med invandrarbakgrund i tillfälliga anställningar skapar speciella arbetsvillkor och krav som endast finns i relation till invandrare med dessa anställningar? Detta är inte en fråga som jag här kan besvara, men jag vill utifrån mitt material belysa hur dessa anställningsformer dels skapar en osäkerhet, men också påverkar de dagliga arbetsvillkoren för de anställda. Samtliga av informanterna hade under perioder haft olika former av tillfälliga anställningar. Nikola var i fyrtioårsåldern och hade arbetat som servitör större delen av sitt liv. Vid intervjutillfället hade han precis fått en tillsvidareanställning efter att ha gått arbetslös i nästan tio år.

P: Så under hela 1990-talet har du varit arbetslös?

N: Ja. Men jag har jobbat väldigt mycket. Extra vid behov men det var mycket påfrestande för jag vågade inte säga nej någonstans. För om man säger nej så kanske dom inte kallar mig nästa gång, trots att jag mätte dåligt.

Nikola berättar att en av effekterna av hans tillfälliga anställning är att han tvingas tacka ja till arbete även när han mår dåligt, eftersom han inte vill riskera att inte bli uppringd igen. Nikolas beskrivning ställer oss inför frågan om huruvida tillfälliga anställningar i förlängningen kan medföra ökade hälsorisker, mer stress och utbrändhet. Nikola hade själv arbetsrelaterade sjukdomar, vilket var orsaken till att han avskedades från sin tidigare arbetsplats. Nu tvingades han, eftersom han var rädd att tacka nej till arbete då han menade att detta kunde leda till att han inte fick något arbete alls, återigen utföra den typen av arbete som hade orsakat problemen. Just osäkerheten brukar lyftas fram som en av de tydligaste konsekvenserna av behovsanställningar. Rädslan för att exempelvis tacka nej till ett arbete eftersom man inte vet när man erbjuds ett annat, kan ses som en del av denna osäkerhet. Den här osäkerheten bygger också på att det alltid finns andra människor på arbetsplatsen som kan hoppa in med kort varsel, i och med att man ofta har flera på arbetsplatsen som saknar tillsvidareanställning. Patricia hade arbetat inom hotell- och restaurangbranschen sedan hon kom till Sverige för ca trettio år sedan. Fram till 1990-talet hade hon tillsvidareanställningar men har sedan dess endast haft tidsbegränsade anställningar. I dag har hon två olika jobb, men hon arbetar främst som servitris.

Paula: Hur är det tycker du? Hur många timmar jobbar du?

P: Det kan vara allt mellan 40 timmar i veckan och ingen. Det är kanske lite dumt när det inte är någon timme i veckan. Extra vid behov, det är om man behöver folk, och så vet man att det finns vissa personer som man kan ringa på stand by. Så funkar det. Säger man nej en gång så kan man bli nobbad.

Antalet timmar som Patricia arbetade varierade. Hon hade två olika arbeten, vilket innebar att hon jobbade minst några timmar de flesta veckorna. Alla de informanter som hade tillfälliga anställningar menade att det största problemet med anställningsformen är att man inte vet hur mycket pengar man kommer att ha i slutet av månaden och att det är svårt att planera livet när man kan kallas in utan varsel. Att vara flexibel menade flera informanter var något av ett krav i dagens arbetsliv, och flexibiliteten kopplades ofta samman med en ökad stress i arbetslivet. Patricia beskriver de förändringarna hon ser i arbetslivet med följande ord:

P: Det har ju blivit stressigare, det är ju svårare att få jobb, det är svårare att få ett ställe som man kan vara på, utan man måste vara så pass

flexibel så att man får gå runt. Och det är så, om man vill ha jobb, om man vill överleva. Om man skulle uttrycka sig lite grovt. För att överleva i dag måste man vara med på noterna överallt. I alla fall inom vår bransch.

”Man måste vara med på noterna överallt” säger Patricia lite uppgiven och skrattar. Ironi var något som ofta kom fram under diskussionerna om det ökade kravet på flexibilitet. Stressen föddes ur en situation där hon inte får en tillsvidareanställning utan i stället kallas in när det finns behov och således hela tiden måste flytta mellan olika arbetsplatser. Rörligheten är ett måste inom branschen, menar hon. Gunnar Aronsson och Klas Gustafsson lyfter fram att ökningen av tillfälliga anställningar har lett till en ökad tystnad på arbetsplatserna, t.ex. när det kommer till att kritisera dålig arbetsmiljö (1999). Frågan är också de anställdas möjligheter att göra motstånd och synliggöra kränkande behandling i termer av rasism och sexism minskar mot bakgrund av ökningen av tillfälliga anställningar inom branschen. Nikola berättar:

P: Vad tycker du är skillnaden mellan att ha en fast anställning och en ”vid behov”-anställning?

N: Man kan ju planera, man kan umgås med familjen och vänner. Annars kan dom ringa bara några timmar innan och säga vi behöver dig, fast jag inte hade tid för att jag kanske skulle gå med barnen någonstans så var jag tvungen att säga ja för annars så kanske dom inte ringer nästa gång. Så det var ju psykiskt påfrestande, det tycker jag. Och det har nog satt sina spår. Även om jag verkar glad och sådär, tio år är en lång tid.

P: På vilket sätt har det satt spår?

N: För att överleva jag fick ju sitta kvar hemma och vänta, kanske att någon ringde. Det är klart att jag gick och handlade eller gjorde andra saker, det skall jag inte säga att jag inte gjorde, men hela tiden fanns det där – tror du att någon har ringt?

P: Det ligger och maler?

N: Ja ja. Tänk om dom ringde en gång när jag inte var hemma och en annan gång när jag inte var hemma, tror du då att dom skulle höra av sig ändå? Så man hade det i bakhuvudet hela tiden. Jag var ju tvungen att försörja mig, jag hade ju A-kassa men det är inte så mycket.

Något som kommer fram i Nikolas beskrivning av den otrygga anställningens effekter är hur man tvingas förhandla mellan å ena sidan kraven på flexibilitet i relation till arbetet och å andra sidan relationen till familj och vänner. Genom en inlåsning i de otrygga anställningarna finns det en risk att det skapas en situation där människor inte enbart är stressade av sin situation i arbetslivet utan

även i relationen till sina familjer och vänner. En fråga som ställs utifrån materialet är hur ökningen av tillfälliga anställningar har förändrat kontrollen av människors tid. För även om timmarna man befinner sig på jobbet förändras (att man till exempel inte är där från 07–16), så innebär inte detta, i och med att man konstant måste vara till arbetsmarknadens förfogande, per automatik att kontrollen av arbetskraften minskar. I de politiska diskussionerna kring den ökade flexibiliteten i delar av arbetslivet har det ibland hävdats att tidsbegränsade anställningar fungerar som en ingång till tillsvidareanställningar. Samtidigt visar den begränsade forskningen som finns på området att speciellt människor med utländsk bakgrund har svårt att komma bort från dessa former av anställningar. Kristina Håkansson visar att sannolikheten att tillfälliga anställningar för utländska medborgare övergår till fasta anställningar är lägre än vad den är för svenska medborgare. Andreas Jonsson & Mårten Waller drar i sin text *Är utländska medborgare segmenterade mot atypiska arbeten?* slutsatsen att:

För utländska medborgare (och utomnordiska medborgare i synnerhet) med en tillfällig anställning kan vi alltså konstatera att de tillfälliga anställningarna oftare än för befolkningen i sin helhet återfinns inom yrkessektorer som är okvalificerade och lågbetalda (2001:166).

Det finns med andra ord lite som tyder på att dessa anställningar utgör en språngbräda till mer trygga anställningsformer: Frågan är tvärtom om de inte cementerar och fördjupar de ojämlikheter i arbetsvillkoren som redan finns. I relation till debatten om den ökade flexibiliteten i arbetslivet brukar två olika former av flexibilitet lyftas fram: den numerära och den funktionella. I boken *Flexibilitetens gränser* definierar Anne Grönlund den numerära flexibiliteten som att "arbetstiden varierar med verksamheten eller den anställdes behov" (2004:14). Den funktionella flexibiliteten skapas när de anställda växlar mellan olika typer av arbetsuppgifter, beroende på var det finns mest att göra. Ofta har forskare hävdats att den numerära flexibiliteten framförallt finns i de perifera delarna av arbetslivet och den funktionella i dess centrum. Mitt material pekar på att det finns en tydlig koppling mellan den funktionella och den numerära flexibiliteten även i arbetslivets periferi. Föreningen av de olika formerna av flexibilitet skapar en utbytbar arbetskraft, då arbetskraften både är flexibel numerärt i relation till arbetstider och funktionellt i relation till arbetsuppgifterna. Patricia som hade två

olika arbeten och därför kan sägas vara numerärt flexibel var också funktionellt flexibel.

Paula: Men om man talar konkret, vad är det för jobb du gör?

P: Ja. Det är alltså servicen, det är service?

Paula: Serverar du?

P: Ja, sen kan jag göra en massa andra grejer om det finns tid.

Paula: Har du en massa andra arbetsuppgifter?

P: Hamnar jag i restaurangen så kan jag hamna i källskänken, och i köket och i baren, så det är inte bara det att man serverar. Det finns ju en massa annat runt om. Men serveringen är ju det viktiga.

Paula: Men vet folk på arbetsplatsen att "om det behövs folk där så hoppar jag in där". Hur vet man det?

P: Jag jobbar med allt i alla inom restaurang, man ska ju vara flexibel det har du väl hört.

Patricia hade två olika arbeten och på båda ställen ringdes hon in vid behov. Den numerära flexibiliteten blir tydlig, men det finns också en funktionell flexibilitet då informanterna återkom till att deras arbetsuppgifter alltid var mycket omfattande och skiftande. Vi ser hur de olika formerna av flexibilitet vävs samman: numerärt då man arbetar vid behov och funktionellt då man arbetar där behoven finns på arbetsplatsen. Det var flera av informanterna som just beskrev att de sällan hade endast en arbetsuppgift, utan de flesta roterade på olika sysslor beroende på den rådande underbemanningen på arbetsplatserna.

Jeanette var i trettioårsåldern och hade utbildat sig för jobb inom livsmedelsbranschen. Hon hade arbetat sedan hon tog studenten. Hon hade varit på många olika arbetsplatser och haft varierande arbetsuppgifter. Enligt Jeanette var det få av hennes vänner som haft tillsvidareanställningar, vilket hon upplevde som positivt.

J: Jag har inte många kompisar som har varit på ett och samma ställe under lång tid, men det är också tack vare att man vill göra annat också. Att man vill utvecklas. Jobbar du på en grekisk restaurang, och där bara är grekisk mat så jobbar du där ett år och sen vill du jobba någon annanstans där det finns annan mat och andra människor. Annars så är det framförallt kockarna dom måste ju byta, dom måste ju jobba med olika menyer, olika konstellationer, det finns ingen som vill ha dom annars.

P: Att man inte vill anställa för att dom inte har bredd?

J: Nää precis, dom måste ha en bredd. Det är ju samma, jag har jobbat med allt från bakning på ett center till fina restauranger, då har man ju en bredd, så kommer du till arbetsgivaren så kan du göra hamburgare om det skulle vara så eller baka, men du kan även göra såser från grun-

den om det skulle vara så. Så det är ju jättepositivt om du kan ha en sådan bredd på din utbildning, tycker jag i alla fall.

Enligt informanten är flexibilitet något som hon och hennes vänner uppskattar, då det ger variation i ett arbete som hon annars beskriver som relativt monotomt. Hon påpekar att den här formen av rörlighet ökar hennes värde på arbetsmarknaden, i och med att arbetsgivarna vet att hon besitter kunskaper om ett brett fält av arbetsuppgifter. Den här flexibiliteten, att man byter arbetsuppgifter, kan vara kopplad till anställningsformen, i och med att de korta anställningarna gör att det finns en mer omfattande rörlighet i arbetslivet generellt.

Den bredd av erfarenheter och kunskaper som förvärvas genom förflyttningen i arbetslivet leder enligt Jeannette till att hennes chanser att få en anställning ökar. En möjlig effekt av detta är att arbetsgivarna får en arbetskraft som är utbytbar i högre utsträckning, dels för att många har tillfälliga anställningar och dels för att arbetskraften har en bred kunskapsbas vilket innebär att de snabbt kan gå in och utföra olika typer av arbetsuppgifter utan någon längre inskolningsperiod.

P: Är det lätt att få jobb, till exempel på ett sånt här café [där vi sitter; författarens anmärkning]?

J: Jag tror det, är man lite framåt och har lite kontakter. Jag har ju egentligen sällan haft några fasta jobb, men jag har sällan gått arbetslös några långa perioder, det är som nu den restaurangen som jag har jobbat på nu, den har stängt nu för två månader sen, och jag har ett nytt jobb på gång nu, så det är kanske två månader emellan, så jag upplever det inte alls som svårt. Det är lite för att man har lite att stå på, jag tror det är svårare för dom som är tio år yngre som precis har kommit ut från skolan, det är nog svårt. Men om du har jobbat inom lager, och du kan restaurangen, och du kan serveringen och du kan baka, och du kan lite av varje så är det klart att du är intressant för arbetsgivare och ha, för du kan ju hoppa in var som helst när folk är sjuka.

Att ha ett brett kunskapsfält beskrivs av Jeanette som en fördel när hon söker arbete, eftersom arbetsgivaren är medveten om att man då kan utföra en rad olika arbetsuppgifter. Några av informanterna menade att dessa former av rotation i sig kan vara bra, men endast om man upplever att man har tid att genomföra arbetet, något som de flesta menade sig sakna eftersom arbetsplatserna ofta var konstant underbemannade. I dessa situationer skapade rotationen ofta stress. Flexibilitet kopplas ofta till tid, men det finns även en flexibilitet i förhållande till rum, då de anställda förflyttar sig mellan

olika rum för att utföra olika arbetsuppgifter. Nikola berättar om hans upplevelse av de nya rotationsformer som införts på hans arbetsplats.

N: Man hade presenterat det nya konceptet att vi skulle rotera, då var man plötsligt inte längre serveringspersonal, servitör, utan man skulle vara allt i allo. Han kunde bara ropa ”ja nu behöver vi bädda fler rum” och då fick vi gå och städa och bädda rum och sådär och sen kanske han sa nu behövs det folk här nere i restaurangen för då hade det kommit gäster. Det är ju något fruktansvärt och långt ifrån arbetsmiljövänligt (...) De flesta var emot den nya organisationen och försökte att den inte skulle gå igenom. Men det hjälpte inte, det är ju arbetsgivaren som bestämmer. Och facket fick ge vika. (...) Vi var ju försökskaniner. Det gick ju egentligen väldigt dåligt för företaget då. Och då skulle man införa det här för att man skulle kunna utnyttja arbetskraften bättre när man ändå är på arbetet.

Ett tema som återkom i flertalet av intervjuerna var upplevelsen av en permanent underbemanning på arbetsplatserna. Leila beskriver i likhet med Nikola sambandet mellan å ena sidan för lite personal och å andra sidan mer arbete på arbetsplatserna.

L: Jag hade mardrömmar om jobbet innan jag gick dit. Alltså dagarna när jag visste, imorgon ska jag jobba, så hade jag faktiskt mardrömmar. Restaurangen var stor, och det hade behövts två som var där, men man var bara en, och det var underbemannat och det var jättestressigt plus att kunderna kräver väldigt mycket, plus att restaurangen utgick från att vara exklusiv restaurang, en finare restaurang som man går till när man ska vara fin, så alla kräver väldigt mycket. Och chefen var ganska sträng när det kommer till kritan. Och sen när dom bytte chef så öppnade hon den andra delen av restaurangen som hade varit stängd innan, så det blev dubbelt så stort men man var fortfarande bara en. Det var väldigt mycket att göra, och vissa fredags- och lördagskvällar så var man två, men man hade behövt vara fyra egentligen för man gör så himla mycket. Men jag upplevde, jag klarar inte stress så jättebra vilket man kanske måste göra om man ska ha serviceyrken, det är så jävla stressigt och jag mätte fan illa av det faktiskt. Man kände så mycket att man inte fick göra fel, man vara så jävla rädd för att slå in på kassan fel, fattades fem spänn så blev det värsta kalabaliken, jag kommer ihåg en gång när han klagade att det var fel i kassan och då hade vi sålt för flera tusen spänn, och man kände så här, varför skulle jag sno femtio kronor...

Leilas berättelse fångar många aspekter som återkommer i andra informanternas beskrivningar av sin arbetssituation. Även om nästan alla informanter tyckte om sitt arbete, i den meningen att de hade en yrkesstolthet i det de gjorde, ofta kopplat till att göra människor

glada och nöjda, upplevde många av informanterna att deras arbetsmiljö sällan gjorde det möjligt för dem att utföra jobbet så som de skulle ha velat. Det som är tydligt är att arbetsuppgifterna är mycket omfattande. Ingen av informanterna jobbar enbart med servering. Stressen hänger nära samman med antalet arbetsuppgifter, men även med kundens krav på att allting skall vara perfekt. Flexibiliteten är, som jag försökt visa, kopplad till utförandet av olika arbetsuppgifter. Flera informanter inleder med att säga att de serverar, står i baren eller i köket, för att ett par sekunder senare lägga till en massa andra arbetsuppgifter som de också skall utföra. Den numerära och den funktionella flexibiliteten hänger samman. En större flexibilitet, bland annat organiserad via tidsbegränsade anställningar, för med sig en ökad flexibilitet in på arbetsplatserna, i och med att de anställda har en bredare kunskapsbas. Mariano berättar:

P: Du har jobbat relativt många år, ser du några förändringar inom branschen?

M: Förändringen är att lönerna inte går upp, men att vi har mer ansvar. På restaurangerna finns det färre personal men vi har samma löner samtidigt som vi gör en massa mer arbete i och med att vi gör andras arbete. Innan fanns det utrymme för att ta sig en kaffe, men nu finns det inget.

P: Varför?

M: Det är nya tider. Allt privatiseras, allting är budget och siffror. Det blir stora kedjor av allting. Så även om restaurangen finns här, finns de som bestämmer i Stockholm och de vill se resultat och siffror och då bryr de sig inte om hur det är med personalen.

Flera av informanterna menade att underbemanningen var ett kroniskt problem som de tvingades hantera. Detta kan tolkas som ett sätt för företagen att utlokalisera krav på effektivitet och nedskärningar ner i organisationen. Flera informanter pekar på att deras arbete är stressigt, samtidigt som de menar att deras möjligheter att förändra är begränsade. Därmed inte sagt att informanterna anpassar sig utan kritik och olika strategier för att minska arbetsintensiteten för sig själva och varandra. En rad forskare har teoretiserat kring de blandade strategier som människor använder sig av för att göra motstånd. Spektret av strategier är omfattande och kan variera mellan total anpassning och olika former av förhandlingar eller individuella och kollektiva motståndsstrategier. Det finns inte utrymme för mig att här föra ett längre resonemang om dessa strategier som i mitt material tar sig uttryck både kollektivt genom till

exempel fackligt arbete i Hotell och Restaurang-facket och mer individuellt som de vi sett ovan. En strategi som jag dock vill beröra är det jag har kallat för *solidaritetsfällan*. Flera av informanterna i denna studie och i en mindre studie som jag gjorde om effekterna av ofrivillig deltid inom detaljhandeln (Mulinari, 2004) återkom till berättelser om hur de hjälptes åt på arbetsplatserna. De anställda hjälptes till exempel åt med att slutföra arbetsuppgifter som arbetskamrater eller de själva inte hann med att utföra, eller genom att komma till arbetet även om de var sjuka eller lediga (om de ringdes in på sina lediga dagar) då de menade att deras frånvaro ökade arbetsbelastningen för de andra anställda. Denna form av solidaritet mellan de anställda skapar en paradoxal situation. Å ena sidan indikerar mitt material att det finns en tydlig solidaritet mellan de anställda när det gäller att hjälpas åt; å andra sidan innebär detta att företagen kan förlita sig på denna solidaritet och till exempel inte anställa fler människor även om det finns en underbemanning då de vet att de anställda utför arbetet genom att helt enkelt arbeta mer under samma antal timmar utan att för den skull få högre lön. Solidariteten mellan de anställda blir därmed en fälla, i och med att det riskerar att skapa en situation där det är möjligt för företagen att till exempel ha en permanent underbemanning. Vi ser här hur komplexa formerna för motstånd kan vara, i och med att solidariteten i grunden också kan innebära en anpassning till rådande förhållanden på arbetsplatsen.

Jag menar att det finns en tydlig länk mellan å ena sidan den numerära flexibiliteten och å andra sidan den funktionella flexibiliteten, i och med att företagen utnyttjar såväl den numerära som den funktionella flexibiliteten och att dessa ofta kan vara beroende av varandra. I och med att människor med utländsk bakgrund⁹ är statistiskt överrepresenterade bland dem som har tidsbegränsade anställningar, är förmodligen deras rörlighet på arbetsmarknaden större. Det kan innebära att det ställs högre krav på en funktionell flexibilitet för dessa grupper av arbetare. Det skulle vara intressant att fundera på om tillfälliga anställningar kan ses som en form för inkluderad underordning i arbetslivet, där inkluderingen sker på bekostnad av en utbytbarhet som innebär att en del av arbetskraften tvingas bli ett permanent flexibelt inslag i arbetslivet, såväl numerärt som funktionellt. Wallerstein och Balibar (2002) argumenterar att rasismens funktion inom det kapitalistiska systemet

⁹ "Personer med invandrarbakgrund" är den term som används i statistiken.

inte är att placera människor utanför arbetskraften. Det handlar i stället om att skikta arbetskraften. Tillfälliga anställningar kan därför möjligtvis tolkas som en form av inkluderande underordning, som skapar olika skikt av arbetskraft men som samtidigt innebär att arbetets karaktär förändras via en rasifiering av arbetet.

Arbetets och arbetskraftens rasifiering – en ömsesidig process

Kategorierna invandrare och svensk är något som hela tiden görs i arbetslivet. I mitt material tar det sig uttryck genom att kunder och arbetsgivare på olika sätt förhåller sig till och reproducerar dessa kategorier. Men vi ser också hur informanterna överskrider och ifrågasätter dessa kategorier och de positioner (och roller) som är kopplade till dem. Kategorierna invandrare och svensk beköns inom ramen för ett förväntat heteronormativt spel mellan kunderna och de anställda. Vi ser hur de olika kategorierna måste göras (och övas in) för att upprätthålla det "naturliga" kundmötet. Det som säljs är inte bara tjänster, utan det finns olika typer av meningar kopplade till de människor som säljer tjänsterna. Feministiska och antirasistiska forskare har synliggjort och utforskat hur arbetslivet i Sverige formas utifrån en intersektion av strukturella ojämlikheter baserade på klass, kön, etnicitet och ålder. Den antirasistiska forskningens bidrag är centrala, inte minst för att de har flyttat fokus från idén om kulturella skillnader eller individuella skillnader som orsaker bakom ojämlikheter i frågor rörande makt, strukturell diskriminering och exploatering. Mitt bidrag i den här antologin tar sin utgångspunkt i denna rika och omfattande forskning och visar att det finns en länk mellan å ena sidan skapandet av arbetskraften i termer av vi och dom och å andra sidan arbetets rasifiering. Exkluderingen och hierarkiseringen görs i detta fall t ex utifrån rådande diskurser om vem som tillhör och vem som inte tillhör nationen Sverige, men finns även inbäddad i det konkreta arbete som arbetskraften skall utföra. Det skillnadsskapande som informanterna beskriver konstruerar ojämlika relationer. Dessa processer menar jag skall sättas i relation till de strukturella ojämlikheter som vi ser i arbetslivet. Det är inte så att ojämlikheterna på ett lokalt plan, t ex en arbetsplats, endast är en direkt spegling av de strukturella ojämlikheterna, utan uttrycken och formerna för denna ojämlikhet förhandlas, förändras och reproduceras olika. Jag menar

att vad vi ser är en ömsesidig process mellan skapandet av specifika grupper av arbetare och arbetets rasifiering. Informanternas beskrivningar av hur kunder exotiserar dem och hur arbetsgivarna skiljer på arbetskraften beroende på om de uppfattas som svenskar eller inte belyser hur både kunder och arbetsgivare konstruerar de anställda som en specifik typ av anställda och hur detta i sin tur öppnar för en annan behandling av de anställda som rasifieras. Samtidigt belyser mitt material att rasism är något högst konkret i arbetslivet och något som de anställda aktivt tvingas förhålla sig till ute på sina arbetsplatser. Etnisk diskriminering måste synliggöras, inte enbart som en form för diskriminering utan som något som är en integrerad del av arbetets konkreta utformning.

I denna text har jag visat exempel på hur åtskillnad görs inom olika nivåer i arbetslivet. I den första delen belyses hur arbetsgivare och kunder exotiserar vissa grupper av arbetare, t ex genom att koppla samman dem med olika typer av mat, men därmed också till olika typer av arbeten och arbetsvillkor. Uppfattningar om arbetskraftens etniska och kulturella särart skapar en organisering av arbetet som producerar och reproducerar ojämlikheter, i och genom arbetets utformning. Mitt material pekar också på behovet av analysverktyg som kan fånga hur kön rasifieras, eftersom kvinnor och män inom servicebranschen inte förväntas göra och sälja kön på ett och samma sätt. Skillnader i arbetsvillkor, även på en och samma arbetsplats, kan tolkas som en etnifiering av olika rum som leder till att olika människor placeras på olika ställen på arbetsplatsen. Rasifieringen behöver därför inte innebära en segregering som skiktar människor geografiskt till olika restauranger och hotell, utan det finns också en rasifiering som sker genom att kunder och arbetsgivare delar upp arbetskraften i relation till olika rum inom en och samma arbetsplats.

En av de mest påtagliga skillnaderna i termer av arbetsvillkor är själva anställningsvillkoren. Den kraftiga ökningen av olika former av tillfälliga anställningar, inte minst inom branscher som hotell och restaurang eller kommunsektorn, skapar skillnader i termer av arbetsvillkor och ens position i arbetsprocessen. Jag ser tillfälliga anställningar som en anställningsform som skapar inkluderande underordning i arbetslivet. En inkludering som sker i utbyte mot en omfattande funktionell och numerär flexibilitet. Jag menar att dessa former av flexibilitet är svåra att skilja i och med att de ofta hänger samman; en numerär flexibilitet som innebär att man förflyttar sig på arbetsmarknaden medför en funktionell flexibilitet.

De tillfälliga anställningarna innebär inte bara en osäkerhet i arbetslivet utan de förändrar också de konkreta arbetsvillkoren, till exempel genom ökade krav på flexibilitet även på arbetsplatserna och en ökad arbetsintensitet då arbetsplatserna ofta är underbemannade. Dessa tre nivåer, att åtskillnad och rasifiering görs av arbetsgivare och kunder, att de görs geografiskt med konkreta effekter för de anställda (till exempel i relation till löner) och genom anställningsformer, visar att vi behöver utforska relationen mellan å ena sidan arbetskraftens rasifiering och arbetets rasifiering. Var vi jobbar, vad vi gör, vid vilka tider och under vilka former, genereras i en interaktion mellan de strukturella och de institutionella nivåerna. Samtidigt är det viktigt att se att dessa ojämlikheter är något som hela tiden ifrågasätts och överskrids av de som utsätts för dem; kategorierna invandrare/svensk, exotisk/inte exotisk utmanas av de anställda, som därmed synliggör hur rasifieringen görs.

I dagens integrationsdebatt har mycket fokus lagts på att diskutera hur man skall integrera invandrare in i den reguljära arbetsmarknaden och de hinder som sätter stopp för detta inträde. Forskare har visat att dessa hinder bygger på en strukturell diskriminering som exkluderar vissa grupper från rätten till arbete. Samtidigt menar jag att det är viktigt att utforska hur arbetet i sig producerar och reproducerar ojämlika förhållanden. Vi behöver identifiera de mekanismer som skapar ojämlikhet vid inträdet i arbetslivet men också hur arbetet i sig rasifieras och därmed producerar reproducerar dagens ojämlikheter.

Referenser

- Abiala, Kristina (2000) *Säljande Samspel. En sociologisk studie av privat service arbete*. Stockholm. Almqvist & Wiksell International.
- Abrahamsson, Lena (2000) *Att återställa ordningen: Könsmönster och förändring i arbetsorganisationer*. Umeå. Boréa.
- Acker, Joan (1990) "Hierarchies, jobs, bodies : a theory of gendered organizations", *Gender and society*, 4 (1990) s. 139–158.
- Acker, Joan (1992) "The future of Women and Work. Ending the Twentieth Century", *Sociological Perspectives*. Spring 92. Vol. 35 Issue 1 pp 53–69.
- Anderson, Bridget (2000) *Doing the Dirty Work. The global politics of Domestic Labour*. London and New York. Zed Books.
- Anthias, Floya & Yuval-Davis, Nira (1992) *Racialized boundaries : race, nation, gender, colour and class and the anti-racist struggle*. London. Routledge.
- Aronsson, Gunnar & Gustafsson, Klas (1999) "Kritik eller Tystnad. En studie av arbetsmarknads- och anställningsförhållandens betydelse för arbetsmiljökritik". I *Arbetsmarknads och Arbetsliv* nr 5 2001.
- Aronsson, Gunnar (2000) *Anställningsformer, arbetsmiljö och hälsa i ett centrum-periferiperspektiv* Stockholm. Arbetslivsinstitutet.
- Aurell, Marie (2001) *Arbete och identitet: om hur städare blir städare*. Linköping. Linköpings Universitet.
- Balibar, Étienne & Wallerstein, Immanuel (2002) *Ras, nation, klass: mångtydiga identiteter*. Göteborg Daidalos.
- Baude, Annika: (1992). *Kvinnans plats på jobbet* . Stockholm. SNS (Studieförb. Näringsliv och samhälle): Arbetslivscentrum.
- Behtoui, Alireza (2004) "Differences in the Swedish Labour Market for Young People and the Impact of Ethnicity." *Labour Studies Journal* 18 (2004).
- de los Reyes, Paulina (1999) "I skärningspunkten mellan genus och etnicitet. Ett ekonomiskt historiskt perspektiv på invandrarkvinnor i svenskt arbetsliv", *Arbetsmarknad och arbetsliv*. Nr 4 (1999).
- de los Reyes, Paulina (2002). "Det problematiska systemskapet: om svenskhet och invandrarskap inom svensk genushistorisk forskning", i *Maktens (o)lika förklädnader: kön, klass, och*

- etnicitet i det postkoloniala Sverige. En festskrift till Woukko Knocke.* Stockholm. Atlasförlag
- Filby M.P (1992) "The figures, the personality and the Bums. Service work and sexuality" I *Work, Employment & Society*. Vol. 6, No 1 pp 23-42.
- Gonäs, Lena (1991) *Industriomvandling i välfärdsstaten*. Stockholm. Arbetslivscentrum.
- Grönlund, Anne (2004) *Flexibilitetens gränser: förändring och friktion i arbetsliv och familj*. Umeå. Boréa,
- Hall. Elaine. J (1993) "Waitering/Watressing. Engendering the work of Table Servers". I *Gender and society* Vol. 7. No September 329-346.
- Hertzberg, Fredrik (2003). *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet: hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet
- Hochschild Arlie Russell (2003) *The Managed Heart. Commercialization of the human feeling*. Berkeley. University of California Press.
- Håkansson, Kristina (2001) *Språngbräda eller segmentering. En longitudinell studie av tidsbegränsat anställda*. 2001: 1 Sofia.
- Jonsson, Andreas & Wallet, Mårten (2001) "Är utländska medborgare segmenterade mot atypiska arbetet? Undersöker skillnaden i relation till atypiska arbeten mellan utländska medborgare och svenska medborgare under tiden 1987–2000" *Arbetsmarknad och Arbetsliv*. Nr 7 2001.
- Knocke, Woukko (1981) *Invandrade kvinnor möter facket. En studie om kvinnor från fyra länder inom Kommunal och Fabrikförbundets avtalsområde*. Stockholm. Arbetslivsinstitutet.
- Knocke, Wuokko (1986) *Invandrade kvinnor i lönearbete och fack: en studie om kvinnor från fyra länder inom Kommunal- och Fabriksarbetareförbundets avtalsområde*. Stockholm. Arbetslivscentrum
- Knocke, Wuokko (1991) "Invandrade kvinnor: vad är "problemet"? i *Kvinnovetenskaplig tidskrift 12 (1991)*.
- Knocke, Wuokko, Drejhammar, Inga-Britt, Gonäs Lena & Isaksson, Kerstin (2003) "Retorik och Praktik i rekryteringsprocessen." *Arbetsliv i omvandling* 2003:04. Stockholm. Arbetslivsinstitutet.
- Laskar, Pia (2005) *Ett bidrag till heterosexuallitetens historia: kön, sexualitet och njutningsnormer i sexhandböcker 1800-1920*. Stockholm. Modernista.

- Les Back and Solomos John (2000). *Theories of race and racism a reader*. London ; New York : Routledge.
- Lindgen, Gerd (1999) *Klass, kön och kirurgi: relationer bland vårdpersonal i organisationsförändringarnas spår*. Malmö. Liber
- LO (2004) *Anställningsformer*. LO Stockholm
- McClintock, Anne (1995) *Imperial leather : race, gender and sexuality in the colonial contest*. London. Routledge.
- Miles, Robert (1993) *Racism after "race relations"*. London. Routledge.
- Miles, Robert (1989). *Racism*. New York & London. Routledge.
- Molina, Irene (2005) "Rasifiering ett teoretiskt perspektiv i analysen av diskriminering i Sverige". I SOU 2005:41 *Bortom vi och dom: teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*. de los Reyes, Paulina & Kamali, Masoud (red.). Stockholm. Fritzes offentliga publikationer.
- Molina, Irene (1997) *Stadens rasifiering. Etnisk boendesegregation i folkhemmet*. Uppsala. Kulturgeografiska institutionen Uppsala universitet.
- Mulinari, Diana & Neergaard, Anders (2004) *Den nya svenska arbetsklassen. Rasifierade arbetares kamp inom facket*. Umeå. Boréa.
- Mulinari, Paula (2004) *Flexibilitetens gränser: berättelser från golvet om ofrivillig deltid, solidaritet och flexibilitet*. Stockholm Arbetslivsinstitutet
- Neergaard, Anders (2006) "Rasifierad rekrytering i storstadskommunen: Mellan exkluderad och inkluderad underordning" I Gunnarsson, Ewa, Neergaard, Anders & Nilsson, Arne (red.) *Skilnader på kors och tvärs: Arbetsliv, storstad och makt*. Stockholm. Normal.
- Offe, Claus (1985) *Disorganized capitalism : contemporary transformations of work and politics*. Cambridge: Polity.
- Petersson, Magdalena (2003) *Identitesföreställningar. Performance, normativitet och makt ombord på SAS och AirHoliday*. Göteborg: Mara.
- Pettersson, Lena (2003) *Genus i och som organisation: översikt om svensk arbetslivsforskning med genusperspektiv*: Stockholm. Santérus.
- Phizacklea, Anne (1990) *Unpacking the Fashion Industry. Gender, Racism and Class in production*. London. Routledge.
- Schierup, Carl-Ulrik & Paulson, Sven (1994) *Arbetets etniska delning. Studier från en svensk bilfabrik*. Stockholm. Carlssons.

- Sommestad, Lena (1992) *Från mejerska till mejerist: en studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess*. Lund Arkiv.
- SCB (2005) www.scb.se
- SOU 2005:41 *Bortom vi och dom: teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*. Utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering. de los Reyes, Paulina & Kamali, Masoud. (red.) Stockholm. Fritzes offentliga publikationer
- Standing, Guy (1998) "Global Feminization Though Flexible labour. A Theme Revisited" I *World Development Vol 27, nr 3 pp 583–602 1998*.
- Statistisk Årsbok Malmö (2003) Malmö. Malmö Stadskontor
- Thompson, Paul & Warhurst, Christopher (1998) *Workplaces of the future*. Basingstoke: Macmillan
- Tomaskovic-Devey, Donald (1993) *Gender & racial inequality at work*. Ithaca, N.Y.
- Wikander, Ulla (1999) *Kvinnoarbete i Europa 1789–1850. Genus, makt och arbetsdelning*. Uppsala. Atlas Akademi.
- Ålund, Alexandra (1994) "Det statistiska genomsnittet och bortom—en invandrade kvinnas arbetslivshistoria" I *Arbetets etniska delning: studier från en svensk bilfabrik* (red.) Carl-Ulrik Schierup & Paulson. Sven (red.) Stockholm. Carlsson.

11 De onämnbare

Jämlikhet, "svenskhet" och privata hushållstjänster i pigdebattens Sverige

Anna Gavanoas

Svenska självbilder i förhållande till omvärlden betecknas av jämställdhet mellan kvinnor och män som en vedertagen samhällsvärdering (de los Reyes 2001:87)¹. Sverige har under flera decennier betraktats som ett internationellt föregångsland i och med en barnomsorgs- och arbetsmarknadspolitik som underlättar kvinnors möjligheter att förena lönearbete och föräldraskap (Bergqvist och Jungar 2000:160, Björnberg 2002, Stark och Regner 2001:167). Offentlig barnomsorg har varit en populär tradition i Sverige sedan 1960-talet, och har setts som ett ansvar delat mellan föräldrar, samhälle och arbetsgivare (Björnberg 2002:96). Trots detta uppger 61 procent av arbetande mödrar i en undersökning av Cousins och Tang att de har svårigheter att kombinera lönearbete, hushållsarbete och barnomsorg (Cousins och Tang 2004:542). Hög arbetsbelastning kombinerat med sega praktiker kring mäns låga deltagande bidrar till att hushålls- och omsorgsarbete fortfarande definieras som en "kvinnofråga" och ett jämställdhetsproblem (Björnberg 2002B).

Privata hushålls-/omsorgstjänster utförda av migrerande städskor, barnflickor och au pairer har under 1990-talet ansetts vara en lösning, via både formella och informella marknader, för familjer som upplever svårigheter att få tiden att gå ihop och anser sig ha råd med sådana tjänster (Ernsjö Rappe och Strannegård 2004: 135, Platzer 2002, 2003, 2004). Efterfrågan på hushållstjänster tycks dessutom ha påverkats av nedskärningar i den offentliga sektorn (de los Reyes 2002), arbetslivskrav inom vissa yrken, samt skiftande prioriteringar kring fritid och familjetid (Platzer 2003). Emellertid går återkommande förslag om subventioner av hushållstjänster² stick i stäv med en lång socialdemokratisk och femi-

¹ Jämställdhet har i Sverige blivit en arena för att konstruera "svenskhet" i åtskillnad från andra nationaliteter (de los Reyes 2001:93).

² Till hushållstjänster kan räknas städning, reparationer, fastighetsskötsel, barnpassning, omsorgsarbete och "livsstilstjänster" (Platzer 2004:11) men i denna studie syftar jag främst

nistisk tradition samt sociokulturella preferenser kring offentlig barnomsorg. Detta har gett upphov till stormiga diskussioner i den så kallade "pigdebatten."³ Svenska kvinnors rätt till att slippa dubbelskiftet och konkurrera på (svenska?) mäns villkor på arbetsmarknaden ställs emot socioekonomiska, etnifierade och rasifierade⁴ ojämlikheter kvinnor emellan och debatten förs utifrån dessa premisser. De kvinnor som tenderar att åka på "skitgöret" har sällan tillgång till vare sig medborgerliga rättigheter eller representation i den offentliga diskussionen. Emellertid kretsar det grundläggande problemet i svenska diskurser kring något annat: förekomsten av "pigor" rimmar väldigt illa i ett sammanhang där idén om svenskhet innefattar internationellt ledarskap i egalitetstänkande i fråga om jämställdhet och social jämlikhet. Den högljudda moraliska diskursen kring privata hushållstjänster säger en hel del om föreställd "svenskhet" men även om sprickorna i dessa konstruktioner. Obekväma diskurser, tystnader och praktiker kring kvinnor och män som utför privata hushålls- och omsorgstjänster synliggör konturerna i "jämställdhetsideologins etniska gränser" (de los Reyes 2001:97).

I ett internationellt perspektiv är Sverige inte unikt i sin växande efterfrågan efter privata hushålls/omsorgstjänster. Däremot verkar omfattningen i den ideologiska ambivalensen och moraliska debatten inför dessa förändringar stå i omvänd proportion till sektorns storlek jämfört med andra länder (Meagher 2002:57). Hushållstjänst är en yrkeskategori med rötter i slaveri och kolonialism (Anderson 2000, Bakan och Stasiulis 1995) som har gjort en global comeback trots att den för modernitetsforskare inte verkar tillhöra denna tidsålder (Gregson och Lowe 1994:66, Moors 2003:386). En rad faktorer har bidragit till den växande efterfrågan efter privata hushålls-/omsorgstjänster i EU; bland annat glappet mellan kvinnors ökade lönearbete och tillgång till täckande, statligt subventionerade alternativ för barnomsorg (Mahon 2002:3, Cancedda 2001) samt befolkningsmässiga faktorer och svårigheter att ta hand om åldrande generationer (Daly och Lewis 2000:291). Här har hushållstjänster utförda av migranter varit en direkt eller indirekt lösning för välfärdsstats- och migrationspolitik med syfte att upp-

på privata tjänster inomhus (städning, tvättning, strykning, matlagning, etc) samt barnpassning och övrig privat barnomsorg.

³ "Pigdebatten" syftar mest på städtjänster, men även barnflickor och au pairer är del av efterfrågan på "huslig arbetskraft" inom hushålls-sektorn (Platzer 2002:34).

⁴ Jag använder i denna artikel begreppen "ras" och "etnicitet" i termer av kontextbundna sociala konstruktioner.

muntra både produktion och social reproduktion (Gavanas, Tobio och Williams 2007). I synnerhet i europeiska länder har migrerande kvinnor lågavlönade jobb inom privat hushållstjänst. Detta gäller främst kvinnor från södra och sydöstra Asien, Afrika, Latinamerika och Östeuropa (Anderson 2000, Kofman et al 2000). Sverige utgör en del av denna framväxande globala arbetsdelning, så kallade globala omsorgskedjor, där billig arbetskraft från fattigare länder i större utsträckning efterfrågas av medel- och högavlönade europeiska hushåll som försöker att kombinera familj och arbete (Anderson 2000, Hochschild 2000, Ehrenreich och Hochschild 2002, Parrenas 2001). I den internationella handeln av hushållstjänster underlättar kvinnor från fattiga länder EU-kvinnors lönearbete, och i vissa fall anlitar även de migrerande kvinnorna, i sin tur, liknande tjänster i hemlandet. Ofta saknar migrerande kvinnor som jobbar med hushållstjänster medborgerliga och arbetsmarknadsmässiga rättigheter, och riskerar att bli exploaterade – inte minst p.g.a. att deras arbetsplatser (dvs. privatpersoners hem) förhindrar insynen från omvärlden.

Denna artikel fokuserar främst på ett segment av hushållstjänstsektorn i Sverige som utkristalliserar frågor kring migration, genus, klass, etnifiering, rasifiering och social reproduktion; au pairer, barnflickor⁵ och deras arbetsköpare. Jag använder här begreppet "arbetsköpare" istället för t.ex. arbetsgivare eller värdfamilj för att understryka att det handlar om att köpa och sälja tjänster vid sidan av den reguljära arbetsmarknaden. Denna oreglerade arbetsmarknad omges menar jag av en rad specifika egenskaper; till exempel betalning av au pairer vid sidan av kost och logi benämns som "fickpengar". Jag vill dessutom med termen arbetsköpare belysa att au pairers relationer med värdfamiljer inte styrs av reciprocitet och fiktivt släktskap, utan av instrumentella, marknadsmässiga relationer. På så sätt problematiserar jag antaganden om au pairer som "del av familjen" med samma agenda och makt att diktera villkor i ett ömsesidigt "kulturutbyte" där au pairer varken passar in i kategorierna familjemedlem, student eller arbetare (Newcombe 2004:4). Därtill vill jag lyfta fram problem med denna typ av temporär migration: au pairer är i landet legalt, men har få medborgerliga rättigheter och arbetar endast informellt (Newcombe 2004:4).

⁵ Barnflickor är så att säga en "svensk" variant av au pairer (och används dessutom bland intervjupersoner som en svensk översättning av "au pair"); de är unga kvinnor som migrerar till storstäder efter gymnasiet för att tillfälligt jobba inneboende och (oftast) informellt hos en familj där de utför städning, barnpassning och andra hushållstjänster för ca 4000 kronor i månaden.

I och med att de i regel bor i samma hushåll, och delar sysslor som både omfattar barnomsorg och hushållsarbete, ingår au pairer/barnflickor och deras arbetsköpare i komplexa arbetsrelationer och förhandlingsprocesser som ramas in i föreställningar om svenskhet, invandrarskap och arbetsköparmoral. Artikeln är baserad på kvalitativa intervjuer i Stockholm under hösten 2004.⁶ Jag intervjuade tio au pairer, två barnflickor, tre städerskor, tio arbetsköpare som anlitar au pairer och/eller barnflickor (varav fem dessutom anlitar städerskor), samt representanter för sju företag och organisationer som jobbar med antingen hushållstjänst eller au pairer/barnflickor. Dessutom har jag gjort deltagande observation på ett socialt centrum för au pairer och barnflickor. Denna studie kan betraktas som en förberedande kvalitativ studie för en större och bredare undersökning av hushållstjänstsektorer i Sverige. Syftet är att utforska företeelser, förväntningar och konstruktioner kring köpande och säljande av hushållstjänster i Sverige. Mina kvalitativa metoder är speciellt anpassade för att komma åt kontextualiserad vardaglig praktik, förhandling samt bekönade, etnifierade och rasifierade föreställningar. Min avsikt är därför att ringa in de viktigaste komponenter som karakteriserar köpande och säljandet av hushållstjänster utifrån olika aktörers erfarenheter, förväntningar och positioner. Jag har använt inspelade semistrukturerade intervjuer, oinspelade informella intervjuer samt deltagande observation för att komma åt komplexiteten i arbetsköparens och arbetstagares erfarenheter, strategier, praktiker och värderingar. Genom att närma mig fältet genom så många kanaler som möjligt har jag försökt att få ett brett urval av arbetsköpare och tjänstearbetare, trots att det innebär många svårigheter att på kort tid få kontakt med aktörer på informella och oreglerade marknader.

I denna artikel belyser jag de relationer som uppstår i anslutning av utförandet och köpandet av formella och informella hushållstjänster i Sverige, i synnerhet de som innefattar barnomsorg. Med fokus på båda parter erfarenheter diskuterar jag arbetsvillkor,

⁶ Det Svenska materialet är del av en större jämförande studie jag gjort kring "migrant domestic workers" i EU, förlagt på Leeds Universitet. Under 2004 och 2005 bedrev jag liknande fältarbeten i London, Stockholm och Madrid som fokuserade på arbetsköpare och arbetande inom privata hushållstjänstsektorer som innefattar barnomsorg. Denna forskning var finansierad av Marie Curie Intra-European Fellowships inom den Europeiska Gemenskapens sjätte ramverksprogram. Jag vill här passa på att tacka Professor Fiona Williams, som har varit rådgivare för projektet och tongivande i dess ursprungliga teoretiska uppbyggnad. Jag skulle dessutom vilja tacka docent Paulina de los Reyes för synpunkter och idéer kring artikelns teoretiska och etnografiska material, samt Dr. Lena Sawyer för kommentarer och råd kring texten.

rättigheter, strategier, arbetsrelationer och förhandlingsmöjligheter. Jag vill här understryka att varken de som köper eller de som säljer hushållstjänster är enhetliga grupper, utan innefattar en mångfald av skiftande positioner och relationer. Dessutom diskuterar jag de moraliska ståndpunkter som kommer till uttryck i diskurser om privata hushållstjänster, den så kallade "pigdebatten" och dess effekter på aktörernas olika förhandlingspositioner.

Efterfrågan, maktrelationer och svensk pigdebatt

Det är många faktorer som spelar in i den växande efterfrågan på en invandrad arbetskraft för privata hushållstjänster i EU. Välfärdspolitik och migrationslagar inverkar på både tillgång och efterfrågan på arbetskraft, samt rättigheter och skyldigheter i formella och informella sektorer för hushållstjänst. Men efterfrågan på hushållstjänster har inte bara med arbetsköparens ekonomiska och praktiska valmöjligheter att göra; efterfrågan är dessutom socialt konstruerad och påverkad av sociokulturella värderingar kring hushållsarbete och omsorg (Kremer 2002). Vilken typ av omsorg föredrar olika familjer för sina barn? Hemmavarande biologiska mödrar, biologiska fäder, sociala föräldrar, mor- och farföräldrar, utbildad dagispersonal, dagmammor, privata barnflickor eller au pairer? Eller en kombination av alternativ som skiftar över barnens uppväxt? Omsorgspreferenser varierar historiskt och kontextuellt bland familjer i olika EU-länder (Gavanas och Williams 2003; Gavanas, Tobio och Williams 2007). Frågan om vilken "sorts person" arbetsköparen köper – snarare än själva tjänstens utförande – har dessutom stor inverkan på vem arbetsköparen anser förtjänar förtroende och kan "smälta in i" deras hem- och familjemiljö.

Köparens preferenser kring hushållstjänster avspeglar ett socialiserat beteende. Individerna *lär* sig att "behöva" eller vilja ha en viss produkt eller tjänst, samtidigt som de själva inte kan/vill utföra den; att en viss syssla är för "smutsig" eller "tråkig" för dem själva att befatta sig eller "ha tid" med (Anderson och O'Connell Davidson 2003). Gregson och Lowe (1994) har visat hur 1980-talets Engelska medelklassdiskurs kring "fritid" och "kvalitetstid" har påverkat den växande efterfrågan efter hushålls/omsorgstjänster. I vissa sammanhang kan medlemskap och status i en (privilegierad) grupp definieras av att man blir betjänad av en annan bekönad/etnifierad/rasifierad (underordnad) grupp (Glenn 1992:9).

Emellertid finns det i somliga EU-länder en ambivalens kring att anlita vissa typer av hushållstjänst på grund av historiska, hierarkiska associationer i anslutning till dessa tjänster (Andall 2003:39). "Pigdebattens" Sverige ett exempel på detta.

Marknaden för hushållstjänster speglar hierarkier och maktförhållanden mellan olika sociala grupper, och nationalitet, ras och etnicitet är ofta en viktig del av "varan" som köps. Helma Lutz hävdar att i alla europeiska länder finns etniska hierarkier som motsvarar rasistiska stereotyper och påverkar prissättning för hushållstjänster (2002:92). De som köper hushållstjänster och väljer ut vem de vill skall utföra vad i deras hem (barnomsorg, städning, etc.) förhåller de sig till sådana rasmässiga/etniska hierarkier, men även till hierarkier inom sådana kategorier (Glenn 1992:10–11). Detta är ett grundläggande motiv till att konsumtionen av hushållstjänster tenderar att avspegla och återskapa ojämlikheter mellan kön, klasser, etniska grupper och generationer (Rotkirch 2001:5). I synnerhet när hushållstjänster innefattar barnomsorg definieras köparnas preferenser utifrån föreställningar kring kön, språk, ålder, nationalitet, religion, ras och etnicitet (Bakan och Stasiulis 1995:310, Cox 1999:141, Narula 1999:161, de los Reyes och Mulinari 2005:109). "Egenskaper" som flexibilitet och anpassningsbarhet förknippas ofta med föreställningar om nationella, etniska och rasmässiga "drag" i samband med hushållstjänster: somliga (kvinnor) anses "bättre" och mer lämpade för vissa sysslor än andra i olika sociala, kulturella och historiska sammanhang.

Tidigare studier kring hushållstjänst fokuserar på antingen exploatering eller agens (Lutz 2002:97). Men, som Mendez (1998) påpekar, är det också nödvändigt att fokusera på både och; hur de som utför och de som köper både omförhandlar, motarbetar och fogar sig till maktrelationer i arbetsförhållanden. Det är inte givet att köparen har "övertaget," vilket bl.a. handikapps rörelsen har belyst (Williams 2001). Forskare har diskuterat utförarnas agens i termer av "transnationalism underifrån" (Anderson 2000, Moors 2003), strategisk intimitet/förtrolighet (Mendez 1998, Özyegin 2002) och förhandling. Ett exempel på detta är att spela på arbetsköparens skuld känslor (Lutz 2002:97, Mendez 1998:121), ta kontroll över arbetsprocessen (Mendez 1998, Rollins 1985, Romero 2002), professionalisera arbetet (Salziger 1991, Rollins 1985) och odla kritiska perspektiv på tjänstekonsumtionen utifrån oppositionella/alternativa positioner (Glenn 1992).

Just på grund av dess hierarkiska aspekter och kopplingar till ojämlikheter mellan sociala grupper har frågor om hushållstjänster sedan sekelskiftet gett upphov till stormiga debatter i Sverige. Ihärdigheten i svensk moraldiskurs kring privata hushålls/omsorgstjänster saknar motstycke i andra länder, mycket på grund av socialdemokratiska och feministiska värderingar och dilemman kring jämställdhet och jämlikhet (Platzer 2003:270, Öberg 1999). Här ställs solidaritet mellan kvinnor och klasser mot utarbetade småbarnsföräldrars behov och (svenska) kvinnors möjlighet att göra karriär. Dessa debatter river upp känsliga och polariserande frågor kring genus, klass och etnicitet där de som utför hushållstjänster liknas vid ”pigor” från 1800-talet och de som köper dessa tjänster framställs i termer av överklass som hängs ut i återkommande ”skandaler” kring köp och utnyttjande av oregistrerad arbetskraft. Sådana skandaler innefattar inte bara renodlade städtjänster utan gäller ibland även au pairer och hur de utnyttjas av en illasinnad överklass (By 2003, Gustavsson 2003, Meri 2003, Södergren 2002).

Den så kallade ”pigdebatten” har under 1990-talet och 2000-talet främst handlat om huruvida hushållstjänster bör skattesubventioneras. Ett antal, ofta sammanhängande, argument återkommer i senare års ”pigdebatt,” de flesta utifrån ett köparperspektiv (de los Reyes och Mulinari 2005:102). Utifrån detta perspektiv framhölls fördelarna med hushållstjänster utifrån jämställdhetsargument (det handlar om en kvinnofråga för stressade småbarnsmammor och kvinnors möjligheter att göra karriär); ett marknads-/arbetslivsargument (en reglerad tjänstesektor är bra för ekonomin); ett hälsoargument (tillgång till hushållstjänster skulle minska utbrändhet och sjukskrivningar); ett medelklassargument (”alla” – inte bara överklassen – behöver denna service, men har inte råd) och professionaliserings-argument (det innebär fördelar för arbetslösa ”invandrare” att få jobba på den formella/registrerade marknaden)⁷.

Sedan mellankrigstidens ”hembiträdesdebatt” har två målsättningar kolliderat inom socialdemokratins; att dels se till barnfamiljers behov och dels se till ”hembiträdenas” behov (Öberg 1999:173). ”Hembiträdes”- och ”pig-”debatter har under 1900-talet och 2000-talet definierats först som både en klassfråga och en kvinnofråga – sedan även som en fråga om förhållanden mellan

⁷ För sentida inlägg i debatten, se bl.a. Appel 2003, Ekelius 2004a & b, Hedlund 1999, Joelsson 2003, Lindberg 2005, Mallik och Josefsson 1998, Nordlander och von Sydow 2004, Nordling 1997, Nyberg 2004, Olsson 2005, Popova 1996, Pålsson 1997, Tempe 2005.

”infödda svenskar” och ”invandrare” (Öberg 1999:183). Pigdebat- ten drog igång på allvar under mitten av 1990-talet, då nationaleko- nomen Anne-Marie Pålsson föreslog skattesubventionering av hushållstjänster. Argumenten för ett sådant förslag har varit att minska arbetslöshet, minska informellt/oregistrerat arbete, och framför allt skapa tillfällen för reglerade anställningar för ”invand- rare” (Platzer 2003:249). Dessutom anser förespråkare för skatte- subventionering att (vissa?) kvinnors möjlighet att förena föräldra- skap med lönearbete skulle gynnas (2003:249).

Motståndare till hushållstjänster hävdar att ”det klassystem som hushållstjänsterna symboliserar inte har i ett välfärdssamhälle att göra” (Platzer 2003:250). En återkommande fråga, inom bl.a. soci- aldemokratiska och feministiska kretsar, är: ”vem ska städa hemma hos städerskan?” (Olsson 2005). Kritiker till förslag om skattesub- ventioner ställer frågan om dessa verkligen skulle minska efterfrå- gan på oregistrerad arbetskraft (Gunnarsson 2005). Även om det infördes skatteavdrag kan informell/oregistrerad arbetskraft fortfa- rande vara billigare, och särskilt om det gäller papperslösa arbetare som saknar möjlighet att gå över till den formella/registrerade marknaden (Ernsjö Rappe och Strannegård 2004:161). I skrivande stund debatteras frågan om att subventionera hushållstjänster för fullt, bl.a. av aktörer inom partipolitik, fackliga organisationer, näringsliv, forskning och media, och det är inte möjligt att redogöra för denna debatt eller dess utslag inom ramen för denna artikel (för tidigare redogörelser, se Platzer 2004).

Fokuseringen på *arbetsköparens* moraliska beteende – inte bara på den ”illegala” arbetskraften och dess mellanhänder – är dock en intressant aspekt av Svenska moraldiskurser kring hushållstjänster. Som en följd av lagar, reglering och valbara alternativ i sektorn, samt moraliska diskurser kring ”pigor” ställs köpare av privata hus- hålls/omsorgstjänster i Sverige inför ett val mellan det ”moraliska” (formella/registrerade/”vita”) och det billiga (informella/oregistre- rade/”svarta”) alternativet. Efterfrågan på hushållstjänster är mycket priskänslig i Sverige, men trots detta verkar inte storleken på inkomsten vara avgörande för huruvida man anser sig ha råd med redovisade hushållstjänster på den formella marknaden (Ernsjö Rappe och Strannegård 2004:48, 69). Mina resultat visar dock att andra motiv än rent ekonomiska inverkar på beslutet. För vissa konsumenter av hushållstjänster – oavsett inkomst – är det av hög prioritet att hålla sig inom lagens ramar, och/eller ha en ”jäm- lik” relation till de som utför dessa tjänster. Andra – oavsett

inkomst – prioriterar arbetskraft som arbetar så hårt och mycket som möjligt till en så billig summa som möjlig, och följaktligen, indirekt men sällan uttalat, med så få rättigheter och förhandlingsresurser som möjligt.

Arbetsköpare: efterfrågan, preferenser och "svenskhet"

Vilka är de som anlitar "pigor" och vilka är de så kallade "pigorna"? Båda parter erfarenheter och kritiska röster undergräver polariserande diskurser och självgodaste föreställningar om den "svenska modellen" som förebild för Europa och resten av världen (de los Reyes och Kamali, SOU 2005:41, s. 9). Låt oss börja med att utforska berättelser och erfarenheter bland svenska medborgare som anlitar au pairer, barnflickor och andra hushållstjänster: hur resonerar de om sin situation?

De konsumenter av hushållstjänster som jag pratade med anser sig ha behov av au pairer, barnflickor och/eller städservice för att de föredrar kortare tider för barnen på dagis, vill ha mindre stress och möjlighet att kombinera arbete och familj. De upplever försämringar och nedskärningar i offentliga alternativ, eller väljer att prioritera tid för sin familj medan de prioriterar bort "det tråkiga." Bland de köpare av hushållstjänster som jag träffade hade många krävande arbeten i näringslivet eller andra sektorer som fodrar tillgänglighet och flexibilitet.

Ett exempel på konsumtion av hushållstjänster på grund av ett krävande arbete är Anna som under många år har anlitat svenska barnflickor och filippinska au pairer som hon kombinerar med städservice från ett svenskt företag. Hon säger att anledningen till att det finns så få kvinnliga chefer i Sverige är för att det är så svårt att få tag i "markservice." Anna är VD på ett stort företag, har väldigt långa arbetsdagar och har aldrig varit hemma för vård av sjukt barn tack vare barnflickorna, som hon kombinerat med dagis. Ett annat exempel är Kristina som har haft städservice "privat" och au pairer från Ryssland när hon bott hemma i Sverige, samt "nanny" och "hembiträde" när hon jobbat utomlands. Kristina är jurist, jobbar också långa dagar och reser mycket i tjänsten. Hon har au pairer och städerskor i kombination med dagis för att "det ger ett ganska stort mått av frihet, om man skulle vilja. Men tyvärr blir det att man utnyttjar det mest för att arbeta, eftersom vi har arbeten som kräver rätt mycket helt enkelt." Dock säger Kristina att au

pären möjliggör att hon slipper stå i tvättstugan varje kväll och istället kan ägna tid att läsa läxor med barnen, vara med familjen och ta det lugnt på helgerna istället för att vara stressad. Ytterligare ett exempel är Ellen som har en au pair från Mongoliet som hon delar med en grannfamilj och har ordnat egen lägenhet åt. Dessutom har Ellen städservice från ett svenskt företag. Hon säger att hennes enda alternativ är att antingen låta bli att skaffa barn eller att sälja det företag som hon driver. Som egen företagare har Ellen svårt att vara mammaledig på heltid med småbarn. I kombination med dagis anlitar Ellen dessa ”extra” tjänster som en avlastning och ”utnyttjar dagisbiten där den är som starkast” samtidigt som det blir ”en lugn och behaglig eftermiddag.”

Förutom ett krävande arbete kan efterfrågan på hushållstjänster motiveras av önskan att få en behagligare tillvaro, slippa ”det tråkiga” och på så sätt förebygga stress. Elina, som är jurist, har haft svenska au pairer samt städerskor från Filippinerna när hon jobbat utomlands. I Sverige har hon haft franska au pairer och svenska barnflickor. Hon säger att hon jättegärna skulle ha städservice hemma i Sverige ”om det gick enligt alla konstens regler.” Elina upplever obehag av att inte kunna ägna trevliga stunder med barnen fria från vardagens friktioner:

Det som gjort att vi haft den här hjälpen är att vi båda har arbetat heltid, vi har förväntats jobba ganska mycket. Vi ville inte att barnen skulle sitta på dagis till klockan sex på kvällen, då är de helt utmattade. Det är full rulle och jättemycket aktiviteter, jättemycket intryck, så det är som ett heltidsarbete för dem. Om jag kommit och hämtat dem klockan fem som jag har varit tvungen att göra ibland. Då orkar de knappt gå, alla är dödshungriga och trötta. De gråter. Bara att ta sig hem är jättejobbigt för alla. Det är så hemskt. Om man kan ha den här hjälpen så kan jag komma hem till glada mätta barn som tittar på Boli-bompa, då kan jag läsa godnattsaga.

Dessa konsumenter anser sig alltså behöva en komplement till dagis för att få tider att passa ihop och därmed få en behagligare vardag. Arne säger rakt ur att han anlitar hushållstjänster för att helt enkelt slippa ”det tråkiga.” Arnes fru (han ser inte eget deltagande i hushållsarbete eller barnomsorg som ett alternativ till lönearbete) vill inte vara hemma med barn ens under den betalda mammaledigheten, och de anlitar städservice ”privat” samt au pairer från Ryssland och Tyskland. Arne, som är ekonom, är irriterad över att det uppfattas som lyx att ha barnflicka; att man skall behöva förklara och ursäkta sig över det. Arne menar att den ökade efterfrå-

gan på dessa tjänster avspeglar ändrade prioriteringar och ändrade uppfattningar om vad man anser vara ”kul” och ”tråkigt”. Han har nu pairer för att:

...det gamla vanliga tråkiga. Städa, plocka upp, tvätta, stryka, det är sånt man inte hinner med. Eller hinner med och hinner med; det är sånt man prioriterar bort och använder den tiden till att vara med barnen och familjen.

Eller som Elina säger: ”städningen skulle jag jättegärna lägga ut. Det måste ju göras, det är mycket trevligare att få det gjort.”

Den tredje varianten är när behovet av hushållstjänster motiveras med brister i barnomsorgen.. Bland de intervjuade togs även upp bristen på fullgoda statliga alternativ. Helena är ekonom och har haft städhjälp från Polen under många år. Nu letar hon dessutom efter en svensktalande barnflicka och säger att hon är mycket påverkad av välfärdspolitik i sina val kring barnomsorg och hushållstjänster:

Stora barngrupper i förskoleverksamheten p.g.a. kommunernas nedskärningar gör mig mindre villig att låta mina barn gå där. Vidare gör det höga skattetrycket i Sverige att det är i princip omöjligt att anställa städhjälp eller barnflicka ”vitt.

Tina, som är psykolog, har haft städerskor från Polen och Filippinerna samt barnflickor från Estland och Sverige. Även Tina är missnöjd med dagis i Sverige och tycker det är ”riktigt dåligt”:

Dels är det otroligt stor vikarieprocent, det är alltid vikarier, dels är de underbemannade, 17 barn mellan tre och fem år på två – jag tycker inte att det är bra. Det är en förvaringsplats.

I Kristinas, Annas och Elinas fall har de själva valt ett dagis som har kortare öppet-tider, för de vill ha just det där dagiset (t.ex. privata alternativ som föräldrakooperativ och Montessori-dagis), och därför har de ännu större behov av att fylla igen luckorna. Som Elina säger:

Om man skall göra karriär och jobba mycket, det är då det blir (behov av privata hushållstjänster). Om man då inte är villig att låta barnen gå långa dagar (på dagis), då behöver man annan hjälp.

Det är svårt att avgöra hur stor efterfrågan är för hushållstjänster i Sverige och hur den förändras över tid – speciellt med tanke på informella och oregistrerade marknader. 1996 uppskattade Riks-

skatteverket att den ”svarta städningen” i hushållen omsatte 900 miljoner per år (Platzer 2003:271). Ansökningar för uppehållstillstånd för au pairer ligger på ca 1 000 per år (Platzer 2002:35), så det handlar inte precis om enorma mängder i jämförelse med t.ex. England där antalet au pairer uppskattades till 60 000 år 2000 (Newcombe 2004:3). Viktigt i det här sammanhanget är dessutom att au pairer som är EU-medborgare varken registreras i migrationsstatistik eller arbetsmarknadsstatistik. Inte heller anlitandet av barnflickor verkar vara ett utbrett fenomen i Sverige. Eftersom de flesta är informella/oregistrerade är det svårt att uppskatta hur många som är verksamma och huruvida efterfrågan ökar eller minskar. Via kontaktpersoner för barnflickor på Lidingö och i Djursholm (som enligt intervjupersoner är det mest barnflicketäta området i Sverige) kom jag i kontakt med och/eller hörde talas om ca 20–30 stycken barnflickor som var verksamma under tiden för fältarbetet. En viss indikation på efterfrågeökningen kan fås genom att titta på förändringar inom andra hushållstjänster. Den formella hushållstjänstbranschen har enligt Ernsjö Rappe och Strannegård (2004:57) vuxit exponentiellt sedan 1990-talet. Den domineras av företagen HomeMaid och Hemfrid och omsätter ungefär 150 miljoner kronor per år. År 2003 hade Hemfrid 3 500 kunder och HomeMaid nästan 2000 (Ernsjö Rappe och Strannegård 2004:57).

Som framkommer ovan är konsumenterna av hushållstjänster som jag kom i kontakt med högutbildade höginkomsttagare med partners i liknande situation. Bland dessa fanns chefer, specialistläkare, ITkonsulter, egna företagare, professorer och jurister. De flesta intervjuer med arbetsgivare/brukare ägde rum i villaområden på Lidingö eller i Djursholm (välbärgade villaförorter till Stockholm), eller på arbetsplatser i näringslivet där intervjupersoner hade högt uppsatta positioner. Fem av de tio intervjuade hade själva vuxit upp med ”hembiträden” eller au pairer hemma medan de andra fem inte hade det. Ingen av de intervjuade hade utländsk bakgrund, bortsett från en man som var född i Norge.

Generellt är efterfrågan på hushållstjänster störst bland Stockholmare, högutbildade, höginkomsttagare och flerbarnsfamiljer (Ernsjö Rappe och Strannegård 2004:141). Enligt undersökningar gjorda av Temo år 1998–2003 skulle 33 procent av alla svenskar vilja ha städservice om det var möjligt, men 48 procent av trebarnsfamiljer samt 41 procent av högutbildade höginkomsttagare var positiva. Två procent av svenska hushåll anlitar städhjälp enligt

rapporten, men bland Stockholmare och högutbildade var siffran 5 procent (Ernsjö Rappe och Strannegård 2004:141). Enligt de representanter jag pratat med från hushållstjänstföretag tenderar familjer som köper formell/registrerad hushålls- eller familjetjänst, dvs. städning eller barnpassning, att vara mer välbärgade än ”medelsvenssons,” som tillhör medelavlönade yrkeskategorier och anlitar informella/oregistrerade hushållstjänster.

De konsumenter av hushållstjänster som jag pratade med för denna studie, som i vissa fall både köpte au pair- och städservice inom den reguljära marknaden är med andra ord inte representativa för det mörkertal av köpare som anlitar hushållstjänster på informella/oregistrerade marknader; snarare är de toppen på isberget. Representanter jag pratade med på flera hushållstjänstföretag och organisationer säger emellertid att efterfrågan på au pairer, barnflickor och städerskor sprider sig till vad de kallar ”medelsvenssons” på både formella och informella marknader.

Jag kan säga att det är klart att efterfrågan ökar och ökar. Om man ser på den totala marknaden, inklusive den svarta, så ser man att det blir bara mer och mer. Där tror jag att, i varje fall i storstäderna, att var och varannan svensk har någon typ av städhjälp.” (representant för hushållstjänstföretag).

Denna representant pekade dessutom på ändrade attityder och prioriteringar bland ”medelsvenssons”:

Det (är) väl lite det som är kvar, det är ingen som ska jobba med att ta hand om andras skit. Men där tycker jag man ser den utvecklingen, framförallt hos våra kunder, att det är inte bara rika personer. Om du får det (tjänsten ordnad) från en arbetsgivare så har andra tillgång till det. Sen finns det en stor kundgrupp som verkligen väljer: ”ja det kostar lite, men då får jag offra en middag på krogen för det här behöver jag verkligen hjälp med för att få vardagen att gå ihop”. Så det är många som tar dom här tjänsterna utan att vara mångmiljonärer.” (representant för familje-/hushållstjänst-företag).

De personer jag pratat med berättar om olika arrangemang de haft tidigare och växlar under årens lopp mellan att ha bara städservice, bara au pair/barnflicka, eller både och. Av de tio som köper hushållstjänster har fem städservice. Åtta av de tolv au pairer/barnflickor jag intervjuade jobbade hos familjer som dessutom hade städservice. I vissa fall anlitas au pairer/barnflickor enbart som extra barnomsorg och kompletteras med städerskor, medan i andra familjer (som i vissa fall har äldre barn) anlitas au

pairer mest till städning och inte främst till barnen. Arne såg sina au pairer som ”expanderad städhjälp.” Malin hade hjälp av sin man med tvätt och städning – men inte av barnflickan. Detta trots att barnflickan (en universitetsutbildad kvinna från Ryssland som inte var i Sverige på au pair-visum – oklart vilket) enligt Malin ”kan känna sig onyttig ibland” och varit ”inställd på att jobba mycket, mycket hårdare.” I berättelserna finns det med andra ord stor variation mellan köparnas sätt att definiera de tjänster de efterfrågar och au pairers/barnflickors arbetsuppgifter. Som Tina uttrycker det:

Jag kallar det för barnflicka fast det blir ju inte bara det för jag vill ju gärna ha hjälp med tvätt av kläder och sånt (...). Utan det är mer... halva jobbet kommer att vara att göra middagen och städa undan efter middagen så det inte står framme. Det är ju som en familjemedlem med alla plikter.

Vissa vill ha barnflicka/au pair som en slags allt-i-allo till både städning och barnomsorg för att slippa ”ha en massa folk i huset” medan andra har möjlighet att dessutom få formella hushållstjänster via sina jobb⁸. De flesta som hade städservice hade dock en person de inte sällan nämnde i förbifarten som ”en Polska” eller någon annan migrant som de anlitat på den oregistrerade/informella marknaden. Generellt verkade dessa invandrade tjänstearbetare onämnbare under intervjuer: de nämndes kort på sätt som antydde att det var slutdiskuterat; jag vågade knappt fråga vidare om dem.

Arbetsköparmoral och föreställd ”svenskhet”

Till skillnad från spanska och till viss del engelska konsumenter av hushållstjänster (se Gavanas kommande) funderar de flesta svenska intervjuade över sitt eget moraliska beteende gentemot tjänstearbetarna, och de har dessutom diskuterat sådana frågor med vänner och bekanta. Svenska arbetsköpare förhåller sig ofta till pigdebattens moraliska diskurs och känner sig manade att legitimera varför de behöver anlita hushållstjänster. Jag får höra att ”För oss har vi inte anställt en person som billig hjälp i hemmet som vi kan maxa” (Elina); ”Vi har gjort en deal mellan två jämbördiga parter” (Anna); ”Det är viktigt att de trivs så det inte blir en upstairs-

⁸ Det är möjligt att köpa hushålls- och familjetjänster till lägre beskattning via företag som löneförmån.

downstairs-mentalitet” (Linda); ”Vi vill ha jämlikt, inte nån anställd som vi kör med” (Malin); ”Jag ser inte ner på dem överhuvudtaget för att de tar hand om min tvätt och mina barn” (Tina). Sådana uttalanden kan tolkas som omsorg om arbetstagarens väl och rätt att bli behandlad som en jämlike, men kan även avspegla en strategi att maximera tjänsteinköpet. En vanligt kommentar var att om arbetstagaren är nöjd så gör hon ett bättre jobb.

I sina försök att legitimera sina behov och beteenden framställer intervjupersoner sig själva som egalitära gentemot sina arbetstagare just på grund av att de är ”svenska.” De verkar inte göra uttalande kopplingar mellan möjligheten att köpa hushållstjänster, svenskhet och klassposition, utan verkar uppleva att de bor i ett jämlikt och klasslöst land. Talet om ”svenskhet” dyker främst upp i fråga om moral och om hur svenska arbetsköpare beter sig gentemot arbetstagare just på grund av sin ”svenskhet.” Exempelvis så utbrast Kristina vid frågan om de använder förnamn som tilltalsnamn (istället för t.ex. ”herr” och ”fru” och ”Ni” istället för ”du”) ”Ja gud ja! Det är ju Sverige för fasen!” Elina sade att de ”naturligtvist” använder förnamn, för ”svenskar är så informella.” Elina tycker att Sverige är unikt i sina egalitära och demokratiska arbetsrelationer;

Det finns en mer jämlik relation med svenskar, det är en avtalsenlig relation. Behandlar man varandra med respekt, då får man bäst resultat. (Det är en) stor skillnad som jag ser hos mina (utländska) kollegor, deras sätt att relatera till sina barnflickor, de ser sig själva mer som en auktoritet, där är Sverige relativt unikt. (Men) det finns undantag hos svenskar också.

Enligt Anna, som köper tjänster av barnflickor och au pairer är det viktigt att tjänstearbetarna förstår sig på ”svenska” egalitära arbetsrelationer.

En person med asiatiskt ursprung måste man leda en sån person på ett helt annat sätt. En svensk barnflicka ber man göra saker. Det funkade inte med en filippinsk. De behöver order. Och det har jag märkt med många vänner som har au pairer, som har svårt att svänga över till att ge order istället för att be. De är ofta väldigt besvikna på asiatiska barnflickor för arbetet blir inte utfört. Då försöker jag förklara att de inte uppfattar det som en instruktion. Säger man på svenska ”skulle du kunna” och med det menar man ”gör det”. ”ja” säger de, att de kan det, men de gör det inte. Men säger man ”idag ska du stryka den här tvätthögen” då gör de det omedelbart. Min erfarenhet är att det är väldigt olika. (Anna).

Så, enligt Anna och hennes vänner är det stor skillnad mellan svenska och ”asiatiska” barnflickor: ”asiater” är vana vid hierarkier och direkta order medan svenskar är vana vid jämlika arbetsrelationer. I en svensk kontext blir det därför problematiskt när en arbetstagare uppfattar sig som underordnad och det passar bättre in med någon som uppfattar sig själv som en jämlike. Att anlita svenska barnflickor och hemhjälp blir därmed ett moraliskt korrekt val även om arbetsköpare trots detta resonemang i slutändan inte anser sig ha råd eller tillgång till detta alternativ.

De intervjuade pekar ofta på nödvändigheten i att få den hjälp de ”behöver,” och understryker att det inte handlar om lyx/bekvämlighet. En grundläggande utgångspunkt, oavsett faktisk praxis, är principen ”var och en reder sig själv” – när det gäller hushållsarbete och privat barnomsorg. Många intervjupersoner belyser ”svenska” moralkoder där var och en tar hand om sin egen skit – det anses fult att anlita någon annan till just hushållstjänster. Så t.ex. sade Lisa:

...jag bor ju i Sverige och är jättesvensk. Jag är väl verkligen uppfostrad att jag ska klara av min städning själv, jag ska väl klara av att torka min diskbänk och städa min toa och ta hand om mina barn, det ska väl ingen annan göra. Vi är ju mycket överhuvudtaget för att tycka att det här är ett jobb som... det är nästan som att man utnyttjar någon.

Lisas funderingar belyser att svenska konsumenter av hushållstjänster utmärker sig i ett internationellt perspektiv genom att ta moralisk ställning i relation till exploatering och makt: Utmärkande är också att denna moral knyts till föreställningar om ”svenskhet” mer än till individuella ställningstaganden. Detta kan jämföras med engelska konsumenter av hushållstjänster som i egenskap av individer tar avstånd från herrskap-och-betjänt-liknande relationer. Inställningen skiljer sig också från Spanien där rasifierade och etnifierade hierarkier inte betraktas som ett moraliskt problem utan snarare som en fördel ur ett köparperspektiv (se Gavanas kommande). Även attityder till globala omsorgskedjor är annorlunda och tanken på att en arbetstagare skulle lämna sina egna barn för att ta hand om deras upplevs av många moraliskt stötande (Linda, Kristina). Hur sedan dessa attityder förhåller sig till praktiker är dock en annan fråga.

Kopplingen till svenskhet i förhållandet till hushållstjänster gör att de som anlitar dessa tjänster ser sig själva som ”osvenska”. De som har jobbat utomlands som del av sin karriär säger att de fick vanan

att köpa hushållstjänster under en tid då de bott utomlands. Till exempel så säger Helena att många blir förvånade att hon har (au pair/städhjälp) ”då det inte riktigt är ”sed” i Sverige att köpa dessa tjänster.” Dessutom påpekar en del intervjupersoner att de tillhör vissa speciella kretsar (med hänseende på bostadsområde, yrkeskategori och inkomstnivå), som inte räknas som ”medelvensson”.

Trots att intresset att rättfärdiga konsumtionen av hushållstjänster är påfallande, finns det konsumenter som inte ser någon anledning till att göra det (trots att de känner till ”pigdebatten”) och pekar i stället på ändrade attityder. Till skillnad från Anna såg Oscar ”sin” ”filippinskas” underordning som en fördel – inte en nackdel. Han berättade helnöjd att ”filippinskan” kommit från en 12 timmars flygresa från Hong Kong (där hon jobbat i 10 år som ”housekeeper”) och direkt satt igång med att sköta ”rubbet”, för hon ”förstod att det gällde att leverera”. Oscar hävdade att ”de flesta tycker nog att det är ganska okej (att anlita hushållstjänster) och att det har varit det hela tiden”. Från Oscars perspektiv är hushållstjänster en rent ekonomisk fråga om att få råd, och han anser att moraliska frågor kring privata hushållstjänster

...har ett stort symbolvärde men egentligen betyder det ingenting (...). Det är den klassiska socialdemokratiska myten om överklass och pigor, det har gjort det så svårt med ’husa’ hehe... Husa – det är nedlåtande. Samma med piga men mer pilsnerfilm från 1930-talet.

Oscar tar inte sådana moraldiskurser på allvar i sina val om hur han organiserar hushållsarbete, barnomsorg och lönearbete. Somliga tjänsteköpare, som säger att de rör sig i kretsar där folk jobbar för mycket för att få tiden att gå ihop, säger att det är accepterat att ha ”extra hjälp” bland de människor de umgås och jobbar med, och att ”alla” i dessa kretsar har det.

Bland de intervjuade uttrycker många kritik och missnöje gentemot välfärds-, skatte- och migrationspolitik i Sverige: somliga är förbannade för att de upplever sig som låsta i sina alternativ till barnomsorg och hushållstjänst. De med synpunkter på migrationspolitik var främst kritiska till hur svårt det är att ta in arbetskraft från de regioner de föredrar och under så lång tid de önskar. Andra säger sig vilja anlita privat hushållstjänst på ett ”korrekt” sätt; öppet och enligt lagens formaliteter, men har känt sig förhindrade i och med att de inte tycker att de skulle ha råd med alla skatter och krångligheter det innebär utan istället är hänvisade till informella/oregistrerade alternativ. Kritiken riktas också till vad de ser

som specifikt ”svenska” kulturella företeelser, som ”Jantelagen,” som de anser gör det mindre accepterat att anlita privata hushålls-/omsorgstjänster för att det skulle signalera till omvärlden att man anser sig vara förmer än andra.

Den moraliska diskursen om hushållstjänster rymmer också berättelser om hur svenska familjer ”hjälp” ”invandrare” (eller inrikes migrerade barnflickor) som jobbar hos dem. Dessa intervjupersoner uppger att de är stolta över att hjälpa ”invandrare” att få vara i Sverige, att få tjäna pengar och till och med över att ge dem möjlighet att ”lära känna” svenskar och svenskhet genom att arbeta i svenskars hem:

En stor grupp är ju invandrargruppen, och vi har ju många invandrare som har det här som ett första steg in på arbetsmarknaden. Samtidigt lär dom sig svenska t.ex., att dom också kommer in på marknaden. Vi har ju många hos oss som jobbat hos oss i tre–fyra år och sen gått vidare. Så på grund av att dom kommit in på arbetsmarknaden har dom kunnat gå vidare, när dom lärt sig språket och kulturen. Man lär sig ganska mycket av Sverige och svenskar av att jobba här. Vi kommer i kontakt med mycket kunder, vara hemma i deras hem. Lär sig svenska seder och vanor. Alltifrån hur man hälsar till andra kulturella delar. Där har vi en stor grupp som kommer in och får kanske sitt första jobb i Sverige hos oss.” (samordnare på företag för hushållstjänster).

På liknande sätt är Tina nöjd över att ha hjälpt ”sin” ”Polska tjej” (en av dem) in på den formella Svenska arbetsmarknaden:

Polen har blivit lite dyrare nu, de har klivit upp från... svart... Två tjejer fr Filippinerna, de var ssååå duktiga, de städade billigare och bättre så nu har jag en polsk tjej. Nu har filippinskorna försvunnit så nu har jag två nya polska tjejer. Vet du vad min första polska tjej började 1997, hon städade flera år hos mig. Hon var sjuksköterska från Polen. Nu är hon det här, hon gjorde sin svenska ... tillägg. Det är kul. Känner att jag har varit med med mina svarta pengar... Hon var en jätteduktig tjej, så nu städar hon inte längre men hon har ett stort nätverk och kan ordna nån som hjälper till om vi ska ha en stor fest t.ex.

Somliga köpare av au pair-tjänster berättade att deras före detta au pair hade hittat en svensk man och stannat i Sverige. De kände att de bidragit till att ”det gick bra för dom” (au pairerna). Oscars filippinska ”au pair” skickade hem pengar till sin familj och jobbade extra med städning för Oscars grannar utöver de 14 timmar om dagen (!) hon jobbade för Oscar. Oskar tolkar dock inte situationen som att ”filippinskan” är en hjälpande hand för honom själv utan i stället som välgörenhet ifrån sin sida:

Hon träffade en svensk man som hon gifte sig med. Det gick bra för X. Vi skojar med att det är vår privata U-hjälp. Det var en drabbad familj, nio syskon, X var äldst, hon ansvarade för allas försörjning för att pappan hade dött i magcancer.

Emellertid, som vi skall se nedan, nämnde ingen av de au pairer eller barnflickor jag intervjuade att de var tacksamma för att de fått komma till Sverige, bli "hjälp" eller för att lära sig om svenskar genom att betjäna dem för 3 000–5 000 kronor i månaden. Som jag kommer att visa nedan såg arbetstagare det snarare som en förölämpning när de förväntades vara "tacksamma." Här kan vi konstatera ett stort avstånd mellan arbetsköpare och arbetstagares uppfattningar om sin relation.

Konsumenternas preferenser: nationalitet, osynlighet och självständighet

I Sverige är det populärt med "jämlig" arbetskraft, men samtidigt underordnad nog att det inte blir pinsamt att ge order. Det blir krångligt att relatera till någon, eller rättare sagt upprätthålla överordning gentemot någon som utför vad som klassas som "skitgöra" om denna person är på samma utbildnings- och yrkesmässiga "nivå" som en själv. Till exempel berättar den feministiska forskaren Gertud Åström i Ordfront 9/2001 om en akademikerkvinnor som avskedat sin migrerande städhjälp för att hon visat sig ha läst samma feministiska bok, fast på originalspråket.

Generellt för hushållstjänster tycks vara att tjänster utförda av någon från det "egna hemlandet" värderas högst; i England står t.ex. "brittiskhet" högt i kurs (Cox 1999:136) och i Spanien står "spanskhet" högt i kurs (Gavanas kommande). I Sverige och Spanien, där majoriteten av de som köper hushållstjänster definierar sig som etniska svenskar eller etniska spanjorer, vill de helst anlita personer som definieras som svenskar eller spanjorer. Dock är det svårt att i EU-storstäder få tag i någon "infödd" medborgare som vill ägna sig åt den aktuella typen av lågavlönade sysslor, så efterfrågan riktas mot nationaliteter som uppfattas som "lika" vad som definieras som den egna kulturen. I Sverige finns en ambivalens kring relationens hierarkiska aspekter, medan i Spanien tycks inte finnas några tveksamheter beträffande migrerande arbetstagares rasifierade och etnifierade underordning; ju "spanskare" desto mer jämlig. Samtidigt är det vanligt i att arbetsköpare, i många länder

enligt Ehrenreich och Hochschild, anser att den inhemska befolkningen inte har "rätt" inställning till den aktuella uppgiften, inte jobbar lika hårt och bra som vissa migranter med specifika nationalitetsbakgrunder som anses vara mer "arbetsamma," "familjeorienterade" och/eller "varma" (Ehrenreich och Hochschild 2002).

De vanligaste kriterierna för preferenser bland tjänsteköpare jag pratade med i Sverige handlade om språk, ålder, erfarenhet, "personkemi" och initiativförmåga. I regel motiveras nationalitetspreferenser med specifika tidigare erfarenheter. Vissa intervjuade säger att det i princip inte spelar någon roll var au pairer/barnflickor/städerskor kommer ifrån. Andra verkar ha en slags klasspreferens; de vill ha au pairer/barnflickor från "ordnade förhållanden"/"bra familjer" som redan har ett visst mått av utbildning och karriär bakom sig, eller har sådana ambitioner. Anna hade t.ex. först haft svenskfödda barnflickor men gått över till filippinska för att det svenska utbudet "försämrats":

Det var mer såna som hade sociala problem, usla betyg och t.o.m. en känsla av att de var utslängda hemifrån och behövde nånstars att bo. Det kändes inte som jag ville lämna mina barn i deras vård.

Konstruktioner av svenskhet korsas här av konstruktioner av klass. Det blir mer acceptabelt när arbetskraften klassas i termer av "kulturellt utbyte" och det handlar om arbetstagare som har en utbildningsnivå och klasstillhörighet som anses mer jämbördig med ens egen. Kristina vill på liknande sätt ha någon som är "utbildad" och "kan tillföra något" snarare än någon som "bara kommer hit för att jobba och tjäna pengar."

När det gäller nationalitetspreferenser uttrycker svenska tjänsteköpare motsägelsefulla föreställningar i synnerhet om östeuropeiska arbetstagare och deras särart som arbetskraft. Ett par organisatörer på ett socialt centrum för au pairer berättade att det finns en bild av att det "är synd om öst-tjejer" och att de är fattiga och desperata. Men dessa organisatörer menade att de som kommer som au pairer från "öst-länder" tvärtemot ofta har det bra i sina hemländer; en rysk au pair hade till och med varit van vid att ha swimmingpool hemma. En intervjuad konsument berättade om liknande "myter om öststaterna" men hävdade att au pairer från "öststater" tvärtemot dessa myter kommer från "bra familjer" och är högutbildade med högutbildade föräldrar. "Östtjejer" antas vara krassare jämfört med andra och "bara ute efter pengarna" men de anses samtidigt vara villigare att arbeta hårdare och ha en "högre arbetsmoral" än de från andra regioner. T.ex.

säger två samordnare från ett socialt centrum för au pairer att ju längre öst ifrån man kommer desto mer finns tendensen att se au pair-jobb som ett sätt att tjäna pengar och att ha avsikten att stanna i Sverige. De säger att "öst-tjejer" tycker att betalning och förmåner är viktigt, att de "räknar timmar" och jobbar extra vid sidan av på hotell, etc. Men dessa samordnare säger även att östeuropeer som är i Sverige "för pengarna" är tuffare förhandlare än västeuropeer och därför mindre populära. Dessa uttalanden är högst intressanta mot bakgrund av att au pair-systemet förespeglar att det inte handlar om en marknadsrelation.

Bland intervjuade fanns det bestämda uppfattningar om kopplingen mellan nationalitet och personlighet vilket skapade en tydlig preferensram. Ellen, som har en au pair från Mongoliet, säger att mongoler är mer "ansvarsfulla" och "familjekära" än svenskar, och att det är "del av deras kultur" att ta hand om barn och äldre. Hon tycker dessutom att det är viktigt att "personkemin" skall stämma och att personen i fråga "är lyhörd för mitt sätt". Den kulturella särarten förväntas i detta fall anpassas till köparens önskemål. Oscar föredrar Filippinskor för han tror att de ställer upp på de villkor han ger och att de är beredda att jobba som "housekeeper" dygnet runt. Oscar och hans fru skojar om att de skall ha en barnflicka vare sig de har barn eller inte. Han hade trott att östeuropeiska tjejer också var "vana vid att hugga i" men blev jättemissnöjd när en au pair från Ukraina inte var med på noterna:

Vi har haft en från Ukraina också. Svårt att veta men hon var mycket sämre, hon hade inte samma erfarenhet. Hon visste inte. Vi frågade henne hur hon gjorde hemma i Ukraina och då svarade hon att "vi ringer på nån". Kulturinkompetens. Trodde de tjejerna var vana att hugga i men det stämde inte. (...) Jag hade skrivit en jättedetaljerad lista baserad på vad den filippinska tjejen hade gjort som hon fick. Men den påstod hon att hon aldrig hade fått. Det blev inget kul, inget bra. Inget större fel på henne men vi körde förbi varandra vad gällde förväntningar. När hon tyckte vi pressade henne för hårt körde hon nåt slags au pair-fackligt upplägg "reglerna är så och så, 25 timmar i veckan" ähh inget bra.

Oscars uttalanden illustrerar hur uppfattningar om nationalitet görs till särskilda kompetenser som arbetskraft. Den visar också att relationen bygger på underordning och ensidiga krav från den som köper tjänsten: det fungerar inte när även arbetstagaren gör anspråk på att "ringa på nån." "Ukrainskan" jobbade inte lika mycket som "filippinskan" (som jobbat klockan 07.00 till 21.00 varje dag); "hon

gjorde inget mitt på dagen, hon lyssnade på MTV då när barnen var på dagis.” Oscar säger att det ”måste vara en person som vill ha det jobb som vi erbjuder och till den lön vi erbjuder” (5 000 kr/mån), och ”nu är det bara stackarna från Filippinerna som tycker att det är värt besväret”.

Tina föredrar svenska barnflickor, för hon tycker att svenskor är mer självständiga och självgående, så hon inte behöver vara en ”chef” som ger instruktioner:

Två estniska tjejer har jag haft, det som inte funkar med dem är att de behöver väldigt tydliga instruktioner för allting. En skandinavisk tjej är bättre på att själva se vad som ska göras nu, även om det står i arbetsbeskrivningen att ta hand om tvätten på onsdag och det inte finns nåt tvätt då tänker de svensk tjej tänker att de gör nåt annat istället. En estnisk blir paralyserad. Därför vill jag hellre ha en svensk tjej nu.

Tina säger att det behövs arbetstagare som tar egna initiativ för att hon vill slippa ”vara chef,” men även för att ”man kan inte följa ett schema i en familj.” Dessutom föredrar Tina svenskor för att hon anser att de har liknande kulturella vanor och kommunikationsätt. Enligt Sara och Johanna, två samordnare jag pratade med på ett hushållstjänstföretag, är ”svenskhet” en stor preferens när det gäller tjänster som att städa och passa barn:

Johanna: Jag har några (köpare) som inte alls accepterar något alls annat än svenskt. Dom skyller på allt som man kan skylla på, men dom har talat i klartext att dom vill ha en svensk, en skandinavisk så att säga. Det är en ganska stor preferens egentligen, så visst finns det skillnad.

Anna: Så det är vanligt att folk vill ha det?

Johanna: Ja.

Sara: Men däremot så har jag en väldigt hög person i Sverige, som har bott i London i många år och hon var ju van vid filippinskor. Så hon frågade om vi hade några filippinskor och jag sa att hon får en svensk. Men hon sa att hon inte trodde dom var lika bra, så hon ville prompt ha filippinskor. I England var hon så van med dom och tyckte det funkade så bra med dom. Så där ser man ju det här med olika... vad man tycker och vad man vänjer sig vid. Alla filippinskor här, jag har en, hon har jobbat länge. Men dom får du ju aldrig tag på för dom tas ju direkt upp på den svarta marknaden.

Johanna: Det är lite läskigt det där.

Sara: Ja det är jättekonstigt.

Sara och Johanna identifierade de ”drag” som arbetsköpare konstruerar som specifika bland ”svenska” arbetstagare i samband med hushållstjänster i kontrast till föreställningar om andra nationaliteter och deras ”lämplighet” för olika hushållssysslor:

Sara: Det är svårt med dom afrikanska, dom har ju andra förhållanden dom kommer ifrån. Svenskar är petnoga, du ska lyfta på varenda sak när du dammar, dom skrattar ju åt oss. Dom tycker vi är skitfåniga: "Kan ni inte umgås istället för att städa hela dagen". (...) Dom som kommer från Polen, Ukraina och Ryssland, dom har ju väldigt höga krav på sig själva. Dom har hög arbetsmoral.

Johanna: Hög arbetsmoral saknar ju tyvärr många från afrikanska länder. Och det är hårt arbete som uppskattas.

Sara: Dom [Ukrainarna etc.] brukar vara lite för duktiga, dom ger lite extra. (...) Om dom är sjuka och någon annan gör jobbet så blir inte kunden nöjd, för dom här har levererat för mycket. Dom gör mer än vad dom ska.

Anna: Då är dom nöjda?

Sara: Ja kunderna är jättenöjda. Men du kan aldrig ersätta dom med en svensk eller en afrikan, dom gör ju inte det här lilla extra. (...)

Anna: Och det gör inte dom svenska?

Sara: Nej inte i samma utsträckning. Dom är så nöjda, dom dolar på. Det är dom här svenskarna som inte har så höga krav på sig själva. (...) Det är dom som inte passar in på ett kontor eller en affär, dom är osociala svenskar kan man säga.

Här kan man återigen skönja hur föreställningar om svenskhet korsas av föreställningar om klass: de svenskar som nöjer sig med städjobb har inte så höga ambitioner enligt Sara och är på så sätt relativt "osvenska." De föreställningar som Sara och Johanna uttrycker om ras och nationalitet liknar dessutom de rasistiska stereotyper som finns bland spanska arbetsköpare jag intervjuat i Madrid, som anser att sydamerikaner är slöa, afrikaner och "araber" opålitliga och östeuropeer är fogliga och hårt arbetande (se Gavanas kommande). Anmärkningsvärt är att rasistiska idéer om arbetskraftens nationella särart verkar samexistera med självutnämnt "egalitära" diskurser om "svenskhet." I samband med att diskutera att migrerande städerskor ofta är överkvalificerade, konstaterar Sara och Johanna att nationalitetspreferenser egentligen handlar om en allmän främlingsfientlighet bland svenska köpare:

Sara: Det är ju det att ingen vill anställa utländsk personal, det är ju det det handlar om.

Johanna: Det är lite rasistiskt.

Sara: Det är lättare att ta någon som heter Karlsson än någon som heter Muhammed Ali. För då vet man ju vad man får. Det är lite riskabelt att ta något som är lite okänt.

Sara och Johanna sätter inte konstaterandet om rasism i relation till egna fördomar om t.ex. olika nationaliteters påstådda arbetsmoral.

Förutom "svenskhet" är osynlighet en eftertraktad egenskap. Detta gäller både formella/registrerade och informella/oregistrerade hushållstjänster. Till exempel, så var Oscar helförtjust i sin filippinska "au pair;" eftersom hon; "svävade mer som en ande i huset, man märkte aldrig henne," men däremot märkte Oscar att allt ständigt var fixat. Oscar klagade däremot över att hans ukrainska au pair hade varit desto mer märkbar. Han tyckte att det blev "för nära.". Oscar skämdes inför sina vänner när ukrainskans "gick omkring och surade... det var jättejobbigt och pinsamt att ha en så himla dålig au pair, ungefär som att åka runt i en rostig bil."

Förkärlek till en "osynlig" arbetskraft verkar handla om mer än skam för oförmågan/oviljan att "reda sig själv" eller rädslan åka fast för olagligheter. Intressant nog är osynlighet populärt även bland personer som köper hushållstjänster på den formella marknaden:

Dom vågar inte... dom vill inte att tjejerna ska komma i kläderna, dom vill inte att vi ska stå utanför med en bil med logga. Jag har fått höra att dom vill inte att jag ska komma om det står (X) på bilen. För då ser grannarna och då sticker det i ögonen. Det är mycket som kommer upp faktiskt." (samordnare för hushållstjänstföretag).

Kravet på osynlighet ställs paradoxalt nog samtidigt som det fordras en personlig samstämmighet. Konsumenterna efterfrågar något som ofta luddigt benämns som "personkemi" när de väljer den person som skall jobba hos dem – speciellt, kan man anta, om de skall bo där:

Det är inte så jätteviktigt om hon jobbar på som en galning hemma, utan det viktigaste är att det är en trevlig person som vi kan prata med och som vill någonting. Det är viktigare än att hon gnor. Viktigare att det är en behagligare person än att hon städar perfekt. Men det är säkert väldigt olika kan jag tänka mig, en del vill väl bara ha den som gör allting." (Kristina).

För Malin, var kostnaden inte avgörande för valet av barnflicka; "personkemin" avgjorde och hon var beredd att betala mer för detta i stället för att välja någon som begärde mindre. Även Arne är intresserad av en slags halv-personlig service. Han vill att dem han köper tjänster av "vet sin plats om du förstår mig rätt" och inte lägger sig i familjelivet, men samtidigt inte är lika opersonlig i hemmet som en professionell firma. Här tydliggör Arne den selektiva familiaritet som gäller gentemot au pairer (och troligtvis även städ-

erskor). Att kunna ställa dessa högst motstridiga krav, jämlik men underordnad, osynlig men tillgänglig och med en fungerande personkemi genom att ”veta sin plats” illustrerar de ojämlika positioner som är konstitutiva för marknaden för hushållstjänster.

Arbetstagare: kritiska röster från migrerande au pairer, barnflickor och städerskor

Efter att ha lyssnat på arbetsköpare och deras berättelse är det nödvändigt att fråga: hur upplever invandrade hushållsarbetare livet som au pairer, barnflickor och städerskor i Sverige? Av vilka anledningar gör de sina yrkes- och migrationsval och vad anser de om de villkor och den behandling de möter? Många kvinnliga migranter tar jobb inom hushålls-/omsorgstjänst för att försörja sig och för att detta jobb är ett av de få alternativen som står till buds för dem i många EU-länder – speciellt om de är papperslösa. Andra migranter, t.ex. ”nannies” som migrerar med visum till England från Sydafrika eller Australien, ser jobbet som ett led i en yrkeskarriär. Au pair- och barnflickejobb är oftast tillfälliga på ett tidsbegränsat visum och vistelsen är formellt ett mellanting mellan jobb och utbildning/”kulturutbyte”.

Under fältarbetet mötte jag en rad olika historier och livsstrategier. Det finns au pairer som ser sina ”jobb” som ett led i ett framtida yrkesliv. Utbildning, nya språkkunskaper, erfarenheter och kontakter förväntades öka chansen till ett bättre jobb. Exempelvis sade au pairer från Baltländerna, Finland och Tyskland att svenskakunskaper ger bättre chanser till jobb inom turism och näringsliv hemma. Andra, i synnerhet svenskfödda barnflickor, såg ”jobbet” som ett sabbatsår. Maria från Tjeckien hade kommit till Sverige som au pair för att ”ta lite ledigt” (från universitetsstudier) och lära sig språket och landet och för att fundera över vad hon ville göra härnäst i sitt liv. Hon jobbar extra med städning. Maria funderar på att flytta tillbaka till Sverige efter au pair-tiden (efter att ha avslutat sin universitetsutbildning hemma i Tjeckien) och skaffa lägenhet och söka jobb ”som normala medborgare, inte au pairer.”⁹ Michelle från Filippinerna har jobbat med hushållstjänst i tio år, i bl.a. Hong Kong och Singapore. Hon arbetar hos en familj som skaffat au pair-visum åt henne via ett tredje land (då man inte kan ta au pairer direkt från Filippinerna till Sverige), och som anlitat

⁹ Merparten av intervjuerna med au pairer har jag översatt till svenska från engelska.

Michelle som inneboende hushållerska och barnflicka under en tidigare utlandsvistelse.

Au pairer är ett talande exempel på de undflyende relationer som utarbetas mellan köpare och säljare av hushållstjänster. Order "au pair" betyder bokstavligen "på lika villkor," och enligt det internationella au pair-systemet skall jämlikheten säkras genom att au pairen inlemmas i "värdfamiljen" (Cox och Narula 2003:336). Trots att "au pairer" är menade att tillfälligt vistas i ett land för språkstudier och kulturutbyte, och trots att värdfamiljen använder sig av deras tjänster utan arbetsgivaransvar, är au pairer ofta efterfrågade som billig och flexibel arbetskraft (Newcombe 2004:17). I Sverige är ett au pair-visum begränsat till ett år, och endast barnlösa mellan 18 och 30 år kan söka. Au pairer har inte tillstånd att arbeta och de tjänster som utförs inom värdfamiljens hushåll betraktas inte som arbete utan ingår i ett komplicerat och förhandlingsbart utbytessystem.

Au pairer och städerskor är två grupper som jobbar med privata hushållstjänster, men villkoren för dessa är olika. När det handlar om städerskor är relationen med arbetsköparen uttalat marknadsmässig, även om det handlar om informella och oregistrerade tjänster. Ibland överlappar au pairer, barnflickor och städerskor då au pairer kan jobba som städerskor vid sidan av och städerskor kan anlitas för "familjeservice." Trots detta skiljer sig invandrade städerskor ofta i termer av bakgrund, syften och arbetsförhållanden från au pairer. Dessutom bor städerskor i Sverige sällan i de hushåll där de arbetar och har ibland en professionell status som au pairer saknar.

Julia från Polen har jobbat som städerska på den oregistrerade marknaden i Sverige i fyra år. I början kom hon tre månader åt gången men nu har hon uppehållstillstånd. Julia vill gärna "jobba vitt." Hon har byggt upp ett kontaktnät, lärt sig alla (formella och informella) regler, lärt sig svenska och försöker nu att starta sitt eget städföretag. Men hon säger att det är svårt att "få vitt" hos privatpersoner för "dom vill gärna betala svart." Trots att hon ibland får mindre i handen på den formella/registrerade marknaden föredrar Julia "vitt" för "vitt är det lite bättre perspektiv på"; "Jag har det lugn och ro om jag jobbar vitt. Om jag skadar mig. Behöver inte oroa mig. Det är perspektiv, jag kan gå till banken och få kredit. Om jag behöver köpa lägenhet. Svart kan jag bara spara, och inget mer."

Vanessa från Ukraina, som har haft uppehållstillstånd i Sverige sedan fem och ett halvt år tillbaka, jobbar för ett hushållstjänstföretag och tycker det är ett bra jobb med trygg fast anställning. Hon ser sig som en professionell städerska som är stolt över sitt yrke och säger att det inte är så enkelt som man tror med städning; det finns en massa nyanser och regler som man måste känna till, och speciellt måste man ha kontakt med människor. Varken Julia eller Vanessa är dock intresserade av att jobba med städtjänster livet ut. Till skillnad från Julia och Vanessa såg ingen av de intervjuade au pairerna eller barnflickorna sitt arbete som något de ens tillfälligt skulle tänka sig som profession, även om vissa skulle kunna tänka sig att jobba professionellt med barn efter att ha skaffat sig utbildning som lärare eller barnskötare. Natalja från Ryssland säger att hon inte heller vill vara au pair längre; ”det tog tre månader tills jag bestämde att det var nog. Jag vet vad som krävs, jag vet vad det innebär och jag vill verkligen inte vara au pair längre. Det finns många nackdelar”. En nackdel som Natalja nämner är arbetsköparens position att diktera villkoren. Hon tar även upp, arbetsbelastningen, isoleringen, avsaknaden av sociala kontakter och usel schemaläggning. Men hon säger att om hon hade haft avsikt att stanna utomlands hade det varit en bra början. Inte heller Michelle, au pair från Filippinerna som har jobbat i 10 år med hushålls/omsorgsarbete ser detta som sitt permanenta yrke. Hon tänker flytta tillbaka till Filippinerna inom kort och gifta sig, skaffa barn och ägna sig åt något annat.

De svenskfödda barnflickor jag pratade med tog jobbet för att det var det enklaste och bekvämaste sättet att komma hemifrån och få en paus. Ina är den enda som jobbar hos en familj där både hon och städaren är formellt anställda; hon av familjen och städaren av ett städföretag. Ina är väldigt nöjd med den arbetstrygghet det innebär att ”jobba vitt”:

Jag jobbar vitt och det är ganska ovanligt. (...) Det var jättekrångligt för honom (arbetsgivaren) när han började med det här. Han var en av de första i Sverige som gjorde såhär. Som ville registrera sin barnflicka och sin familj som arbetsgivare. De han ringde till visste inte hur man skulle göra för det fanns inget system för det, för det här med barnflickor för de flesta jobbar svart. Han får betala mer pengar för mig då än de som jobbar svart. Han tycker att det är värt det för att inte kunna åka dit. (...) Så det är mycket därför. Sedan är det en trygghet för barnflickan, jag har ju skrivit på avtal och kontrakt. Om jag ska anmäla mig som arbetslös till a-kassan så kan jag säga att jag jobbat

som barnflicka och att jag jobbat vitt. Det kan inte de som jobbat svart göra, de får ju inte det.

Susanna, en annan svenskfödd barnflicka, ser inte arbetstrygghet som en prioritet. Hon får 4 000 kronor i månaden ”svart,” men hon bryr sig inte så mycket om huruvida hon jobbar på den formella/registrerade marknaden. Hon har inte ens funderat över hur hon skulle kunna hamna i en otrygg eller utsatt situation på den oregistrerade/informella och oreglerade arbetsmarknaden. Hon säger att det inte spelar så stor roll att hon inte får rätt till a-kassa eller arbetsintyg och har ändå ”absolut inte” tänkt jobba som barnflicka mer än ett år.

Det finns au pairer som föredrar att bo hos en familj istället för att skaffa sig egen bostad och annat arbete, trots att de är EU-medborgare i position välja dessa alternativ. Olga, en tysk au pair är ett exempel på detta. Hon är utbildad förskolelärare, pratar flytande svenska och skulle kunna få ett mer välbetalt jobb i Sverige om hon ville. Trots detta väljer hon att stanna kvar som au pair för att hon känner sig ansvarig för barnen och är rädd att familjen skulle försättas i kaos om hon slutade – trots att föräldrarna knappt pratar med henne eller intresserar sig för henne som person. Olga tycks ha tagit på sig ett obetalt känslöarbete utan att förvänta sig ens tacksamhet i gengäld.

Andra au pairer ser sitt ”jobb” och sin vistelse som ett ”steg tillbaka” snarare än ett steg framåt både karriärmässigt och i termer av personlig utveckling. Maria ser sin au pair-tid i Sverige i termer av en karriärmässig tillbakagång:

Det är slöseri med min tid att göra detta i ett år och ta hand om barn: jag har gjort mycket i mitt liv tidigare och jag har uppnått en viss nivå och det här är verkligen ett steg bakåt för mig. Så jag vill inte vara på dethär stället så lång tid för jag vet att det finns många andra saker för mig att göra och jag är inte nöjd. Jag tror ingen gillar att vara au pair.

Kritiska perspektiv på osynlighet och etnifiering

Au pairers missnöje med sina erfarenheter som tillfälliga migranter i Sverige kopplas ibland till en generell kritik av migranternas situation i hushållstjänstsektorn och av au pair-systemet. Merparten av au pairer och barnflickor intervjuade för denna studie sade sig dock vara generellt sett nöjda med sina värdfamiljer. Larissa från Estland, vars värdfamilj dessutom hade en städerska från Polen, säger att

hennes familj betar sig ”över förväntan”. Ulrike från Tyskland får till och med sina kläder tvättade av värdfamiljen (inte tvärtom) och hon är väldigt förtjust över att familjen lagar mat till henne på helgerna och t.o.m. lagar vegetarisk mat till henne fastän de inte själva är vegetarianer. Trots att vissa au pairer är nöjda med sina erfarenheter kan de samtidigt vara medvetna om nackdelar med au pair-situationen samt andras negativa erfarenheter. De au pairer och barnflickor jag pratade med var inte okritiska till sina arbetsvillkor, eller till familjens beteenden och tog upp en rad problem med att jobba i någon annans hushåll; isolering, obetalt extra arbete, dåliga scheman och opersonlig eller nedlåtande behandling. Ett återkommande problem är att de pressas att jobba mer än de 25 timmar i veckan de är skyldiga till. Även känslan att inte bli betraktade som individer togs upp i intervjuerna.

1. Osynlighet och nedlåtande behandling

Även om osynlighet är en eftertraktad ur tjänsteköparnas synpunkt kan au pairer, barnflickor och städerskor känna sig ignorerade och uppfatta att de inte betraktas som individer. Som Fatima från Serbien/Kroatien säger; ”Jag förväntar mig att de respekterar mig och min tid, och behandlar mig som någon som befinner sig på samma nivå i familjen”. Fatima förutsätter au pair-systemets ”familje”-liknande relationer. Sådana officiella riktlinjer gäller dock inte för städerskor, men därmed inte sagt att de accepterar att bli behandlade som ”osynliga andar.” Vanessa från Ukraina, som har jobbat som städerska i Sverige i fyra år, berättar om köpare som knappt tar notis om henne som person och som inte ser henne som en riktig människa:

Det finns många människor som tycker att om jag städar som städerska, så är jag inte en riktig människa. Jag går alltså... jag kommer och dammsuger och dom säger bara ”hej” och sen ”hejdå” och ”tack” och ingenting mer. Ibland kommer jag till familjer som gör så. Men det finns... mina familjer jag städat långt tid hos, är mycket trevliga. Dom tycker inte att jag är städerska, dom tycker jag främst är människa. Förstår du, det är mycket viktigt. Jag känner att dom har respekt. Jag tycker dom är demokratiska. Det betyder ingenting för dom att jag är städerska. Det är viktigt att det betyder mycket för dom att jag är människa.

Vanessa har valt ut "sina" familjer med respekt och jämlikhet som ett viktigt kriterium. Kravet att bli behandlad som en människa återkommer även i intervjuer jag gjort med migranter som utför hushålls/omsorgstjänster i Madrid och London (se Gavanas kommande). Det är inte ovanligt att köpare av hushållstjänster i Stockholm såväl som i Madrid och London tar sig rätten att ignorera de som utför dessa tjänster Amelia från Rumänien, som är au pair i Sverige, betonar att hon förväntar sig att bli behandlad som en människa;

Jag har lärt mig mycket i mitt land och jag har ett syfte med att vara här; jag kom för att träffa andra människor och för att bo i ett annat land och se hur det fungerar och för att lära mig ett annat språk och göra så många saker. Men jag kom inte hit för att jobba fjorton timmar om dagen och inte få uppskattning för mitt arbete.

2. *Exploatering och extraarbete*

Många au pairer/barnflickor var medvetna om att arbetsköpare försökte utnyttja dem på olika sätt. Maria säger att arbetsköpare bara vill ha så billig arbetskraft som möjligt, och att det är därför de letar efter folk från fattigare länder än Sverige. Hon genomskådar dock detta och har sina egna mål i sikte:

Jag kostar dem inte så mycket; jag kostar dem inte mer än en helgs shopping, så jag känner mig verkligen undervärderad, men jag tar det inte så allvarligt för jag har saker som är viktiga för mig; jag har mina skäl till varför jag är här och så fort jag kommer ett steg vidare kommer jag att lämna den här familjen. (...) De letar förstås efter någon som inte är så självständig... ja de letar faktiskt efter någon som är villig att hjälpa dem och som vore så tacksam emot dem att de gör allt för dem.

Somliga barnflickor och au pairer var kritiska mot att tvingas utföra dubbla uppgifter; städning och barnomsorg. Fatima från Serbien/Kroatien sa att hon trodde att de som vill ha en aupair var ute efter "flickor" som älskar deras barn men även är beredda att städa hela deras hus så att de slipper betala en ytterligare person för städning. Hon berättade om en annan au pair som varit tvungen att ägna tio extra timmar i veckan till städning.

3. Etnifiering och föreställningar om "den andra"

De flesta hushållsarbetare jag intervjuade för denna studie kom antingen från EU-länder eller från Östeuropa. Däremot är få utomeuropeiska au pairer och städerskor representerade i mitt empiriska underlag. Under intervjuarbetet blev det dock tydligt att föreställningen om "stackars fattiga öst-tjejer" inte hade något stöd i materialet. Ingen au pair uppgav att hon kom till Sverige med avsikt att stanna eller att hon tyckte att au pairing var ett bra sätt att tjäna pengar – snarare motsatsen. Därmed inte sagt att det i den bredare hushållstjänstsektorn, speciellt i den informella/oregistrerade/papperslösa, inte finns arbetstagare från östländer som verkligen är ekonomiskt utsatta.

Au pairer som kom från östeuropeiska länder vittnade om förutfattade meningar gentemot Östeuropa och nedlåtande attityder bland svenska arbetsköpare. Erfarenheter av att bli behandlade som andra sortens människor och fattighjon som enbart borde vara glada över att få privilegiet att städa svenskars hem och ta hand om deras barn delades av många intervjupersoner. Maria jämför Sverige med England, och menar att svenskar inte är bättre än engelsmän; de vill inte ha "östlänningar" i "sitt" land, men samtidigt är de fina för att städa sina egna toaletter. Det kan östlänningar duga till istället. Maria tycker att hon i Sverige blir behandlad "som om hon kom någonstans från djungeln i Ryssland." När hon fick sin första månads"lön" på 3 500 kronor trodde hennes värdfamilj att hon skulle skicka hem pengarna. De antog dessutom att Maria aldrig upplevt "västerländsk teknologi" och kände sig manad att förklara för henne hur en tvättmaskin fungerar. Maria misstänker att de tror att hon är primitiv och utblottad för att hon kommer från ett östland. Hon blev till exempel inte betrorad när hon berättade att hennes pappa hade köpt henne en bil i julklapp. "De gillar känslan att de hjälper fattiga Östeuropa, så därför har de en polsk städerska och en au pair från Tjeckien," konstaterar Maria. Maria noterar även att hon förväntas visa tacksamhet men hon tycker att det är hon själv som förtjänar tacksamhet för de ansträngningar hon gör för dem snarare än tvärtom:

Trots att de gillar mig och är snälla mot mig har jag fortfarande en känsla av att vara en tjänare ibland. Så de tycker "åh vi är så bra för att vi ger dig chansen att få bo i vårt vackra land och du måste vara tacksam". Så jag gillar inte det här speciellt mycket. Jag förstår att för vissa människor kanske dethär är en chans men för mig är det bara ett av

många andra sätt jag skulle kunna gå tillväga så jag är inte särskilt tacksam.

Natalja, au pair från Ryssland, är kritisk mot de som medvetet söker upp au pairer från fattigare länder och sätter ut annonser som säger ”vi är en trevlig familj och vi skulle verkligen vilja ha fattiga flickor från andra länder som hjälp hos oss”. ”Jag är ingen fattig flicka!” säger Natalja, ”och även om jag inte hade ett bankkonto skulle jag inte se mig som en fattig flicka”. Hon understryker att hon varken sparar pengarna eller skickar hem dem, och att hon inte kommer från en fattig familj. Enligt Natalja är alla de som efterfrågar hushållsarbetare och aupairer i Sverige ute efter någon som skulle jobba 24 timmar om dagen utan att protestera, och samtidigt vara tacksamma för den ”lön” de får.

Arbetsrelationer och förhandling

Hushållsarbetarnas förhandlingsmöjligheter är kopplade till en rad villkor: deras tillgång till medborgerliga rättigheter, migrationslagar, arbetslivsrättigheter, sociala nätverk, facklig/politisk organisering, materiella/symboliska resurser, familjesituation, boendesituation, tillgång och efterfrågan på arbetskraft och arbetsmarknadens bekönade, etnifierade och rasifierade stratifiering; både i Sverige och i de länder de bott i tidigare. Följaktligen ingår hushållsarbetet och de relationer som skapas mellan de som utför och de som köper dessa tjänster i ett brett, skiftande och situationsbundet spektrum av maktförhållanden (Anderson och O’Connell Davidson 2003:21, Ungerson 2002b:4–5, Özyegin 2002:57).

Det grundläggande problemet för migranter som jobbar inom hushållstjänstsektorer i Sverige och övriga världen är avsaknad av medborgerliga rättigheter och social trygghet. Denna situation förvärras dessutom av rasifierade och etnifierade fördomar där vissa migranter betraktas som ”de andra,” oavsett medborgarstatus. Natalja, au pair från Ryssland, fick ett missfall under vistelsen i Sverige. Eftersom hon varken hade personnummer eller försäkring i Sverige var hennes enda tillgång till läkare avhängig ”värdfamiljens” informella kontakter.

Eftersom hushållsarbetare ofta i praktiken saknar rättigheter och instanser för sanktioner är det upp till arbetsköparen att utnyttja ojämlika rättigheter och resurser mellan dem själva och arbetstaga-

ren. Oscar till exempel väljer att utnyttja sin partner till att jobba långt utöver de uppgifter och antal timmar som rekommenderas, medan Malin väljer att inte belasta sin ryska barnflicka med varken uppgifter utöver barnpassning eller arbetstider som överstiger de överenskomna.

Det är oftast, även i Sverige, kvinnor som har ansvar över hushållstjänster. I vissa fall delar de som utför och de som köper dessa tjänster gemensamma positioner som mödrar, eller i termer av klassbakgrund och/eller utbildning. Vissa av partnerer liknande klassbakgrund som sina arbetsköpare, men även migrerande städerskor kan ha utbildningsnivåer och klassbakgrunder som liknar arbetsköparens. Emellertid har de i den aktuella arbetsrelationen ojämlika, skiftande och kontextbundna positioner i termer av socioekonomisk situation, nationell bakgrund, etnicitet och symboliska och materiella resurser. I synnerhet när det gäller informella hushållstjänster är vardaglig förhandling mellan parterna avgörande för arbetstagarens villkor. Förhandlingspositionen är direkt kopplat till anställningsvillkoren och medborgerliga rättigheter. Papperslösa arbetare i oregistrerat arbete har formellt sett den svagaste positionen. Men även andra aspekter är viktiga för parternas förhandlingspositioner. Till exempel om hushållsarbetaren bor hemma hos sin arbetsgivare och även om relationen definieras som yrkesmässig eller familjemässig (Anderson 2000, Gregson and Lowe 1994, Romero 2002). En annan aspekt är tillgång på individuella och sociala resurser. Av partnerer med resurser och möjlighet att åka till sina föräldrahem är inte lika utsatta som t.ex. papperslösa migranter som saknar sociala nätverk och valbara alternativ.

De hushållsarbetare jag pratade med berättade om olika förhandlingsstrategier. Somliga tog helt enkelt upp en diskussion om vad de ville ändra på kring sin arbetssituation. I vissa fall fungerade detta. Maria uppgav att hon använde värdfamiljens barn som motvåpen om hon ansåg att hon blev illa behandlad; ”de borde inse att om de är snälla emot mig är jag snällare emot deras barn.” Det är också vanligt med passivt motstånd: hushållsarbetare utför tjänsterna sämre och långsammare om de är missnöjda. Efter att ha fått ett blankt nej till att få betalt för att jobba övertid gav Maria upp försöken att be om skälig extra ersättning. Hon säger att hon känner sig billig av att fråga om pengar, men hon har samtidigt låtit förstå att hon inte tänker jobba extra gratis. Efter det att Maria från början protesterade har familjen slutat att be henne jobba över gratis. ”Jag drog mina gränser för att jag är här för att göra något, och

det skall gagna mig också naturligtvis (...), så jag tror att de numera vet vad de kan få och vad de inte kan få från mig,” fastställer Maria.

Au pair-systemets otydlighet skapar utrymme för tolkningar. Detta gäller för övrigt inte bara i Sverige utan även i andra länder. Au pairer i både England och Spanien undrar hur de skall tolka sin varken-eller-position; de är varken ”del av familjen” eller anställda på en arbetsplats de lämnar när arbetstiden är slut (se Gavanas kommande). När är de ”i tjänst” och när har de ”ledigt”? Maria säger att hon ”inte är här för pengarna förstås,” men att det samtidigt är hennes jobb att vara en au pair och att hon därför förväntar sig ”vänligheten” att få betalt för de timmar hon jobbar utöver arbetstiden. Hon tycker att hon får dubbla signaler; hon blir tillsagd att göra det ena och det andra för att hon får betalt för det, men ibland säger de att ”du är en sån del av vår familj” och äter middag tillsammans med henne vid samma bord.

Hushållsarbetare som jobbar på ett hushållstjänstföretag har en annorlunda situation. Företaget har inspektörer som kommer till köparens hem och beräknar betalning per kvadratmeter och själva fastställer hur många timmar de anser att arbetstagaren skall jobba där. Om inte köparen håller undan innan arbetstagaren kommer kan köparen bestraffas genom att arbetstagaren kan vägra utföra hela det avtalade arbetet. När det gäller barnflickor, au pairer och städerskor på den informella/oregistrerade marknaden sker de flesta förhandlingar mellan individer, bakom stängda dörrar och det finns ingen instans för klagomål och sanktioner (förutom au pair-agenturer på annan ort som i bästa fall kan hitta en ny familj). På denna osynliga arbetsplats har de som köper tjänster många maktresurser till hands. När det gäller au-pairer finns det familjer som vägrar betala för busskort och språkkurser och förhindrar därmed tillgång till sociala nätverk, kommunikation och rörlighet utanför ”arbetsplatsen.” Ett av de vanligaste klagomålen bland au pairer och barnflickor är svårigheter att säga nej till obetald övertid. Dessutom tog au pairer och barnflickor upp problem kring sjukskrivningar och svårigheter att få slippa jobba när de var sjuka.

Slutdiskussion

Som framgår av mina intervjuer närmar sig de som utför och de som köper hushållstjänst denna marknad utifrån vitt skilda perspektiv och agendor. Berättelserna bland de som efterfrågar dessa

tjänster betecknas av moraliska betänkligheter inför hushållstjänsternas hierarkiska aspekter. Dessa moralisk-etiska diskurser avspeglas i såväl motsägelsefulla praktiker som behovet av att osynliggöra och förfrämliga ”de andra”: rättfärdigandet av konsumtionen av hushållstjänster söker stöd i en nationalistisk självbild där ”svenskhets” står för kollektiv moralisk legitimitet. Hushållsarbetsarnas berättelser tecknar däremot en bild av otydliga villkor, osynlighet, nedvärdering och utsatthet som är kopplade till såväl avsaknaden av medborgerliga rättigheter som till en bakgrund i länderna utanför Västeuropa.

Trots att många intervjupersoner framhåller att efterfrågan på hushållstjänster ökar även bland vanliga ”medelsvensson” visar underlaget för denna studie att det är familjer med höga inkomster och prestigefyllda arbete som anlitar au pairer, städerskor och barnflickor. Det fanns en rad olika skäl till att dessa familjer/individer inköp av tjänster. Behov av kvalitetstid med familjen, brister i det allmänna välfärdssystemet, kravfyllda jobb och flexibilitet men också viljan att slippa ”det tråkiga”. Intressant nog värvades dessa förklaringar med fundering om det moraliskt korrekta i att inte vilja ta hand om sig själv. Dessa reflexioner, som även omfattade en kritik av det som definierades som moraliskt acceptabelt, hade ofta nationen som utgångspunkt och svenskheten som norm. Det svenska likhetsidealet blir till en referensram för att tolka och förstå strategier och preferenser bakom konsumtionen av hushållstjänster. På detta sätt kan paternalism, rasism, etnisk särbehandling och strukturell diskriminering samexistera med konstruktioner av ”svenskt” egalitetstänkande.

Undersökningen visar att hushållsarbetsarnas röster tillför viktig information om hushållsarbets villkor och de ojämlika relationer som utvecklas mellan de som utför och de köper dessa tjänster. De intervjuade hushållsarbetsarna hade svårt att vara tacksamma, osynliga, beroende av godtycklighet eller behandlade som ”fattiga”, ”primitiva” eller ”utsatta” som behöver ”hjälp”. Detta gällde i synnerhet för dem som kom från länder som betraktas utifrån etnifierade och rasifierade stereotyper i Sverige. De understryker att ett lands fattigdom inte nödvändigtvis betyder att alla från detta land är fattiga, desperata och underordnade.

Pigdebatten fokuserar både på jämställdhet mellan män och kvinnor och jämlikhet mellan vissa sociala grupper. Sverige är på ett sätt unikt med sin moraliska diskurs där hushållstjänster i politiska och mediala sammanhang möter hårdnackat motstånd; i vilket

annat land kan man sälja hushållstjänster med argument om ”det moraliska alternativet”? Denna moraliska diskurs resulterar dock i den motsatta effekten än den avsedda; tystnader och tjänsteköparnas motsägelsefulla agerande är oskiljaktiga aspekter av samma fenomen. Det handlar om en mångbottnad tystnad som innefattar inte bara hushållsarbetarnas osynlighet utan även arbetsköparnas fria spelrum att förhandla om fördelaktiga villkor. Som en koordinator för ett socialt centrum för barnflickor och au pairer säger:

Vi pratar ju inte om det, det här är människor som inte finns och arbetsplatser som inte finns. Och så fort arbetsplatsen kommer upp, ja då är det skandaler och annat där alla ska vara bovar och banditer.

Referenser

- Andall, Jacqueline (2000) *Gender, Migration and Domestic Service: The politics of black women in Italy*. Aldershot: Ashgate Publishing Company.
- Andall, Jacqueline (red.) (2003) *Gender and Ethnicity in Contemporary Europe*. Oxford and New York: Berg.
- Andall, Jacqueline (2003) "Introduction: The Space Between – Gender Politics and Immigration Politics in Europe." I: Andall, Jacqueline (red). *Gender and Ethnicity in Contemporary Europe*. Oxford and New York: Berg.
- Andall, Jacqueline (2003) "Hierarchy and Independence: The Emergence of a Service Caste in Europe." I: Andall, Jacqueline (red). *Gender and Ethnicity in Contemporary Europe*. Oxford and New York: Berg.
- Anderson, B. (1997) "Servants & Slaves: Europe's Domestic Workers" *Race and Class*, 39 (1): 37–49.
- Anderson, Bridget (1999) "Overseas domestic workers in the European Union: invisible women" in Momsen, Janet Henshall (ed). *Gender, Migration and Domestic Service*. London and New York: Routledge.
- Anderson, Bridget (2000) *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labor*. London and New York: Zed Books.
- Anderson, Bridget (2002) "Just Another Job? The Commodification of Domestic Labor" in Ehrenreich, Barbara and Hochschild, Arlie (eds.). *Global woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan Books.
- Anderson, Bridget and O'Connell, Julia Davidson (2003) "Is Trafficking in Human Beings Demand Driven? A Multi Country Pilot Study." Report prepared for: IOM *International Organization for Migration*.
- Appel, Martin (2003) "Succé för hushållsavdrag." *Almegatidningen*. www.almega.se.
- Bakan, Abigail and Stasiulis, Daiva (1995) "Making the Match: Domestic Placement Agencies and the Racialization of Women's Household Work", in *Signs: Journal of Women in Culture and Society* vol. 20, no. 21.
- Bergqvist, Christina and Jungar Ann-Cathrine (2000) "Adaptation or Diffusion of the Swedish Gender Model?" In: Hantratis (ed) *Gendered Policies in Europe*. McMillan and S:t Martins Press.

- Björnberg, U. (1999) "Equality and Backlash: Family, gender and social policy in Sweden", in Hass, L. & Hwang, P. (eds.) *Organizational Change and Gender Equity*. London: Sage Publications.
- Björnberg, U. (2000) "Välfärdslyftor i ansökningsländerna. Välfärdsstat eller familism? *Inblick* no. 2. (*Welfare Gaps in Applicant Nations. Welfare State or Familism?*).
- Björnberg, U. (2002) "Ideology and choice between work and care: Swedish family policy for working parents", *Critical Social Policy* vol. 22, no. 1.
- Björnberg, Ulla (2002) "Working and caring for children: family policies and balancing work and family in Sweden" in Carling, Alan, Duncan, S. and Edwards R. (eds.) *Analyzing Families: Morality and rationality in policy and practice*. London and New York: Routledge.
- Brannen, Julia (1998) "Employment and family lives: equalities and inequalities" "in Drew, Eileen, Emerek, R. and Mahon, E. (eds.) *Women, Work and the Family in Europe*. London and New York: Routledge.
- Bryson, Caroline, Tracet Budd, Jane Lewis, Gillian Elam (2000) *Women's Attitudes to Combining Paid Work and Family Life*, The Women's Unit, Cabinet Office: London.
- By, Ulrika (2003) "Allt fler familjer skaffar au pair." *Dagens Nyheter*, 17 Februari.
- Cancedda, Alessandra (2001) *Employment in household services*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Chang, Grace (2000) *Disposable Domestic. Immigrant Women Workers in the Global Economy*. Cambridge, Massachusetts: South End Press.
- Chang, Kimberly and Ling, L.H.M. (2000) *Globalization and its intimate order: Filipina domestic workers in Hong Kong*. In: Marchand, Marianne H. and Runyan, Anne (eds.) *Gender and Global Restructuring. Sightings, Sites and Resistances*. London & New York: Routledge.
- Cousins, Christine R. och Tang, Ning (2004) "Working Time and Work and Family Conflict in the Netherlands, Sweden and the UK," *Work, Employment & Society* vol. 18, no. 3.
- Cox, Rosie (1999) "The role of ethnicity in shaping the domestic employment sector of Britain" in Momsen, Janet Henshall (ed).

- Gender, Migration and Domestic Service*. London and New York: Routledge.
- Cox, Rosie och Narula, Rekha (2003) "Playing Happy Families: rules and relationships in au pair employing households in London, England". *Gender, Place and Culture*, vol. 10 (4): 333–344.
- Daly, M. och Lewis, J. (2000) "The Concept of social care and the analysis of contemporary welfare states" in *British Journal of Sociology*, vol. 52 (2): 281–298.
- Drew, Eileen, Emerek, R. and Mahon, E. (eds.) (1998) *Women, Work and the Family in Europe*. London and New York: Routledge.
- Drew, Eileen, Emerek, R. and Mahon, E. (1998) "Introduction" in Drew, Eileen, Emerek, R. and Mahon, E. (eds.) *Women, Work and the Family in Europe*. London and New York: Routledge.
- Drew, Eileen (1998) "Changing family forms and the allocation of caring" in Drew, Eileen, Emerek, R. and Mahon, E. (eds.) *Women, Work and the Family in Europe*. London and New York: Routledge.
- Ehrenreich, Barbara and Hochschild, Arlie (2002) *Global woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan Books.
- Ehrenreich, Barbara and Hochschild, Arlie (2002) "Introduction" in Ehrenreich, Barbara and Hochschild, Arlie (eds.) *Global woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan Books.
- Ekelius, Elin (2004) a) "Moralen viker för ekonomin". *Svenska Dagbladet*, 19 Oktober.
- Ekelius, Elin (2004) b) "Storstadsbor städar svart". *Svenska Dagbladet*, 20 Oktober.
- Ernsjö Rappe och Strannegård, Lars (2004) *Rent Hus: Slaget om den svenska dammråttan*. Stockholm: Nordstedts.
- Gavanas, Anna (kommande). "Europe's Servant Problem; migrant domestic workers in Sweden, the U.K. and Spain". Forthcoming in special issue on Domestic Work, of *European Journal of Women's Studies*, edited by Helma Lutz.
- Gavanas, Anna och Williams, Fiona (2003) "Eine neue Variante des Herr-Knecht-Verhältnisses? Überlegungen zum Zusammenspiel von Geschlechterverhältnis, Familienarbeit und Migration" ('New Masters/New Servants? The relations of gender, migration and the commodification of care') i S. Leitner, I. Osner och M. Schratzenstaller (red.) *Wohlfahrtsstaat und Geschlechterver-*

- hältnis im Umbruch. Was kommt nach dem Ernährermodell?* Jahrbuch für Europa und Nordamerika-Studien 2003. Opladen, Leske & Budrich.
- Gavanas, Anna, Tobio, Constanza och Williams, Fiona (2007) "Gendered Citizenship: 'Global Care Chains' and Migrant Domestic Work in the UK, Spain and Sweden," Chapter in "Gendering Citizenship in Western Europe: new challenges for citizenship research in a cross-national context," edited by Ruth Lister. Policy Press.
- Glenn, Evelyn Nakano (1992) "From Servitude to Service Work: Historical Continuities in the Racial Division of Paid Reproductive Labor." *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol 18, No 1, p. 1–43.
- Gregson, N. and Lowe, M. (1994) *Servicing the Middle Classes: Class, Gender and Waged Labour in Contemporary Britain*, Routledge: London.
- Gunnarsson Lena (2005) "Pigor köps inte av tidsbrist." *Flamman*. 28 Juni.
- Gustafsson, Thomas (2003). "Det var rena slavarbetet. Rika familjer i jättehärva – hyrde svart städhjälp," *Aftonbladet*, May 4, 2003, s. 6–7.
- Gustavsson (2005) "Barnflickans lön: 3 500 kr för heltid." *Aftonbladet Kvinna*, 9 November.
- Hedlund (1999) "LO har inte tagit ställning i pigdebatten." *LO-tidningen*. Nr 3, 29 januari.
- Hochschild, Arlie R. (2002) "Love and Gold" in Ehrenreich, Barbara and Hochschild, Arlie (eds.) *Global woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan Books.
- Hochschild, A. (2000) "The Nanny Chain" *American Prospect*. 3 January.
- Joelsson, Tanja (2003) "Vems jämställdhet driver vi i Sverige?" *Yelab*, 9 maj.
- Kofman, Eleonore and Sales, Rosemary (1996) "The Geography of Gender and Welfare in Europe" in Garcia-Ramon, Maria D. and Monk, Janice (eds.). *Women of the European Union: The politics of work and daily life*. London and New York: Routledge.
- Kofman, Elenore and Sales, Rosemary (1998) "Migrant Women and Exclusion in Europe." *The European Journal of Women's Studies*, vol. 5, p. 381–398.

- Kofman, Eleonore (2000) *Beyond a reductionist analysis of female migrants in global European cities*, in Marchand, Marianne H. and Runyan, Anne (eds.) *Gender and Global Restructuring. Sightings, Sites and Resistances*. London & New York: Routledge.
- Kofman, Eleonore, m.fl. (eds.) (2000) *Gender and International Migration in Europe: employment, welfare and politics*. London and New York: Routledge.
- Kremer, Monique (2002) Welfare States and the moral predicament of caring. A European comparison. Paper presented at the conference "Social Values, Social Policies," European Social Policy Research Network, Tilburg 29–31 August.
- Larsen, Trine P. and Jan Hadlow (2003) "Multi-career Families, Work and Care in Finland, France Italy, Portugal and the UK." The European Commission Framework Programme V Key Action for Socio-Economic Research: www.uta.fi/laitokset/sospol/soccare.
- Lindberg, Ulf (2005) "Pigavdrag ger tusentals job och ren vinst för statskassan." *Dagens Nyheter*, 28 juni.
- Lutz, Helma (2002) "At your service madam! The globalization of domestic service." *Feminist Review*, vol 70, p. 89–104.
- Mahon, Rianne (2002) "Gender and Welfare State Restructuring: Through the Lens of Child Care." In: Michel, Sonya and Mahon, Rianne (eds.) *Child Care Policy at the Crossroads. Gender and Welfare State Restructuring*. New York and London: Routledge.
- Mallik, Ira och Josefsson, Dan (1998) "Sluta tjata: därför är skatte-subventionerade pigjobb en dålig ide." *Dagens ETC*, 18 Mars.
- Meagher, Gabrielle (2002) "Is it wrong to pay for housework?" *Hypatia: a journal of feminist philosophy*, 17:2, Spring 2002, s. 52–66.
- Mendez, Jennifer Bickham (1998) "Of Mops and Maids: Contradictions and Continuities in Bureaucratized Domestic Work." *Social Problems*, vol. 45, no. 1, s. 114–135.
- Meri, Tina (2003) "Au pair som vittne." *Dagens Nyheter*, 19 Februari.
- Momsen, Janet Henshall (red.) (1999) *Gender, Migration and Domestic Service*. London and New York: Routledge.
- Momsen, Janet Henshall (1999) "Maids on the Move" in Momsen, Janet Henshall (ed.) *Gender, Migration and Domestic Service*. London and New York: Routledge.

- Momsen, Janet Henshall (1999) "Conclusion: future trends and trajectories" in Momsen, Janet Henshall (ed). *Gender, Migration and Domestic Service*. London and New York: Routledge.
- Moors, Annelies (2003) "Migrant Domestic Workers: Debating Transnationalism, Identity Politics, and Family Relations. A Review Essay." *Comparative Studies in Society and History*, vol. 45, no. 2, p. 386–395.
- Narula, Rekha (1999) "Cinderella need not apply: a study of paid domestic work in Paris" in Momsen, Janet Henshall (ed.) *Gender, Migration and Domestic Service*. London and New York: Routledge.
- Newcombe, Emma (2004) "Temporary migration to the UK as 'Au Pair': Cultural exchange or reproductive labour?" *Sussex Migration Working Paper*. no. 21. Sussex Centre for Migration Research.
- Norrländer, Inger and von Sydow, Tullia (2004) "Ompröva synen på hushållstjänster" *Dagens Nyheter*, 17 november.
- Nyberg, Anita (2002) "Gender, (de)commodification, economic (in)dependence and autonomous households: the case of Sweden", *Critical Social Policy*, February 2002, vol. 22, no. 1, pp. 72–95(24), Sage Publications.
- Nyberg, Anita (2004) "Blir det kvinnorna som betalar notan?" *Framtider*, 2/2004.
- Olsson, Kerstin (2005) "Kvinnorna måste befrias från obetalt arbete", *Dagens Nyheter*, 19 augusti.
- Platzer, Ellinor (2002) "Kulturellt utbyte eller billig arbetskraft? – au pair i Sverige." *Sociologisk forskning*, 3–4, s. 32–54.
- Platzer, Ellinor (2003) "Genuskontrakt och social differentiering. Om karriärfamiljers efterfrågan på hushållstjänster". In Mulinari, Diana, Sandell, Kerstin and Schömer Eva (eds.): *Mer än bara kvinnor och män. Feministiska perspektiv på genus*. Lund: Studentlitteratur.
- Platzer, Ellinor (2004) "En icke-lag i sökluset. Exemplet hushållstjänster i Sverige". *Research Report in Sociology of Law*. 2004:4. Lund University: Sociology of Law.
- Parrenas, Rhacel S. (2001) *Servants of Globalization: Women, Migration, and Domestic Work*. Stanford: Stanford University Press.
- Parrenas, Rhacel S. (2002) "The Care Crisis in the Philippines: Children and Transnational Families in the New Global Economy" in Ehrenreich, Barbara and Hochschild, Arlie (eds.)

- Global woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York: Metropolitan Books.
- de los Reyes, Paulina (2001) *Mångfald och Differentiering. Diskurs, olikhet och normbildning inom svensk forskning och samhällsdebatt*. Arbetslivsinstitutet, LO, TCO och SACO i samarbete: SALTSA – ett samarbetsprogram för arbetslivsforskning i Europa.
- de los Reyes, Paulina (2002) ”Vem tar hand om barnen? Könsarbetsdelning och offentlig barnomsorg ur ett ekonomiskt-historiskt perspektiv”. I: Andersson-Skog, Lena and Krantz, Olle (eds.) *Omvandlingens sekel. Perspektiv på ekonomi och samhälle i 1900-talets Sverige*. Stockholm: Studentlitteratur, s. 257–280.
- de los Reyes, Paulina and Mulinari, Diana (2005) *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*. Malmö: Liber.
- de los Reyes, Paulina (2005) ”Intersektionalitet, makt och strukturell diskriminering.” I: de los Reyes, Paulina och Kamali, Masoud (red.): *Bortom Vi och Dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*. SOU 2005:41.
- de los Reyes och kamali, Masoud (2005) ”Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering.” I: de los Reyes, Paulina och Kamali, Masoud (red.): *Bortom Vi och Dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*. SOU 2005:41.
- Popova, Susanna (1996) ”Misslyckad moralisk jakt.” *Finanstidningen*, 26 januari.
- Pålsson, Anne-Marie (1997) ”Tjänsteskatteutredningen – berget som födde en råta”. *Skatter och Välsfärd*, nr 3/1997.
- Rollins, Judith (1985) *Between Women. Domestic and their Employers*. Philadelphia: Temple University Press.
- Romero, Mary (2002) *Maid in the U.S.A. 10th Anniversary Edition*. New York and London: Routledge.
- Rotkirch, Anna (2001). “The Internationalisation of Intimacy: a Study of the Chains of Care,” Paper presented at the *5th Conference of the European Sociological Association*. Helsinki 28.8 – 1.9, 2001.
- Salzinger, Leslie (1991) “A Maid by Any Other Name: The Transformation of ‘Dirty Work’ by Central American Immigrants” in Burawoy, m.fl. *Ethnography Unbound: Power and Resistance in the Modern Metropolis*. Oxford: University of California Press.

- Stark, Agneta and Regner, Åsa (2001) *I vems händer? Om arbete, genus, åldrande och omsorg i tre EU länder*. Linköping: Linköping universitet. (*Cared for by Whom? On work, gender, ageing and care in three EU countries*).
- Tempe, Madeleine (2005) "Inga pigor till överklassen!" *ETC*, 25 april.
- Ungerson, Clare (2002) a) Cash and Care, State and Market. Paper presented at the XV World Congress of Sociology, Brisbane, Australia, July 2002.
- Ungerson, Clare (2002) b) "Cash and Care: Whose Independence?" Paper given at the 6th Global Conference on Ageing, Perth, Western Australia, October, 2002.
- Williams, Fiona (1995) "Race/Ethnicity, Gender & Class in Welfare States: A Framework for Comparative Analysis". In: *Social Politics*, vol. 2, no. 1: 127–159.
- Williams, Fiona (2001) "In and beyond New Labour: towards a new political ethics of care." *Critical Social Policy*, vol. 21(4): 467–493.
- Williams, Fiona (2003) "Trends in Women's Employment, Domestic Service, and Female Migration: Changing and Competing Patterns of Solidarity". In: T. Knijn and A. Komter (eds.) *Solidarity between the sexes and generations: transformations in Europe*, Edward Elgar, 2003.
- Yeandle, Sue and Clare Ungerson (2002) "Marginalisation or Recognition? Gender and Paid Care Work in Modern Welfare States." Paper presented at the *International Sociological Conference*, Brisbane, Australia, July 2002.
- Özyegin, Gul (2002) "The Doorkeeper, the Maid and the Tenant: Troubling Encounters in the Turkish Urban Landscape". In: Kandiyoti, Deniz and Saktanber, Ayse (eds.), *Fragments of Culture. The Everyday of Modern Turkey*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Öberg, Lisa. (1999) "Ett socialdemokratiskt dilemma. Från hembiträdesfrågan till pigdebatt." I: Florin, Christina, Sommerstad Lena and Wikander, Ulla (eds.). *Kvinnor mot Kvinnor. Om systerskapetets svårigheter*. Stockholm: Nordstedts, s. 159–199.

12 Rundabordssamtal om strukturell diskriminering med arbetsmarknadens parter

Text: Mats Wingborg

Samtalsledare: Paulina de los Reyes, redaktör för antologin *Arbetslivets (o)synliga murar*, en rapport till *Utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering*.

Medverkande:

Ulf Andreasson, TCO

Maria-Paz Acchiardo, LO

Bosse Ericsson, FAI (Fackligt Aktiva Invandrare)

Katarina Bengtson Ekström, CF (Civilingenjörssförbundet)

Farbod Rezania, Svenskt Näringsliv

Ossian Wennström, SACO

Problembilden

Paulina de los Reyes inledde med att presentera några av de resultat som utredningen har kommit fram till i sina undersökningar av diskriminering i arbetslivet. En viktig slutsats är att diskrimineringen förekommer inte bara på arbetsmarknaden och vid rekrytering utan på alla sektorer i arbetslivet. Det handlar om ojämlika anställningsvillkor, om fördomar och rasism på arbetsplatsen, om att hänvisas till vissa typer av arbetsuppgifter och nekas andra, om föreställningar om bristande kompetens, om osynliggörande och nedvärdering mm. Därefter ställde hon frågan till deltagarna om hur de skulle vilja beskriva diskrimineringen i arbetslivet; hur ser problembilden ut? Vad parternas syn och vilka möjligheter finns att påverka.

Ossian Wennström, SACO: Först ett förtydligande. Det är ute på arbetsplatserna som det konkreta arbetet sker. Men vi, SACO, är inte ute på arbetsplatser, det är förbunden och medlemmar som äger den arena.

Maria-Paz Acchiardo, LO: Det kan vara bra att också definiera vad som menas med parterna. Den gamla bilden av parterna ser

annorlunda ut i dag. Roll och ansvarsfördelningen har förändrats, så parterna har olika befogenheter och möjligheter i olika led. För LOs del finns det inga hinder att teckna så kallade rekommendationsavtal. Så möjligheten finns att flytta fram positionerna när det gäller etnisk diskriminering. Samtidigt är våra organisationer enormt stora, bara inom LO finns det över 175 000 förtroendevalda och 15 olika förbund. Synen och kunskapsnivån i organisationerna som helhet varierar. Olika delar av organisationen har också kommit olika långt med sitt arbete för integration och mot diskriminering. En sak är säkert – det pågår ett växande fackligt arbete för att motverka diskriminering i arbetslivet. Vi håller för närvarande på med en utredning om hur förbunden hanterar diskrimineringsfallen. Vi gör också en undersökning bland de förtroendevalda om deras kunskapsnivå och behov av information och utbildning. På så sätt får vi en samlad bild som ska ligga till grund för kommande utbildning och informationsinsatser och andra beslut som kan vara nödvändiga. Vi behöver också bättre kunskap om det som redan finns i lagstiftningen och hur man jobbar rent praktiskt.

Farbod Rezania, Svenskt Näringsliv: Det finns en viktig skiljelinje. När vi talar om diskriminering – syftar vi på ett akademiskt begrepp eller ett juridiskt? Skillnaderna mellan dessa har skapat oklarheter i den politiska debatten. Om vi börjar med den juridiska sidan. Under de senaste decennierna är det bara en handfull fall som gått för juridisk prövning till AD, även om en del lösts genom förlikning på ett tidigare stadium. En slutsats av detta skulle kunna vara att det är ytterst sällan som diskriminering förekommer i arbetslivet. Men att döma av den allmänna debatten så sker diskriminering tvärtom väldigt ofta. Men vad är det vi menar med diskriminering? Här finns en till distinktion, den etniska diskrimineringen å ena sidan och de inbyggda problemen för en person som invandrat å den andra. Ett exempel som ofta refereras till är högutbildade invandrare som kör taxi. Men en avgörande fråga är om samma person fortsätter att köra taxi. Om en person i ett inledande skede, efter att ha kommit till Sverige, kör taxi, är en sak. Om personen blir fastlåst i att fortsätta köra taxi, en annan. I båda fallen är det slöseri, men det är en avgörande skillnad mellan fallen. Eller uttryckt på ett annat sätt: etnisk diskriminering är en sak, ingångsjobb till arbetsmarknaden något annat. Det finns en trend med förslag om lagar och regler riktade mot arbetsgivare för att komma åt diskriminering. Men detta är ett gemensamt problem. Alla har att vinna på att arbetsplatserna fungerar bra. Det handlar inte om att

vissa ska ställa krav på andra. Tillsammans måste vi hitta gemensamma modeller för att komma åt diskrimineringen. Därför vore det bra med en gemensam ram, en idé om hur vi ska definiera problemen.

Maria-Paz Acchiardo, LO: Vi kan konstatera att det finns fördomar och diskriminering i arbetslivet. Annars skulle vi inte ha lagar mot diskriminering i arbetslivet och i samhället i dess helhet. Lagen mot diskriminering i arbetslivet är en viktig del av arbetsrätten som reglerar att arbetsgivaren är ansvarig och facket har ett tillsynsansvar. Men vi har fortfarande en otillräcklig kunskap om hur omfattande den etniska diskrimineringen är, hur den artar sig i olika situationer och hur ofta den förekommer. Vi behöver också veta mer om diskrimineringens uttryck på olika nivåer; den direkta, indirekta och strukturella. Vi behöver vidare reda ut begreppen, annars är risken att vi blir otydliga – och inte heller effektivt kan komma åt det som verkligen är diskriminering enligt lagens mening. Våra medlemmar behöver all den hjälp de kan få när de blir drabbade. Diskrimineringen i samband med rekrytering, lönevillkor, arbetsvillkor, arbetsmiljövillkor och bedömning av kompetens är särskild viktig att undersöka. Inom alla dessa områden behövs mer kunskaper. Diskrimineringen är i Sverige ett nytt kunskapsområde och vi behöver mer forskning, men också mer utbildning och metodutveckling för det vardagliga fackliga arbetet. Enligt LOs senaste rapport om löner efter födelseland finns löneskillnader mellan olika grupper, men de skillnaderna är inte stora inom LO-yrkena. Kollektivavtalet lämnar inget större utrymme för godtycke. Avtalen hjälper till att hålla ihop, så att skillnaderna inte skenar i väg. Löneskillnaderna kan också orsakas av olika saker, det kan handla om individuell diskriminering, men också om klasstrukturer och skillnader mellan olika yrkesområden. Lönerna är genomgående lägre inom yrkesområden där många människor med utländsk bakgrund arbetar. Ett tecken på etnisk diskriminering är skillnaderna i utbildningsnivån av utländska arbetare inom LO-yrken. Utomeuropeiska invandrare inom LO som har varit i Sverige i mindre än tio år har sex gånger oftare en högskoleutbildning jämfört med LO-arbetare födda i Sverige. Samtidigt har vi en stor grupp invandrade LO-kvinnor med mycket låg formell utbildningsnivå som behöver möjligheter att utbilda sig vidare. Dessa kvinnor är totalt osynliggjorda i debatten. Mer resurser för forskning behövs inom många olika områden i arbetslivet. Men det behövs också tydligare uppdrag från regering och riksdag till berörda

myndigheter, som till exempel Arbetsmiljöverket och Försäkringskassan, men även AMS. Myndigheterna har en viktig uppgift att planera och utvärdera deras verksamhet ur ett integrations- och icke-diskrimineringsperspektiv. De måste undersöka vilka som får tillgång till olika program och vilka som drabbas när uppdraget är att spara resurser till exempel att halvera sjukanmälningssdagarna. Sättet att göra sådana förändringar kan bidra till att förstärka en strukturell diskriminering.

Ossian Wennström, SACO: Jag ska komplettera i stället för att återupprepa vad andra har sagt. Vi har inte en jätteklar bild av hur diskrimineringen ser ut. Vi behöver veta mer. Men vår utgångspunkt är att all diskriminering är fel. Alla människor har samma grundläggande rättigheter. Därför är vårt arbete mer inriktat på att motverka diskriminering än att utreda villkoren i dag. Det är vår fokus. Det finns många olika teorier om vad som orsakar diskriminering; var den sker, vilka mekanismer som finns etc. Vissa teorier betonar nedvärderingar, attityder, andra statistisk diskriminering och strukturella skillnader. Inom dessa områden behöver vi veta mer för att förbättra våra metoder och för att bli mer effektiva när diskrimineringen ska motverkas. Diskriminering ska inte förekomma alls, vi har nolltolerans.

Katarina Bengtson Ekström, CF: Jag resresenterar ett förbund inom SACO, Civilingenjörskörbundet (CF). Vi svarar för det konkreta arbetet för att motverka diskriminering. Dels handlar det om facklig utbildning. Våra förtroendemän på arbetsplatserna ska självklart ha kunskap om vilka lagar som gäller. Men de förtroendevalda har utfört sina fackliga uppdrag vid sidan av sina vanliga jobb. Därför måste de material vi tar fram vara tydliga och lätta att använda. Dels handlar det om individärenden. Vi handhar frågor om diskriminering som går till rättslig prövning. Det är svåra frågor. Inte minst när det gäller bevisningen – vad har sagts och av vem. Det är långt ifrån alltid som bevisen är tillräckligt starka för att driva ärendet vidare till AD, det är svårt att hitta de säkra fallen, ofta slutar det med förlikning.

Verktygen

Paulina de los Reyes: En viktig fråga är om det finns effektiva redskap för att motverka diskriminering. Skulle man behöva utveckla verktygen för att förhindra diskriminering? Och i så fall hur?

Bosse Ericsson, FAI: För FAI har frågan om etnisk diskriminering hög prioritet. Men vi är en aktör utan resurser. Vår bild är att det finns stora skillnader mellan olika arbetsplatser. På vissa ställen finns ett medvetet arbete, på andra sker inget alls. Man har kommit olika långt. Men det är väldigt viktigt att likabehandling blir en naturlig del av den fackliga kärnverksamheten, även ute på själva arbetsplatserna.

Maria-Paz Acchiardo, LO: Sverige har en typ av invandring som är ganska unik för västvärlden, det vill säga i huvudsak flyktingar och anhöriga. Det finns ingen nämnvärt arbetskraftsinvandring att tala om. Detta är en tröskel som kan inverka på skillnaderna i sysselsättningen till en början, när människor inte kommer direkt till ett jobb. Därför är det viktigt att titta på arbetslösheten över tiden. Statistiken visar dock att vissa grupper drabbas mer än andra. Sedan tycker jag det är viktigt att också se på frågan om diskriminering ur ett maktperspektiv. Vi vet att det finns oseriösa arbetsgivare som utnyttjar människor i en utsatt position – en direkt exploatering av människor, en exploatering som är kopplad till etnisk diskriminering och ofta kön. I vissa fall är verksamheterna direkt brottsliga. Vi har exempelvis fall där anställda blivit inlåsta i restauranger och tjänat en handfull kronor om dagen.

Paulina de los Reyes: Några har sagt att det egentligen inte spelar någon roll hur vanligt det är med etnisk diskriminering. Det ska inte förekomma. Det är vision om nolltolerans när det gäller diskriminering. Men jag tror samtidigt att vi behöver en gemensam bild om vad diskrimineringen är och hur den kan se ut i olika situationer. En bas för det fortsatta arbetet helt enkelt.

Ossian Wennström, SACO: Lagen är en viktig utgångspunkt. Där definieras vad som är tillåtet och inte. Det juridiska ramverket blir styrande för vårt arbete med att motverka diskriminering.

Maria-Paz Acchiardo, LO: Ja, och det är viktigt att det sker ett aktivt arbete inom våra organisationer. På förbunds nivå handlar det om avtal och information och utbildning, bland annat om det gällande lagarna. Det är lagen – arbetsrätten – som ger Sveriges 375 000 fackligt förtroendevalda inom LO, TCO och SACO ett vasst verktyg. Facket och arbetsgivarna måste jobba både förebyggande och ta hand om situationen i de konkreta fallen. Men för att klara det behövs massiva utbildningsinsatser av våra förtroendevalda. Detta kräver att det satsas rejäla resurser. Alla ska ha ryggradsreflexen: diskriminering får inte förekomma. Vi kan jämföra med när medbestämmandelagen (MBL) kom, då fanns stora

resurser som staten avsatte för att utbilda kring lagen – både för partsgemensamt arbete och för de fackliga organisationerna.

Är parterna passiva?

Paulina de los Reyes: När vi utfört intervjuer med dem som drabbats av diskriminering på arbetsplatserna finns en genomgående frustration över fackets agerande. Ibland råder närmast en uppgivenhet. Man känner att det inte är någon idé att vända sig till facket. Sedan finns också motsatta bilder, om framgångar när facket verkligen har agerat. Kommentera detta! Det är inte självklart att människor som blir diskriminerade söker sig till facket.

Katarina Bengtson Ekström, CF: Det har blivit ett mantra att facket inte gör något. Men frågorna är inte helt enkla. Ibland kommer enskilda medlemmar till oss och vill stämma en arbetsgivare för diskriminering. Men det händer att vi inte anser att det finns underlag för en stämning – och då är det klart att medlemmen blir besviken. Men vad beror besvikelsen på? Det är ganska meningslöst att försöka driva en juridisk process som vi vet att vi kommer att förlora. Att vi inte kan driva alla fall i domstol är inte detsamma som att vi struntar i frågan om etnisk diskriminering.

Ulf Andreasson, TCO: Vi får också signaler av den karaktären. Det förekommer att medlemmar vill driva fall, men att de fackliga juristerna inte tror att det går att vinna en juridisk process. Jag vill samtidigt understyrka att frågor om etnisk diskriminering numera ingår i fackliga grundutbildningar. Kunskapsläget var tidigare eftergatt, men mycket har gjorts sedan dess. Jag vill också ifrågasätta mantrat att facket inte gör något. Vad skulle det finnas för skäl till att inte tillvarata medlemmarnas intresse?

Maria-Paz Acchiardo, LO: Detta är både en kompetens och en insiktsfråga. Du kan råka ut för att diskriminering förnekas – oavsett vad som är fallet. Det handlar alltså inte bara om vad vi som fackliga organisationer kan driva vidare juridiskt. Utan också om bemötandet av dem som anser sig vara utsatta för diskriminering. Vi behöver mer av ett öppet och brett samtal som hjälper oss att öppna ögonen för vad diskrimineringen handlar om. Ett ytterligare problem är föreställningen om olika ”kulturella” tillhörigheter som förklaring till människors sätt att vara – inte långt ifrån rastänkanke! Sådana föreställningar bidrar till att ytterligare förstärkas den etniska diskrimineringen. Föreställningen om kulturer som det

centrala – och inte rättigheter – har förstärkts av begreppet ”etniskt mångfald ” och tankarna på att registrera människor på arbetsplats nivå utifrån ”etnicitet”. Som tur är håller denna syn på att revideras, genom att uttrycket mångfaldsplaner ersätts med planer för likabehandling. Då kommer vi in på kärnan av vad det handlat om; lika rättigheter och skyldigheter, att motverka den etniska diskrimineringen i stället för att fördjupa indelningen av vi-och-dom.

Ossian Wennström, SACO: Det viktiga är vad som sker på arbetsplatserna. Och för det arbetet ansvarar våra förbund. Detta säger något om var de avgörande resurserna ska läggas någonstans. Särskilt avgörande är att påverka normbildandet i våra organisationer.

Katarina Bengtson Ekström, CF: Mycket av attityderna grundläggs redan i skolan, som respekten för andra människor. Här måste man börja väldigt tidigt. Det är svårt att förändra vuxna människor.

Det interna arbetet

Paulina de los Reyes: Arbetsmarknadens parter förväntas kunna driva arbetet mot diskriminering utåt delvis genom opinion bildning men också genom att erbjuda stöd till medlemmarna men frågan är också vad som händer internt. Hur ser det interna fackliga arbetet ut för att motverka diskriminering? Hur är det organiserat? Och hur arbetar arbetsgivarna? Hur prioriterar man inom organisationerna? Finns en föreställning om facket som etniskt homogent?

Ulf Andreasson, TCO: För oss är det en stor och tung fråga. Men jag har själv gått allt mer från att ha betonat diskrimineringsfrågor till att betona integrationsperspektivet. Därigenom når man längre. Vi kan se på det som skedde i New Orleans efter orkanen. De mest drabbade var i huvudsak den svarta befolkningen. Men det berodde inte på att det var individuellt diskriminerade. Utan på att de som grupp hade sämre levnadsbetingelser. För att skapa mer lika villkor räcker det inte med att få slut på den individuella diskrimineringen. Om integrationen är huvudfrågan blir perspektivet vidare, även om fokus fortfarande är människors lika förutsättningar.

Ossian Wennström, SACO: På SACO-kansliet finns båda perspektiven, det vill säga både diskriminering och integration. Frågorna har stark prioritet. De ligger också helt i linje med den fackliga

grundtanken – att människor ska ha lika rättigheter. Det är därför väldigt naturligt att vi arbetar med frågorna.

Bosse Ericsson, FAI: Det händer ändå en del positivt. Jag själv är anställd på Posten och aktiv inom SEKO. På vår arbetsplats har arbetsgivaren gått ut och kommunicerat en policy om vilka normer som ska gälla på arbetsplatsen. I policyn är resonemanget om att diskriminering inte får förekomma centralt. Men vår erfarenhet inom FAI är att det ser väldigt olika ut på olika arbetsplatser. Vissa arbetsgivare tar initiativ, andra gör inte tillräckligt.

Maria-Paz Acchiardo, LO: Frågorna om diskriminering har hög prioritet inom LO. I *Rapporten Integration 2004 – Fakta och kunskap*, finns beskrivet hur vi har jobbat rent praktiskt med LO:s kraftsamling för integration. Vårt mål är att Sverige ska vara ett föregångsland och det svenska arbetslivet en förebild i arbetet för integration och mot diskriminering inom loppet av 10 år. Frågorna har också en förankring inom den högsta ledningen. Men mycket återstår innan vi kan bli den förebild vi vill att Sverige och det svenska arbetslivet ska vara. Kunskapen om diskriminering är fortfarande väldigt ojämn inom organisationen. Sedan behöver också myndigheterna ta ett större ansvar. Regeringen borde skriva i regeringsbrevet till Arbetsmiljöverket att man mer aktivt ska använda den arbetsmiljölagstiftning som finns, informera, utbilda och ta vara på alla skyddsombuden. I arbetsmiljölagen står att kränkande särbehandling är förbjudet. Men skyddsombuden är inte mobiliserade i arbetet mot etnisk diskriminering.

Farbod Rezania, Svenskt Näringsliv: Det handlar om arbetsmiljö, men också om andra saker. När vi ser på de etniska skillnaderna i sammansättningen av arbetskraften mellan olika branscher finns flera förklaringar. En faktor är trender och strategier hos invandrarna själva. Jag mötte nyligen invandrade kvinnor i en svensk stad. De kom från forna Jugoslavien och hade tidigare arbetat inom vården. Men i Sverige föredrog de att arbeta inom industrin. Varför? Berodde det på att de blev diskriminerade inom vården? Nej, svaret var ett annat. För att få jobb som sjuksköterska i Sverige behövde de utbilda sig. Det skulle bli för dyrt. Detta kan vara en förklaring till de skillnader vi ser, det vill säga inom vilka branscher vi godtar utländska examina och inom vilka som vi ställer krav på fortsatt utbildning i Sverige. Men skillnaderna är stora. Bland civilingenjörerna är exempelvis tio procent invandrare, men bland ekonomerna bara två procent. Intresset är inte lika brinnande för ekonomi.

Ulf Andreasson, TCO: Den etniska diskrimineringen är en högprioriterad fråga inom TCO och inom de stora TCO-förbunden. Det är en facklig hjärtesak. Jag vill också gärna berömma FAI som bidragit till att förbunden arbetar med frågan på ett bra sätt och till att tonen blivit konstruktiv.

Behov av fortsatt forskning

Paulina de los Reyes: En intressant fråga för oss forskare är vilka kunskaper som saknas för att driva ett effektivt antidiskrimineringsarbete. Var finns kunskapsluckorna? Ni har redan varit inne på att det behövs mer kunskap – men kan ni precisera vilken ytterligare kunskap behövs?

Maria-Paz Acchiardo, LO: Vi håller själva på att ta ständigt ta fram ny statistik på alla områden. Hård fakta och statistik är viktigt för att kunna se hur saker och ting utvecklas. Men det handlar också om att låta människor själva komma till tals med egna ord och bli synliga. En del av den strukturella diskrimineringen är bristen på historia om invandringen i det svenska arbetslivet. Vi har jobbat i flera år inom LO med att själva bli bättre. Vi måste jobba på många fronter samtidigt för att flytta fram positionerna. Vi behöver jobba både med integration och ett icke-diskrimineringsperspektiv. Men vi ska inte glömma att det vassaste verktyget för facket möjligheter är lagen mot etniskt diskriminering. Därför är det viktigt att lagstiftningen får förbli en del av arbetsrätten. Därför koncentrerar vi vårt fortsatta utbildningsarbete på lagen och hur man arbetar konkret mot diskrimineringen på arbetsplatserna. Vi behöver också mer kunskaper om hur vi ska använda våra verktyg. En annan fråga gäller de djupare insikterna om sorteringen i vi-och-dom. Om samspelet mellan uppdelningar som grundar sig på klass, kön och etnicitet. Här behöver vi kritisk forskning som verkligen kan gå in på djupet i frågor om diskriminering i arbetslivet. Snabba sammanställningar med ogenomtänkta statistiska analyser och lösryckta förslag kan skapa mer problem än det löser. Framför allt behövs fler konkreta empiriska underlag som kan ligga till grund för de beslut vi behöver fatta. Kontakten mellan fackföreningsrörelsen och forskarsamhället behöver bli bättre. Nu är den öppen men inte systematiskt och långsiktig. Detta är faktiskt första gången som vi blivit tillfrågade att medverka på detta sätt i en utredning av denna karaktär. Detta initiativ uppskattar vi mycket från

LO. Även om vi bara hade ett par timmar till detta samtal är det mycket intressant som kommit fram och som borde fortsätta att utvecklas. Tack igen för initiativet!

Ulf Andreasson, TCO: Två saker skulle jag vilja se bättre belysta. För det första hur Sverige ligger till internationellt sett när det gäller integration och diskriminering. I dag sprids ibland uppfattningen att Sverige skulle vara sämst i klassen, något som inte alls stämmer. Men här behövs mer forskning. Här gäller det också att inte jämföra äpplen och päron, som exempelvis situation på arbetsmarknaden för flyktinginvandrare kontra arbetskraftsinvandrare som blivit direkt rekryterade till ett arbete. För det andra behövs utvärdering av metoder när det gäller problem vid anställningsprocesser. I dag kretsar mycket kring avidentifiering av ansökningshandlingar. Men det finns andra metoder för att göra ansökningsprocessen bättre och mer effektiv.

Farbod Rezania, Svenskt Näringsliv: Jag håller med om att det är nödvändigt att komma ifrån tänkandet i vi och dom. Det behöver bryta med. Det bör också denna utredning ta fasta på. Samtidigt tycker jag att den nuvarande uppdelningen i svenskfödda och invandrare är alltför grov. Invandrare som varit i Sverige i en kort period hamnar i samma fack som dem som kom hit som barn. Lika problematiskt är det att dela in invandrare efter ursprungsland, de stoppas i ett fack som inte är homogent. Själva uppdelningen i sig kan skapa också nya problem. När det gäller fortsatt forskning tror jag inte heller att fokuseringen på arbete och försörjning löser alla problem. Att ha ett arbete är inte alltid en garanti för att få bostad. Det är en naiv syn att tro att alla problem är lösta för att någon fått ett arbete. Ibland tror vi också att många står och stampar utanför dörrarna till arbetsplatser för att komma in. Men när vi öppnar dörrarna är det inte säkert att det finns en kotte där.

Katarina Bengtson Ekström, CF: Forskningen behöver åskådliggöra och synliggöra. Så att människor får upp ögonen på diskrimineringens orsaker. Orsakerna kan ibland vara annorlunda än vad folk tror.

Bosse Ericsson, FAI: Vi ser ett behov av en förstärkt lagstiftning för att förhindra diskriminering. Inom FAI har vi också diskuterat positiv särbehandling. Men åsikterna är delade inom nätverket. Vissa är positiva medan andra fruktar att det skulle leda till en registrering av personer på arbetsplatser utifrån etnicitet. Positiv särbehandling skulle även kunna användas i argumentationen hos främ-

lingsfientliga krafter. Vi inom FAI anser att det finns ett behov av vidare forskning kring strukturell diskriminering.

* * *

Samtalet genomfördes den 28 april 2006. Samtliga deltagare har fått möjlighet att lämna synpunkter på sina inlägg.

Författarpresentation

Ester Barinaga är forskare på Avdelningen för Industriell Ekonomi på KTH. Hon disputerade 2002 på Handelshögskolan i Stockholm. Hon driver för närvarande ett forskningsprojekt om Kistaregionen, där hon fokuserar på kultur, teknik och informationssamhället

Paulina de los Reyes är docent i ekonomisk historia och verksam vid forskningsprogrammet AREL, Arbetslivsinstitutet/Uppsala universitet. Hennes forskningsområde är arbetsliv, diskriminering och makt. Hon bedriver forskning om den svenska modellen och arbetsmarknadsrelationer utifrån ett intersektionellt perspektiv.

Monika Edgren är docent i historia och lektor i genusvetenskap vid Malmö högskola. Hon forskar om arbetskraftspolitik, befolkningspolitik och nationell gemenskapsformering i Sverige utifrån såväl feministisk kritik av nationalismforskningen som Homi Bhabhas uppgörelse med historikers sätt att berätta nationen.

Anna Gavanas, fil. dr i socialantropologi. Arbetar för närvarande vid Centrum för Genusvetenskap, Uppsala Universitet med ett projekt om Genus och Musik.

Ernesto Gutierrez är civilingenjör och nyantagen doktorand vid Institutionen för Maskinkonstruktion på KTH. Hans forskningsområde är integrerad produktutveckling.

Lena Martinsson är fil. dr i etnologi och forskare vid etnologiska institutionen vid Göteborgs universitet. Hennes forskningsområde är makt, underlydandeskap och inflytande samt sexualitets- och könskonstruktionen i skolmiljöer.

Paula Mulinari är ekonom, historiker och doktorand vid Tema Genus, Linköpings Universitet. Hennes forskningsområde är rasifieringsprocesser i arbetslivet utifrån ett perspektiv som kombineras kön, ras och klass.

Ali Osman är forskare vid Arbetslivsinstitutet. Han disputerade i pedagogik 1999 med avhandlingen *The "strangers" Among Us: The social construction of identity in Adult Education*. Hans forskning fokuserar på policy formulering och implementering i kvalifikations- och kompetenshanteringsfrågor.

Saman Rashid är doktor i nationalekonomi och forskare vid Arbetslivsinstitutet. Hans forskning fokuserar på utlandsfödda kvinnors och mäns strategier för att få arbete och familj att fungera och hur detta förändras över vistelsetiden i Sverige.

Lena Söderholm är utvecklingsledare med ansvar för integration/jämställdhet på Länsstyrelsen i Stockholms län och magisterstuderande vid Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.

Carl-Ulrik Schierup är professor vid Arbetslivsinstitutet och vid Tema etnicitet, Linköpings universitet. Undervisar och forskar om arbete, migration, etnicitet och medborgarskapsfrågor, multikulturalism/mångfald, nationalism, mm. Pågående forskning inriktar sig mot komparativa studier av invandring, etniska relationer och social exkludering/inkludering i EU och USA samt av etniska konflikter, nationalism och socialt rekonstruktionsarbete relaterat till arbetslivets omvandling i post-kommunistiska stater.

Mats Wingborg är journalist och författare med inriktning på arbetsmarknad och integration. Han har skrivit ett antal studier och publikationer om diskriminering, rasism och global arbetsmarknad. Hans uppdragsgivare har i huvudsak varit offentliga myndigheter och fackliga organisationer.

Statens offentliga utredningar 2006

Kronologisk förteckning

1. Skola & Samhälle. U.
2. Omprövning av medborgarskap. Ju.
3. Stärkt konkurrenskraft och sysselsättning i hela landet. N.
4. Svenska partnerskap – en översikt. Rapport 1 till Organisationsutredningen för regional tillväxt. N.
5. Organisering av regional utvecklingspolitik – balansera utveckling och förvaltning. Rapport 2 till Organisationsutredningen för regional tillväxt. N.
6. Skyddsgrundsdirektivet och svensk rätt. En anpassning av svensk lagstiftning till EG-direktiv 2004/83/EG angående flyktingar och andra skyddsbehövande. UD.
7. Studieavgifter i högskolan. U.
8. Mångfald och räckvidd. U.
9. Kontroll av varor vid inre gräns. Fi.
10. Ett förnyat programkontor. U.
11. Spel i en föränderlig värld. Fi.
12. Rattfylleri och sjöfylleri. Ju.
13. Djurskydd vid hästavel. Jo.
14. Samernas sedvanemarker. Jo.
15. Detaljhandel med nikotinläkemedel. S.
16. Ny reglering om brandfarliga och explosiva varor. Fö.
17. Ny häkteslag. Ju.
18. Kustbevakningens personuppgiftsbehandling. Integritet – Effektivitet. Fö.
19. Att återta mitt språk. Åtgärder för att stärka det samiska språket. Ju.
20. Tonnageskatt. Fi.
21. Mediernas Vi och Dom. Mediernas betydelse för den strukturella diskrimineringen. Ju.
22. En sammanhållen diskrimineringslagstiftning. Del 1+2, särtryck av sammanfattningen, lättläst sammanfattning och daisy. Ju.
23. Nya skatteregler för idrotten. Fi.
24. Avgift för matservice inom äldre- och handikappomsorgen. S.
25. Arbetslivsresurs. Ett statligt ägt bolag efter sammanslagning av Samhall Resurs AB (publ) och Arbetslivstjänster. N.
26. Sverige som värdland för internationella organisationer. UD.
27. Stöd till hälsobefrämjande tandvård. S.
28. Nya upphandlingsregler 2. Fi.
29. Teckenspråk och teckenspråkiga. Kunskaps- och forskningsöversikt. S.
30. Är rättvisan rättvis? Tio perspektiv på diskriminering av etniska och religiösa minoriteter inom rättssystemet. Ju.
31. Anställ unga! U.
32. God sed vid lönebildning – Utvärdering av Medlingsinstitutet. N.
33. Andra vägar att finansiera nya vägar. N.
34. Den professionella orkestermusiken i Sverige. U.
35. Värdepapper och kontrolluppgifter. Fi.
36. För studenterna... – om studentkårer, nationer och särskilda studentföreningar. U.
37. Om välfärdens gränser och det villkorade medborgarskapet. Ju.
38. Vuxnas lärande. En ny myndighet. U.
39. Ett utvidgat miljöansvar. M.
40. Utbildningens dilemma Demokratiska ideal och andrafierande praxis. Ju.

41. Internationella sanktioner. UD.
42. Plats på scen. U.
43. Översyn av atomansvaret. M.
44. Bättre arbetsmiljöregler I. Samverkan, utbildning, avtal m.m. N.
45. Tänka framåt, men göra nu. Så stärker vi barnkulturen. + Bilaga/rapport: "Det ser lite olika ut..." En kartläggning av den offentligt finansierade kulturen för barn. U.
46. Jakten på makten. Ju.
47. Ökade möjligheter till trafiknykterhetskontroller vid gränserna. Ju.
48. Bidragsbrott. Fi.
49. Asylsökande barn med uppgivenhets-symtom – trauma, kultur, asylprocess. UD.
50. En ny lag om värdepappersmarknaden. + Författningsbilaga. Fi.
51. Tillgänglighet, mobil TV samt vissa andra radio- och TV-rättsliga frågor. + Daisy. U.
52. Diskrimineringens retorik. En studie av svenska valrörelser 1988–2002. Ju.
53. Partierna nominerar. Exkluderingens mekanismer – etnicitet och representation. Ju.
54. Teckenspråk och teckenspråkiga. Översyn av teckenspråkets ställning. S.
55. Ny associationsrätt för försäkringsföretag. + Författningsförslag. Fi.
56. Ansvarsfull servering – fri från diskriminering. S.
57. En bättre tillsyn av missbrukarvården. S.
58. Sanktionsavgift i stället för straff – områdena livsmedel, foder och djurskydd. Jo.
59. Arbetslivets (o)synliga murar. Ju.

Statens offentliga utredningar 2006

Systematisk förteckning

Justitiedepartementet

Omprövning av medborgarskap. [2]

Rattfylleri och sjöfylleri. [12]

Ny häkteslag. [17]

Att återta mitt språk. Åtgärder för att stärka det samiska språket. [19]

Mediernas Vi och Dom. Mediernas betydelse för den strukturella diskrimineringen. [21]

En sammanhållen diskrimineringslagstiftning.

Del 1+2, särtryck av sammanfattningen, lättläst sammanfattning och daisy. [22]

Är rättvisan rättvis?

Tio perspektiv på diskriminering av etniska och religiösa minoriteter inom rättssystemet. [30]

Om välfärdens gränser och det villkorade medborgarskapet. [37]

Utbildningens dilemma

Demokratiska ideal och andrafierande praxis. [40]

Jakten på makten. [46]

Ökade möjligheter till trafiknykterhetskontroller vid gränserna. [47]

Diskrimineringens retorik. En studie av svenska valrörelser 1988–2002. [52]

Partierna nominerar.

Exkluderingens mekanismer – etnicitet och representation. [53]

Arbetslivets (o)synliga murar. [59]

Utrikesdepartementet

Skyddsgrundsdirektivet och svensk rätt.

En anpassning av svensk lagstiftning till EG-direktiv 2004/83/EG angående flyktingar och andra skyddsbehövande. [6]

Sverige som värdland för internationella organisationer. [26]

Internationella sanktioner. [41]

Asylsökande barn med uppgivenhetssymtom – trauma, kultur, asylprocess. [49]

Försvarsdepartementet

Ny reglering om brandfarliga och explosiva varor. [16]

Kustbevakningens personuppgiftsbehandling. Integritet – Effektivitet. [18]

Socialdepartementet

Detaljhandel med nikotinläkemedel. [15]

Avgift för matservice inom äldre- och handikappomsorgen. [24]

Stöd till hälsobefrämjande tandvård. [27]

Teckenspråk och teckenspråkiga.

Kunskaps- och forskningsöversikt. [29]

Teckenspråk och teckenspråkiga.

Översyn av teckenspråkets ställning. [54]

Ansvarsfull servering – fri från diskriminering. [56]

En bättre tillsyn av missbrukarvården. [57]

Finansdepartementet

Kontroll av varor vid inre gräns. [9]

Spel i en föränderlig värld. [11]

Tonnageskatt. [20]

Nya skatteregler för idrotten. [23]

Nya upphandlingsregler 2. [28]

Värdepapper och kontrolluppgifter. [35]

Bidragsbrott. [48]

En ny lag om värdepappersmarknaden. +Författningsbilaga. [50]

Ny associationsrätt för försäkringsföretag. + Författningsförslag. [55]

Utbildnings- och kulturdepartementet

Skola & Samhälle. [1]

Studieavgifter i högskolan. [7]

Mångfald och räckvidd. [8]

Ett förnyat programkontor. [10]

Anställ unga! [31]

Den professionella orkestermusiken
i Sverige. [34]

För studenterna...

– om studentkårer, nationer och
särskilda studentföreningar. [36]

Vuxnas lärande. En ny myndighet. [38]

Plats på scen. [42]

Tänka framåt, men göra nu. Så stärker vi
barnkulturen. + Bilaga/rapport:

"Det ser lite olika ut..." En kartläggning
av den offentligt finansierade kulturen
för barn. [45]

Tillgänglighet, mobil TV samt vissa andra
radio- och TV-rättsliga frågor.

+ Daisy. [51]

Andra vägar att finansiera nya vägar. [33]

Bättre arbetsmiljöregler I. Samverkan,
utbildning, avtal m.m. [44]

Jordbruksdepartementet

Djurskydd vid hästavel. [13]

Samernas sedvanemarkor. [14]

Sanktionsavgift i stället för straff

– områdena livsmedel, foder och
djurskydd. [58]

Miljö- och samhällsbyggnadsdepartementet

Ett utvidgat miljöansvar. [39]

Översyn av atomansvaret. [43]

Näringsdepartementet

Stärkt konkurrenskraft och sysselsättning
i hela landet. [3]

Svenska partnerskap – en översikt.

Rapport 1 till Organisations-
utredningen för regional tillväxt. [4]

Organisering av regional utvecklingspolitik
– balansera utveckling och förvaltning.

Rapport 2 till Organisationsutredning-
en för regional tillväxt. [5]

Arbetslivsresurs.

Ett statligt ägt bolag efter sammanslag-
ning av Samhall Resurs AB (publ) och
Arbetslivstjänster. [25]

God sed vid lönebildning – Utvärdering av
Medlingsinstitutet. [32]